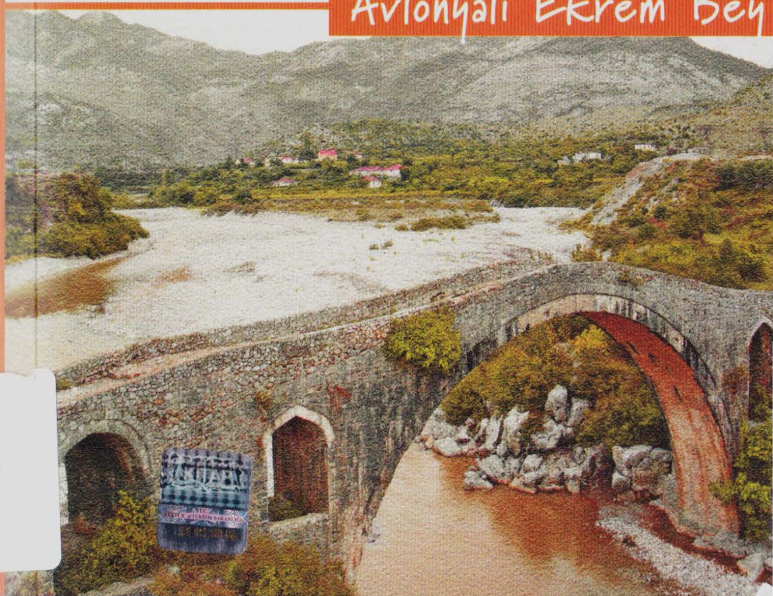
iletişim | anı

Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)

Avlonyalı Ekrem Bey

AVLONYALI EKREM BEY

Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)

Ekrem Bey Vlora: Lebenserinnerungen (1885-1912)
© 1968-1973, Südost-Institut München in der Oldenbourg Wissenschaftsverlag Gmbh, München

İletişim Yayınları 1188 • Anı Dizisi 49
ISBN 975-05-0441-0
© 2006 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2006, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Tanıl Bora
DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI İşkodra'daki tarihî bir köprü
KAPAK FİLMİ Mat Yapım
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AVLONYALI EKREM BEY [VLORA]

Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)

Ekrem Bey Vlora:
Lebenserinnerungen (1885-1912)

ÇEVİREN *Atilla Dirim*

iletişim

Uzaklarda yaşayan
karıma ve iki kızıma
en içten sevgi ve bağlılığımla

Roma 1963

İÇINDEKILER

Önsöz 9
Avlonya'daki Çocukluk Yılları (1885-1899) 17
Viyana'da Theresianum'da (1899-1903) 61
İstanbul'da Öğrenim Yılları 81
Hicaz Demiryolu'nun Açılışı (1904 Sonbaharı) 107
Seyahatler 141
Arnavut Millî Hareketinin Doğuşu ve Gelişimi 155
Arnavutluk'a Geri Dönüş (Mayıs 1906'dan Ocak 1907'ye) 181
Trablus Üzerinden İstanbul'a (1907 İlkbaharı) 213
Fırtına Öncesi Çakan Şimşekler 221
İlk Arnavut İhtilalinden Sahneler 243
Yeni Firavunların Ülkesinde (1911 Sonları) 265
İkinci Arnavut İhtilalinden Sahneler 277
Şkiptar Seyahati (Mayıs-Haziran 1912) 285
Nafile Diplomatik Misyon (Ağustos ve Eylül 1912) 297
Savaş Olayları (Ekim ve Kasım 1912) 307

Önsöz

1906-1912 yılları arasında Arnavutluk'a seyahatler yaptığımı ve Albanoloji araştırmalarına ilgi duyduğumu bilen yakın arkadaşlarım ve tanıdıklarım, daha gençlik yıllarımda, beni bu konuda birşeyler yazmaya teşvik ediyorlardı. Ben bu iyi niyetli yüreklendirmelere daima çekinceli yaklaşmıştım: Birincisi, kendimi hiçbir zaman bu kadar önemli görmüyor, ikincisi, bilgime olduğundan fazla değer vermiyordum.

Fakat dostlarımın ve tanıdıklarımın ısrarları, günün birinde bir deneme yapmaya cesaret etmemi sağladı. Bu kararın sonucu, 1906-1912 yılları arasında kaleme alıp yayımladığım,[1] hayatımın benim için mutlu, heyecan dolu, hatta neredeyse cezbeli diyebileceğim bir döneminin ürünü olan küçük gençlik eserleri oldu. Bu eserler gerek ifadeleri ve düşünceleri, gerek tasvirleri ve kavramlarıyla, ülkeme ve insanlarıma duyduğum abartılı hayranlığı yansıtırlar; içerikleriyle daima gerçeğe sadık kalmış olmalarına rağmen, tek yönlülüklerinden ötürü, bilime hizmet etmiş oldukları iddiasında bulunmak doğru değildir. Zaten bu amaca hizmet etmiyorlardı, çünkü yalın seya-

1 Merke Yeb Arolv [Avlonyalı Ekrem Bey]: *Ziele und Zukunft der Albanesen.* (Arnavutların Hedefleri ve Geleceği.) Österreichische Rundschau, Viyana, Cilt 15 [1908], s. 391 ff.

hat izlenimleri ve iyi niyetli polemikler olarak kaleme alınmışlardı.

1912 yılından sonra kaderim beni anavatanıma –Arnavutluk'a– zincirledi. Ülkenin Osmanlı egemenliğinden kurtulması, bağımsızlığını kazanması, gençliğimde hayalini kurduğum ideallerin gerçekleşmesini sağlamıştı. Bu beklenmedik başarının tüm mutluluklarını ve zorluklarını tatmış, ancak, ilk yılların özgür Arnavutluk'undaki yarı gönüllü ya da zorunlu ikametim dışında, burada temelli yaşayamayacağımı anlamıştım. Her türden sürtüşmeler, düzensizlik ve entrikalar, en basit sorunlar karşısında bile gösterilen anlayışsızlık, Arnavutluk'ta her düşünce değiş tokuşunun ve her faaliyetin kaçınılmaz refakatçisiydi. Bunlar halkın ruhsal, sosyal, ekonomik ve siyasi hamlığının sonuçlarıydı; ancak ilk sırada, temelsiz ve haksız talepleriyle yeni devletin yaşamını, zamanla gelişip güçleneceğinden şüphe ettirecek denli zorlaştıran üst ve orta sınıfların ahlaki çöküntüsü geliyordu. İç sıkıntıların oluşturduğu bu kaosa, bir de Arnavutluk'un varlığını eskiden beri tehdit etmiş olan komşu devletlerin faaliyetleri ekleniyordu: Yunanlılar, Sırplar, İtalyanlar, hatta Türkler, kıskanç birer üvey anne gibi, yeni doğmuş çocuğu boğmaya çalışıyorlardı. Avusturya-Macaristan monarşisinin [İtalya'nın ister istemez yanında durduğu] kurtarıcı eli Arnavutluk'u korumamış olsaydı, bağımsız bir Arnavutluk yaratmaya dönük ilk girişim bugün çoktan unutulmuş olurdu.

Sonra Birinci Dünya Savaşı geldi: Arnavutluk'un birbirleriyle savaşan farklı devletlerin askerî birlikleri tarafından işgali, düzen, gelenek, hukuk ve yasa anlamına gelen her şeyin birbiriyle kavgası, dört yıl boyunca Arnavutluk'u silip süpüren zincirlerinden boşanmış ihtiras dalgaları... bunların tümü Arnavutluk'un ve Arnavutların şekillenişinde derin izler bıraktı.

Bu şartlar altında kimse düşünsel çalışmayı aklına getiremiyordu. Siyasi ve ekonomik sıkıntıların bertaraf edilmesi, savaştan sonra bile oldukça uzun süre aldı. Osmanlı egemenliğinin ve baskısının kaldırılışından sonra, Arnavutluk bir timarhaneye dönüşmüştü. Eski, ataerkil toplum düzeni, tüm ilkelliğine rağmen, Tanzimat reformlarından sonra dağılma tehlikesiyle

karşı karşıya bulunan sosyal yapıyı güçlükle bir arada tutabilmişti. Ancak kendileri de ham olan, yenileştiriciler, vaktinden önce ortaya koydukları düşünceleriyle, bu yapıyı da sallamaya başlamışlardı. Başlangıçta bunlar sadece çekingen denemelerdi, ancak yine de halkın aklını karıştıran, normal yaşam düzenini bozan ve mevcut şartlar altında çözülmesi imkânsız yeni sorunlara sebebiyet veren faaliyetlerdi. Bu karışıklık, Ortodoks Piskopos Fan Noli'nin 1924 yılında başbakanlığa getirilmesiyle birlikte tarifsiz bir kaosa dönüştü ve Arnavutluk halkını zorunlu olarak Ahmet Zogu'nun diktatörlüğüyle karşı karşıya bıraktı: Şüphesiz demokratik bir rejim idealine uymayan, ancak en azından ülkede siyasi sükûneti sağlayan bir diktatörlük. Ancak bu şartlar altında ülkede yaşamak ve etkide bulunmak isteyen birine, Arnavutluk'a dair yazdıklarında gerçeğe sadık kalması hiç tavsiye edilmezdi.

On iki ila on beş yıl kadar süren bu siyasi belirsizliğin gerilimi, şehirlerde yaşayan halkın siyasi olarak olgunlaşmasına, ancak daha da inatçılaşmasına neden oldu. Genel bir isyan havası, keskin bir muhalefet ruhu halkı etkisi altına almıştı. Hiçbir hükümet, hiçbir önder onu yatıştıramazdı! Orta sınıf –yani sınırlı gücü, pek de büyük olmayan finansal olanakları, eskiden beri mütevazı olan bilgisi ve yetersiz örgütlenmesiyle iktidarı ele geçirmeye asla cesaret edemeyecek olan cılız burjuvazi–, sosyal ve siyasi düzenin şiddetle altüst oluşuna zemin hazırlamak için, küllerin altında yanmakta olan sınıf savaşı ateşini körüklüyordu. Orta sınıf ve içinde barındırdığı yarı tahsilliler, özgür Arnavutluk'ta kendilerini arka plana itilmiş hissediyorlardı. Bunda haklı mıydılar? Bence değil. Memurların neredeyse tümü onların arasından çıkmıştı, okul müdürlerinin ve subayların tümü onlardandı. Arnavutluk devleti kendisini sağlamlaştırdıkça, giderek daha fazla sayıda genç unsur eğitimleri sayesinde yükseldikçe, orta sınıfın devlet gücünü eline geçirme imkânı artıyordu. Orta sınıf beklemek istemiyordu; bu nedenle, komünizm, bu sosyal ve siyasi karmaşa ortamında, bu iktidar mücadelesinde, kendisine iyi bir zemin bulabilmişti. Orta sınıf, 1925 ile 1939 arasında, beylerin o dönemde hâlâ sahip olduk-

ları arazilere ve onların nüfuzlarına duyduğu kıskançlığın etkisiyle o kadar körleşmiş, o kadar nefretle dolmuştu ki, sadece yaklaşan komünizm tehlikesini görmezden gelmekle kalmamış, bilinçsiz olarak onun zafer kazanması için bile çalışmıştı.

İçten içe reddettiğim ve beni derin bir üzüntüye sevk eden bu şartlar altında birşeyler yazmamın imkânsız olduğunu itiraf ediyorum. Çocukluğum boyunca halkla asla temasa gelmemiştim. Gençlik yıllarımda ona abartılı bir hayranlık gözlüğünün arkasından bakmış, iyi ve kötü yönleri hakkında kendimce yorumlar yapmış, fakat derin bir sevgi beslemiştim! Arnavutluk'a karasevdalıydım: Çıplak, kireçli dağları, bataklık ovaları, acınası vadileri, cılız-zavallı ormanları gözüme harikûlade görünüyordu. Ona ait olan her şeyi seviyordum. İnsanlarında ya yanlış anlaşılmış kahramanlar ya da haksız yere takibata uğramış kurbanlar, şehitler görüyordum. Çünkü ben "kendi" Arnavutluk'umu, güçlü fantezimde yarattığım hayalî bir yapıyı seviyordum – yukarıda tasvir ettiğim altüst oluş süresince kendisini son derece realist bir çirkinlikle ortaya koyan gerçekliği değil.

Pek çok hayal kırıklığından sonra, olayların akışı bizi İkinci Dünya Savaşı'nın fırtınasından komünist iktidarın kasırgasına sürükledi. Binlerce yurttaşımla beraber ben de komünist iktidarın zincirlerinden boşanmış dalgaları tarafından yabancı ülkelerin sahillerine savruldum. Artık salt hayatta kalabilmek için yeni bir savaşa başlamıştık. Bu savaş bir zamanlar ülkemizde alt etmek zorunda kaldığımızdan çok, çok daha zorluydu. Fakat yine de bir teselli imkânım vardı: Ülkeme olan sevgim yitmemiş, sadece farklılaşmıştı. Gerçekle temas ederek edindiğim tecrübeler bana pahalıya patlamıştı, fakat yine de bunlar çok değerliydi; direnme gücüm artmıştı. Hayalciliğimden –belki biraz geç de olsa– sıyrılmış, belki hem aşırı sevgimden, hem de başarısızlığa uğramış her şeye karşı duyduğum yabancılaşmış nefretten sıyrıldığım için daha gerçekçi olmuştum. Bugün daha iyi anlıyor ve herhalde daha adilâne değerlendirebiliyorum. Belki de yazabilirim.

Ve bakın işte! Arkadaşlarım ve dostlarım bir kez daha yanıma geldiler ve hatıratımı kaleme almam için beni cesaretlen-

dirdiler. Münih'teki Südost-Institut'un [Güneydoğu Enstitüsü] hatıratımı ve bunlara bağlı ekleri yayımlamak için yaptığı nazik teklifi kabul ettim. Fakat bunu yaparken içim kesinlikle rahat değildi. Kimi zaman hatırladıklarımdan –olayların kendisini değil, fakat içinde geliştikleri, kavranması güç atmosferi doğru aktarabildiğimden– kendim de emin olamıyordum. Dünümle bugünüm arasına ağır, demir bir perde indirilmiş gibiydi, gördüklerimi ve yaptıklarımı sanki ben değil de bir başka kişi yaşamıştı. Bu hafıza zayıflığı mıydı, gücümü aşabilecek bir görevden duyduğum korku mu? Bana kalırsa bu bir çeşit bastırmaydı; içinde yaşamakta olduğum ümitsiz çağda, mutlu bir geçmişi bilinçsizce unutmak istemekti.

Çalışmalarımı geliştirmek için notlara ve belgelere sahip değildim. Not defterlerimin çoğu, 1912 ila 1936 arasında yazmış olduğum kısa hikâyelerden oluşan koleksiyonum,[2] rahmetli babamın hatıratını kaleme almış olduğu değerli el yazması,[3] komünistler 1944 yılının Aralık ayında Avlonya'daki kütüphanemize el koyunca elimden çıkmıştı. Bu nedenle hafızamı kullanmaktan başka çarem yoktu. Allah'a şükür, hafızam beni mahcup etmedi!

Taslağımı kaleme aldığım esnada birçok taraftan gelen cesaretlendirmelerin, bilimsel veya edebî bir eser ortaya koyacağıma dair bir kanaatten ziyade, yaşadığım çok ilginç zamanların ve olayların, hatıratım çerçevesinde tekrar hayata dönmesi ve gelecek nesillere bırakılması gereğine olan inançtan kaynaklandığını sanıyorum.

Bu çabanın başarıyla sonuçlanıp sonuçlanmadığını bilmiyorum. Yüreğim endişeyle dolu olarak kitabımın akıbetini takip ediyorum. Orta ve Doğu Avrupa'nın bu hareketli döneminde, benimki gibi ve benimkine benzeyen kaderler, hiç de ender rastlanır değil. Son on yıllarda insanlığın en değerli evlatların-

2 Avlonyalı Ekrem Bey: *Zeitbilder aus Albanien, 1912 bis 1936* (Arnavutluk'tan Çağ Manzaraları. 1912-1936 arası) [El Yazması]. 7 Defter. [Almanca olarak].

3 Avlonyalı Süreyya Bey: *Hâtırat ve terâcim-i ahvâl*. Babamın bu çok ilginç anıları şimdi Tiran Üniversitesi Filoloji ve Tarih Enstitüsü Tarih Arşivi'nde şu başlık altında bulunmaktadır: *Shënime dhe kujtime mbi Shqipërinë* [Arnavutluk Üzerine Notlar ve Düşünceler].

dan birçoğu mahvedildi, eşit kılma çılgınlığının tozları ve yıkıntıları arasında ortadan kaldırıldı. Böyle bir durumda, Arnavutluk'un mütevazı bir soylu sülalesinin yok oluşu kimin ilgisini çeker ki?

Ancak yine de sanırım şunu söyleyebilirim: Bu kitap, hiç şüphesiz, daha yakından incelenme zahmetine değecek birşeyler içermektedir. Orta ve Doğu Avrupa'daki durumu yıllardan beri takip ediyoruz. Almanya, Avusturya-Macaristan, Polonya ve Rusya soylu sınıflarının tarihi, yaşam tarzları yüzlerce kitapta tasvir edilmiş durumda. Buna karşın, daha düne kadar neredeyse Ortaçağ koşullarında yaşamış ve eylemiş olan –Avrupa'nın kültür merkezlerine sadece birkaç saatlik uçuş mesafesinde bulunan– Arnavutluk soylu sınıfı hakkında hiçbir şey bilinmiyor. Bu ülkede de beklenmedik altüst oluşlar gerçekleşti. İnsanlar ve koşullar bir gece zarfında değişti. Sosyal ve siyasi durumda son 500 yıl zarfında gerçekleşen değişimlerin hiçbiri koşulları, komünist iktidarın yaptığı gibi kökten dönüştürmemişti. Bu kitap, Arnavutluk'un dönüşüm sürecinden bilinmeyen tasvirler sunmalıdır. Bu amacı gerçekleştirdiği takdirde, kitabın bilimsel bir değere sahip olma iddiasında bulunabileceğini söyleyebilirim.

Kitabımı biraz alışılmadık bir şekilde toparladım. Yaşam öyküm le beraber, çocukluk ve gençlik yıllarımdan, Arnavutluk'taki siyasi, ekonomik ve toplumsal faaliyetlerimin ilk döneminden kesitler içermektedir. 1925 sonrası dönemi ve kaderin bir oyuncağı olarak yabancı ülkelerde oradan oraya sürüklendiğim üzücü günleri, üçüncü ciltte yazmak istiyorum.[4] Bu titiz kronolojik akışa sık sık metinle doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunan açıklayıcı notlar ekledim. Bu notlardan bazıları, Arnavutluk'un büyük, değerli ve saygın dostu, rahmetli Barones Amelie von Godin'le birlikte 1956 yılında kaleme aldığım kitabın taslağından (1150 sayfa)[5] alınmadır. Sık sık konu dışı-

4 Eserin bu üçüncü cildi yazılmamıştır.

5 Avlonyalı Ekrem Bey ve M. Amelie Barones von Godin: *Beiträge zur Geschichte der Türkenherrschaft in Albanien* (Arnavutluk'taki Türk Egemenliği Tarihine Dair). Bu taslak Südost Institut'un mülkiyetinde bulunmaktadır.

na çıkmamdan ötürü okuyucunun anlayışına sığınıyorum; çünkü zorunluydular.

Hatıratım daha önce sözünü ettiğim diğer çalışmalarımdan, en ince ayrıntısına kadar *objektif* ve *gerçeğe sadık* olmasıyla ayrılmaktadır. Arnavutluk halkının karakterinin sadece iyi ve güzel çizgilerini değil, kendisine has ve çoğunlukla uğursuz sonuçlara neden olan kusurlarını da tasvir etmektedir. Bu aydınlık ve karanlık tarafların tasviri, halk karakterinin doğru tahlil edilmesini sağlar ve olanların pek çoğunun nedenini ortaya koyar. Son 60 yılda Arnavutluk üzerine yazılmış olan kitapların çoğu her zaman ülkenin ve halkın gerçek resmini değil, yazarın eğilimlerini ve niyetini yansıtmaktadır. Bu açıdan benim de hatalarım oldu. Ancak bu kez, yurttaşlarım tarafından müfteri olarak damgalanma tehlikesini de göze alarak, Arnavutluk'un hatalı bir resmini çizebilecek her şeyden kaçınmaya çalıştım. Gerçeği allayıp pullamadan, hatta bazen acı ve kaba kelimelerle dile getirdim.

Büyük bir Arnavutluk dostu olan müteveffa Fransız senatörü D'Estournelles de Constant, bana bir defasında şöyle demişti: "Arnavut ruhu, en büyük bayağılıklarla en büyük yüceliklerin bir karışımıdır." Kesinlikle kötü niyetli bir eleştiri değil, biraz sertçe formüle edilmiş bir tespitti bu. Ancak korkarım bu tespit Arnavutluk halkının karakterinde bulunan ve bu karakterin etkisiyle ortaya çıkan çelişkileri, en berrak şekliyle ortaya koymaktadır.

Son olarak, bu çalışmamda beni cesaretlendirmek ve desteklemek lütfunda bulundukları için Südost-Institut Müdürü Bay Dr. Bernath ve çalışma arkadaşı Bay Dr. von Schroeder'e bilhassa teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca Viyana Üniversitesi'nden Bay Prof. H. Nolz, Bayan Margot Geiger ve sevimli, akıllı, güçlü yeğenim Bayan Hana Klissura, dostça ilgileri ve değerli katkılarıyla bana yardım ettiler. Onlara da en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Roma-Münih 1963

Avlonya'daki Çocukluk Yılları
(1885-1899)

Avlonya şehrinin güneydoğu girişinde ve liman caddesinden şehrin içine uzanan pek çok yolun kesişme noktasında, 1925 yılına kadar iki girişi bulunan sekiz metre yüksekliğinde bir duvarla çevrelenmiş olan 40.000 metrekarelik büyük bir parkın tam ortasında, yanında daha küçük bir yapı bulunan görkemli bir bina yükselirdi. Bu, haremi ve selamlığıyla, Avlonya Konağı'ydı. Halk bu kompleksi basitçe "*Sarajet e Bejlerve*"[1] diye adlandırıyordu. Ben bu konakta, Avlonyalı Süreyya Bey ile Toptanî Mihri Hanım'ın oğulları olarak 1 Aralık 1885 tarihinde doğmuşum.[2] Annemin söylediğine göre "gömlekli", yani doğuştan şanslı olarak dünyaya gelmişim. Bu batıl halk inancı gerçekten de talihli bir hayat sürmemi sağladı. Fakat hiçbir zaman mutlu olamadım.

---

1 "Beylerin Sarayları".

2 Avlonya Ailesi'nin konağına dair bkz. Hahn, Johann Georg v.: *Albanesische Studien* (Arnavutluk Araştırmaları) Jena 1854. – Godin, M. Amelie v.: *Albanische Geschichten* (Arnavutluk Hikâyeleri) – "In Delvino und Valona" (Delvino ve Avlonya) 1914. – Avlonyalı Ekrem: *Kalaja e Kaninës. Shejzat* 5 [1961], 150-156, 224-230, 305-311 ve 6 [1962], 28-34, 92-97, 165-173. [Kanine Kalesi.] – Patsch, Carl: *Das Sandschak Berat in Albanien* (Arnavutluk'taki Berat Sancağı). Viyana 1904. – Baldacci, Antonio: Itinerari Albanesi. Roma 1917. – Ugolino, Luigi M.: *L'antica Albania. Nelle ricerche archeologiche italiane*. Roma 1927.

Açıklanamayan bir endişe, içten gelen bir dürtü, hatta neredeyse bir kâbus, peşimi hiçbir zaman bırakmadı. Korku muydu bu? İnsanların, hayvanların ve nesnelerin karşısında bu duyguya asla kapılmadım. Yaşamımda karşılaştığım her güç durumda, mağrur ve yalnız, kendi içime kapandım ve kaderin tüm darbelerinin karşısına sadece korku değil, aynı zamanda heyecan da duymadan çıktım. Fakat bu açıklayamadığım kâbus duygusu talihten ziyade talihsizlikte beni mütemadiyen takip etti, ta ki ideallerim ve dünya mallarımla birlikte, onu da kaybedene dek. Artık tümüyle umursamaz olmuştum – çünkü sahip olduğum hiçbir şey olmadığı gibi, sahip olmak istediğim bir şey de yoktu. Bu ruhsal huzursuzluk, başıma geleceklerin bir ön sezisi olabilir miydi? Belki de! Fakat bunun çocukluğumda çektiğim sıkıntının bir yansıması olması, bana daha akla yakın geliyor. Bu manevi baskının etkisiyle sık sık acı çektim, hatta bazen kendime olan güvenimi ve eylem gücümü yitirmeme neden oldu.

Hatırladığım ilk yaşam izlenimlerim, bezlerimin ve beşiğimin bana verdiği sıkıntılardı. Bu sonradan hayal gücümün bana oynamış olabileceği bir oyun değil, tüm hatlarıyla çok canlı bir şekilde gözlerimin önünde olan bir anıdır.

Bir Mısır mumyası gibi sarmalanmış ve kundaklanmış, yüzüm ince bir tülle örtülmüş olarak, tarih öncesi devirlerden kalma, altın işlemeli, rengârenk beşiğimde saatlerce sallanıyordum. Yere bağdaş kurmuş, iki küçük hizmetçi, kendileri de yarı uyur vaziyette, mekanik bir şekilde acımasızca sallıyorlardı beni. Beşiğin ayaklarının tekdüze takırtısı ve çatırtısı, kulağımda sanki kıyamet gününün boruları ve davulları gibi gümbürdüyordu. Terden sırılsıklam, kıpkırmızı bir suratla [oda sıcaklığı mütemadiyen 30 derece civarında tutuluyordu] kundağımın içinde kıvranıyor, bez değiştirilme saatinde biraz rahatlayıp uykuya dalıncaya dek var gücümle haykırıyordum. Sonu gelmez bir buhar banyosunun bulanıklığında, endişeli bakışlarla üzerime eğilen sevgili annemin ve iyi yürekli dadımın başlarını ve vücutlarını seçebiliyordum. Sürekli ağlamamın verdiği çaresizlikle, iki yanımdaki canlı sallama motorlarına

tempoyu artırma emrini veriyorlardı. Ve gerçekten de hareketin ve gürültünün etkisiyle, duymayan kulaklar ve dönen bir başla sık sık uykuya dalıyordum. Bu işkencenin hayatımın ilk üç yılı boyunca süregittiğini tahmin ediyorum, aksi takdirde ayrıntıları bu netlikte hatırlamam mümkün olmazdı.

Üç yaşıma girdiğimde ise, annemle babam beni kocaman, çift kişilik bronzdan karyolalarına aldılar. Dört muazzam XV. Louis sütunu, sanatkârane bir şekilde işlenmiş yatak başlıklarıyla, bronz çubuklar tarafından taşınan, üzerinde muazzam bir taç bulunan karyola kubbesini çevreliyordu. Tüm bu ihtişam, ateş kırmızısı perdelerle örtülmüştü. Bezlerimden, korkunç sallantılı beşiğin darlığından kurtulmuş olarak, üzerinde istediğim gibi azabileceğim bu yatak, bana bir talim alanı gibi geliyordu: büyük, geniş, aydınlık ve serin. Yatak başlıklarındaki altın çiçeklere, kuşlara, daha önce hiç görmediğim hayvanlara bakıyordum. Bir mucizeden ötekine geçerek, sonunda karyola kubbesine kadar ulaştım. Basamak basamak süslenmiş kolonlara basarak, tacı taşıyan çubuklara kadar tırmandım, sonra da kendimi yukarıdan yatağın üzerine bıraktım. Fakat anlaşılan babam bu şahane oyuna pek de anlayışla yaklaşmıyordu. Çünkü günün birinde, yatağını odanın bir köşesindeki büyük divana taşıdı. Babamı seviyordum; onunla arkadaşlık etmek güzeldi, varlığı bana güven veriyordu. Vücuduyla yatağın sol tarafında bir duvar oluşturarak, aşağı yuvarlanmamı engelliyordu.

Yaz mevsiminde Avlonya bir ateşli hastalık yuvasıydı. Akşamları, konağın büyük salonlarındaki ışıklar yanmaya başladığında, merdivenlerden içeri göçmen kuşlar misali sivrisinek sürüleri doluşur, salonların beyaz duvarlarına yerleşerek karmaşık figürler ve motifler oluştururlardı. Kısa bir süre sonra da ortaya altın renkli, kuyruksuz, bukalemun cinsi iki hayvan çıkıyor, sivrisineklerle karınlarını bir güzel doyuruyorlardı. Başlarda onlardan korkuyordum, fakat sonraları sevmeye başladım, çünkü mantığım bana sivrisinekle beslenen bu çirkin fakat zararsız hayvanları, o rezil hastalık yayıcılarına tercih etmem gerektiğini söylüyordu. İnsanlar, bu sineklerin tehlikeli

olduğunu bilmiyordu. Bataklık ateşinin, soğuk algınlığına, sindirim bozukluğuna ya da hafif bir güneş çarpmasına bağlı olduğuna dair genel bir inanış vardı. Bu yüzden ne zaman sıtmaya yakalansam beni azarlıyor ya da en azından kızıyorlardı. Başıma gelenlerin sorumlusu sadece bendim: Demek ki ya çok fazla koşturmuş, terlemiş ve üşütmüş, ya meyve veya şekerleme –Arnavutluk beslenme geleneklerine göre çok tehlikeli besinler– yemiş ya da bunlar ispatlanamadığı takdirde, güneşin altında çok fazla kalmıştım.

Bu haksızlıklar beni çok zaman öfkelendiriyordu, ancak yine de susuyordum. Ateş çok gizemli bir fenomendi; büyükler mutlaka bu konuda benden daha fazla bilgi sahibi olmalıydılar! Ateş çok hızlı geliyor (henüz sıtmanın semptomlarını fark edemeyecek kadar küçüktüm) ve aynı hızla kayboluyordu. Ne var ki ateşten sonra yatak odasında geçirdiğim ve birkaç hizmetçinin gözetiminde istediğim gibi koşup oynayabildiğim iki ya da üç günlük nekahet, benim için ödüllerin en muhteşemiydi. Doğrusu böyle bir ödülü hak ediyordum da; çünkü ateş nöbetleri süresince büyük fiziksel ve ruhsal acılara katlanmak zorunda kalıyordum. Vücut ısım genellikle 40 dereceye çıkardı, buna bir de baş, boyun ve mide ağrıları ekleniyordu. Fakat beni en fazla korkutan ve acı çektiren, nöbetler sırasında beni hep takip eden hayallerdi. Yukarı doğru toplanarak açılmış kırmızı karyola perdelerinin oluşturduğu geniş açıklıktan bir kırmızı deryasına bakıyordum; halı kırmızıydı, duvar kâğıtları, pencerelerdeki perdeler, divan örtüleri, arkalıklı sandalyeler, hatta kiraz ağacı mobilyalar bile kırmızıydı. Kırmızı olan her şeye karşı duyduğum derin antipati acaba bu dönemden mi kalma? Büyük bir umutsuzlukla yukarı bakıyor ve dehşet dolu bakışlarım kırmızıya boyanmış, ağır, tahta kaplı tavanla karşılaşıyordu; gözlerimin önünde giderek genişleyip daralıyor gibi görünen çekmece benzeri süslemelerin karelerinden ve ovallerinden, bana doğru korkunç bir şekilde sırıtan ifrit ve cin başları çıkıyordu. Nekahet günlerinde fazla koşup oynadığım zaman, rahat durmamı sağlamak isteyen yaşlı hizmetçilerin ve iyi yürekli dadımın anlattığı masallar, hastalıktan etki-

lenmiş hayal gücümün neden olduğu bu sanrıların kalıcılaşmasını sağlıyordu: Tüm bu masallar hayaletler, şeytanlar ve cinlerle doluydu. Bu korkunç yaratıklar beni uzun süre etkilemeye devam ettiler. İleri yaşlarıma kadar, karanlık bir odada bulunmak zorunda olduğumda, açıklayamadığım bir korkunun pençesine düşmekten kendimi alıkoyamadım.

Bu tür masal yaratıklarının varlığına epeydir inanmıyordum, yine de bir ifritin bana arkadan saldırabileceği duygusu tüylerimin ürpermesine ve içimin korkuyla dolmasına neden oluyordu. Bazen, akşam yemeklerinden sonra, yapılacak herhangi bir işten ötürü evdeki öğretmenlerimle birlikte selamlıktan hareme gidip dönmek, benim için gerçek bir ıstıraptı. Yol, yüksek, camlı bir ışık menfeziyle örtülü geniş bir tahta merdivenin üzerinden, ikinci katın büyük salonunda son bulan uzun bir koridora bağlanan bir kapıya açılıyordu. Işık menfezinin üzerinde, merdiven sahanlığını solgun, kırmızımsı bir ışığa boğan bir yağ lambası asılıydı. Ay ışığı, ışık menfezinde son bulan cam kubbenin üzerine vurduğunda tüm gölgeler canlanıyordu – bilhassa merdivenlerden yukarı çıkan insanların gölgeleri. Gölgeler, beyaz duvarlardan gayet tekinsiz bir şekilde ayrılmış olan koyu renkli, küçük, ceviz bağlantı kapısına ulaşıncaya dek, insanları takip ediyorlardı. Bu kapının ardından da koridora çıkılıyordu. Koridor aydınlatılmıştı, fakat bu aydınlık, karanlığın kendisinden çok daha korkunçtu. İçine renkli kristallerin yerleştirilmiş olduğu bronz bir kubbeyle örtülmüş eski bir yağ lambası, zaten olduklarından daha da korkunç görünmeleri için, duvar kâğıtlarının üzerindeki altın yaldızlı Çin ejderhalarını esrarengiz bir ışıkla aydınlatıyordu. Büyükannemin (doğuştan Arslan-Paşalı) odasının, banyo odasının ve hizmetçisinin odasının kapıları da bu koridora açılıyordu. Ben bunların tümünü görmezden geliyordum. Daha merdivenleri çıkarken beni etkisi altına alan korku, bu *"Via crucis"* [iman yolu] boyunca adımlarımın öyle bir hızlanmasına neden oluyordu ki, düzenli olarak başımı koridorun sonundaki devasa dolaba çarpıyordum. Büyük salona kendimi atabilmek için, sanki rüyadaymış gibi, bu dolabın yanındaki kapıyı

açıyordum. Fakat bunu yapmakla, yağmurdan kaçarken doluya tutulmuş oluyordum. Bu salon otuz metre uzunluğunda, on iki metre genişliğinde ve altı metre yüksekliğindeydi. Bir dizi sütun tarafından taşınan iki taş merdiven de burada son buluyordu. Duvarlar beyazdı, on iki sütunun tümü beyazdı, tahta kaplı tavan lacivert ve altın rengindeydi, içeriye açılan on kapı kapkaraydı. Salonun sonunda, bir tören salonuna açılan kocaman bir kapısı olan büyük bir ön oda bulunuyordu. İşte burası ifritlerin esas yuvasıydı, yaptıkları her ayinden sonra buradan evin her tarafına dağılır, konağın binalarını birbirine bağlayan yeraltı geçidine dahi sızarlardı. Adım gibi emindim bundan! Bu kötü aydınlatılmış ön odaya her girişimde, korkudan olduğum yerde donup kalırdım. Sonra da çıldırmış gibi, asıl ulaşmak istediğim yer olan odama koşardım. İfritleri hiç görmedim, ancak varlıklarını şüpheye yer bırakmayacak şekilde hissediyordum.

Ateş nöbetlerinden sonraki nekahet dönemi, medeniyet gerekleri yüzünden bana zehir ediliyordu. Doktor eve gelip beni muayene ediyordu. Bu adam sakallı, göbekli bir beydi, kelebek gözlükleri, beyaz bir yeleği ve redingotu vardı. Dr. Tatalia'nın mesleğinde ne kadar başarılı olduğunu bilmiyordum, tek bildiğim, bana düzenli olarak kininli, kocaman, iğrenç ilaç kaşeleri ve küçük bir şişe hintyağı yazdığıydı. Bunları yutmak zorunda kalıyor, her defasında, hasta olduğum ve nekahet döneminde çok fazla azdığım için bana verilen bir ceza olduğunu düşünüyordum.

İşte bu şekilde, gayet sıradan bir çocuk olarak büyüyordum; diğerleri kadar güzel, zeki ve aptaldım. Dördüncü yaşımı doldurduğumda, yine önemli bir olay oldu. Artık mutfak evyesinde yıkanmayacak, bunun yerine haftada iki kez evimizin hamamına gidecektim. Bu hamam evimizin farklı bir bölümüydü. İkinci kattaki her yatak odası, bir yan odayla bağlandığı bir hamama sahipti. Ayrıca birinci katta dört bölmeli büyük bir genel hamam bulunuyordu. Bir ön odadan geçilerek, dörde dört metre ölçülerindeki asıl yıkanma bölümüne giriliyordu. Buranın, belki eskiden kulenin atış mazgalı olan küçücük bir

penceresi vardı. Kubbeli tavan kireç ve kumtaşı karışımı bir harçla (Horasan harcı) sıvanmıştı, zemin ise taş döşeliydi. Mermer bir pervaz üzerinde, dıştan ısıtmalı sıcak su deposu bulunuyordu. Köşelerden birinde, sıcak ve soğuk su akıtan iki musluğa sahip mermer bir kurna vardı. Her türlü konfor yerinde miydi yani? Sadece sıcak su musluğunun açıldığını büyük bir dehşetle seyretmek zorunda kalan ve bunun hiç de ender olmayan haşlanmalara neden olduğunu bilen bir çocuk için, hiç de öyle değildi.

Duvarlarda iki yağ lambası asılıydı; Arnavut göreneklerine göre petrol fazlasıyla tehlikeli kabul ediliyordu. Bazı küçük çıkıntıların üzerinde mumlar yanardı. Yıkanmam ciddî bir törenle gerçekleşiyordu. Önden küçük bir kız yürüyüp ışık tutuyordu. Onu, güzelce katlanmış çamaşırlarımın ve havlularımın yerleştirilmiş olduğu kırmızı ipekten bir bohçayı taşıyan yaşlıca bir hizmetçi takip ediyordu. Onun ardından da, sırtında Çin işi bir sabahlık, ayağında da kırmızı terlikler bulunan ben, annem ve dadım eşliğinde yürüyordum. Alayın sonunu ise iki yaşlı hizmetçi kadın teşkil ediyordu; ellerindeki sepetlerde işkence aletlerini taşıyorlardı: sabun, şark işi lif, ovma ve yıkanma bezleri, makaslar ve havlular. Kendimi cellatların eline teslim edilmiş, başı dik ve mağrur sehpaya doğru yürüyen bir idam mahkûmu, kahraman bir şehit olarak görüyordum. Elinde ışık taşıyan küçük kızın vazifesi hamama açılan ön odada son buluyor, fakat kapıdan ayrılmasına izin verilmiyordu; küçük kız, evimize hiçbir zaman tesis edilmeyecek olan elektrik zili ve telefonun yerini tutuyordu. Ön odada bulunan divanın üzerinde soyunduruluyor, sonra da hamamdaki küçük bir mermer tabureye oturtuluyordum. Anlaşılan müthiş derecede pasaklı olmalıymışım. Çünkü yıkama faslının hemen başında iki yaşlı hizmetçi tarafından kulplu büyük gümüş kurnalarla üzerime su dökülüyor –korkulan bir an–, sonra bir, iki, üç, dört, beş defa sabunlanıyor ve durulanıyordum. Aynı şekilde başımın da beş kez yıkanmasına tahammül etmek zorunda kalıyordum. İtiraz ediyor, bağırıp çağırıyor, fakat her defasında aynı cevapla karşılaşıyordum: "Fakir in-

sanlar bir defa yıkanır, cenazeler iki defa yıkanır, *'Hoxha'* [Hoca] aptes alırken üç defa yıkanır, damat düğün gecesinden önce dört defa yıkanır, büyük beyler ise beş kez yıkanır." Bunlardan hangisi olmak istediğime karar vermeliydim! Bunu anlıyor ve dişlerimi sıkıyordum – sonra yeni bir sıcak su dalgasıyla haşlanıyor, var gücümle kendimi savunuyor, bağırıp çağırıyordum, ta ki anlayışlı babam gürültüye koşup bana eziyet edenlerle sıcaklık kavramları konusunda tartışmaya girişene, beni o boğucu buharın ve titrek, ürkütücü ışıkların içinden kurtarana dek.

Sadece ilkbaharda dadımla (kendisi Kurvelesh yakınlarındaki Vërmik köyünden kaba saba bir dağ köylüsüydü ve pek vaatkâr bir isim taşıyordu: "Dorovie" – hediye anlamına gelir. Dorovie ile birlikte parkta çiçek açan kiraz ağaçlarının altında kahvaltı edebildiğim zaman gerçekten mutlu ve memnun oluyordum. Süt, kahve, yumurtalar, komposto, peksimet, kısacası küçük bir hizmetçinin peşimiz sıra taşıdığı her şey dadımın sağlıklı iştahının kurbanı oluyor, bu arada beni de kucağına oturtarak, pek de güzel kokulu olmayan beyaz Arnavut peyniri ile mısır ekmeğini *(kokodash)* ağzıma tıkıştırıyordu. Bunların yanında, kenarında özel bir ağzı bulunan toprak bir testiden ekşimiş süt *(dhallë)* içiyorduk. Burada istediğim gibi koşup oynayabiliyor, çimenlerin ve papatyaların üzerinde yuvarlanabiliyor, ağaçlara tırmanabiliyor, evin önündeki büyük terasta bulunan havuza taş atabiliyor, kuru odun toplayıp ateş yakabiliyor, hatta kahvaltı tepsisindeki tabak çanağı kırabiliyordum. Kimse beni azarlamıyor, kimse bana itiraz etmiyordu. Pek sevgili dadım bunların hepsini uygun buluyor, küçük hizmetçi kız da benimle keyifle oynuyordu. Ne güzel bir hatıra!

Fakat bu güzel ve tasasız günler çok geçmeden son buldu! Beşinci yaşımda, ebeveyn yatak odasına açılan bir kapısı olan ön odada bana bir yatak verildi. Dadım ve küçük bir hizmetçi kız da odamda uyuyorlardı; yani yalnız değildim. Fakat beşinci ve altıncı yaşlarımın en büyük nahoşluğu henüz karşıma çıkmamıştı. Günün birinde babam elimden tuttu, erkeklerin bulunduğu selamlık dairesine götürdü ve beni iki yabancıyla

tanıştırdı. Bunlardan biri Messinalı Mühendis Luigi Beccalli adında genç bir İtalyan, diğer ise Kaninë'li bir köy imamı olan Mehmet Efendi Lusi adında bir Arnavut'tu. Bu adamların ilki benim daimi ev öğretmenim, diğer ise din öğretmenim olacaktı. Don Luigi'den derhal hoşlanmıştım; genç, yaşam dolu, iyi niyetli, anlayışlı, eğlenceli, kendisini açık seçik ifade eden bir adamdı. Kısa sürede arkadaş olmamızda şaşılacak bir şey yoktu. Evimizde inşaat ustası olarak geçirdiği kırk yıl boyunca, ona duyduğum sempatiden hiçbir şey yitirmedim. Bana daima iyi bir arkadaş ve iyi bir danışman oldu. Ellerinin kulaklarıma biraz bonkörce asılmış olmasını seve seve bağışlıyorum – zira benim de iyi bir öğrenci ve uslu bir çocuk timsali olmadığım çok açıktı. Din öğretmenimle olan ilişkim ise bundan çok farklıydı. Her şeyden önce bu adamın dış görünüşü hiç de hoşa gidecek türden değildi: Orta boylu, zayıf, fazlasıyla esmer, şaşı gözler, sarkık bıyık, geniş, uzun, sanki çenesine yapışıkmış gibi duran sivri sakal, bol bir cüppe ve kirli gri sarık – bu haliyle bir Çin bilgesini ya da Asya'nın o cin benzeri putlarından birini andırıyordu. Çok konuşkan, sinirli, ukala ve utanmazdı. Tüm bunların üstüne bir de daha ilk günden bana tümüyle anlaşılmaz gelen Kuran'dan okumalar yapmaya başlayınca, her iyi Müslümanın günlük ibadeti için bu Kuran surelerinden birkaçını ezbere bilmek zorunda olduğu hususunda ısrar etmesine rağmen, inatçılığım tuttu ve onu dinlemeye devam etmeyi reddettim. Bu dinsel ibadetler için burada ne yazık ki pek de ortodoks sayılamayacak bazı düşüncelerimi açıklamak zorundayım. Bugün kesinlikle inançlı bir Müslümanım; ancak diğer tektanrıcı dinlere de saygı duyuyor, insanlığa büyük hizmetlerde bulunmuş olan ahlaki amaç ve çabalarını hayranlıkla karşılıyorum. Fakat çocukların samimi bir inanca sahip olmasının ve –daima sembolik nitelikteki– dinsel pratikleri uygulamalarının, ancak onlara kavrayabilecekleri türden açıklamalarda bulunulmasıyla sağlanabileceğini düşünüyorum. Zavallı Mehmet Efendi ise bunu yapabilecek bir adam değildi. Her cuma günü kuzenim Server'i ve beni (çarşıdaki) Ulu Cami'ye öğle namazına götürürdü. Kuzenim, ben, Meh-

met Efendi, bir kâtip ve iki hizmetkârdan oluşan alayımız, 1917 yılında yanmış olan eski çarşının dar sokaklarından gösteriş ve heybetle ilerlerdi. Sağdaki ve soldaki küçük dükkânlarda ve kahvehanelerde bulunan insanlar bizi selamlamak için ayağa kalkar, biz de bu saygı gösterisine Şark usulü temennalarla mukabele ederdik. Doğuştan sahip olduğum çekingenlikle, tüm bu insanların bakışlarının üzerimizde toplanmasından hiç hoşlanmazdım.

Ramazan ayında akşamları konakta kılınan teravih namazına pek çok insan gelirdi. Biz de kız kardeşlerim gibi cemaatin en arkasında durup namaza katılmak zorundaydık. Ben tüm bu seremoniden hiçbir şey anlamazdım. Okunan dualar Arapça'ydı, namaz esnasında yapılan hareketler de (önce ellerimizi kavuşturarak ayakta duruyor, sonra öne eğiliyor, nihayetinde secdeye varıyorduk) bana tuhaf ve anlaşılmaz gelirdi. Tüm içtenliğimle bu ibadetin anlamını kavramaya çalışıyordum – nafile. Bu beni üzüyor fakat sonra da öfkelendiriyordu. Aklımda bir yığın soru vardı, fakat bunları dile getirmeye çekiniyordum. Ancak sonraları, çok sonraları, mükemmel öğretmen Prof. Yusuf Rıza Efendi sayesinde bu dinin kıymetini ve anlamını kavrayabildim.

* * *

Arnavutluk'ta ilk doğan erkek çocuk sadece aile içinde değil, toplumda da özel bir mevkiye sahip olurdu. Aynı anda bir *ailenin* en büyüğü hatta bir *sülalenin* en yaşlısı olması durumunda ise, o kişinin, tabii servet, beceri ve iyi niyetle kolaylıkla üstesinden gelebileceği birtakım yükümlülükleri üstlenmesi koşuluyla, imtiyazlı bir saygınlık konumu kazanacağı muhakkaktı. Çocukluğumda ve gençliğimde bu tür bir saygı ve imtiyaz hakkına sahip değildim; çünkü sülalenin Avlonyalı Süreyya Bey dalının ilk erkek evladıydım ben, yani genç kuşağın fidanıydım. Bu da beni ilk olmanın vereceği veliaht prens edâsından ve burnu büyüklüğünden korumuştu. Fakat olgunluk yıllarımda kader beni tüm sülalenin en yaşlısı konumuna getirdi. Ulaşılmaz, mağrur, resmi ve çekingen bir halim vardı

belki, ancak bu Avlonyalıların[3] tümünün ortak özelliğiydi. Aslında daima cana yakın, iyi niyetli, cömert ve sevecen biriydim. Beni aşırı bir çekingenliğe zorlayan, belki de, asla hoşlanmadığım dış görünüşüm olmuştur. Teslim olduğum bu yapmacık davranış zamanla en belirgin karakter özelliklerimden birine dönüştü, pek çok tecrübeden ve hayal kırıklığından sonra da, başkaları bir yana dursun kendimin bile hoşlanmadığı –bilhassa kendi memleketlilerime karşı kendini gösteren– bir içe kapanıklılık ve mağrurluk halini aldı.

Avlonya ve İstanbul'da yaşça benden büyük kuzenlerim vardı. Bunların üçü şehirde, ikisi konağımızın yanındaki bir evde (onlarla ancak zaman zaman bir araya gelirdim) otururdu, biri de bizimle aynı çatı altında yaşardı. Bu, amcam Neşet Paşa ile kızlık adı Toptanî olan yengem Zehra Hanım'ın oğulları Server idi. Server benden iki yaş büyüktü. Benim için gerçek bir ağabeydi; on dokuz yaşındaki zamansız ölümüne kadar en iyi arkadaşım ve yoldaşım olarak kaldı. Onu çok sevdiğim bir ağabeyden başka biri olarak düşünemiyordum bile. Birbirimizle o kadar iyi anlaşıyorduk ki, Arnavutluk geleneklerine göre ailemizin veliaht prensi olmasına karşın onun karşısında asla kıskançlık ve aşağılık duygularına kapılmıyordum, aksine, tümüyle farklı yaradılışlara sahip olmamıza rağmen birbirimizi içtenlikle destekliyorduk. Çocukluğumuzdan vefatına kadar bana kol kanat geren ağabey rolünü başarıyla oynamış, irili ufaklı hatalarımı örtbas etmek ve neredeyse bir baba tavrıyla düzeltmek için elinden geleni yapmaya gayret etmişti. Onun vefatı aklımı karıştırdı, ruhsal dengemi bozdu ve maddi yaşantımı sekteye uğrattı. Vefatından sonra hayatım boyunca kendimi yalnız hissettim ve bir daha dost sahibi olamadım.

Çocukluğumda isyankâr, dik kafalı, tembel, hayalperest ve hülya âleminde yaşayan, biraz kaba ve aklı havada biriydim. Hareketli oyunları ve basit insanlarla bir arada olmayı severdim; ancak onlar da benim taşkınlıklarımdan nasibini almıyor değildi.

3 Yanya Valisi Ahmet Hıfzı Paşa (1893-1897) şöyle diyordu: "Bu, insanı yanıltabilecek bir ailedir. Gizli bir gurura sahiptirler."

Yedinci veya sekizinci yaşımda beş adet Flobert tüfeğine ve yüzlerce saçma fişeğine sahiptim. Bu tüfeklerden biriyle silahlanıp, evin avlularını ve parkını güvensizleştiriyordum. Namlumun karşısına çıkan kediler, tavuklar ve güvercinler, dünyevî dertlerinden kurtulma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Günün birinde aşçının şişman, siyah erkek kedisini mutfak kapısının önünde otururken gördüm. Hemen tüfeğimi doğrultup nişan aldım. Tam tetiğe basacakken aşçı yamağı dışarı fırladı, kediyi kollarının arasına aldığı gibi tekrar içeri girdi. Ancak ben bu arada tetiğe basmış bulunmuştum; mermi mutfak kapısını delerek oğlanın omzuna saplanmıştı. Bereket versin, sonucu kötü olmadı. Önce öğretmenim Don Luigi'den, sonra annemden, son olarak da babamdan sopa yedim, ancak Flobert tüfeklerim elimden alınmadı.[4] Kısa bir süre sonra, benzer bir olay daha yaşandı.

Eşraftan yaşça benden büyük iki arkadaşım vardı. Birinin adı Tavşanî Zyber Bey (Elbasan'ın tanınmış bir soylu ailesi), diğerininki ise Kaninëli Osman Ağa Bimo idi. İkisi de bana yürekten bir sevgi besliyorlardı. İkisi de atalarımızın kahramanlıklarının şahsımda yaşadığını iddia ediyor, bu arada dolu tabancalarıyla oynamama izin veriyorlardı. Ne yazık ki babam büyük oğlunun içindeki kahramanı fazla ciddiye almıyor ve sık sık oyunumuzu bozuyordu. Zyber Bey bir çeşit korkusuz şövalye, görkemli işlemelere sahip ulusal kıyafetleri içinde bir "Caballero", aslında 14. asra daha fazla yakışabilecek sarışın bir devdi; Osman Ağa biraz daha ufak yapılıydı, ancak gerçek bir savaşçı görünümüne sahipti ve Galyalı bir ordu komutanını andırıyordu. Başının arkasında topladığı saçları (Arn. *Perçe*), sarkık sarı bıyıkları, kemikli yüzü ve esnek yürüyüşü ona çoktan unutulmuş zamanların efsanevî savaşçılarının görünümünü kazandırıyordu. Ben her iki arkadaşımı da seviyor ve onlara hayranlık besliyordum. Günün birinde Osman Ağa benim Flobert tabancamın küçük kurşunlarıyla (6 mm) dalga

4 Bu önemliydi, çünkü silahları zorla elinden alınan bir erkek onurunu yitirir, yitirdiği onurunu tekrar elde etmek için yaşadığı bu utancın intikamını alması gerekirdi.

geçerek, gururla, her mermisi bir parmak kalınlığında olan, gümüş işlemeli ağır Gasser revolverini ortaya çıkardı. Biraz bozulmuştum! Ayrılırken meydan okurcasına bağırdı: "Haydi, şu su tabancasıyla bana ateş et bakalım! O kum tanecikleri nasıl olsa üzerimdeki koyun kürküne takılıp kalır!" Bunun üzerine peş peşe üç kez tetiğe bastım! Mermiler koyun kürkünü delip geçtilerse de, Tanrı'ya şükürler olsun, vücuduna saplanmadılar. Tam bu anda babam çalışma odasının penceresinde belirdi ve dehşetle bağırmaya başladı. Yine temiz bir sopa yedim, ancak Osman Ağa da epeyce azarlanmaktan kurtulamadı. Ödeşmiştik.

Hizmetkârların oluşturduğu küçük grubun içindeyse bir savaşçı olmaktan ziyade, bir kahramandım. Zayıfların koruyucusu ve hakkın savunucusuydum – yani bir çeşit Don Kişot'tum. Kadın hizmetkârlardan biri bir hatası yüzünden cezalandırıldığında veya azarlandırıldığında, olası bir dayağın önüne geçmek için daima olay yerinde hazır bulunuyordum. Bu arsız cüretkârlıklarım yüzünden suçlular için öngörülen tokatlar sık sık bana nasip oluyordu, fakat bu beni rahatsız etmiyordu. İnatçılık ve kindarlıkla hizmetkârlar arasında isyan propagandası yapmaya devam ediyordum, çünkü diğerlerinden farklı ve daha iyi olduğumun bilinci içinde, bize emanet edilen bu mahlûklara kötü davranılmasına göz yummak istemiyordum. Evde "hava bozmaya" başladığında birkaç kadın hizmetkârla birlikte parkın gözden uzak bir köşesine gidiyor, evimizin altında bulunan kocaman kilere *(katua)* yığılmış olan eski sandıklardan koparak buraya taşımış olduğum tahtalardan kulübeler inşa etmeye başlıyordum. Bu kulübeler biz "grevcilere" bir ev veya sığınak sağlamaktan ziyade, hizmetçi kızların ev işlerinden kaytarmalarının bahanesi olmaya yarıyordu.

Hizmetçi meselesi, Arnavutluk'un diğer tüm köklü ailelerinde[5] olduğu gibi, bizde de oldukça karmaşık bir işti. Uygun bir

5 Arnavutluk'un büyük aileleri için bkz. Thalloczy, Ludwig v. [Yay]: *Illyrisch-Albanische Forschungen.* (Illyria-Arnavutluk Araştırmaları) 2 Cilt. München-Leipzig 1916. – Arnavutluk'un büyük hanedanlık aileleri, Türk egemenliğinin başlangıcından Tanzimat'a kadar genel olarak *Oxhak* (koklü aileler) olarak

erkek hizmetkâr kadrosunun seçimi, kolay olmasa da, üstesinden gelinebilecek bir olaydı; buna karşın ücretli kadın personel bulmak oldukça zordu. Bu personelin bulunması ve eğitilmesi için, özel bir prosedürün izlenmesi zorunluydu: Fakir insanlar 10 ila 15 yaşlarındaki kızlarını, 300 ila 500 DM* arasında değişen bir tazminat karşılığında soyluların hizmetine verirlerdi. Sonra kız genellikle evdeki yaşlı hizmetçilerden biri olan kâhya kadın tarafından alınır, yıkanır, saçları taranır, üzerine yeni giysiler geçirilir, sonra da bir sene boyunca kâhyanın gözetimi altında kademeli olarak ev işlerini tanıyıp öğrenirdi. Bu eğitim döneminden sonra da, sahip olduğu yeteneklere göre diğer hizmetçiler arasındaki yerini alırdı. Bu hizmet hiyerarşisinin en yüksek (ancak kesinlikle en hoş olmayan) mertebesi, "hanımın oda hizmetçisi" olmaktı. Diğer mertebeler buradan aşağı doğruydu: Çamaşırcılar ve temizlikçiler, kabullerde ve aile yemeklerinde görevli oda hizmetçileri, ütücüler, lamba yakıcılar ve başka görevleri olan bir yığın hizmetçi. Bunlar, ev işlerinin belli bir kısmının sorumluluğunu üstlenmiş olan, amir konumunda, yaşça daha büyük iki ya da üç görevlinin denetiminde bulunurlardı. Hizmetçilerin sayısı 30 ila 35 kadın ve kız arasında değişmekteydi. Bizim evimizde ayrıca kız kardeşime Fransızca dersi veren genç hanımla İtalyan dikiş ve nakış öğretmeni de bulunmaktaydı. Gerçek bir "harem" diye düşünecektir okuyucu belki de bu noktada. Ancak birçok Avrupalının hayallerini süsleyen bu Şark kurumu Arnavutluk'ta bir kavram olarak dahi tanınmıyordu, çünkü Arnavut evinin efendisi olan erkek bu "harem"in efendisi olmamakla kalmıyor, çoğu zaman biricik eşinin (*amvisa*, evin birinci hanımı) despotluğuyla başa çıkabilmekte dahi zorlanıyordu. Bir evde bu şekilde beş ila yedi yıl kadar hizmet eden kızlar evin hanımı tarafından (genel-

anılıyorlardı. Türkçe "Bâb" kavramına uygun olarak "Bâb-ı Âli" (Büyük Kapı)=Büyük Aile olarak da adlandırılmaktaydılar. "Büyük Kapı ve Büyük Baca" ifadesi çok eski dönemlerden kalmaydı. Kula ismi verilen, küçük kapılı ve küçük bacalı kulübelerin aksine, egemenlerin oturduğu evleri ifade ediyordu. Krş. Cilt II'de Büyük Aileler'le ilgili bölüm.

(*) Yazar, 1968 yılının Alman Markı ölçüsünü kullanıyor – e.n.

likle gayet saygın kişilerle) evlendirilir, 1500 ila 3000 DM arasında değişen bir drahomanın yanı sıra, çoğu zaman bir de eve sahip olurlardı. Şayet evlilik başarısız olursa, dertleri varsa, kocası ölmüşse, o takdirde kız ailesinin yanına değil, kendisini her türlü güç durumdan çekip almakla yükümlü olan efendisinin evine geri dönerdi. Böylece bir "Büyük Kapı" *(der'e madhe)*, aile çevresinin ve duacıların (*duaxhi*, aslında asalak) sayısı 40-50'yi bulan daha "Küçük Kapı"larına bakmak zorunda kalıyor, bu esnada da kendisi büzüldükçe büzülüyordu.

Değerli olmaktan ziyade işe yaramaz olan bu kadın personel kalabalığının yanı sıra, erkek kısmında (selamlık) daha da işe yaramaz bir hizmetkâr gürûhu bulunurdu. Bizim evimizde bu personelin rütbe derecesi Alman öğretmenimiz Baselli Herr Feigenwinter ile başlar, onu Mehmet Efendi Lusi'nin işten çıkartılmasından sonra Şark dillerinde muazzam bir bilgi birikimine sahip Türk öğretmenimiz Prof. Yusuf Rıza Efendi takip eder, ardından sevgili İtalyan öğretmenimiz Don Luigi Beccalli gelirdi. Diğer basamaklarda sırasıyla şu kişiler bulunurdu: bir imam, iki kâtip, bir kâhya, sekiz uşak, dört silahlı bekçi, iki kapıcı, üç bahçıvan, beş arabacı ve at uşağı, üç aşçı ve bir oduncu. Bu, Avlonya'nın daha o zamandan oldukça yıpranmış çatısının altında 60'tan fazla insanın yaşadığı anlamına geliyordu. Kuzenlerimin hemen yanı başımızdaki evlerinde bulunan hizmetkârları da bu hesaba ekleyecek olursak, bir tabur asker çıkarmamız işten bile değildi.

Ancak Kaninë şatosunun yaşlılardan duyduğum o eğlenceli keşmekeşi yanında, bizimkisinin lafı bile edilmezdi. Büyükbüyükbabalarımız ve büyükbüyükamcalarımız, pek çok teyze ve kuzinle birlikte bu kalede oturdukları günlerde, 200 ila 300 kişi mütemadiyen birbirlerinin ayağına basıp dururmuş.[6] O zamanlar (1810) insanlar henüz bir masal dünyasında yaşıyorlardı: Parasız, Avrupaî kavram ve ihtiyaçlardan yoksun, sadece

6 Hahn: *Albanesische Studien* [Arnavutluk Araştırmaları] 1. Kısım. – Avlonyalı Ekrem: *Kalaja e Kaninës*. Ailenin 1820 yılında terk ettiği Kaninë şatosunun tasvirini, Nasip ve Avlonyalı Şehzade Hanım'ın oyun arkadaşı olarak burada yaşamış olan, Kaninë Halveti Dergâhı reisi Şeyh Said'in kızının ağzından dinledim.

Tanrı'nın verdikleriyle yetinerek. İlerlemenin ve uygarlığın bedelini çok ağır ödemiştik, sevgili annemin deyişiyle, "yozlaşma basamaklarının o kadar dibine inmiştik ki, bize bir bardak su getirecek kimsemiz bile kalmamıştı". Hizmetkârlarımızın sayısı yeterince fazla değil, demek oluyordu bu!

Hatırlayabildiklerimden çıkardığım kadarıyla, evimizde hizmetkârların karşılıklı olarak birbirlerini engellemekle meşgul oldukları izlenimine sahibim. Elbette evin çok büyük olduğunu ve ilkel şartlarla ayakta tutulmaya çalışıldığını unutmamak gerekir. Her sabah evin üç katındaki üç salonun (30 çarpı 12 metre), ayrıca merdiven sahanlığının süpürgeler ve tahta bezleriyle süpürülüp silinmesi gerekiyordu. Konağı oluşturan iki binanın arasında, azıcık kenarda bulunan geniş mutfaktan yemeklerin tepsiler içinde eve taşınması ve yemek boyunca duracakları mangalların üzerine konması lazımdı.

Çamaşırhane, ana mutfağın bir yan binasıydı. Burada, (tıpkı Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi) çamaşırların kaynatıldığı ve durulandığı büyük kazanlar ve tahta tekneler bulunurdu. Önlüklerini yukarı kaldırmış, ayaklarında takırdayan takunyalarla kalabalık bir hizmetçi grubu, çamaşırlarımızın tümünü kurumaları için parkın bir köşesindeki kilometrelerce uzunluktaki ipe serinceye değin, burada saatlerce çalışırdı. Ertesi gün de hizmetkârların çamaşırları yıkanırdı. Dolayısıyla haftanın hiçbir günü geçmezdi ki, çamaşırhane ve ütü odası karınca misali insanlarla kaynaşmasın. Evin giriş katında bulunan iki oda, yatak malzemelerine aitti. Burada dağ gibi yığılmış şilteler, sandıklar dolusu çarşaflar, yastıklar ve örtüler duvar diplerinde güzelce sıralanmıştı, odanın ortasında da bir yatağın hazırlanması için gerekli küçük, fakat önemli eşyaları barındıran bir masa dururdu: Halılar, terlikler, gecelikler, (misafirin önemine göre) ipek, kadife veya başka kumaşlardan kılıflar, gece şamdanları, bakır veya gümüşten leğen ve ibrikler.

Tüm bunlar ne içindi? Arnavutluk'ta (ve genel olarak Şark'ta) "Büyük Kapı" ünvanından vazgeçmek istemiyorsanız, misafirperver olacaktınız. Bu misafirperverliğin nerede başlayıp nerede sona erdiğini kestirmek güçtü. Ne zaman başlayıp

ne zaman bittiğini kestirmek daha kolaydı; "Büyük Bey"lerden birinin, kendi yaşamı için zarurî olan şeylerden biraz fazlasını temin ettiği anda başlar, en son lokmasını misafirperverliğin şanına kurban etmesiyle birlikte de son bulurdu. Bu sınırlar çerçevesinde dipsiz bir kuyu olan misafirperverlik halkın duygularının ta derinlerine kök salmıştı.

Bu misafirperverliğin daha iyi anlaşılması için, 18. yüzyıldan bir hikâye anlatmak istiyorum. 1780'li yıllarda İşkodra Sancağı'nı Mehmet Paşa Bushatliu yönetmekteydi. Shalëli bir Malisor günün birinde dağından inip İşkodra pazarına geldi. Mallarını satmaktayken, kan davalısı olduğu iki düşmanını gördü. Tabancalarını çektiği gibi ikisini de yere serdi. Tutuklandı, hapse atıldı ve ölüme mahkûm edildi. Bu ceza, pazar kurulduğu günlerde pazar yerinin "kutsal bir sığınma alanı" olduğu ve pazarda kimsenin öldürülemeyeceği yolundaki genel bir hükümden kaynaklanıyordu. Fakat Paşa bu genç ve tecrübesiz Malisor'a acımıştı. Onu yanına çağırttı ve şu soruyu yöneltti: "Yarın her halde hayatının en kara günü olacak. Yaptığından pişman mısın?" – "Beyim" diye karşılık verdi mert dağ köylüsü, "pişman olmam mümkün değil, çünkü sadece hakkım olanı yaptım. Bu yüzden yarın hayatımın en uğursuz günü olmayacak. Hayatımın en kara günü, dağdaki kulübeme bir misafirin geldiği ve onu ağırlamak için hiçbir şey bulamadığım gündü."

Bu düşünce tarzı, Arnavutluk'ta (ve Şark'ın tüm diğer ülkelerinde) misafirperverliğe ne büyük bir önem verildiğini anlaşılır kılacaktır. Şehirlerde "eşraf"ın kalabileceği oteller mevcut değildi. Birtakım perişan hanlar, daha basit insanlara konaklama imkânı sunardı. Bir ismi ve mevkiî olan ya da olduğunu düşünen biri bir şehre geldiğinde, misafir olarak "Büyük Kapı"ya ya da daha az önemli olsa bile (yine de büyük kapılı ve büyük bacalı) *(der'e madhe dhe oxhaku i lart)*[7] kapısını açık tu-

7 Ben bizim evimizde bahçenin ve evin ana kapılarının kapalı olduğuna asla şahit olmadım. Her dileyenin hiçbir formaliteye tâbi olmadan içeri girebilmesi için gece gündüz açık tutulurlardı. Arnavutluk'un dile getirilebilecek en ağır beddualarından biri şöyledir: "Kapısı kitlene!" *(T'u mbyllt dera)*. Bu elbette "Büyük Aile"lerden biri olan veya olduğunu sananlar için geçerliydi.

tan bir eve giderdi. Eve gecelemek için misafir geldiğinde, ki bu her gün olurdu, atları ahırlara götürülür, hizmetkârlarına kalacak yer gösterilir, kendisi de dilediği kadar kalmak üzere ağırlanıp barındırılırdı. Yukarıda sözünü ettiğim odalarda bu amaçla bulundurulan yedek yataklar, geceleri salonlara serilirdi. Bu misafirperverliğin ne kadar işe –ve karışıklığa– neden olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir.[8] Bu geleneğin daha önceki dönemlerde çok daha büyük ölçekte uygulandığını da unutmamak gerekir. Avrupaî kavramlar ve ekonomik nedenler, bu geleneği önemli ölçüde kısıtlamıştır. Büyükbabam Mustafa Paşa, Sadrazam Âli Paşa'nın (1850-1858) sık sık gecelediği evinde, her gece farklı kategorilerde 300 yatağın misafirler için hazırlandığını anlatırdı. Amcam İsmail Kemal Bey, Avlonya'da ikamet ettiği (1912-1914) bir dönemde, gençliğinde (1850-1960) pazar kurulduğu günlerde (Perşembe) konağımızda 200 kişinin yemek yediğini, biraz da sitemkâr bir edâyla anlatmıştı.

Evin çeşitli odalarında öğle ve akşam yemeklerinde beş farklı sofraya (haremde ailenin sofrasına; selamlıkta misafirlerin sofrasına; selamlıkta öğretmenlerin ve oğulların sofrasına; selamlıkta ve haremde hizmetkârların sofrasına) servis yapıldığı göz önünde bulundurulacak olursa, "Büyük Ev"lerin en az ve en kötü hizmet edilen sakinlerinin bazen evin beyi ve hanımı olduğu kolaylıkla anlaşılacaktır. Çünkü selamlıkta evin erkek misafirlerine yapılan her şey, haremdeki kadın misafirlere de yapılırdı. İşin aslı, her "Büyük Ev"de ikili bir yaşam vardı. Evin beyi, vaktini tıpkı bir bekâr evinde ya da bürodaymış gibi, selamlıkta yüzlerce misafiri kabul etmekle geçirirdi: Yolcular, avareler, kahve içmeye gelenler, ricacılar, dolandırıcılar, nadiren de arkadaşlar. Evin beyinin vaktine, canının isteyip istemediğine ve sabrına en küçük bir ilgi göstermeksizin sürüler halinde içeri girip çıkarlardı. Hele "Açık Ev"in "kutsal gelenekleri"nin öngördüğü yükümlülükleri yerine getirirken bitkin veya bıkkın görünen ev sahibinin, vay haline! Misafirleri bizzat kabul etmeyen ya da kabulde en azından en yakın akrabalarından

8 İsmail Kemal Bey'in geçici hükümeti (1912-1914) döneminde evimde genellikle bu türden 20 kadar misafir bulunurdu.

biri tarafından temsil edilmeyen biri, en ağır eleştirilere uğramaya ve "kapısını kendisi kapadı" gibisinden hakaretamiz sözlere katlanmaya hazır olmalıydı. Selamlık için söylediklerim, harem için de geçerlidir. Sadece, haremi bir bekâr evine değil de bir rahibe manastırına benzetmek gerekir. Bu şartlar altında bir aile yaşantısından söz etmek çok zordu. Erkek ve kadın nadiren birlikte yemek yer, birbirlerini ancak geceleri, en inatçı misafirler de mecburen çekildikten sonra görebilirlerdi.

Büyük Ev'in selamlığı ve misafirperverliği sosyal ve siyasi bir amaca hizmet ettiği müddetçe böyle bir müesseseye tahammül gösterilebilirdi; ama böyle bir görevi kalmadıktan sonra artık zararlı olmaya başlamıştı.

Gençlik hatıralarımda ahırların da önemli bir yeri vardır. Hem Avlonya'daki evde, hem de daha sonraları İstanbul'da atlara özel bir ilgim vardı. Atların büyük bir aşığı ve mütevazı bir erbabıydım. Avlonya'daki ahır geniş, tek katlı, büyük bir iç avlusu olan bir binaydı. Bahçe duvarının dışında, bahçenin ana giriş kapılarının birinin önünde idi. İçinde 30 at için bokslar, arabalar, koşum ve eyer takımlarının bulunduğu odalar, arabacıların ve at uşaklarının daireleri, erzak depoları ve samanlıklar vardı. Ahırın tek hâkimi, pek çok Avlonyalı güzelin gönlünü çalan yakışıklı Napolili arabacı Don Ciccio idi. Bu adam seyis yamaklarının korkulu rüyası, kız kardeşlerimin Alman dadısı genç hanım ile nakış öğretmeninin ilahıydı. Daima zarif, üniforması içinde daima şık, binek atlarını ve arabaları bizzat kendisi getirirdi. Hakkını vermek gerekirse, krallığında her şey temiz, düzenli ve ışıl ışıldı. Ben Don Ciccio'yu çok severdim, çünkü midillilerimizle ilgilenen özel at uşağımız Hamid'e sık sık sopa atmasına rağmen, benim gibi küçük bir çocuğa atları yularlarından tutup avluda dolaştırma izni verirdi.

Avlonya'daki evimizin iç organizasyonuna dair söyleyeceklerim bu kadar.

Selamlığın sadece bir erkekler evi olmayıp, esasen özel ve resmî büro işlevleri burada gördüğü, aynı zamanda erkek çocuklar için de bir okul olduğu için, bir makam niteliğini taşıdığı herhalde aşikârdır. Varolduğu son yıllarda, selamlığın bir

nevî iş bitirme makamı haline geldiğini de vurgulamak gerekir. Resmî dairelerin karmaşık uygulamalarının içinden çıkamayanlar, tebasının her türlü işini resmi daireler nezdinde de halletmekle yükümlü olan *beye* başvururlardı – ve bu hizmet elbette tümüyle ücretsizdi. Böyle bir girişim başarısızlıkla sonuçlandığı takdirde, "duacıların" çok kısa sürede "bedduacılara" dönüşmesi pekâlâ mümkündü.

Bu çok geniş kapsamlı görev alanlarının kalbi ve motoru olan babam, ticarî girişimlerde ve aile servetinin yönetiminde gerçek bir deha idi. Kabul ve selamlık misafirlerinin ağırlanması meselesini iyi kötü ağabeyi Neşet Paşa'ya havale ederek, günün öğlene kadar olan kısmını bürosunda kâtipleriyle ve günlük dedikoduları aktarmaktan daha önemli meseleleri olan insanlarla çalışarak geçirirdi. Avlonya'daki aile mülkünün 25 yıl boyunca altı katına çıkması,[9] Avlonya ile Kaninë'de ilk yağ fabrikalarının ve buharlı değirmenlerin kurulması, Trieste ile olan ticaret hacminin hatırı sayılır bir seviyeye ulaşması, aile mülklerinde zamana ve koşullara uygun ilerlemelerin sağlanması, Avlonya orta sınıfının hayat standardının yükselmesi, ticaretin ve değişimin en parlak dönemini yaşaması, hep onun yetenekleri sayesindeydi. Bu çok çeşitli ticarî ve sosyal faaliyetlerinin yanı sıra babam Arnavutluk'ta eşi benzeri bulunmayan bir kütüphane kurmaya ve sayısız sanat eseri toplamaya, Avlonya "sarayı"nı bir kültür ve medeniyet merkezi yapmaya vakit bulmuş; aynı zamanda Türk makamlarının entrikaları ve gericiliğiyle mücadele etmekten de geri kalmamıştı – ta ki, hem üstünlüğü kabul edildiği için hem de can sıkıcı bir bozguncuyu bertaraf etmek maksadıyla İstanbul'a çağırılıp önemli devlet görevlerine getirilinceye kadar. Babam olmasa, 1903 ila 1908 arası sadrazam olarak görev yapan ağabeyi Ferit Paşa olmasa ve 1912-14 yıllarında ilk hür Arnavutluk devletinin başkanı olan yeğeni İsmail Kemal Bey olmasa, 450 yıldan bu yana ülkeye hükmeden Avlonya sülalesinin yıldızı çoktan sönmüş olurdu.

9 Aile, hükümetin reform girişimlerine (Tanzimat) (1847-1849) karşı ayaklanmasının bedelini, mülkünün büyük bir kısmına merkezî idare tarafından el konulmasıyla ödemişti.

Okuyucu belki soracaktır: Avlonya sülalesinin hem bu dönemde, hem de daha önceki dönemlerdeki hak ve salahiyetleri neydi? Ülkedeki (ve imparatorluktaki) Arnavut (ve Arnavut olmayan) *"Oxhak"* kategorisindeki soylu ailelerin rollerini ve yerlerini, genel bir teorik açıklama ile mümkün olduğunca kısa tasvir etmeye çalışacağım.

Öncelikle, yüzyıllar boyunca çeşitli gelişmeler yaşandığı ve bunlar değerlendirmelerde dikkate alınmadığı için, bu konuda farklı görüşlerin bulunduğunu belirtmek isterim. Örnek vermek gerekirse: 1481-1538 arasında Avlonya Sancağı bir "Serhad Sancağı" ve en yüksek otoritesi de bir "Serhad Beyi" idi. Sancak Beyi, burada özellikle Durrës [Draç] ile Preveza arasındaki kıyı şeridinde bulunan Türk birliklerinin komutanı durumundaydı; çünkü o zamanlar bir kadı başkanlığındaki sivil idare fazla önemli değildi ve Avlonya donanmanın (Kaptan-ı Derya'nın) emri altındaydı. Kanunî Sultan Süleyman'ın Arnavutluk ziyareti (1538) esnasında sivil idare yeniden yapılandırıldı ve Avlonya Sancağı sadaret makamına bağlandı. Sancak Beyi artık Sultanın temsilcisi, yani valiydi. Bu görev neredeyse kesintisiz olarak (1481-1828 arasında) yukarıda sözü edilen ailelerin üyeleri tarafından yerine getiriliyor; mevki, *"de jure"* [hukuken] olmasa bile *"de facto"* [fiilen] miras kalıyordu. Bu mevki üzerinde devamlı hak sahibi olması, "ailenin" itibarını hem halk nezdinde, hem de imparatorluk nezdinde öyle bir sağlamlaştırmıştı ki, ailenin bazı fertlerinin cezalandırılmış olması bile (Yusuf Paşa [Deli] ve İsmail Paşa *[Velabishti]* 1634 ve 1763 yıllarında idam edilmişlerdi), halefl erinin yine onların en yakın akrabaları arasından seçilmesine (1640 yılında yeğen Hasan Bey, 1666 yılında, idam edilmiş olan Deli Yusuf Paşa'nın torunu Yusuf Paşa; 1765 yılında, idam edilmiş olan İsmail Paşa'nın yeğeni Mahmut Bey) engel olmuyordu.

Sancak, Bizanslıların *"Thema"*sının Türkler tarafından kabul edilen şekliydi, Sancak Beyi de Bizans *"Strategе"*siyle aynı işleve sahipti. Feodal Cermen idare sisteminde ise bu kavram Karolenjlerin *"Landgraf"* ünvanında karşılığını bulur.

Arnavutluk'ta, Sancak Beylerinin sadece sıradan birer "memur" olduğu, bu makam sahiplerinin birbiri ardına (20 ila 25 kişi kadar!) aynı aileden geliyor olmalarının sadece bir tesadüften ibaret olduğu, onların soyundan gelenlerin bir "hiç" oldukları ve ülkenin "aristokrasi"sini oluşturdukları düşüncesinin hüsnükuruntudan ibaret olduğu da öne sürülmüştür. Ancak tüm bunlar bu iddia sahiplerini "önemsiz memurların soyundan gelenleri" kıskanmaktan ve onlara kin beslemekten alıkoymamıştır. Bu tür iddialar tarihsel olarak yanlıştır, gerçeklerin inkârıdır ve Roma tarihinde *"Gens"*lerin anlam ve önemini yok saymak kadar gülünçtür.

Büyük Türk tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa[10] şöyle der: Arnavutluk itaat altına girmeyen savaşçı insanların yaşadığı verimsiz, fakir bir ülkedir. Bu bölgenin sürekli bir huzursuzluk kaynağı olmasını engellemek için sultanlar, burada söz sahibi olan, ancak aynı zamanda sadık kişilere Sancak Beyliğini "miras" yoluyla vermeyi uygun buldular. Uzun yıllar boyunca gücün aynı ailenin elinde bulunması ve bundan doğan saygınlık, bu "hane"lerin yüzyılların akışı içinde kendi maiyetlerine sahip olmasını getirdi; bunlar, hanedanlık sülalelerine *(oxhak)* dönüştüler ve ülkeyi yönettiler. Bu, kısmen günümüze dek ulaşabilen, kısmen yok olup giden Arnavutluk aristokrasisinin gerçeğe uygun tanımıdır.

Sancak Beyleri aynı anda sivil, askerî ve feodal görevler üstlenmişlerdi: Memurları atıyor veya azlediyorlardı. Ancak kendileri tarafından mühürlendiği takdirde geçerli olan tapuları ve diğer idari belgeleri onaylıyorlardı. Bir "saraya", bir muhafız kıtasına (seymen), İstanbul'da işlerini yürüten bir görevliye (kapıçuhadarı) ve bir yüksek idare memuruna sahiptiler. Çeşitli ücretleri (aidat), yönetimde olmayan akrabalarına gelir sağlayan kaynakları (arpalık) ve miras bırakabildikleri dirlikleri (has) vardı. Kendileri "... Beyi" ünvanını kullanırken, soylarından gelenlere "... Beylerinden" ünvanını kullanma izni

10 *Ahmet Cevdet Paşa: Vekayi-i Devlet-i Aliye*, 12 Cilt, İstanbul. [Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Önemli Olaylar]. 1301-1309 (1884-1892), 2. Baskı, 1309 (1891-92). Genellikle *Cevdet Paşa Tarihi* olarak anılır.

verilmişti.[11] Kan davası suçlarında geleneksel hukukun hükümlerine tâbi değildiler (*Oxhaku s'pagon gjak* – Oxhak kan bedeli ödemez, der atasözü, çünkü o devlet gücünün ta kendisidir). Ayrıca kendi adlarına sikke (ziynet altını) kestirme hakkına da sahiptiler.

"Tanzimat" reformu (1839-1876), Sancak Beylerinin bu konumlarını ve ayrıcalıklarını ellerinden aldı. Beyler buna karşı ellerinden geldiği kadar direndiler ve eski düzenin savunulmasında yalnız değildiler; tüm orta ve taşra soyluları, zaimler, sipahiler, *degjirler*, yani tek geçim kaynağı olarak paralı askerliği gören dağ köylüleri de onların yanındaydı. Merkezî hükümetle on yıldan uzun süren (1836-1849) bir savaş sonrasında beyler mağlup oldular, çünkü ömrünü doldurmuş, köhnemiş bir feodal devlet örgütlenmesini savunuyor, ayrıca asla aralarında anlaşamıyor ve birlikte hareket edemiyorlardı. Bu ailelerin soyundan gelenler varolan ilişkilerin yıkılmasından ağır zarar gördüler, ancak bazıları yeni duruma ayak uydurup ya yüksek memuriyetler veya askerî rütbeler sayesinde ya da başarılı ticari girişimlerde bulunarak iyi bir yere gelmeyi başarabildiler. Ailelerinin halk ve devlet nezdinde sahip olduğu büyük saygınlık onlara güven veriyordu; aynı anda hem bugünde hem geçmişte yaşamaktaydılar.

Babamın, amcam Cafer Bey'in ve oğlu Cemil'in resmî görevleri yoktu (sadece ünvan ve nişanları vardı). Amcam Neşet Paşa o zamanlar Avlonya'da Hassa Çiftlikleri Emini, İstanbul'da Şurayı Devlet [Danıştay – ç.n.] üyesi olmuştu ki, bu makam maddi olmaktan ziyade manevi bir kıymete sahipti. Yine de bu makam ona idareci, bekçi ya da kâtip olarak pek çok kişiyi işe alma fırsatı vermiş, bu da komşu toprak sahipleriyle arasının bozulmasına neden olmuştu.

* * *

Çocukluğum dokuzuncu yaşımda sona erdi. Artık yaşamın gerçeklerini ve ilk sıkıntılarını hissetmeye başlamıştım. Çok

11 Tanzimat'tan sonra tüm memurların kullanmasından ötürü, Bey ünvanında enflasyon yaşanmıştır.

yakında yaşayacaklarımla kıyasla;ınca, sevgili öğretmenim Don Luigi'nin ve bana o kadar korkunç görünen din öğretmeni Mehmet Efendi'nin dersleri çocuk oyunu gibi kalıyordu. Avlonya'da Türk ilkokullarının yanı sıra, bir de ortaokul bulunmasına karşın, ben Arnavutluk'ta okula gitmedim. Kuzenim ve benim akranlarımız ve oyun arkadaşlarımız da olamadı. Gerçi arada bir konağın yanındaki evde oturan kuzenlerimizle bir araya geliyorduk, ancak bu da pek uzun sürmüyordu. Onlar bizden büyüktüler ve Fransız ev öğretmenleri Monsieur de la Berbisse tarafından İstanbul'daki Galatasaray Lisesi'nin sınavlarına hazırlanıyorlardı. Yani oyun oynayacak ne vaktimiz ne de imkânımız vardı. Küçük yaşlarımdaki bu soyutlanma, sanırım karakterimi hep tek başına davranmaya yatkın kıldı bunun yaşamda büyük zararını çektim.

Hayat mücadelesi için son derece önemli olan tecrübelerin tümünden yoksun, yabancı insanlarla hiç temas kurmadan, bir sürü özel öğretmenin arasına sıkışmış, gerçek bir cam fanusun içinde büyüdük. Bu yalıtılmışlık içinde sonraki yılların öğretilerinin bile beni tümüyle kurtaramadığı, birçoğu yanlış olan görüşler, fikirler ve eğilimler geliştirdim. Gerçeklikten sıkı sıkıya yalıtılmış bu zindanda, kafamıza bizi zaten olduğumuzdan da aptal yapan bilgiler sokuluyordu. Ders yükü, yaşımın kaldıramayacağı kadar ağırdı. Bu yük, öğrenimimin daha ilk yıllarında beni ezmiş ve aklımı karıştırmıştı. Birlikte öğrenim gördüğümüz kuzenim Server benden iki yaş büyük, belki daha zeki, ancak her halükârda daha olgun ve ağırbaşlıydı. Dersleri benden daha iyi anlıyor, benden daha iyi takip edebiliyor, ancak yine de bu zihinsel yükün altında eziliyordu.

Babam, Almanca ve Fransızca dil dersi, ayrıca İsviçre müfredatına göre ilkokul dersleri için İsviçre'den Herr Feigenwinter'i, onunla beraber Şark dilleri (Türkçe-Arapça-Farsça) için de İstanbul'dan Prof. Yusuf Rıza Efendi'yi Avlonya'ya getirmişti. Her ikisi de tasavvur edilebilecek en iyi öğretmenlerdi; ancak bize aktarmak istedikleri, zihinsel kapasitemizi fazlasıyla aşıyordu. Sabah saat sekizden ona kadar Türkçe, Arapça, Farsça ve din bilgisi öğrenmek zorundaydık. On buçuktan on iki-

ye kadar Fransızca dersimiz vardı. Yıkanmak ve dinlenmek için yarım saatimiz bile yoktu; çünkü üç öğretmenimiz eşliğinde yemek yiyorduk. Saat üçte Almanca dersi başlıyor ve saat beşe kadar sürüyordu; ondan sonra nihayet, artık mevsimine göre, saat yediye kadar öğretmenlerimizin birinin gözetiminde oynayabiliyor, dolaşmaya çıkabiliyor veya ata binebiliyorduk. Yediden sekize kadar da Don Luigi'den ya İtalyanca ya da resim dersi alıyorduk. Arada sırada, ders aralarına, kız kardeşlerimin öğretmeninin bize öğretmeye çalıştığı piyano dersi de sıkıştırılıyordu.

Yürekten sevdiğim üç kız kardeşim vardı, ancak fiziksel ve ruhsal olarak birbirlerinden çok farklı oldukları için, her birini ayrı tarzda severdim. Libohovalı Ajet Bey ile evli olan, yakın aile ve dost çevresinde kısaca Bébé diye çağırdığımız en küçük kız kardeşim Nexhat, bana hem arkadaş hem de yoldaş olmuştu. Bu lâkabı ona amcam Neşet Paşa'nın evinde birlikte büyüdükleri kuzenim Server takmıştı. Dış görünüş ve karakter olarak birbirimize çok benziyorduk. Asiliğimiz ve dik kafalılığımız yüzünden sahip olduğumuz iyi özellikleri geliştirme imkânı bulamıyorduk; hatta bu iyi özellikler hırs eksikliği ve bariz düşünme tembelliğimiz yüzünden çoğunlukla tümüyle bastırılmış oluyordu. Yine de meziyetleri, küçük kız kardeşimi sevmem ve saymam için yeterliydi. Libohovalı Ekrem Bey ile evli olan ikinci kız kardeşim Fazilet, evimiz ve ailemiz için paha biçilmez bir kıymet taşırdı: Enerjik, marifetli, cana yakın, özverili ve sadakatliydi, fakat iyi niyetli fikirlerinin gerçekleşmesi için ortaya koyduğu abartılı inatçılık ve direncinin bedelini çoğu kez pahalı ödemek zorunda kalıyordu. Türk-Kürt generali Fuat Said Paşa ile evli olan en büyük kız kardeşim Suat ise bambaşka bir tipti. Kaprisli, kibirli, dediğim dedik, aynı zamanda cömert ve mücadeleci yapısıyla geçinilmesi zor bir insan olmasına karşın, asil ve haşmetli edâsı nedeniyle irili ufaklı hataları fazla göze batmıyordu. Konuşmaya başladığında ağzından çıkan ilk kelime *"Dreq"* [Şeytan] olmuştu.

Arifi isminde küçük bir erkek kardeşim dokuz yaşında ölmüştü. Kesinlikle alışılmışın dışında bir çocuktu. Yedi yaşında-

ken beş ayrı dili akıcı bir şekilde okuyup yazabiliyordu, İstanbul'daki Alman Lisesi'nde sınıf birincisiydi, on beş yaşındaki bir insanın bilgisine, yeteneklerine ve değerlendirme melekesine sahipti. Ölümü onu bu kadar erken aramızdan ayırmamış olsaydı, hayatta çok yüksek bir yere gelmiş olacağına eminim. Küçük kardeşim Safa, oyunlarımıza ve arkadaş çevremize katılamayacak kadar küçüktü. O, yuvanın en küçük kuşu, annesinin bir tanesiydi. Şımartılmış ve pamuklara sarılı büyütülmüş olduğu halde bir ana kuzusunun kusurlarından uzak ama imkânlarına yakın durmuş, İtalya'da okuyup süvari subayı olmuştu – bu, babamın ona ve meziyetlerine uygun olduğunu düşündüğü bir meslekti. Bense maalesef onunla aynı fikirde olmadığımı söylemek zorundayım. Kader bize bir yer ve çiftlik bırakmış olsaydı, kardeşim yerinin ve çiftliğinin efendisi olmaya uygundu, daha ziyade. Çünkü ben daha hayallerimin sisleri içinde yaşarken, o insanî ve ticarî ilişkilerinde sağduyunun emrettiği dili kullanıyor olacaktı. Ben "asil" davranışlarımla, sıkıcı ahlak vaazlarımla veya kişiliğimle sunduğum diğerkâm, cömert, ancak aynı derecede zararlı emsalle en berbat hergeleyi yola getirmeye çalışır, bunları yaparken de halkın zihniyetine son derece uzak olduğum için kendimi müthiş komik bir duruma düşürürken, bıkıp usanmadan bana söylediklerini sık sık aklıma getiririm: "Sen bu insanları 'yüksek sınıfın' ilkeleri ve davranışlarıyla etkileyebilmeyi ümit ediyorsun" derdi bana, "Bu tür saçmalıkları kafalarının hiçbir şekilde almadığını anlayamıyor musun?" İtiraf etmem gerekir ki, kardeşim hemen her defasında haklıydı.

Her halkın sadece kendi ideallerine yakın duygu ve davranışlara anlayış ve hayranlık beslediğini inkâr etmek aptalca ve mantıksız olurdu. İnsanların kendilerine miras kalan özelliklerini ve hatalarını ahlaki coşkunluk vaazlarıyla ve yüce gönüllü emsallerle değiştirebileceğini, böylece her halka ideal karakter özellikleri kazandırabileceğini düşünen (benim gibi) biri, kendini gülünç duruma düşürür. İlkel halklarda pek çok şeyi değiştirmek mümkündür, ama ancak onların anlayabileceği bir "dilde" konuşarak ve kavrayabilecekleri "yöntemleri" kullanmak suretiyle. Son 20 yılda bazı başarılara imza atmış

olan komünistler de Arnavutluk halkını anlayabileceği bir "dille" ikna ettiler, yeni dünya görüşünü halka aşina olan yöntemleri kullanarak kabul etmesini veya sinmesini sağladılar. Arnavut, binlerce yıllık bir kibir ve şiddet geleneğine sahiptir; kahramanlarını ve önderlerini ancak bu özelliklerle donanmış olarak tasavvur edebilir. Halk şarkılarında soyluların, iyilerin, şefkatlilerin yeri yoktur, aksine intikamcılar, acımasızlar, entrikacı zalimler *[zullumqar]* yüceltilir.

Büyükbabam Mustafa Paşa tüm yaşamı boyunca İmparatorluğa en yüksek makamlarda (Kuzey Bulgaristan, Girit valilikleri) hizmet etmiş ve bulunduğu her yerde iyi şöhretini muhafaza etmeyi başarmış, kibar, bilgili, Tanrı'dan korkan, eli açık bir adamdı. Vakitsiz ölümünden üç yıl önce bir defasında Avlonya'ya gelmiş ve (dokuz aylık) kısa ikametinde kendi maddi imkânlarıyla iki çeşme, ortaokul binası, Avlonya'dan limana uzanan yeni bir yol yaptırarak şehir sakinlerine armağan etmişti.

Onun ağabeyi Selim Paşa ise 1856-74 yılları arasında önce Avlonya bölgesinin kaymakamı, sonra da sancak mutasarrıfı olarak görev yapmış ve bu zaman zarfında o kadar sert, despotik bir rejim uygulamıştı ki, halk ona "Gazaplı" *[Gazepi]* lâkabını takmıştı. Ancak tekdir edici değil, bir hayranlık ifadesidir bu lâkap. Bugün bile onun kararlı, cesur eylemlerini öven, düşmanlarına uyguladığı terörü yücelten, halkına böylesine yakın bir efendi ve liderin, onu halkın sevgi ve hayranlığından koparan ölümünden duyulan "genel üzüntüyü" dile getiren şarkılar, bunun kanıtıdır! O kibar, insanları seven, hayırsever Mustafa Paşa'nın artık esamisi bile okunmaz.

Avlonyalı İsmail Kemal Bey, 1912 yılında, yüksek eğitimli (kütüphanesi, kısmen de olsa 1944 yılına kadar Avlonya Kütüphanesi'nde muhafaza edilmişti), soylu ve idealist fikirli babası Mahmut Bey'den birçok kez söz etmişti. Günün birinde Mahmut Bey çalışma odasının bir köşesinde elinde bir kitapla oturuyor, bu esnada da gözlerinden yaşlar akıyormuş. İçeri (ne okuma ne de yazma bilen) yeğeni Selim Paşa girmiş ve endişeyle sormuş: "Ne oldu, Mahmut? Neden ağlıyorsun?" Mahmut Bey ona kitabı göstermiş: "Şuraya bak, bak, ne okuyo-

rum! Bu, Torquato Tasso'nun *'Gerusalemme liberata'*sı [Kurtarılmış Kudüs – ç.n.]; bu büyük şairin şövalye ruhu, insan sevgisi, adalet ve özgürlük hakkındaki soylu düşüncelerini ne muhteşem dizelerle dile getirdiğini bilsen, sen de duygulanıp ağlardın!" İsmail Kemal Bey, Selim Paşa'nın bu hikâyeyle aylarca dalga geçtiğini ve bir "tuhaflık" olarak yıllarca anlatıp durduğunu söylemişti bana. Mahmut Bey, Yunanlıların General Grivas önderliğindeki saldırısına (1854) karşı koyabilmek maksadıyla oluşturduğu gönüllü alaylarının ücretini ödemek için sekiz çiftliğini satmış, bu nedenle İstanbul'da "fakir" olarak ölmüştü. Merkezî hükümet ona masrafları karşılığında devlete ait değersiz borç senetleri vermiş; fakat Mahmut Bey kendisini "asalet yeminini" tutmak zorunda hissettiği için, tüm masrafları cebinden karşılamıştı.

Tarihsel şahsiyetlerle ilk karşılaşmam, Sırbistan Kralı Alexander Obrenoviç ile olanıydı. Kral, 1895 yılında saraylı maiyeti eşliğinde, Avusturya bandıralı D.A. Lloyd buharlısıyla Adriyatik Denizi'nde bir dinlenme gezisine çıkmıştı. Bu esnada Avlonya'yı da ziyaret etmişti. Fakat ne limanda ne de şehirde kralın gezinti yapmasına uygun araba bulunduğu için, Lloyd temsilcisi koşarak evimize gelmiş ve bizden faytonlarımızdan birini kullanma müsaadesi istemişti. Bunun üzerine babam bizzat gemiye gitmiş ve kralı çaya davet etmişti. Bu esnada kuzenim ve ben de majestelerine takdim edilmiştik. Kral akıcı bir Almanca'yla konuşmuş, her şeyi övmüş, "vahşi" Arnavutluk'ta az çok medenileşmiş oğlan çocuklarıyla karşılaşmış olmanın görülür şaşkınlığıyla, bizimle bir süre samimi bir şekilde sohbet etmişti. Dış görünüşü sempati uyandıracak gibi değildi. Oldukça hantal vücudu, yuvarlak yüzü, kısa kesilmiş bıyığı, camları parlayan gözlükleri ve donuk miyop bakışlarıyla bir kraldan ziyade mütevazı bir vatandaşı andırmaktaydı. Yüksek makamından hiç de etkilenmeden, onunla Sırbistan ve Karl May'ın* *"Im Lande der Skipetaren"* [Arnavut Diyarında –

(*) O dönemde bir yandan Kuzey Amerika yerlileri, bir yandan da Arap, Kürt ve Balkan asileri arasında geçen çoksatar macera romanları yazan Alman popüler romancı – e.n.

ç.n.] kitabındaki maceralar hakkında konuştuk. Nihayetinde bizi Belgrad'a davet etme lütfunda bulundu. Ancak asıl sürpriz bir ay sonra geldi. Trieste'deki Sırbistan konsolosu aracılığıyla her birimize birer berat ve –şaşkınlığımız tasvir edilemez türdendi– mahfazası içinde Takovo Nişanı IV. Sınıf Şövalye Haçı gönderildi. Daha sonraki yaşantımda bir daha asla bu kadar beklenmedik bir nişan almadım.

Önemli kişilerin ziyaretleri evimizden hiç eksik olmazdı. Bunlar, kışın, Dukat dağlarında dağ keçisi ve yaban domuzu veya Pishë ve Zukhë ormanlarında çulluk avlamak üzere yatlarıyla gelen İngiliz lord ve leydileri olurdu. İngiliz *"who is who"*sunun [kim kimdir?] aristokrasi bölümünün tüm isimleri zaman içinde Avlonya'da arz-ı endam etti; buna İtalyan ve Macarlardan da birkaç sayfa eklemek gereklidir. Ava çıkarken bu asilzadelere bazen çiftlik kâhyalarımızdan biri eşlik ederdi, çünkü hiçbirimiz avcı değildik. Babam her nevi tüfekten ve hayvanların zevk için öldürülmesinden nefret ederdi. Almanca konuşan misafirlerimiz olduğunda, öğretmenimiz Herr Feigenwinter iki zağarıyla onlara katılırdı; o büyük bir av tutkunuydu ve bu tutkusunu birkaç günlüğüne de olsa tatmin edebilmek elbette onu çok memnun ediyordu. Fakat bu mutlu olaydan asıl memnun olan biri varsa, o da bendim. Öğretmenimle aramın pek iyi olduğu söylenemezdi. Ben onun dar kafalılığından tiksiniyordum; o da benim öğrencilik yeteneklerimden ve itaatkârlığımdan pek memnun sayılmazdı.

Arada sırada yolu buradan geçen önemli Türkler de evimize gelirdi: Yanya valisi, önemli generaller, müfettişler. Bu insanlar bana yabancıydılar, ilgimi çekmiyorlardı; dillerini anlıyor fakat düşünce tarzlarını ve davranışlarını anlamıyordum. Onları sevmiyordum da. Don Luigi daha küçük bir çocukken bana Arnavutluk'un bir zamanlar bağımsız bir ülke olduğunu, sonra kötü Türkler tarafından ele geçirildiğini, ülkenin beylerinin kaçmak zorunda bırakıldığını ya da öldürüldüğünü, şimdi de Arnavutluk'un, yani "anavatanım"ın Türk boyunduruğu altında inlediğini anlatmıştı. Ancak tam da "bizim" beş yüz yıldan beri "kötü Türklerin" temsilcisi olduğumuzu, bugünkü konu-

mumuzun bu olayların pek çok sonucundan biri olduğunu açıklamamıştı Don Luigi bana. Velhâsıl, bir şey değişmiyordu: Türklerden nefret ediyordum.

Resim dersinde Don Luigi Arnavutluk bayrağını çizmişti: Kırmızı zemin üzerinde kara bir çift kartal. Biz bu bayrağı gayet esrarengiz bir şekilde *la pàpera Albanese* (Arnavutluk kazı) diye adlandırıyor ve irili ufaklı yüzlerce kâğıdın üzerine çizerek evin her tarafına saçıyorduk. Babamı dehşet içinde bırakmak pahasına! Bizim konumumuzda olanların, Arnavutluk Bağımsızlık Hareketi'nden yana tavır alması hiç de akıl kârı değildi. Ailemiz 1830, 1847 ve 1881 yıllarında bu hareketten ötürü büyük zarar görmüştü ve bir daha tekrarlanması hakkımızda hiç de hayırlı olmazdı. Ancak bu durum içimdeki vatan aşkının giderek alevlenmesine mani olmuyordu.

En sıcak yaz aylarında (temmuz, ağustos, eylül) evimizdeki hareket bir nebze de olsa azalırdı. Biz de üç araba, 20 kağnı ve 15 binek atıyla "yazlığa" giderdik. Hava sıcaklığı 30 derecenin altına pek düşmediği için gittiğimiz yerde serinlemek söz konusu olamıyor, ancak yine de tebdil-i mekân bize biraz dinlenme imkânı sağlıyordu. Bishan veya Frakullë'deki çiftliklerimizden birine giderdik. Sivrisinek belası burada biraz daha tahammül edilebilir gibiydi, ders programı biraz daha az yorucuydu, boş zamanımız da o kadar kısıtlı değildi. Ben aslında ne güzel ne de sağlığa uygun olan bu çevrede kendimi kafesinden kaçmış bir kuş gibi hissediyordum, çünkü burada dilediğim gibi *Old Shatterhand, Winnetou** veya Arnavut bir özgürlük savaşçısı olabiliyordum, kimse gelip oyunbozanlık yapmıyordu. Bishan'daki çiftlik binası bir yol kavşağındaydı. Ölçüleri muazzam büyüklükteydi. Doğu Asya'nın pagod tapınaklarından geçerek girilen şehirlerini andıran dev bir bahçe kapısından, tam ortasında toprak bir kaide üzerinde devasa bir telli kavağın bulunduğu, etrafı ağaçlarla çevrili bir avluya girilirdi. Bu avlunun etrafında memurların evleri, hangarlar, idare odaları, ahırlar ve kilerler bulunuyordu. Avlunun sağ köşesinde, önünde büyük

(*) Karl May'ın kızılderili hikâyelerindeki temel kahramanlar – e.n.

terasıyla selamlık, sol tarafta, ağaçların arasındaysa, daha büyük bir bina olan harem vardı. Bütün buralar esas olarak yapıların güzelliği ile göze batıyor değildi, ancak eskinin çekiciliğini ve geçmiş zamanların romantizmini barındırmaktaydı. Dörtyol ağzının solunda, meyve bahçesinin yeşili ışıldamaktaydı, onun karşısında da küçük ama balta girmemiş bir orman bulunuyordu. Burada, sevgili öğretmenim Don Luigi'nin yardımıyla, ağaç kütüklerini kullanarak kendime eski öncü yerleşimcilerin orman kulübelerine benzer bir kulübe inşa ettim. Burada aslında kâhya yardımcısı Rifat Armeni'ye ait olan silahlarımı, at binerken kullandığım giysileri, eyerimi ve av köpeklerimi muhafaza ediyordum. Her öğleden sonra, peşimde havlayan ve birbirlerini ısıran köpek sürüsü olduğu halde at biniyordum; akşamları huzur ve güven içinde su içmek üzere nehre inen köy kazlarının kâbusu olmuştum. Günün birinde, çayırların birinde sakin sakin güneşlenmekte olan bir manda sürüsü gördüm. Fazla gelişmiş hayal gücümün etkisiyle, mandalar gözüme bir bizon sürüsü gibi göründüler. Sürünerek hayvanlara yaklaştım, tüfeğimi kaldırarak, bana kötü kötü bakmakta olan bir boğaya ateş ettim; aynı anda köpekler de havlayarak mandaların üzerine saldırdılar. İşte o an iş çığırından çıktı! Sürünün tümü büyük bir gümbürtüyle üzerime doğru koşmaya başladı. Sakin midillimi geri döndürüp ovada dörtnala koşturmaya başlayacak fırsatı zor buldum. Hemen arkamdaki mandaların toynak seslerini ve hiddetli solumalarını ensemde hissediyordum. Ova önümde uçsuz bucaksız uzanıyordu;[12] etrafta ne bir ağaç vardı ne de sığınacak bir yer! Derin ve geniş bir su hendeğine gelinceye kadar atımı koşturmaya devam ettim. Bu noktada Karl May'ın *Arnavut Diyarında* kitabındaki maceraları işime yaradı. Tıpkı [o kitabın kahramanı] Kara ben Nemsi gibi midillimi mahmuzladım; zaten sadık hayvan tehlikenin farkına çoktan varmıştı. İnanılmaz bir güç harcayarak hendeğin karşı tarafına atlamayı başardı; kurtulmuştuk! Mandalar hendeğin

12 Myzeqe Vadisi için bkz. Avlonyalı Ekrem Bey: *Aus Berat und vom Tomor.* (Berat ve Tomor'dan.) Saraybosna 1909. – Thalloczy, a. a. O. Cilt 2 – 1945 sonrası Myzeqe üzerine pek çok eser yayımlandı.

kıyısında taş kesilmiş gibi durakalmışlardı. Ben de yavaş yavaş eve döndüm, elbette olanlardan kimseye söz etmedim. Fakat ovada koyunlarını otlatmakta olan birkaç çoban uzaktan bu av partisini seyretmiş ve kısa sürede bunun üzerine maceralı kahramanlık destanları anlatmaya başlamışlardı. Amcam Neşet Paşa beni cezalandırılmaktan kurtardı; şövalye ruhu taşıyan girişimlere anlayışı sonsuzdu.

Yaz aylarının sunduğu güzel bir değişiklik de ateş yakma fırsatıydı. Daha çocukken bir tür neronik piromaniden [yangın çıkarma hastalığı – ç.n.] mustarip olduğumu düşünüyorum. Elime geçen her fırsatta ateş yakıyordum. Avlonya'daki evimizde ikinci katın büyük salonu, iki kule odasının kapalı olmayan girişlerine açılırdı. Günün birinde evde bulduğum tüm kâğıt atıkları burada bir köşeye yığdım. Nasıl bir masum oyun oynamak niyetinde olduğuma, kimse dikkat etmemişti. Kâğıt yığınının yüksekliği boyumu geçtiğinde, tutuşturuverdim. Yığının yanında ağır bir pencere perdesi, altında eski, cilalı bir tahta zemin, üstünde de yağlıboyayla boyanmış tahta bir tavan bulunuyordu. Kâğıt yığını anında yanmaya başladı, onunla birlikte perde de alevler içinde kaldı. Bu güzel ateşin etrafında sevinçle hopluyor ve o aptal hizmetçi kızların tüm evi başımıza toplayan bir vaveyla koparmalarının nedenini anlayamıyordum. Güzel ateşimi söndürmek için herkes elinde kovalar, bardaklar, şişeler ve ibriklerle koşuşturup duruyordu. Henüz beş yaşındayım. Olayın sonrasında olanları tahmin etmek pek zor olmasa gerek. Önüne gelenden yediğim kötek beni bu oyunu evde tekrarlama arzusundan soğuttuysa da, aynı eğlenceyi yazın açıkta denememek için bir sebep göremiyordum. Günlük at gezintilerim esnasında kuru çalı ve çayırlar arıyor, bulunca hemen inip ateşe veriyordum. Ancak burada da köylüler oyunbozanlık ediyorlardı; derhal koşturup geliyor ve çatırdayarak yanan ateşimi söndürüyorlardı. Bir defasında, rüzgârın güçlü estiği bir gündü. Kuru ot ve çalılıklar, ıssız ovada sarı bir deniz gibi dalgalanıyordu. Bu çayırlığı ateşe versen, vahşi hayvanların hepsi ortaya çıkardı! Nefesimi tutarak aşağı atladım ve on ayrı yerde ateş yaktım. Rüzgâr ateşi körükleye-

rek bir anda etrafa yayılmasını sağladı. Vahşi hayvanların alevlerden kaçışını izlemek için, atımı yangın yerinin etrafında dörtnala sürüyordum – fakat en küçük bir kıpırdanma bile yoktu. Sadece küçük bir tarla faresi ve bir kör yılan, dar patikadan diğer tarlaya süzülüverdiler. Hepsi bu kadardı. Hayal kırıklığı içinde, ateşin yayılmasını ne yapıp edip durdurmak istedim. Fakat bu artık mümkün değildi. Yüzlerce hektarlık cılız bozkır, akşama dek tümüyle yanıp kül olmuştu. Bekçiler ve köylüler ertesi gün çiftliğin idari bürosunda yangını anlattılar, ancak onu kimin çıkardığını gayet iyi bildikleri halde, hiçbirinin ağzından bir isim çıkmadı.

Köylülerin arasında adım yabaniye çıkmıştı. Çok kere küçükbaş hayvanlarını merada ve su başında rahatsız etmiştim. Her şeye rağmen erkekler daima benimle aralarında uygun bir mesafeyi korudular. Kadınlar ve çocuklarla ise iyi arkadaştım. Köpek sürümle birlikte aralarına daldığımda sanki bir haydut reisinin baskınına uğramış gibi numara yaparak, çığlık çığlığa kaçışıyor, sonra atımı durdurduğumda gelip sakince etrafımda toplanıyorlardı. Ceplerimden şekerlemeler ve çocuklara hediyelik ufak tefek şeyler çıkarıyordum. Param yoktu. Kadınlar fırsattan istifade kâhya nezdinde bir işlerinin halledilmesi için ricacı oluyorlardı; ben de sözümün eri biriydim. Başkâhya Hacı Rüşit Efendi âlicenaplığıma ve inadıma pek karşı koyamazdı, onu ikna edemediğim takdirde, hayır işlerine anlayış gösteren babamdan destek alıyordum. Bu nedenle, bazen gerçekten rahatsızlık vermeme rağmen, köylüler beni sever ve sayarlardı.

Çiftliklerin idaresi amcam Neşet Paşa'nın elindeydi. Bütün öğleden öncesini farklı yöneticilerle ekim planlarını, hasadı, köylülerle ilişkileri, çiftliklerin (toplam 405 tane) bakımını, hayvanların durumunu ve bu kadar büyük bir işletmenin başından eksik olmayan diğer sorunları görüşerek geçirirdi. Öğleden sonraları ise (genellikle bizim ve Don Luigi'nin eşliğinde) durumu yerinde incelemek için farklı çiftliklere giderdi. Babam da bizim gibi tatil yapardı. İdarenin sadece maddi boyutuyla ilgilenirdi. Onu Bishan'da da yalnız bırakmamak için

Avlonya ve yakın diğer şehirlerden sık sık ziyaretçiler gelirdi. Bu vesileyle bol bol iskambil de oynanırdı. Babam tutkulu ve iyi bir oyuncuydu. İskambil oyununun Arnavutluk'un üst tabakalarında bir tür moda olmasına karşın, ben her türlü talih oyunundan daima nefret etmişimdir.

Babam inanılmaz bir enerjiye ve sükûn bulmaz bir çalışma azmine sahipti. Boş oturmak nedir bilmezdi. Her gün kendine yeni bir iş çıkartır, yeni sorunlarla uğraşırdı. İlerici projeleri arasında bilhassa tarımın modernleştirilmesi için gösterdiği çabaları vurgulamak istiyorum. Arnavutluk tarımının geri kalmışlığı hazin bir durumdaydı.

Bu nedenle babam 1888 yılında tarımdan çok iyi anlayan 22 İtalyan-Arnavut ailesini Kalabriya'dan getirterek, Skrofotinë çiftliğine yerleştirmişti. Onları, köylülerin öğrenebileceği modern tarım tekniklerini kullanarak, örnek bir çiftlik kurmakla görevlendirdi. Ancak göçmenler ülkede üç yıl bile zor dayanabildiler. "Entelijansiya" mensubu gizli muhbir ve müfteriler, orta sınıfın kötü niyetli, kıskanç kifayetsiz muhterisleri tarafından kışkırtılan Yanya ve İstanbul'daki Türk makamları, hayatı ve çalışma koşullarını hem işveren hem de İtalya'dan gelen tarım işçileri için en ince yöntemlerle öyle bir çekilmez hale getirdiler ki, normal bir insan bu şartlar altında bu girişimi sürdürme zahmetine kesinlikle katlanmazdı. Fakat babamı bezdirmek o kadar kolay değildi. 1891 yılında bir Macar soylusu olan dostu Kont Imre Keglevich ile anlaşarak, Frakullë, Çerven, Feras, Zhukë çiftliklerini dokuz seneliğine ona kiraladı. 7000 hektarlık bir kompleks ile fevkalade donatılıp döşenmiş bir çiftlik evi söz konusuydu. Kira olarak bir senede aldığı 2000 Napolyon altını fazla sayılmazdı, ancak babamın amacı bu işten maddi kazanç sağlamak değil, tarımda modernizasyonu desteklemekti. Macaristan'dan Frakullë'ye tarım makineleri, hayvanlar ve işçi aileleri getirildi. Sadece iki yıl sonra da çiftlik Avrupaî bir görünüme bürünmüştü.

Fakat kıskanç ve iftiracılar pusuda beklemekteydi. Avlonya'da sayıca her yerdekinden fazla ve arsızdılar. Ne ayrı bir insan sınıfı ne de örgütlü bir grup teşkil etmekteydiler. Ayırt edi-

ci ortak özellikleri yalan söylemekteki utanmazlıkları, korkmadıkları sürece davranışlarındaki küstahlıkları, bir şey kazanmayı umdukları veya kaybetmekten korktukları zamanki dalkavuklukları, entrika çevirirken ortaya koydukları kötücüllük, karşılarında daha az üçkâğıtçı ve açıkgöz insanlar bulunduğunu hissettiklerinde gösterdikleri kibirdi. Genellikle halkın her tabakasından çıkmalarına rağmen, yüksek tabakaya mensup olanları pek azdı, onlar da sadece fakirleştikleri zaman bu tür insanlara dönüşüyorlardı. Çünkü bu muhbirlerin en gözde hedefi, üst tabakanın ta kendisiydi. Genelde köklerinden kopmuş ve hayatta başarısız olmuş aydınların içinden çıkıyorlardı. Örneğin Avlonya'da iyi bir aileden gelen, varlıklı, hırsı ve eğitimi olmayan (Türkçe okumayı bile pek az biliyordu) bir adam vardı ki, iftiracılığı bir tür spor olarak sürdürüyordu. Zeytin hasadı iyi geçtiyse, karaladığı şeylerle soluğu telgraf dairesinde alır, tüm yüksek makamlara, hatta padişahın kendisine bile, korkulu rüyası olan Avlonyalı Süreyya Bey'e dair şikâyet ve sızlanmalarını gönderirdi. Ta padişahtan yardım istediğine göre, bu zavallı adamın şehrin zalim hâkimi tarafından zulme uğratıldığı düşünülebilir. Hayır, asla! "Spor sezonunu" kapattığı zaman bu adam evimize ziyarete dahi gelir, sanki hiçbir şey olmamış gibi karşılanırdı; en fazla yaptığı masrafların yüksekliğiyle dalga geçilirdi, o kadar. Bundan başka bir de yirmili yaşlarında, az eğitimli bir büyüklük budalası olan, iyi bir aileye mensup, kendisine "pahalı zevk oğlanı" denilen Q. K. adlı biri vardı ki, evinde yemek yerken ağzına attığı her lokmada, Tanrı'nın kendisine bütün beyleri ardı ardına yiyip yutabilme lütfunu ihsan etmesini dilerdi. Beyler ona ne yapmışlardı acaba? Hiçbir şey! Tam aksine, oturduğu Avlonya limanına yakın bir yerdeki ev ve etrafındaki küçük çiftlik, bir zamanlar fakir bir Türk subayı tarafından inşa edilmiş ve tayini çıkınca da "bey yiyen"in babasına emanet edilmiş, o da evi satın alırken beylerin desteğini görmüştü! Aynı anda hem gülünç hem de üzücü olan bu türden yüzlerce örnek sayabilirim. Bir zamanlar bu zavallı yaratıklardan birini sorguya çektiğim zaman aldığım dürüst cevabı teselli sayıyorum: "Senden başka

kiminle boy ölçüşebilirim ki? Meyve vermeyen ağaç niye taşlansın?"

Ancak bu defa meyve veren ağacın taşlanması ciddi sonuçlar doğuracaktı. İftiracılar, telgrafla İstanbul'a Süreyya Bey'in Avusturya-Macaristan monarşisinden aldığı silah desteğiyle Arnavutluk'un bağımsızlığını ve kendi egemenliğini ilan etmeye hazırlandığını bildirmişlerdi. İhbarnamede, silah ve topların, gümrükçülerin de komploya dahil olduğu Avlonya limanında bulunduğu belirtiliyordu. İstanbul, Yanya valisi General Ahmet Hıfzı Paşa'ya acil ve kesin emirler yollamakta gecikmedi; aynı anda bir de özel araştırma komisyonu görevlendirildi. Limanda ve gümrük müdürlüğünde, içinde silahların bulunduğu iddia edilen Fiume kökenli ağır balyalar istifli olarak hazır bekliyordu. Balyalar açıldı. İçlerinden ne çıktı? Beller, kürekler, su boruları, dövenler ve savaşla yakından uzaktan ilgisi bulunmayan benzeri araç gereç. İhbarcılar, onları destekleyen Yanya valisi ve faka basan merkezî hükümet rezil olmuşlardı. Gerçi kimse hatasını kabul etmeye yanaşmadı, cezalandırılan veya kınanan kimse de olmadı. Fakat yuvarlanmaya başlayan taşı durdurmaya da kimsenin niyeti yoktu. Babam ile Hıfzı Paşa arasındaki ilişki giderek bozuldu, hatta sonunda düşmanlığa dönüştü, çünkü her ikisi de İstanbul'daki saraydan ve hükümetten, diğerinin Yanya veya Avlonya'dan uzaklaştırılmasını istiyordu. Bu arada Kont Keglevich'in Frakullë'deki hayatı ve çalışma koşulları giderek güçleştiriliyordu, ta ki 1894 yılında kont hasta ve cesareti kırılmış bir halde Budapeşte'den Arnavutluk'a geri dönemeyene ve tüm işletme harap olana değin.

Yanya valisi, sonunda, bu huzursuzluk ve tehlike kaynağı beylerin yuvalarından uzaklaştırılmalarının iyi olacağı yolundaki düşüncesini İstanbul'a kabul ettirmeyi başarmıştı. Vali, babamı ve amcamı fazla dikkat çekmeden tutuklayıp Küçük Asya'ya sürgüne gönderme emri almıştı. Bu arada Yanya'dan iki tabur asker gizlice yürüyüşe geçmiş, iki savaş gemisi de Preveze limanından ayrılmıştı. Fakat İstanbul ve Yanya'daki iyi dostlar, babamı bu hazırlıklardan vaktinde haberdar etmişlerdi. İki taburun şehre ulaşmasından 24 saat ve savaş gemile-

rinin Avlonya limanına girmelerinden bir saat önce, babam ve amcam Arnavutluk'u terk ederek küçük bir yelkenli teknenin güvertesinde İtalya'ya kaçtılar. Tecrübesiz bir dümencinin yönetimindeki beş metre uzunluğunda küçük bir tekneyle kış vakti Adriyatik'i geçmek dramatik bir girişimdi; fakat çok daha büyük meşakkatleri bertaraf etmek ve ailemizi dağılmaktan kurtarmak için zorunluydu. Vali, derhal muzaffer bir tavırla İstanbul'daki merkezî hükümete telgraf çekerek "asilerin" kaçışını bildirdi. İki gün sonra güya kaçak durumdaki asilerin imparatorluk sarayında huzura çıkarak nefret ettikleri yalancı valinin görevden uzaklaştırılmasını talep etmeleri, İstanbul'daki resmî makamları nasıl da şaşırtmıştı! Babamın ve amcamın başkentteki ikametleri, kısmen kendi istekleriyle, kısmen zoraki olarak altı aya kadar uzadı. Arnavutköy'de, o zamanlar şurayı devlet üyesi olan kardeşleri Ferit Bey[13] ve Sirkeci gümrük müdürü Namık Bey'in[14] yanında kalıyorlardı. Bu zaman zarfında biz de onları ziyaret ettik. Öğretmenlerimiz Herr Feigenwinter ve Don Luigi eşliğinde Teselya hattının Lloyd buharlısıyla Avlonya'dan İstanbul'a gidip döndük.

Başkentte, felaket bir depremin etkisini görme fırsatını buldum. 1895 yazıydı, saat öğleden önce on sularıydı; kuzenim ve ben, babamın eşliğinde Galata ile Pera arasında çalışan yeraltı trenine (tünel) binmek üzereydik ki, ansızın kulakları sağır eden, anlatılmaz bir gümbürtü koptu ve bir anda tüm semte yayılıverdi. Kalabalığa kapılıp Galata ile Sirkeci arasındaki irtibatı sağlayan köprüye doğru sürüklendik. Bu kargaşanın sebebinin ne olduğunu anlayamıyordum. Köprünün üzerinden etrafı daha iyi görebilme fırsatına kavuşmuştuk. Galata, Pera ve Sirkeci semtlerinin üzerinde yoğun, altın sarısı bir toz bulutu vardı ve insanlar amaçsızca oradan oraya koşturuyorlardı. Nereye gidiyorlardı? Neler olmuştu? Kimse bilmiyordu. Böylece, Arnavutköy'e dönmek üzere, Boğaz'da ulaşımı sağlayan buharlı vapurlardan birine bindik. Korkunç bir

13 1903-1908 arası sadrazam.

14 1904 – Avlonyalı Namık Bey, İmparatorluk Uluslararası Sağlık Kurulu Genel Müdürü.

depreme tanık olduğumuzu ancak sonra öğrenebildik: Yıkıntıların altında 10.000 insan ölü olarak yatıyordu, bir bu kadarı da ağır yaralanmıştı. Bizim evimiz zarar görmemişti; 20 veya 30 odalı devasa bina ahşaptı ve depremin yıkamayacağı kadar sağlamdı.

İstanbul'da kuzenim Celaleddin ve kuzinlerim Seniye ve Feyziye ile birlikte hoş bir ay geçirdim. Köşkün arkasındaki bahçe bir tepe üstünde ve hayli genişti; burada dilediğimiz gibi kurtlarımızı döküyorduk, komşu evlerin limonlukları, fırlattığımız at kestanelerinden nasiplerini alıyorlardı. Bize sürpriz olarak, iki ev öğretmenimize, kuzenimin İngiliz kâhyası Mr. Swan ve kuzinlerimin İngiliz bakıcısı Miss Gin de katıldılar, ancak tüm bunlar bizi dizginlemeye kâfi gelmiyordu.

İstanbul'daki ilginç bir karşılaşma hâlâ aklımdadır. Amcam Ferit Bey, bizi Plevne kahramanı Mareşal Gazi Osman Paşa'nın yanına götürdü. Bu eski asker iyi niyetli, babacan denebilecek bir adamdı, öğrenimimiz ve geleceğe dair planlarımızla ilgilendi. İkimizden birini askerlik alanında kariyer yapmaya ve İstanbul'daki askerî okula girmeye ikna etmek için çok uğraştı. Fakat ne ben ne de kuzenim Server askerlikle ilgileniyorduk.

Avlonya'ya dönüşte alışıldık günlük hayat tekrar başlamıştı, ta ki babamın ve amcamın nihayet geri dönmeleriyle birlikte, konağın eski duvarları arasına tekrar biraz hareket gelene kadar. İkisi İstanbul'dan büyük şeref payeleri ve vaatlerle uğurlanmış ve Türk anlayışına göre tatmin edilmiş bir şekilde geri dönmüşlerdi. Ancak bunun neyin tatmini olduğunu o gün bu gündür anlayabilmiş değilim. Aradan koca bir sene geçmiş olmasına rağmen, sürekli olarak valinin başımıza çıkardığı gerçek veya sözümona sıkıntılardan söz edildiğini duyuyordum; elbette onu Avlonya'da bir daha hiç görmedim.

Bu esnada güneydeki siyasi ufuk kararmaya başlamıştı: Girit ayaklanması, Yunanistan'da yurtseverlik duygularını kaynama noktasına getirmişti. Bizim şehrimizde de savaş hazırlıkları başladı. Kara kuvvetlerinin bir taburu harekete geçirildi. Bahçe duvarımızın dibindeki silah deposu olarak kullanılan eski

bir camiden gün ışığına çıkartılan eski püskü, paçavraya dönüşmüş üniformalara bürünmüş, eski Martini tüfekleriyle eksik gedik silahlandırılmış 1000 kadar adam, Yanya'ya doğru harekete geçti. Amcam ve birkaç ileri gelen eşliğinde, savaş türküleri ve danslarıyla, onlara şehir dışına kadar at üzerinde refakat ettik. Vedalaşma esnasında, bizim de Flobert tabancalarımızla katılmaya gayret ettiğimiz bir ateş açıldı, neşe içerisinde Türk-Yunan Savaşı, 1897 yılında, herkesin öngörebildiği gibi, Yunanistan'ın mağlubiyetiyle sonuçlandı. Burada bir noktayı vurgulamam gerekir: Bu savaş Arnavutlar tarafından heyecanla karşılanmıştı. Savaş Yunanlılara veya Sırplara karşı ise, Arnavutlar daima hazırdı. Türk askerlerinin *Pende-pigadhja (Pes puse)* – Beş Kuyu civarında uğradığı yenilgi ve Santi Quaranta'ya (Sarandë) açılan ateş zafer duygusunu biraz sarstıysa da, bu etki çabucak kayboldu ve yerini genel bir zafer sarhoşluğuna bıraktı.

Avlonya'da Yunan donanmasından açılabilecek bir ateşe karşı hazırlık yapılıyordu. Babam ve amcam, ilk olarak, kız kardeşleri Delvinalı Mehmet Ali Paşa'nın karısı Melek Hanım'ı ve çocuklarını güçlü bir süvari koruması altında Delvina'dan Avlonya'ya getirttiler, sonra da ailemiz, olası bir Yunan çıkartmasına karşı tedbir olmak üzere, Bishan'daki çiftlik evine gönderildi. Bu yolculuğu hayatım boyunca hatırlayacağım! Mevsimlerden bahardı, fakat hava hâlâ soğuk ve yağmurluydu. Hayvanlar ve arabalar her adımda çamura batma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları için, önden giden birkaç atlı adam yolu kontrol ediyordu. Her yer sular altındaydı. Sevgili annem kendisini iyi hissetmiyordu; bir ay kadar önce küçük kardeşim Safa dünyaya gelmişti. Şimdi de arabalardan birinde, dadısının kucağında idi. Biz ise hızlı midillilerimizin üzerinde sevinçle çamur deryasının içine dalıyor ve kendimizi büyük kahramanlar olarak görüyorduk. Bishan'daki ev soğuktu ve küf kokuyordu; yerleşmemiz birkaç günümüzü aldı. Bütün bu kargaşa elbette boşunaydı. Yunanlılar bir kez olsun görünmediler.

Bu arada, Avlonya'da babamla amcamın kaldığı evimizin bahçesinde, eski çakaralmazlarla, çakmaklı tabancalarla ve ya-

tağanlarla silahlanmış birkaç yüz asker konaklamaktaydı. Şehirdeki kuvvetler de seferber edilmişti. 1000 kadar adam etrafta dolaşıp duruyordu. Komşu evlerden birinde oturan kuzenim Cemil Bey, on sekiz yaşlarında kendini beğenmiş bir delikanlı, onlara önderlik ediyordu. Hepsi de kendilerini birer kahraman olarak görüyorlardı ve son nefeslerine kadar savaşmaya hazırdılar! Ancak mesele şuydu: Kime karşı savaşacaklardı? Avlonya'ya hangi düşman gelecekti ki? Yunanlıların bambaşka sorunları vardı ve Yunan donanmasının kıyının açıklarında yelken açan o küçük, eski ileri karakol gemileri, denizden iki kilometre içeride bulunan şehir için ciddi bir tehlike oluşturmaktan çok uzaktılar. Ancak bu düşünceleri dile getirmeye ve şehirdeki o kahramanlık havasını yok etmeye kim cesaret edebilirdi ki?

Belki de okurlar, olup bitenlerin aptalca ve önemsiz yanlarını ancak aradan 60 yıl geçtikten sonra görebildiğim, öne çıkarabildiğim için, bunca zamandır olaylar hakkında hüküm verebilme olgunluğuna ve uzağı görme yeteneğine sahip olamamakla itham edeceklerdir beni. Ancak böyle bir itham haksız olacaktır. Çocukken de başkalarının davranışlarına eleştirel gözle bakar, yaşananların ve fikirlerin gülünç arka planlarını herkesten daha canlı bir şekilde hissederdim. Ne yazık ki kendi hatalarımı aynı sert eleştiriye tâbi tutamadım ve bugünkü bilgilerim ışığında, memleketlilerim ve ülkemin önemi hakkında tahliller yaparken çoğu kez yanılmış olduğumu görüyorum.

Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında ateşkes imzalandıktan sonra, bu kez de Avusturya Lloyd şirketinin güya daha rahat olan Teselya hattıyla, babam bizi de alarak İstanbul'a gitti. Gemi, Türk birlikleri tarafından işgal edilmiş olan Volos limanına da uğradı. Bu vesileyle, tesadüfen o sırada zaptedilen şehre gelmiş bulunan Mareşal Ethem Paşa'yı, yani Yunanlıları mağlup eden muzaffer Türk generalini ziyaret ettik. Adam benim üzerimde muzaffer bir komutan etkisi uyandırmadı, tabii.

İstanbul'daki kısa ikametimiz esnasında, Küçük Asya'daki Konya şehrine de kısa bir gezi düzenledik. Anadolu Demiryo-

lu İşletmesi bize resmî bir vagon tahsis etti. Babam ve üstün bilgili, saygın bir Arnavut avukat olan Dr. George Çako isimli dostumuzla birlikte yolculuk ettik. Konya'da, içinde kendi bölmelerimiz, oturma salonumuz, yemek odamız ve mutfağımız bulunan resmî vagonumuzda ikamet ettik. Fakat hep Konya "Çelebi"si[15] tarafından yemeğe davet edildiğimiz için, vagonda yeme fırsatı pek bulamıyorduk. Kişisel tanışıklığımızın olmadığı Mehmet Celâleddin Efendi ile olan bu arkadaşlığımız, her iki ailenin tarihindeki çok özel bir ilişkiye dikkat çeker. Çelebi ailesinin sözlü anlatımlarla intikal eden tarihine göre, atalarımdan Gjejgju Sinan Paşa'nın Anadolu Beylerbeyi olduğu dönemde, yani 1486-1491 yılları arasında, Çelebi ailesi, son Konya sultanlarıyla aralarındaki akrabalık ilişkileri yüzünden Osmanlılar tarafından baskı altında tutuluyormuş ve ancak Sinan Paşa'nın yardımı sayesinde durumunu koruyabilmiş. Çelebi ailesi bu dostane yardımı asla unutmamış ve 1848-1850 yılları arasında merkezî yönetime karşı düzenledikleri başarısız ayaklanma girişiminden sonra Konya'ya sürgüne gönderilen ailemizin erkek üyelerine, yani Mahmut Bey, Muhammet Bey, Selim Paşa ve Mustafa Paşa'dan yardımlarını esirgememişlerdi. Türklerde, Avrupalıların aksine, sadakat, dostluk ve minnettarlık kavramları çok yüksektir; şövalye ruhlu karakterlerinin en güzel ve en asil özellikleri, bu ideal üzerinde yükselir. Anadolu'ya yaptığımız bu kısa seyahatten birkaç hafta sonra İstanbul'da, Avlonya'ya geri dönmek için Lloyd buharlısı Berenice'e ayak bastık.

Bizi uğurlamak üzere gemiye annemin kuzenlerinden biri, Toptanî Gani Bey geldi. Esasen ne tarihsel bir rol oynamış, ne de yüksek idari görevlerde bulunmuş olan bu adamın, Arnavutluk'ta tuhaf bir şöhreti vardı. Bir kavgacı, bir çapulcu şövalyesi olarak nam salmıştır. Yüzlerce halk şarkısı onun sözde kahramanlıklarından söz eder. Belki de büyük Arnavut ailelerindeki, ikinci erkek evlat olarak, ilk doğanın altında olan ko-

---

15 "Çelebi", Mevlevî tarikatının kurucusu Ulu. Celâleddin Rûmî (1207-1273) soyundan gelenlerin kullandığı bir ünvandır; tarikatların yasaklanmasına kadar, bu ailenin soyundan gelenler, Mevlevî tarikatının yöneticileriydiler.

numunu azametli tavırlar, cesaret ve pervasızlık ile güçlendirmeye çalışan savaşçıların son örneğiydi. Onu zihinde daha iyi canlandırabilmek için, İtalyan tarihinde 600 yıl geriye gitmek gerekir. Floransa, Bologna ve diğer Ortaçağ şehirleri, gece gündüz namuslu insanların hayatını tehlikeye sokan, ancak aynı zamanda zorbaları dizginlemesini de bilen bu tür kabadayılarla doluydu.

Gani Bey, kendisini gemiye getiren kayıkçıyla kavgaya tutuşmuştu. Ona şiddetli bir tokat akşetti, ne var ki adam böyle bir muamelenin altında kalacak biri değildi. Küreklerden birini kaldırarak, Gani Bey'e vurmaya çalıştı. O da ister istemez kendisini savunmak zorunda kaldı. Padişah yaveri, üniformalı süvari yüzbaşısı idi; tabancasını çekip, kayıkçıyı korkutmak için (herhalde havaya) ateş etti. Fakat bu hareketi gemiyi çevrelemiş olan diğer kayıkçıları son derece öfkelendirdi, bir anda Gani Bey'e saldırdılar. Şayet Lloyd tayfaları bu acil durumda ona yardımcı olmasalardı, kendisini çaresizce savunmaya çalışan Gani Bey'in oracıkta öldürülmesi işten değildi. "Berenice"in tüm yolcuları küpeştede toplanmış, ne kahramanca ne de mevkiimize uygun olan bu rezaleti seyrediyorlardı. Yaşım ne kadar küçük de olsa, bu olay utandırmıştı beni.

Gemide, Feldmarschall von der Goltz tarafından Almanya'ya geri götürülen bir Alman askerî misyonu da bulunuyordu. Yolculuğun ilerleyen günlerinde Mareşal ile tanışma fırsatı bulduk. Çok babacan ve cana yakın bir adamdı, bize ülkemiz, öğrenimimiz, geleceğe dair planlarımız hakkında sorular sordu. Sonra birden düşünceli bir tavırla başını sallayıp yanındaki refakatçisine döndü: "Bu Arnavutlar çok tuhaf bir halk. Karşımda iç içe geçmiş vaziyette beş yüz yılın ürünleri yan yana duruyor. Ne müthiş bir çelişkiler ülkesi, nasıl çelişkilerle dolu bir halk!"

İlkokul müfredatını işleyip bitirdiğimizde, kendisini ortaokul derslerini verecek yetkinlikte görmeyen öğretmenimiz Herr Feigenwinter 1897 yazında bizden ayrıldı. Onun yerine Viyana Theresia Kraliyet Akademisi'nden, şen tavrının yanı sıra, insanî değerleri çok iyi tanıyan ve değerlendiren, bizi fazla

zahmet çekmeden iki buçuk yılda lise birinci sınıfa hazırlayan bir adam; ortaokul öğretmeni Dr. Zohovsky geldi. Bu dönemde (yaz 1899) sadece bu maksatla İsviçre'den Avlonya'ya gelmiş olan eski öğretmenimiz Herr Feigenwinter eşliğinde uzun bir geziye çıktık. Rotamız Trieste, Agram [Zagreb], (Milenyum Sergisini ziyaret ettiğimiz) Budapeşte üzerinden Viyana'ya, oradan Münih, Lindau, Zürih ve Luzern üzerinden Basel'e uzanıyordu. Burada ilkokul ve ortaokul diploması için girdiğimiz resmî sınavları büyük bir başarıyla verdik. Dalmaçya üzerinden Avlonya'ya geri dönmeden önceki duraklarımız da Bern, Milano ve Venedik oldu. Budapeşte'de ilk kez gördüğüm elektrikli tramvay, üzerimde büyük bir etki bırakmıştı. Bodensee'nin büyüklüğünden ve Venedik'in güzelliğinden de çok etkilenmiştim. Bu arada Herr Dr. Zohovsky de bizi 1899-1900 okul yılı için Theresia Kraliyet Akademisi'ne kaydettirmek üzere Viyana'ya gitmişti. Artık 14 yaşındaydım; dev adımlarla sorunsuz çocukluk yıllarımın sonuna yaklaşıyor, mutlu, ancak pek de kolay olmayacak gençlik çağım başlıyordu.

Viyana'da Theresianum'da
(1899-1903)

Bazı küçük, gösterişsiz olaylar vardır ki, insanın hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil etmesine ve varoluşumuzu yeni bir safhaya sokuyor olmasına rağmen, manevi hamlık ve doğru değerlendirme melekesinin eksikliği nedeniyle onlara hak ettikleri önemi veremeyiz. 1899 yılının sonbaharında 5. sınıfına (Lise 1) devam edeceğim Theresia Kraliyet Akademisi'ne girmek üzere Avlonya'yı terk ettiğimde, işte ben de bu durumdaydım. Babam, kuzenim Server'le beni Viyana'ya götürdü. Sık sık seyahate çıktığımız, bu seyahatlerin bize sunacağı bütün güzellikleri samimi bir sevinçle beklediğimiz için de, evden üzülmeden ayrılma alışkanlığını edinmiştik. Bu sefer de gayet neşeliydik; yeni bir hayata başlamanın ve yeni maceralar yaşamanın sabırsız beklentisi içindeydik. Her şeyin Avlonya'dakinden farklı olacağını biliyorduk, ancak bu farklılığın mutlu bir dönemin mutlak sonu anlamına geldiğinde haberimiz bile yoktu.

Viyana'da akademiye giriş hazırlıklarımız fazla uzun sürmedi. Zaten bekleniyorduk, bir giriş sınavı vermemize gerek kalmadı, doğrudan arkadaşlarımıza ve sınıfımıza tanıştırıldık. O sırada Theresia Akademisi'nin kuratörü, bakanlık kariyerli Baron Gautsch idi. Bizi son derece cana yakın bir şekilde karşıla-

dı ve eski bir Theresialı olarak kendisine "sen" diye hitap etmemizi istedi; ne var ki çok katı kurallarla yetiştirildiğimiz için, bunu yapmakta epey zorlandık. Bu gösterişli bakan, şatafatlı bürolar, ayrıca onu doğrudan şefimiz olarak görmemiz, doğrusu bizi derinden etkilemişti. Sonra kendimizi gerçek yöneticimiz olan akademi direktörü Baron Pidoll'a takdim ettik. Uzun yılların tecrübesiyle genç insanlarla nasıl konuşulacağını öğrenmiş, babacan, sevimli, yaşlıca bir adamdı. Onu son derece sempatik bulmuştuk. Arkasından sınıflarımıza götürülüp mümessilimizle tanıştırıldık. Sonra da babam bizimle vedalaştı ve gitti! Ne yüzümüzün ifadesini değiştirdik, ne de bir damla olsun gözyaşı akıttık, çünkü çocukluğumuzdan beri, yüzünü karartmak istemeyen bir erkeğin, hiçbir zaman heyecanını belli etmemesi gerektiğini öğrenmiştik. Biz de yüzümüzü karartmadık; ancak sanırım o an kendimi satışa çıkarılmadan önce ağıla tıkıldıklarını pek çok kez gördüğüm o danalar gibi hissediyordum. Kraliyet Akademisi'nde geçirdiğimiz ilk akşam, tıpkı o danalar gibi üzgün bakışlı ve bükük boyunluyduk. Sıra arkadaşım, babası yıllardan beri Avusturya vatandaşı ve pek çok yüksek aristokrat aileyle hısım olan Heinrich Warren Lippit isimli genç bir Anglo-Amerikan'dı. Kuzenimin sıra arkadaşı ise kendisini Kont Sigmund des Fours-Walderode olarak tanıttı. Her ikisi de, Theresianum'dan ayrıldıktan sonra ilişkimizi koparmadığımız, iyi ve candan birer arkadaş olarak kaldılar.

Yeni duruma ayak uydurmakta basbayağı zorlanıyordum; beni zorlayan gördüğümüz öğrenim veya yaşam biçimi değil, disiplin ve eşit konumda olduğum çok sayıda arkadaşın varlığıydı. Hepsi de serbest ve doğal davranıyordu; beni sürekli tedirgin eden tutukluklardan, baskılanmalardan uzaktılar. Biz fazlasıyla vesayet altında tutulmuştuk. Diğer insanlarla ilişki kurmakta en küçük bir tecrübe sahibi değildik ve yanlış yapma korkusu içindeydik. Üzerimizdeki sürekli gözetim, sürekli yönetiliyor olmak, özgüvenimizin gelişememesine neden olmuştu. İçinde büyüdüğümüz o yalıtılmış dünyada katı, bireysel, ancak asla kolektif olmayan bir disipline tâbi idik. Bu yeni

çevremizde, açık havada birlikte oynanan oyunlara nadiren katılıyorduk. Boş zamanlarımızı genellikle parkın içindeki geniş yollarda bir aşağı bir yukarı yürümekle geçirirdik. Ancak bu durumun ikimiz için farklı gerekçeleri de vardı. Kuzenim bedensel olarak daha zayıftı, bu nedenle sert oyunlardan hoşlanmıyordu. Bense ne zayıf ne de nazlıydım; ancak kaba davranışlara karşı çok duyarlıydım. Birkaç kez arkadaşlarımla beraber futbol oynamıştım. Defansın sağında oynuyordum ve kaleye yöneler her topu inanılmaz bir çabuklukla uzaklaştırdığım için çok seviliyordum. Bir keresinde, en güçlü oyuncuları Anton von Lipthay adlı kaba saba, iri yarı bir Macar olan, üst sınıflardan birinin takımına karşı oynuyorduk. Bir iki çalımdan sonra doğrudan kalemize yöneldiğini gördüm. Derhal araya girdim, hızlı bir ayak hareketiyle topu yakaladım ve çılgın gibi bir koşuyla rakip kaleye doğru sürmeye başladım. Fakat kendi yarı alanımızı yeni geçmiştim ki, Lipthay'ın üzerime çullandığını gördüm. Müthiş bir darbeyle bana çarptı. Art arda kaç takla attığımı, bu esnada sportif mi yoksa komik mi göründüğümü bilmiyorum; tek bildiğim, kalemizin yakınlarında, ıslak çimlerin üzerine çamur içinde yığılıp kaldığımdı. Tek tesellim, muzaffer Macar'ın da az ötemde, suratı çamurun içinde uzanıyor olmasıydı. Yaralanmamıştım, en azından acı hissetmiyordum. Aslında bu umurumda da değildi. Beni asıl sinirlendiren ve küçük düşüren, takım arkadaşlarımın çınlayan kahkahalarıydı. Neden gülüyorlardı ki? Cesaretimi yitirmemiştim, 45 kilomla 81 kiloluk Macar'a yenilmiş, fakat benim fedakârlığım sayesinde takım oyuncularımızdan biri topu rakip kaleye sokmayı başarmıştı. Güçlükle ayağa kalktım, etrafımda toplanmış olanlara hiddetli bakışlar fırlatarak, var gücümle bağırdım: "Bunda gülecek ne var, yılışık herifler, hiçbiriniz centilmen takım arkadaşları değilsiniz! Bir daha asla sizinle oynamayacağım!" Ve sözümde durdum. Bir daha asla futbol oynamadım.

Buna karşın tenisi hem oldukça iyi, hem de çok severek oynuyordum. Bowling oynamaktan da hoşlanıyordum. Ayrıca haftada iki kez at binme ve yüzme derslerimiz vardı. At binme

benim için bir zorluk teşkil etmiyordu; ne de olsa çocukluğumdan bu yana bir maymun gibi atın sırtına yapışıktım. Sadece atların boyutları, aleyhime olmak üzere, biraz değişmişti. Evdeyken küçük Arnavutluk atlarına büyük bir güvenle binip inebiliyordum. Burada ise haşmetli İrlandalı "Baron"uma binmek istediğimde, beni iten, kaldıran ve düzelten bir seyis yardımcısının lütufkâr yardımına muhtaçtım. Fazlasıyla ufak tefektim. Bu, hayatım boyunca manevi olarak beni biraz rahatsız eden bir dezavantajımdı.

Yüzme dersi de alıyorduk; kökü eskilerde bir önyargı, bu konuda ilerleme kaydetmeme engel oluyordu. Evimizde belli ifadelerle özetlenen değişmez birtakım ilkeler vardı: "Çıplak dolaşmak ayıp, çıplak dolaşanın yüzü kararır." "Çıplak" ne anlama geliyordu? Erkeklerde, yazın en sıcak döneminde ceketini ve yeleğini çıkartıp, gömlek ve pantolonla dolaşmak. Kadınlarda, yüzlerini örtmeden sokağa çıkmak. Elbette bu sadece Türk geleneklerinden etkilenmiş yüksek tabakadan kadınlar için geçerliydi. Halktan kadınlar örtünmezdi. Başka bir bilgece kural ise şöyleydi: "Açıkta suya girilmez, bunu yapan, tıpkı meyve yiyen gibi, sıtmaya yakalanır." Bu iki ilke yüzünden, alayla andığımız "yüzmecilik" bize göre değildi. Fakat sınıfımızın sırası geldiğinde, havuza gitmek zorunda kalıyorduk. Tabii elimizden geldiğince kaytarmaya çalışarak. Mayoyla dolaşmaktan o kadar utanıyorduk ki! Böylece, dört yıllık yüzme dersine rağmen, yüzme öğrenmemeyi de başardım!

Dans ederken de buna benzer davranıyordum. Bir gelincik kadar kıvraktım; ölçü ve ritimden de anlıyordum. Fakat bundan da elimden geldiğince kaytarmaya çalışıyordum. Dans etmek istemiyordum. Bu kez "estetik" nedenler beni alıkoyuyordu. Dans pistinde boy gösterecek kadar yakışıklı ve ince olduğumu düşünmüyordum. İmparatorluk Operası'nda balet olan dans öğretmenimizin benden uzun boylu olmaması da, ikna olmamı ve bu aptalca kompleksimden kurtulmamı sağlayamadı. Sonuçta, dans etmeyi hiçbir zaman öğrenemedim.

Eskrimde ise durum bambaşkaydı; çevikliğimi ve atılganlığımı kullanabildiğim için, bu spor bana keyif veriyordu. Başarılı

olmam da hiç şaşırtıcı değildi elbette. Son olarak, kişisel yeteneklerimize göre seçim yaptığımız çok ilginç bir dersten söz etmek istiyorum: Bir el sanatı öğreniyorduk. Ben, eski eğlencem olan sandık tahtalarından saraylar inşa etme çabalarımın hatırası ve şerefi uğruna, elbette marangozluğu seçtim. Ve gerçekten de çok şey öğrendim. Bunun kanıtı çalışma masamın üzerinde duruyordu: Kaliteli meşe ağacından, bir yığın çekmecesi, gözü ve bölmeleri olan, üstelik derste nelerle ilgilendiğimi mümessilin bakışlarından saklayan, sanatkârane işlenmiş bir dolapçık. Gerçi derste öyle yasak şeylerle ilgilendiğim söylenemezdi: Hayalimdeki şatoları resmedip duruyordum.

Müfredatın ikincil derslerinde olduğu gibi, ana derslerinde de ne parlak ne de kötüydüm. İlk günden son güne dek beni zorlayan tek konu matematikti. Bunun sebebi aslında matematiği anlayamamam değil, düzenli bir öğrenim görmemiş olmamdı. Matematikte "ipin ucunu" kaçırmıştım; mantıksal yapısını artık anlayamıyordum. Bunun ispatı, hem ilgimi çektiği hem de iyi ve başarılı öğretmenimiz Prof. Schönach'ın derslerini ilgiyle izlediğim için, cebirde gösterdiğim başarıdır. Diğer derslerimde ortalama bir başarıya sahiptim.

Bize kapsamlı bir eğitim verebilmek için, Theresianum'da da özel bir bilimsel temelli "doldurma sistemi" uygulanıyordu. Yüksek Akademi'den Prof. Pekotsch'dan Türkçe, Arapça, Farsça ve Şark edebiyatı dersleri alıyorduk. Avlonya'da Prof. Yusuf Rıza Efendi'yle gördüğümüz mükemmel hazırlık nedeniyle, bu konulardaki bilgilerimiz ileri düzeydeydi. Derslerimizin üstesinden gelmekte zorlanmak bir yana, ders yılının birincileri ve en iyi öğrencileriydik.

Theresianum'da, büyük üniformamızla dışarı çıktığımızda, Müslümanlar olarak nizami kep yerine kırmızı fes (terpuş) giymemize izin veriliyordu. Mönüde domuz eti ile hazırlanmış bir yemek bulunduğunda, bize dana pirzolası veriliyordu; ayrıca şarap da içmiyor, elbette Katolik din dersine ve ayinlere katılmıyorduk. Bu kuralların uygulanması, sınıf mümessilinin sıkı gözetimi altındaydı. Onca arkadaşımızın arasında başımızda feslerle "kırmızı gelincik çiçekleri" gibi görünmekten çok za-

man utanıyorduk; arada sırada bir dilim jambonlu ekmek yiyerek ya da bir bardak Tokay şarabı içerek, dinî kurallar karşısında serbest görüşlü olduğumuzu ortaya koymaya çalışıyorduk. Fakat Kayzerlik ve Kraliyet makamlarının geleneksel katı disiplinciliği ve kuralcılığı karşısında her şey boştu. Ne Viyana'da ne Arnavutluk'ta ne de İstanbul'da, Avusturya'nın artık asil geleneklerine bağlılık göstermediği yolunda bir şüphe uyanmasına mahal vermeme arzusundaydılar. Benim zamanımda Theresianum'daki tek Müslümanlar biz değildik. Akademinin dört İranlı (ikisi Kacar hanedanından prenslerdi, biri İran sadrazamının, diğeri de harp nazırının oğluydu) öğrencisi vardı. Onlar için de aynı kurallar geçerliydi; sadece İranlılar kırmızı fes yerine astragan kalpak giyiyorlardı. Yaşça bizden çok küçük oldukları için, nadiren görüşüyorduk. Bizden önce çok sayıda Mısırlı prens Akademide öğrenim görmüştü. Onlar da, bu vakada aslında önemsiz bir ayrıntı söz konusu olmasına rağmen, cömert ve anlayışlı siyasetiyle Avusturya-Macaristan monarşisinin üstünlüğünü ortaya koyan bu kurallara tâbi idiler.

Sorumsuz, düşüncesiz müsamahakârlığı ile değil, yüzlerce yıllık tecrübesi ve başarıyla örgütlenmiş idari yapısı sayesinde milletler cemiyetinin mükemmel bir sembolü, geri kalmış ulusların öğretmeni olan güzel, yaşlı, soylu Avusturya! Avrupa'nın ona en çok ihtiyaç duyduğu bir anda, hesaba gelmez milliyetçi tutkuların baskısıyla parçalanmış olması ne yazık! Avusturya'nın çöküşü biz Arnavutlar için ağır bir felaketti. *"Pàpera Albanese"*yi geliştirecek ve bağımsız kılacak siyasi olgunluğa henüz erişmemiştik. Zaman kazanmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığı altında özerk bir yönetime ihtiyaç duyuyorduk. Bu özerk yönetimi kazanmamıza sadece Avusturya-Macaristan monarşisi yardımcı olabilir, Türklerin aptallığına ve Balkanlı komşularımızın açgözlülüğüne karşı bizi ancak onlar koruyabilirdi.

Bu dönemde, Avusturya Dışişleri Bakanlığı'nın desteğiyle Brüksel'de aylık bilimsel– siyasi *"Albania"* dergisini yayımlayan Arnavut mülteci yurtsever Faik Bey Konica ile ilk mektuplaşmalarıma başladım. Onu şahsen değil ismen tanıyordum

ve faaliyetlerine büyük bir hayranlık besliyordum. Onunla ancak çok sonraları bir araya gelebildim ve bunun sonucunda kişiliğine olan hayranlığım bir miktar azaldıysa da, bilgisine hürmetim daha arttı. Faik Konica insan olarak tahammülü zor biriydi; kolay sinirlenen, kibirli, burnu büyük, alaycı ve maalesef çok verimsizdi. Buna karşın bilgisi olağanüstüydü. Fakat o zamanlar henüz bu değerlendirmeleri yapamıyordum.

Arnavutların ulusal kahramanı İskender Bey'in soyundan geldiğini öne süren ve bununla ilgili şüphe götürür "haklarının" yanı sıra zaten fazlasıyla sorunlu olan Arnavutluk tacı üzerinde de hak iddia eden Don Aladro Kastriota isminde bir İspanyol soylusuyla da mektuplaşıyordum. Atalarından biri Napoli'de Kastriota ailesinden bir kızla (Marchesa Auletta) evlenmişti. Arnavut davasına ilgi uyandıran propagandası nedeniyle ona sempati beslemeye ve sıkça mektuplaşmaya başlamıştım. Bu "siyasi ilişki" çevreme o dönemde başka bir orijinal tip daha kattım: Arnavutluk tahtında hak iddia edenlerden biri olan, şüphe uyandırıcı Prens Ghika. En eski atalarından Gjergj –Ghika– 1650 yıllarında Köprülü Mehmet Paşa döneminde fakir bir değirmencinin oğlu olarak Arnavutluk'un Përmet bölgesinden İstanbul'a gitmiş, sadrazamla kurduğu dostluk sayesinde, onun tarafından Eflak Beyi ilan edilmişti. Ghika isimli bu kişiden sonraki iki yüz yıllık zaman zarfında, aynı aileden iki ya da üç kişi daha aynı şerefe nail oldu. Ghika ailesi mutlaka Romanya'da tanınan soylu bir aileydi, ancak herhangi bir Sancak Beyi'nin soyundan gelen biri Romanya tahtı üzerinde ne kadar hak iddia edebilirse, onlar da Arnavutluk tahtı üzerinde ancak o kadar hak iddia edebilirlerdi. Bu kraliyet adayları beni hanedanlık iddiaları nedeniyle değil, Arnavutluk'un bağımsızlığı için yaptıkları propaganda nedeniyle ilgilendiriyorlardı. Ne yazık ki Arnavutluk siyasetinin geleceğine dair yaptığım büyük planlara, derslere ayırdığımdan daha fazla vakit ayırmaya başlamıştım; bazı komplocu mektuplarımın bedelini sınavlardan "beş" almak suretiyle ödüyordum.* Arna-

(*) Beş, zayıf nottur – e.n.

vutluk adına tasarladığım "dâhiyane" siyasi projeler, sonraki hayatımda da hep aynı akıbete uğradı: Avusturyalıların dediği gibi, daima "üzerine para ödedim".

Theresianum'da bulunduğumuz süre zarfında, yılda iki kez Avlonya'yı ziyarete giderdik. Noel döneminde iki hafta ve yaz tatilinde iki ay. Bu seyahatler bizim için daima sevinçli hadiselerdi. Lloyd gemilerinin Dalmaçya-Arnavutluk hattında tanınır olmuştuk. Bize şaka yollu *"ucelli migratori"* (göçmen kuşlar) diyorlardı. Süslü püslü, güzel üniformalarımız içinde yataklı trenle sabahleyin Trieste'ye varır, doğruca limana demir atmış olan gemiye giderek kamaralarımıza yerleşir, sonra da biletlerimizi almak için Lloyd ana acentesinin yolunu tutardık. Sonra güzel bir gezintiye çıkar ya da hava uygun olursa, Tergesteum'da bürosu bulunan İşkodralı dostumuz Bay Dod Mosé'yi ziyarete giderdik. Bu yaşlı bey 70'inden fazlaydı, uzun boylu ve gayet dinçti. Elinde uzun çubuğu, üzerinde geleneksel İşkodra giysileriyle, görkemli bir görünüşü vardı. Arnavutluk'tan toplayıp Trieste'de sattığı en güzel antikalarla dolu evi, gerçek bir müze gibiydi. Onun evinde, çöküş çağında seyyar satıcılar tarafından toplanıp yurtdışına satılan eski Arnavutluk el sanatlarının en nadide, değerli ve güzel ürünlerini görürdüm. Bugün Arnavutluk'u ve Arnavut halkına bakınca, bu değerlerin nasıl ve nereden çıktığını anlamak güçtür. Çöküş döneminde Arnavutluk halkının yaşadığı sefaleti, varlıklı sınıflar arasında da rastgeldiğim sanat ve güzellik anlayışı yoksunluğunu gördüğünüz zaman; bu halkın Osmanlı feodal yönetimi altında Yakın Şarkın en gösterişi seven, en müreffeh ve şövalye ruhlu halklarından biri olduğuna, ancak idari ve sosyal düzenin yeniden yapılandırılması esnasında önce bir avuç dilenciye, sonra da yozlaşmış yarı cahillerden ve dik kafalı bağnazlardan oluşan bir "bulamaca" dönüştüğüne inanmak zordur.

Örnek olarak, 1908-1909 yılında yaşadığım bir olayı anlatayım. Bu olay, yüzyıllar boyunca Arnavutluk'ta ne muazzam hazineler toplandığının ve bunlara ne büyük bir kayıtsızlıkla muamele edildiğinin kanıtıdır. O yılın kışında, akrabalarım Libihova-Arslan-Paşalıları, Libihovë'deki şatolarında ziyaret et-

tim. Orada bulunduğum sırada Peshkëpi'deki eski, ancak pek de ilginç olmayan tekkeyi ziyaret ettim. Tekkenin dua salonunda (meydan) renkleri ve desenleri artık neredeyse seçilemeyen, kirli, ancak dokuza altı metre gibi alışılmadık bir ölçüye sahip eski bir Şiraz halısı dikkatimi çekti. Halıyı inceledim ve postnişine bunun çok değerli bir parça olduğunu bilhassa söyledim. 1911 yılında tesadüfen bir kez daha Libihovë Şatosu'na geldiğimde doğruca yakınlardaki tekkeye gittim. Şaşkınlıkla, meydanda aynı büyüklükte, fakat yepyeni, 150 Türk lirası kıymetinde bir Hereke halısı durduğunu fark ettim. Postnişin büyük bir kıvançla bana iyi bir alışveriş yaptığını, imanlı bir Yahudi'nin tekkeye bu yepyeni halıyı hediye ettiğini, karşılığında ise sadece "müminlerin dualarıyla kutsanmış" o çok eski halıyı istediğini anlattı. 1928 yılında Londra'daki Soothby & Comp. ticarethanesinin eksperine değer biçmesi için 175 minyatür saatten oluşan –1944 yılında da komünistler tarafından Avlonya'daki evimizden çalınacak olan– bir koleksiyon götürmüştüm. Bu arada, Peshkëpi tekkesinin halısının o "imanlı Yahudi" tarafından bu işletme aracılığıyla 3000 İngiliz lirasına satılmış olduğunu öğrendim.

Bu Noel seyahatlerinin birinde (1901), "Sultan" isimli küçük sahil buharlımız, şiddetli bir fırtınadan sonra, en az 48 saat demir atmak zorunda olduğumuz Kotor (Cattaro) limanına sığındı. Kaptan ve bir diğer gemi subayı, bize bu duraklamayı Cetinje'ye küçük bir seyahatle değerlendirmemizi tavsiye ettiler. Cattaro'da güneş parlıyor olmasına rağmen, üç atın koşulduğu arabamıza bindiğimizde hava buz gibiydi. Fevkalade güzel bir virajlı yoldan, Dalmaçya ile Karadağ arasındaki sınırı teşkil eden geçide ulaştık. Sınırda kimse bizi durdurmadı; dar kafalı hükümranlık kavramını hatırlatan ne bir sınır bekçisi, ne de bir gümrük kulübesi vardı. Avrupa'nın o kadar güzel bir zamanı, o kadar harikulade bir ortamıydı ki! Öyle önemli diplomatik çabalara gerek duyulmaksızın, en azından ticaret ve ulaşım bakımından, halklar arasında geniş coğrafyalarda yakın ilişkiler hüküm sürüyordu. Njeguši'de kahvalı yapmak üzere bir lokantanın önünde durduk. Buraya gelmek için yüksek

karları yararak iki saatlik bir yolculuk yapmamız gerekmişti. Sade kahve, tütsülenmiş domuz jambonu, yerelması ve bir bardak Slibowitz ile gücümüzü topladıktan sonra yolculuğa devam ettik. Öğlene doğru Cetinje'ye varıp, en iyi otele yerleştik: Burası aslında, mecburen Njeguši'deki mönüyü tekrar ettiğimiz, orta halli bir handı. Gemi kaptanı bir Dalmaçyalıydı. Tabii Sırpça konuşuyordu, burada pek çok tanıdığı vardı, bunlar arasında bulunan prensin baş mabeyincisini ziyarete gittik. Kaptan bizi tanıştırdı, gayet cana yakın, babacan bir adam olan baş mabeyinci, bize majestelerine de saygılarımızı sunmak isteyip istemeyeceğimizi sordu. Sorusuna sevinçle evet cevabı verdik; Ortaçağ şövalyeliğinin nevi şahsına münhasır bir kalıntısı olan bu adam hakkında o kadar çok şey duymuştuk ki, coşku ve heyecandan ertesi sabahki kabule kadar güçlükle sabredebildik. Saat onda baş mabeyincinin ve iki gemi subayının eşliğinde, prense takdim edildik. Önce önünde yerlere kadar eğildik –sivil giysiliydik–, sonra kararlı adımlarla ona yaklaştık, elini kavradık, Şark usulüne göre öpüp alnımıza götürdük. Prens şaşırmış, ancak gözle görülür şekilde sevinmişti. Bizi yanına oturtmak lütfûnu gösterdi, Avlonya hakkında sorular sordu, anne ve babamız hakkında malumat aldı, eğitim durumumuzu öğrenmek istedi; bu arada coşkulu bir yakınlık gösteriyordu. Son olarak da Arnavutlara büyük sempati beslediğini, çünkü Arnavutluk ile Karadağ arasında pek çok ortak nokta olduğunu belirtti. Böylelikle kabul sona ermişti. Bir kez daha elini öptük ve önünde eğildik, fakat bunu gelenekler emrettiği için değil, Karadağ prensi Nikola (1910 yılında kral) ile karşılaşmak üzerimizde çok büyük bir etki bıraktığı için yapmıştık. Prens insancıl, sempatik ve çok ilginç bir adamdı, dış görünüşü çok heybetliydi, her şeyiyle Arnavutların hayalindeki *"Bab-Mbreti"*nin (kral baba) ta kendisiydi.

Avlonya'daki kısa kış ve uzun yaz tatillerimizi, çocukluğumuzda olduğu gibi gezintilerle, seyahatlerle ve nicedir hasretini çektiğimiz aylaklıkla geçiriyorduk. Artık kuzenimle aynı odada yatıyor, bundan da gayet hoşlanıyordum. Bu tatiller boyunca yakın ve uzak akrabalarımızla ilişkilerimizi geliştiriyorduk. Ko-

nağımızın yanındaki evde oturan iki kuzenimin büyüğü Cemil Bey, babası Cafer Bey'in 1910'daki ani ölümü nedeniyle, İstanbul'daki Galatasaray Lisesi'nden geri dönmüştü; daha genç olan Sırrı Bey ise, ilk erkek evlat olmadığı için, yukarıda andığım eski okulda okumaya devam ediyordu. Cemil Bey çok enteresan bir tipti: çok zeki, enerjik, yetenekli, sempatik, ancak korkunç derecede şımartılmış. Resmî makamlara ve kanunlara çok zaman gülünç biçimde, çocukça kafa tutması, düşüncesizce, vahim davranışları, başının belaya girmesine neden oluyordu. Ailenin ülkedeki konumu ve itibarı onu koruyor olmasaydı, sonu kötü olabilirdi. Babamın birinci dereceden kuzeni olan, hovardalığı ve şakacılığıyla tanınan babası Cafer Bey, ailenin "şen şakrağı"ydı. Barışçı, iyi niyetli, hayata bağlı amcam, çok sevilirdi. Cemil, vasıflarını ve kusurlarını, annesinin (Toptanî Neyire Hanım) kardeşleri Esat Paşa ve Gani Bey'den miras almış olmalıydı. Gaskonya doğumlu eski bir yabancılar lejyonu subayı olan *"Le Commandant"* Jean Gaston de la Berbisse, uzun yıllar onun ev öğretmenliğini yapmıştı. Her gün ondan en kötü şeytanı bile meleğe dönüştürecek okkalı bir kötek yemesine karşın Cemil, neyse o, yani sempatik bir afacan olarak kaldı. Hayatı boyunca yaptığı aptallıklar bir kitabı doldurur. Bunlardan biri hepimizin hayatına malolabilirdi. Günün birinde kuzenlerimizin çalışma odasında oynuyorduk. On üç yaşındaki Cemil en büyüğümüzdü, altı yaşında olan ben de en küçüktüm. Bay de la Berbisse, huzur ve güven ortamını tesis etmek maksadıyla yanımızda oturuyordu. Cemil ansızın ayağa fırladı ve koşarak öğretmeninin bitişikteki yatak odasına daldı. Kimse bunun üzerinde durmadı, çünkü birkaç dakika sonra geri dönüp sakin bir tavırla yerine oturdu. Ama yerine oturmasıyla birlikte, yan odadan beş el silah sesi işitmemiz bir oldu. Bay de la Berbisse neler olduğunu anlamak için ayağa fırladı, fakat peş peşe en az 25 patlama daha işitildiği ve bu patlamaları kapının kanatlarını kalbura çeviren bir saçma yağmuru izlediği için, kapıyı açmaya muvaffak olamadı. Bu korkunç gürültünün sona ermesiyle birlikte, Bay de la Berbisse alev alev yanmakta olan odaya daldı. Cemil, öğretmeninin dolu fişekliğini yanmakta

olan şöminenin içine atmış, fişekler basıncın etkisiyle yüzlerce parçaya ayrılmış, halı, çarşaflar, odada yanabilir ne varsa yanmaya başlamıştı. Koridora açılan sadece yatak odasının kapısı vardı; çalışma odasında mahsur kalmıştık. Neyse ki bu arada hizmetkârların tümü koşturup geldiler ve yangını söndürdüler. Şimdi Cemil'le hesaplaşma vaktiydi. Lejyon subayı, elinde sağlam bir süvari kırbacı ile burnundan soluyarak suçluyu bütün evin içinde kovaladı, ta ki köşeye kıstırıncaya kadar. Burada balkona açılan bir cam kapı vardı. Cemil kendisini cam kapının üzerine attı, onu parçalayarak balkondan en az beş metre aşağıda bulunan bahçeye atladı. Yeni bellenmiş bir çiçek tarhının üzerine düşmüştü. Mösyö de la Berbisse, sanki taş kesilmişti: *"Ah! Le Cochon, il s'est cassé la gueule!"* [Ah! Domuz, suratını parçaladı!] Ama Cemil paçayı kurtarmıştı – ne bir kırık ne dayak; neşeyle hoplaya sıçraya koşturup gitti.

Cemil evin bağımsız efendisi olarak kariyerine, sonuçları trajik, ancak Arnavut anlayışına göre kaçınılmaz olan bir ihtiyatsızlıkla başladı. Zvërnec köyünde Sotir Dajko adında katil kılıklı bir adamı himayesi altına almıştı. Bu adam Arta lagünündeki devlet balık işletmesini kiralamak istiyordu, ancak burası on yıllardan beri, andığım köyde yaşayan Konomi ailesi tarafından işletilmekteydi. Arta köyü, yabancı kişilerin bu işletmeye müdahale etmesine kararlı bir şekilde karşı koyuyordu. Cemil aslında bu olayla hiç ilgilenmiyordu, ancak himaye ettiği adama destek olacağına söz vermişti ve birilerinin kendisine itiraz edebileceğini kabullenemiyordu. Günün birinde, bir at uşağı eşliğinde, iki tekerlekli arabasıyla Mifol çiftliğine gidiyordu. Yol, Arta köyüne ait, ortasında bir kuyu alan bir zeytinliğin içinden geçiyordu. Burada köy halkından bir heyet, başlarında hoca, ondan Dajkolara destek vermekten vazgeçmesini rica etmek üzere beklemekteydi. Anlaşılan tartışma biraz alevlenmiş ve Cemil bu işe bir son vermek istemiş. Velhâsıl, atına vurmak üzere el attığı kamçısını, önüne dikilmiş olan hocaya da kaldırmış oldu. Sonra olanlar hakkında, tam doğru diyebileceğimiz bir anlatma mevcut değil. Köy halkı atın ürktüğünü, koşarken arabayı üzerindekilerle birlikte derin bir su

hendeğine yuvarladığını iddia ediyordu; Cemil ise Arta sakinlerinin hocanın kışkırtmasıyla arabanın tekerleklerinden birini kaldırıp kendisini hendeğe yuvarladıklarını söylüyordu. Kesin olan, bu olayın Cemil'in "yüzünü kararttığı"ydı. Üç gün sonra sabahleyin dehşet içindeki Arta köylüleri, hocanın kesik başının kuyunun taşını süslediğini gördüler. Cemil'in yüzü temizlenmişti.

1903 senesinde genel kanunsuzluktan kaynaklanan ve neredeyse komik denecek şekilde Arnavut karakterini ortaya koyan daha önemli bir olay yaşanmıştı. Avlonyalı Cemil Bey, Vjosë'nin güney kıyısında bulunan Mifol çiftliğinin sahibiydi; kuzey kıyısında ise Frakullalı Abdül Bey'in[1] Frakullë çiftliği bulunuyordu. Şiddetli bir fırtına ve günler süren yağmurdan sonra, nehirde bir kum adacığı belirmişti. Cemil Bey, daha büyük ve önemli bir bey olduğu için, adacığın kendisine ait olduğu görüşündeydi. Geleneksel Arnavut hukukuna göre hak sahibi olduğunu göstermek maksadıyla, sabanla bir evlek çekmeleri için adamlarını adacığa gönderdi. Abdül Bey ise nehrin kendi tarafından daha fazla toprak götürdüğünü, bu nedenle adacığın Frakullë'ye ait olduğunu iddia ediyordu; o da adamlarını, Cemil'in evleğini kesen bir başka evlek çekmeleri için anlaşmazlık bölgesine yolladı. Cemil bu hakareti içine sindiremedi ve ihtiyatları göreve çağırdı; beyin şerefini korumak için Avlonya bölgesinden 700 kişi olay yerine akın etti. Ancak Abdül Bey de Mallakastër yöresinden 400 silahlı adam toplamayı başardı, çünkü Avlonya onların şerefini ayaklar altına almıştı. Üç gün boyunca Vjosë'nin her iki kıyısında tüfekler patlarken, ada yükselen sularda çoktan kaybolmuştu bile. Birkaç kişinin hayatına mal olan bu küçük savaşı ancak Yanya'dan acil olarak gönderilen bir alay durdurabildi; resmî makamlar Cemil ile Abdül beylere sükûnetlerini muhafaza etmelerini tavsiye ede-

1 Abdül Bey, Pahtos beyinin kızının soyundan geliyordu. Bu sülale, 1671 yılında atası Avlonyalı Cafer Paşa (1685 Avlonya Sancak Beyi, 1689 Rumeli Beylerbeyi, ölümü 1697 Zenta savaşı) ile Vlorë kolundan ayrılmıştı. Vlorë kolunun atası, Cafer Paşa'nın kardeşi Kaplan Mehmet Paşa'ydı. Pahtos dalı günümüzde varlığını sürdürmemektedir.

rek, tekrar ortaya çıkması durumunda adacığın devlete ait olacağını bildirdiler.

Tatillerimiz esnasında anne tarafından akrabalarımız Toptanîleri de Tiran'da birkaç kez ziyaret ettik. Büyükbabam Selim Paşa'nın da üyesi olduğu Toptanî kolunun erkek üyeleri, amcam Mehmet Paşa, 1902'de İstanbul'da öldürülen padişahın yaveri kuzen Gani Bey, onun kardeşi General Toptanî Esat Paşa, erkek evlat bırakmadan ölmüşlerdi. Tiran'daki ziyaretimiz esnasında Esat Paşa, Yanya'da Güney Arnavutluk Jandarma Komutanı'ydı. İçlerinden sadece çok hasta olan amcam Tiran'da yaşıyordu. Fakat kuzenimin amcası, Arnavutların gerçekten asil ve kibar beylerinden biri olan Toptanî Abdi Bey, bizi daima bir baba gibi ve dostça karşılıyordu. Bu akrabama dair çok güzel hatıralar muhafaza etmekteyim; onu sever ve sayardım, çünkü bana Arnavutluk'un üst tabakasındaki yozlaşmanın belirtilerini unuttururdu.

Yanya'da, hatırı sayılır bir süre misafiri olduğumuz Esat Paşa'yı da ziyaret ederdik. Arnavutlar arasında şöhretinin ve hatırasının pek iyi olmadığını biliyorum. Yine de onu güçlü bir sempati duygusuyla hatırlamaktan kendimi alamıyorum. Onun irili ufaklı hatalarını, çirkin ve ağır günahlarını belki de kimse benden iyi bilemez, fakat onu büyük bir "Balkan" şahsiyeti yapan, o dönemde başarılı olmak için ihtiyaç duyulan küçük ve önemli özelliklerini (meziyetlerini demiyorum), tüm iyi ve kötü yönleriyle benden iyi bilen de yoktur. Eğitimi biraz daha iyi olsaydı daha başarılı olabilir miydi, bilemiyorum. Bildiğim, onun sık sık cehaletinden kaynaklanan bir aşağılık duygusunun pençesinde kıvrandığıdır. Bir keresinde (1914 yılında Hariciye Nezareti Başkâtibi olduğu dönemde) onun Durrës'teki evinde bulunuyordum. O dönemde Dahiliye Nazırı ve Turhan Paşa kabinesinde Harp Nazırı'ydı. Evine varışımdan kısa bir süre sonra sırasıyla Yunan maslahatgüzarı, Avusturya-Macaristan ve İtalya büyükelçileri, Kontrol Komisyonu'nun İngiltere temsilcisi, bir görüşme için sökün ettiler. Ben farklı diller arasında tercümanlık yaptım ve Esat Paşa'nın güçlükle okuyabildiği Türkçe bir protokol kaleme aldım. Masaya oturduk, nihayet

yalnız kalmıştık, Paşa içini dökme ihtiyacı hissetti: "Ah!", dedi, "senin bildiklerinin yarısını bilseydim, kendimi kral ilan ederdim!" Bense güldüm. "Hayır" diye karşılık verdim, "korkarım o takdirde bugünkü durumuna bile gelmeyi başaramazdın. Çünkü bilgi tutukluğa neden olur, çekingenlik yaratır, ihtiyat emreder, kişiyi ölçülü ve düşünceli olmaya zorlar – bunlar ise maceralı bir kariyerin önünde engeldir." Esat Paşa, doğal haliyle, halkın düşlediği ve sevdiği eski toprak Arnavut beylerinin ta kendisini teşkil ediyordu. Gerçekten de düşmanlarının çoğu kültürlüler ve yarı kültürlülerden oluşurken, ülkenin sade halkı arasında çok, ama pek çok dostu vardı.

Fier, Berat, Libohovë, Yanya ve Delvinë'de yaşayan diğer akrabalarımızı bu tatil dönemlerinde ziyaret etmiyorduk. Ya yol fazlasıyla uzundu ya durum müsait değildi ya da aramızdaki ilişki geçici olarak bozuktu – örneğin Fier'de çiftlikleri olan Vrionilerle, yani babamın Galib Paşa'yla evli olan kız kardeşi teyzem Nasip Hanım'la olduğu gibi. Ailem Arnavutluk'ta ancak 19. yüzyılda farklı asil ailelerle (Toptanî, Biçaku, Vrioni, Arslan-Paşalı ve Delvina) akrabalık ilişkileri kurmuştu ve aynı ismi taşıyan doğrudan akrabalarımız, daha önceden sözünü etmiş olduğum kuzenlerimden ibaretti. Büyükbabamın kuşağından önce sülalemizde aile içi evlilik yapma geleneği vardı. Sonradan aile çerçevesi daraldı. 1820 yılında sadece iki üyesi kalmıştı, İsmail Bey ve Bekir Bey; onlar da ailemizden iki kuzinle, Nasip Hanım ve Şehzade Hanım'la evlendiler, böylece onların çocukları aile dışından birilerini bulmak zorunda kaldılar.

Ailemizin bu içerden evlenme geleneğinin ne Arnavut alışkanlıklarıyla ne de geleneksel Arnavut hukukuyla ilgisi vardı. Halk, kan bağı bulunan akrabalar arasında evliliği imkânsız kılan çok katı kurallara, bir tür *"impedimenta matrimonii"*ye [evlenme yasağı] tâbi idi. Hatta altıncı ve yedinci dereceden kuzenler arasında bile evlilik çok zordu. Aile içi evlilik halk arasında ahlaksızlık olarak görülüyordu, fakat üst tabaka aileler arasında iki nedenden ötürü yaygındı: Birincisi Türk örneği takip ediliyordu, ikincisi Arnavut soylularının taşralıları bile ancak kendi denkleriyle akrabalık ilişkileri kurmaya büyük

önem veriyordu. Bu endişe örneğin Avlonya ailesinde o kadar ileri gitmişti ki, hiçbir şekilde mazur görülemeyecek bir önyargıyla diğer hiçbir aileyi kendi denkleri olarak görmedikleri için, yüzyıllar boyunca neredeyse başka hiçbir Arnavut ailesiyle akrabalık ilişkisi kurmadılar.

1901 yılının sonbaharında bir kez daha Viyana'ya geri döndük ve bu kez okulun yedinci sınıfına, yani lisenin üçüncü sınıfına devam ettik. Bütün kış boyunca kayda değer bir şey olmadı. Viyana'nın soğuk ikliminde nezle ve soğuk algınlığına alışmıştık, ancak genel olarak sağlık durumumuz mükemmeldi. Fakat sonraki yılın mart ayında, bir gece yanımda uyuyan kuzenim beni uyandırdı; burnu şiddetle kanadığı için bir leğen getirmemi istiyordu. Hemen ayağa fırladım, gece hizmetlisini çağırdım, ona yardım etmeye çalıştık. Kanın nereden geldiğini bilen yoktu. Ağızdan kan gelmesini burun kanamasının şiddetine bağladığımız için üzerinde durmadık. Ertesi sabah gerçekten de her şey düzelmişti ve hekime bildirmeyi gereksiz gördük. İki hafta sonra kuzenimin biraz ateşi çıktı, düşmeyince de onu akademinin revirine yatırdılar. Hekimlerin teşhisi yüzümüze bir şamar gibi indi: Verem! Derhal Avlonya'daki amcama haber verildi. O da genç aile hekimimiz Dr. Lluka ve bir kâtibin eşliğinde çıkageldi. Gerçekten de bu refakatçilere ihtiyacı vardı; onu tanımakta güçlük çekmiştim. Bu haber onu bir haftada çökertmişti. Konsültasyon için çağırılan Viyanalı profesörlerden oluşan bir heyet ilk teşhisi doğrulamakla kalmadı, daha da ağırlaştırdı: Hastalık hızla ilerleme istidadındaydı. Bir hafta sonra hep birlikte Korfu'ya gittik. O zamanlar henüz serin dağ havası terapisi uygulanmıyor, yumuşak deniz havasının hastalığa iyi geleceğine inanılıyordu. Bu arada babam da İstanbul'dan Korfu'ya gelmişti. Bense Viyana'ya geri dönmüştüm. Sevgili arkadaşımdan ayrılmanın bana çok zor gelmesine rağmen, hastalığın ciddiyetini tam anlamıyla kavrayamamıştım; tehlikeli olduğunu biliyordum tabii, ama umutsuz olduğunu sanmıyordum. Server'in son sözleri bugün bile kulağımda çınlar; bir uyarı, iyi bir öğüt, belki de bir kehanetti bu: "Hayatı bu kadar kolaya alma, ona bu kadar umursamaz,

bu kadar kayıtsız yaklaşma! Her şey daha iyi de, daha kötü de olabilir. Artık yol göstermek, yardımcı olmak için yanında olamayacağım. Bugün yaptığından yarın asla pişman olma!"

Zavallı kuzenimin sözde kür merkezlerinin birinden ötekine yaptığı ıstıraplı yolculuklar tam üç ay sürdü. Babam, amcam, teyzem, aile hekimimiz ve o zaman ciğer hastalıklarının meşhur uzmanı olan Prof. Marianni ona refakat ediyordu. Nice, Bordighera ve Napoli'deki ikameti durumunu daha da kötüleştirdi. Sonunda en azından evinde ölebilmesi için onu alelacele Avlonya'ya geri götürdüler. Hayatı genellikle hafife almama rağmen, onun ölümü bana da çok dokunmuştu. Bu kayıp bütün hayatımızı değiştirdi. Arnavutluk'u terk edip İstanbul'a taşındık.

* * *

Babam 25 yıl boyunca Avlonya'da kalmış ve bu zaman zarfında Arnavutluk ölçülerine göre müthiş işler başarmıştı. Ailemizin servetinde 20 milyon DM'lık bir artış sağlamış, ülkedeki kültür ve sanatı uyandırmış, medeniyeti yaygınlaştırmış, devlet yönetimindeki reformlara karşı (1846-1848) girişilen başarısız isyandan sonra kaybettiği siyasi ve ekonomik itibarı ailemize geri kazandırmıştı. Fakat insanların nefret dolu kıskançlığı, resmî makamların anlayışsızlığı, çok dar bir ilgi alanına sıkışması, onda etki alanını genişletmesinin ve İstanbul'daki merkezî hükümette resmî bir makam işgal etmesinin daha iyi olacağı kanısını uyandırmıştı. Çoluk çocuk, hatta hizmetkârlarının bir kısmıyla beraber, yola koyuldu. Kardeşi Neşet Paşa ve baldızı Zehra Hanım'ı da yanında götürmüştü. Başlarına gelen felaketten sonra onları acılarıyla baş başa bırakamazdı, fakat mümkün olan en kısa sürede tekrar Avlonya'ya geri göndereceğine dair söz vermişti. Oysa her ikisi de yurtlarına ancak öldükten sonra kavuşacaklardı. Teyzem 1912'de İstanbul'da, amcam 1934'te Roma'da öldü. Bugün anıt mezarda, oğullarının yanında yatıyorlar (Şeyh Yahup Camii). Avlonya'daki ev, mobilyalarının tümü ve hizmetkârların bir kısmıyla, sanki her an geri dönecekmişiz gibi, baş kâhyamız Kaniëli

Abas Ağa Hamzaraj'ın gözetimine bırakılmıştı. Babası ve büyükbabası da ailemizin sadık çalışanları, dostları ve sırdaşları olan bu adam, herkes tarafından sayılmanın ve hatırı sayılır bir servetin tadını çıkartıyordu. Benim içinse o, eskilerin iyi özelliklerini ve güzel geleneklerini terk etmeden, zamanın ilerici ihtiyaçlarına cevap vermeyi bilen sağlıklı üretici sınıfın tipik bir temsilcisiydi. Ne yazık ki çalışkan taşra soylularından gelen bu orta sınıf sayıca fazla değildi. Yine de, Arnavutluk'ta halk üzerindeki etkisini sürdürdüğü müddetçe, geleneksel liderliğiyle huzur ve düzeni sağladı, ülkeye büyük faydası dokundu. Abas Ağa cana yakın, babacan ve cömert, aynı zamanda enerjik ve cesurdu. Babamın ekolünde yetişmiş, Süreyya Bey'in ailemiz için yaptıklarını, daha küçük ölçekte de olsa kendi ailesi için yapmıştı. Etrafının kıskançlar ve düşmanlarla sarılı olmasına şaşmamak gerek. Bu onun hizmetlerinin değerini azaltmaz, aksine artırır.

Büyükbabası Hamza Ağa, 1876 yılında haşarı genç Tavşanî Zyber Bey ile kavgaya tutuşmuş. Kaninëli saygın bir liderdi. Bu anlaşmazlık maddi bir sebepten veya daha önemli bir şeref meselesinden değil, iki adamın itibar ve nüfuz mücadelesinden kaynaklanıyordu. Zyber Bey kendisini şehrin eski asilzade tabakasının bir tür naibi olarak görüyor ve taşralı olan her şeye aşağılayarak bakıyordu. Buna karşın Hamza Ağa yükselen dağ köylülüğü unsurunu ve onun içindeki küçük soyluluğu temsil ediyordu. İki dövüş horozunun dış görünüşleri de kökenlerine uygundu. Zyber Bey uzun boylu, iri yarı ve sarışındı; üzerinde görkemli bir geleneksel halk kıyafeti, erguvan renkli, simli kadife yelek, dolaklar, kalçalarında bembeyaz fistan, omuzlarında kırmızı astarlı siyah yün pelerin, belinde de altın kakmalı tabancalar bulunurdu. Sanki bir Rönesans tablosundan fırlamış sahici bir *Lorenzo il Magnifico*! Buna karşın Hamza Ağa oldukça gösterişsizdi: ufak tefek, kara kuru, dağ köylülerinin geleneksel halk giysileri içinde, gri dolaklar, gri yün hırka, koyun postundan gri manto, kenarları siyahla çevrilmiş, boyanmamış deriden basit bir kemer, bu kemerde gümüş kakmalı olmayan ama kaliteli iki silah ve bir yatağan – tıpkı bir çobanın veya eş-

kıya reisinin olması gerektiği gibi. Zaten Hamza Ağa bir zamanlar bunların ikisini de olmuştu. İki rakip, asırlık zeytin ağaçlarının gölgesine gizlenmiş "Ağalar Kahvesi"nin salonunda buluştular. Zyber Bey iki arkadaşıyla birlikte otururken, Hamza Ağa kalabalık bir dağ köylüsü grubuyla iki ayrı masanın çevresini almıştı. Köylüler biraz yüksek sesle konuşuyorlardı. Kahvelerini içerken gülüyor ve şakalaşıyorlardı. Görünen o ki varlıkları Zyber Bey'i rahatsız etti. Arkadaşlarına dönerek yüksek sesle şöyle dedi: "Bu köpek havlamaları beni rahatsız ediyor! Kalkalım!" Bu sözlerin kime yönelik olduğu aşikârdı. Kaniniler bu hakarete derhal karşılık vermek istediler, ancak Hamza Ağa araya girdi "Sakin olun, çocuklar!" dedi onlara, "bu sadece benim meselem". Ayağa kalktı, sükûnetle Zyber Bey'e dönerek sordu: "Köpeklerin ısırabileceğini de biliyor musun?" – "Evet" diye karşılık verdi beriki, "ancak sizin gibi yüksek sesle havlayanların değil! Bunu ispat etmek için yarın sabah gün doğarken seni Qafa e Kotçiut geçidinde bekliyorum!"

Ertesi sabah Zyber Bey görkemli kıyafetlere bürünmüş, atlı bir grup ağanın eşliğinde, şehre on dakika mesafedeki buluşma yerine gitti. Çok geçmeden bir grup dağ köylüsünün yayan eşlik ettiği Hamza Ağa da atının tepesinde ortaya çıktı. Küçük çayırda bir çember oluşturacak şekilde otururdular; sadece iki rakip at üstünde, diğerlerinin ortasında duruyordu. "Hakarete uğrayan sensin" diye bağırdı Zyber Bey, Hamza Ağa'ya, "söyle bakalım, bu tatlı kavgayı nasıl sona erdirelim!" "Kanla!" diye karşılık verdi rakibi. "Öyle olsun" dedi Zyber Bey, "ama cesur atalarımın usulüne göre! *Gjisht mé gjisht*! (Parmak parmağa)." Atlarını birbirlerine epeyce yaklaştırdılar ve Zyber Bey bağırdı: "Önce sen ateş et; ne de olsa yaşlısın ve ellerin titriyor!" Hamza Ağa silahını ateşledi, ancak aynı anda Zyber Bey atını şahlandırdı ve kurşun eyer kaşına isabet etti. Zyber Bey gülümseyerek karşısındaki adama döndü: "Şimdi ateş etme sırası bende, fakat seni öldürmeyeceğim; sadece kökenine ve sınıfına uygun şekilde, yaya olarak eve döneceksin." Zyber Bey'in silahının patlaması yankılandı ve Hamza Ağa'nın atı kafası delinmiş olarak yere yığıldı.

Çöküşünden önceki doğal, şövalye ruhlu Arnavutluk böyleydi işte. Elbette öyle çok uygar ya da demokratik değildi, fakat kahramanca, asil ve sempatikti.

Kuzenimin ölümünden sonra üzgün, yalnız ve biraz da aklı karışık olarak Viyana'da kaldım. Sevgili arkadaşlarım, Heinrich Warren Lippit, Egon Conte Corti a le Catene, kardeş kontlar Trauttmansdorf'lar ve Ciraky'ler, des Fours-Walderode ve kardeşçe bir dostlukla andığım diğer birçokları, en kötü dönemi atlatmama yardımcı oldular. Hepsine içten bir minnet besliyorum. Avlonya'ya yaptığım seyahat yüzünden o yıl pek çok dersi kaçırmıştım. Onlara yetişebilmem için özel ders almam gerekti ve matematikten bir ek sınavla sekizinci sınıfa girmeyi başardım. Olgunluk sınavına girecek öğrenciler olarak, herkesin kendisine ait bir yatak ve çalışma odasına sahip olduğu bölümde kalıyorduk. Akademideki bu son yılım olaysız geçti. Ne Noel'de ne de Paskalya'da eve gittim. Seyahat edecek ne vaktim ne de arzum vardı; zira olgunluk sınavları dev adımlarla yaklaşıyordu. 1903 Haziran'ında vakit geldi. Sınavlarda başarılı oldum. Matematik öğretmenimiz Prof. Schönach'ın büyük iyiliği ve müsamahası sayesinde, bu tehlikeli sulardan da kazasız geçtim ve yarı hediye bir "yeterli" notuna hak kazandım.

Temmuz ortalarında Şark Ekspresi'yle İstanbul'a gittim. Sirkeci istasyonunda beni babam ve iki kız kardeşim karşıladı. Birlikte, bir Venedik sarayı gibi yarı yarıya suyun içinde, pek çok odasıyla büyük bir villa olan evimize gittik; arkada kocaman bir bahçe uzanıyor, önde mavi deniz parlıyordu. Aylaklık için ideal bir ortamdı burası.

Dünyada çoktan sönmüş, ancak unutulmamış bir pırıltının halesini taşıyan yerler ve şehirler vardır. Bu şehirlerden biri hiç şüphesiz İstanbul'du. Nesnel ve gerçekçi modernizmin tüm bu hatıraları silip silmediğini ve bu masal şehrini modern nesnel şablona uydurup uydurmadığını bilemiyorum. Umarım bir zamanlar İstanbul'u ziyaret etmiş ve bu şehirde yaşamış olan insanların sevdiği ve değer verdiği tipik özelliklerin hiç olmazsa bir kısmı, aynılaştırmanın acımasız silindirinden kurtulmuş olsun.

Benim dönemimde geçmişin imgelerinin ve onun pastoral kuytuluklarının cazibeli karmaşası, henüz çok canlı ve çekiciydi. İstanbul o zamanlar ne bir Şark ne de bir Garp şehriydi. Her iki kültür çevresinin hem olumlu hem olumsuz özelliklerini bünyesinde topluyordu; şehrin sakinleri de her adım başında hem Avrupalı hem Asyalı yaşam tarzının icaplarını gözler önüne sererlerdi. Pahalı, iddialı bir şehirdi. Bunlara ilave olarak, bizim evimiz, Arnavut gelenek ve göreneklerinin tuhaflıklarını barındırıyordu. Bunların her iki kültürle de ortak yanları yoktu, çünkü belli bir uygarlığın görünümleri değil, kökleşmiş bir taşralılığın ve gayretkeşliğin oluşturduğu komplekslerdi.

Oturduğumuz ev küçük Kuruçeşme koyunda bulunuyordu. Düzbey isimli asil Ermeni ailesine ait, 150 yıllık, üç katlı, devasa salonları ve dört bir yanında kısmen denize, kısmen de Boğaz kıyısındaki karayoluna bakan odaları olan, ahşaptan eski bir saraydı. Sokağın üzerinden geçen üstü kapalı bir köprü, bahçenin ilk terasında bulunan büyük bir yemek salonuna açılmaktaydı; bahçe, eski Türk usulünce gizlenmiş küçük bir limonluğun da bulunduğu altı teras halinde tepeye doğru yükseliyordu. Bu saygıdeğer, biraz eski moda yapıyı döşememiz epey zaman aldı, çünkü Avlonya'dan bir hafta sonu gezintisine çıkar gibi ayrılmıştık. Ama sonunda, içinde oturabileceğimiz rahat bir yuvaya dönüştü. Uyuduğum, çalıştığım ve yıkandığım odanın pencereleri, denizden kayıkhaneye uzanan küçük bir kanala açılıyordu; kanalın öbür tarafında da bir Ermeni ailesine ait modern bir villanın bahçesi vardı. Odam rengârenk kreton perdeleri ve çarşaflarıyla son derece güzel, davetkâr ve eğlenceliydi, bunun yanı sıra, komşumuzun kızının pencerelerine bakmak gibi önemli bir avantajı daha vardı. Komşumuzun güzelden ziyade sempatik, pek genç olmayan, yaşam dolu, tüm Ermeniler gibi siyah saçlı ve esmer tenli kızı, uzun boylu ve iri yarıydı – ne kadar uzun boylu ve iri yarı olduğunu sonradan daha iyi anlayacaktım. Çok sonraları iyi arkadaş olmamızı onun iyiliğine ve anlayışına borçluyum. Daha ilk haftalarda onunla aramızda her sabah bir iltifat seremonisi âdeti yerleşmişti. Önce karşılıklı gülümsüyorduk, sonra selamlaşır olduk, nihayetinde anlaşılması pek kolay olmayan, yine de ifadece zengin bir işaret diliyle birbirimize güzel şeyler söylemeye başlamıştık. Bir gün gülümseyerek ona yanına gelip gelemeyeceğimi sordum. Ellerini ve başını sallayarak bana olumlu karşılık verdi. "Nasıl?" diye sorup kanalı işaret ettim; o da "suyun içinden geçme" işareti yapıp, elini kalçaları hizasına getirerek suyun ne kadar derin olduğunu, ayaklarımın ne kadar ıslanacağını işaret etti. Ben de ona bahçedeki kamelyada buluşma saatimizi bildirdim.

Gecenin onunda odamdan dışarı süzüldüm ve küçük bir terasın üzerinden kanala inen taş merdivene ulaştım. Sırılsıklam

olmanın ve gülünç duruma düşmenin verdiği tuhaf duygu, kararlılığımın yarısını alıp götürmüştü bile; suyun soğukluğu cesaretimi daha da kırdı – ancak bir defa geleceğimi söylemiştim, devam etmek zorundaydım. Böylece kanalın içinde el yordamıyla ilerlemeye başladım; birkaç noktada kum çukurlarına, hatta belki daha kötü şeylere basarak tökezledim. Sonra karşı kıyıya ulaştım. Alçak duvara tırmanıp bahçeye çıktım – sırılsıklam olmuştum, üzerimden sular damlıyordu! Çalılıkların arkasına saklanarak kamelyaya doğru ilerledim. Kimsecikler yoktu! Hasır koltuklardan birine oturdum; eylül ayının sonları olmasına karşın müthiş üşüyordum. Serin gece havası ve sırılsıklam giysilerim, aklımı tamamen başıma getirmişti.

Kamelyanın girişinin alacakaranlığında, girişi tümüyle kaplayan karanlık bir siluetin hatlarını gördüm. "Güzelim"in bu derece uzun boylu ve iri kıyım olduğunu doğrusu tahmin etmemiştim. Yarı açık jaluzilerin arkasından sadece vücudunun üst kısmını görmüştüm onun. Karşımdaki siluet o kadar etkileyici ve ezici görünüyordu ki, ona yaklaşamıyordum bile. Sessizce, cesaretim kırılmış ve utanmış bir halde, üşüyerek ve dişlerim takırdayarak, tahta bir bankın üzerindeki siluetin yanına oturdum. Kız telaşımı ve hayal kırıklığımı fark etmişti; mutlaka şefkatli bir yüreğe sahip olmalıydı, çünkü ayağa kalktı, bana kanala kadar eşlik etti, hatta kapkara suyun içine girmeme bile yardım etti. Geri çekilme rotam ertesi sabah giriş salonunun mermer zemininde ve merdivenlerde açıkça belli oluyordu, çünkü arkamda irili ufaklı su izleri bırakmıştım. Sabahın çok erken saatlerinde evi süpürmeye başlayan hizmetçiler yorum yapmakta gecikmediler ve çok geçmeden, "deniz cini" veya deniz canavarı *"Mëm Lubija"*nın gece evi ziyaret etmiş olduğunu tespit ettiler. Bu deniz cini kolları ve bacakları olmadığı için kapıları açamaz, fakat yoluna çıkan insanları ve hayvanları çiğnemeden yutar, çünkü dişleri de yoktur.

Istanbul'daki bazı gelenek ve görenekler, pek yabancı olmamamıza rağmen, biz Arnavutlara oldukça tuhaf geliyordu; benim içinse basbayağı acayiptiler. Mantıksız, adaletsiz ve grotesktiler. Kadınların mutlak tecridi, toplum hayatından tü-

müyle soyutlanmaları beni hep öfkelendiriyordu. Arnavutluk'ta da üst tabakadan kadınların erkeklerden ayrı olarak haremde yaşadığı doğruydu, fakat sosyal konumları İstanbul'daki kadınlarla kıyaslanmayacak kadar yüksekti. Aile işlerinde söz sahibiydiler. Erkeklerinin, ailelerinin, hanelerinin iyi ya da kötü kaderinde pay sahibiydiler. Erkek evde olmadığı zamanlarda, mülkün idaresini ellerine alıyor, iç ve dış meselelerde onu temsil ediyorlardı. İstanbul'un üst tabaka kadınları ise bana hiçbir görev ve anlamları olmayan, evin efendisi ve hükümdarını, yani erkeğini eğlendirmekten başka bir işe yaramayan bez bebekleri hatırlatıyordu. Onların neredeyse birer "yasal metres" olduklarını söyleyebilirim. Çok eşlilik elbette Türkiye'de de ekonomik nedenlerle gerilemişti; geriye sadece pek az sayıda, ama o oranda görkemli harem kalmıştı. Boşanmalar ise vukuatı adiyedendi. Karısından bıkan bir erkek onu herhangi bir bahaneyle savıp bir başkasıyla evleniyordu. Yeterince maddi güce sahip olanlarsa, kendisine erkek evlat doğurduğu takdirde ikinci, üçüncü veya dördüncü karısı olabilecek bir cariye satın alıyordu. Bu tür bir aile düzeni Arnavutluk'ta asla kabul edilemezdi; gerçi orada da boşanmak yasal olarak daima mümkündü, fakat kamuoyunda ancak, bir kadın çocuk doğurmadığı, misafir kabul etmek istemediği veya ağır bir hastalıktan mustarip olduğu zaman kabul görürdü. Gelenekler ve geleneksel hukuk, bir kaçamağın kötü sonuçlarından sakınmak istenildiğinde, ailenin birliğinin korunmasına yardımcı oluyordu. Resmî makamlar, yani İstanbul polisi, mevcut durumun korunmasını ve sürdürülmesini sağlamaya gayret etmekteydi. 1905 yazında, üzerinde çarşaf, yüzünde de peçesi olan kız kardeşimle birlikte, buharlı vapurla Tarabya'dan Beşiktaş'a gittik. Derken ani bir yağmur bastırdı, iliklerimize kadar ıslandık, kiralık bir fayton bulunca da sevinçle atladık. Ancak daha birkaç adım ilerlememiştik ki fayton, "çarşaflı kadınların bir erkekle aynı arabaya binemeyecekleri" gerekçesiyle ikimizden birinin aşağı inmesini isteyen bir polis tarafından durduruldu. Bu genç hanımın kız kardeşim olduğunu ve 15 yaşında tek başına faytona binemeyeceğini açıklamaya çalışımsa da nafile.

Böylece Beşiktaş polis karakoluna gitmek zorunda kaldım. Orada kız kardeşimle beraber faytondan indik. İnanılacak gibi değildi! Nöbetçi subayla konuşmak istediğimde, beni kötü kötü bakan bir zaptiyenin karşısına çıkardılar. O kadar öfkeliydim ki, ona ne söylediğimi bilemiyorum. Birkaç gün sonra ise İçişleri Bakanlığı'nda çalışan arkadaşlarımdan, yerimde sıradan birisi olsaydı mutlaka hapsedileceğini, hatta belki sürgüne gönderileceğini öğrendim. Sonunda durumumuza bilgece bir çözüm bulundu: İkimiz de faytonda kalabilecektik ama arabacının yanına oturacak bir ahlak zabıtası bize eve kadar eşlik edecekti.

İstanbul'daki ikametimin üçüncü senesinde, kendime bir cariye satın almaya soyundum. Cariyeler bahsini o kadar çok duymuştum ki... Muhtelif aracıların evlerini ziyaret edecektim. Tabii bunun büyük bir gizlilik içinde yapılması gerekiyordu. Babamın bu işlerde hiç şakası yoktu ve böyle bir şakayı çok kötü karşılayabilirdi. Yalnız başıma da gitmek istemediğimden, sevgili Don Luigi'ye başvurmaktan başka çarem kalmıyordu. Burada mesele Don Luigi'nin hiç de Türk'e ve koyu bir Müslümana benzememesiydi. Kısa kesilmiş bıyıkları ve ince keçi sakalıyla Ortaçağ'dan kalma Floransalı bir *"Bravo"*yu [kiralık katil] andırıyordu. Biraz daha Türk'e benzetebilmek için ona babamın güzel bir redingotuyla beraber beyaz bir yelek, siyah bir kravat ve gri-siyah çizgili pantolon giydirdim; büyükannemin siyah bir şeridin ucunda sallanan altın binoklu ve başındaki kıpkırmızı bir fes, saygın bir hekim görünümünü perçinleyecekti. "Büyük bir efendi"nin böylesine önemli bir alışverişe hekimini de götürmesinden daha doğal ne olabilirdi? Önemli bir devlet işine gidermiş gibi özenle hazırlanmış olarak, bizi birkaç köle tacirine götürecek aracıyla birlikte güzel kupa arabamıza bindik.

20. yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde köle ticareti mi? Bu bir masal değil, gerçeğin ta kendisiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda (özellikle İstanbul ve Arabistan'da) 1908'e kadar gerçi biraz şekil değiştirmiş, zamana uydurulmuş, ancak yine de açık seçik köle ticareti sürüyordu, köleler vardı. Osmanlı İm-

paratorluğu 1873 yılında köleliğin kaldırılmasına ilişkin uluslararası anlaşmaya imza koymuştu. Ancak asırlardan beri ülkeye kök salmış geleneklerin bir fermanla kaldırılması söz konusu olamazdı. Gerçi resmî köle pazarı (esirciler pazarı) yasaklanmıştı, ancak çeşitli köle pansiyonlarında yaşayan kızların en yüksek teklifi verene satılmasına gizlice devam ediliyordu. Eski zamanlarda imparatorluğun yürüttüğü savaşlar, köle pazarına erkek ve kadın ticarî girdiler sağlamıştı. 1830[1] yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde insan kaçırmak yasaklanınca, Yemen ve Libya üzerinden Afrikalı zenci işçiler getirtmekten başka çare kalmamıştı. Çeşitli saray haremlerinde ihtiyaç duyulan siyah hadımlar da Habeşistan ve Arabistan üzerinden İstanbul'a getiriliyordu. Bu sakatlanmış talihsiz mahlûkların tedarik edildiği başka bir yer de Fizan'dı. Murzuk pazarından Trablus'a, oradan da İstanbul'a gönderiliyorlardı. Benim dönemimde Türkiye'deki sayıları çok fazla değildi, ancak yine de birkaç yüzü aşıyordu.

Ancak Afrika, dişi insan malzemesinin, bilhassa Sultan için odalıkların temini için uygun değildi. Böylece mecburen 1855 ve 1879 yıllarından sonra on binler halinde Türkiye'ye göç etmiş olan Kafkasyalı dağ halklarının kızlarını satın almaya ve pazarlamaya yönelindi. Bu Kafkas kabilelerinin Ortaçağ'da ve Yeniçağ'da çocuklarını para karşılığında sattıkları ve bu Kafkasyalı kölelerin Mısır'da "Memlûk" adı verilen bir imparatorluk kurdukları bilinmektedir. Kafkasyalılar, Osmanlı devletine büyük adamlar yetiştirirken, haremlere de en güzel kadınları vermişlerdir. Bu gelenek benim zamanımda da devam ediyordu, bunun fuhuşla veya ahlaksızlıkla ilgisi yoktu. Kız güzel ise biraz şansla günün birinde büyük bir paşanın, en azından zengin bir kişinin karısı hatta Hanım Sultan olabilirdi; daha az güzelse, günün birinde doğru dürüst bir adamla evlendirilmek üzere, iyi bir ailenin yanına hizmetçi olarak girmeyi umabilirdi. İlk kategoride anılanlar için satış bedeli 700 ila 500 lira, ikinci kategoridekiler için 400 ila 200 lira arasında değişiyordu.

1 Son büyük insan kaçırma eylemi, 1822'de Sakız isyanı bastırılırken gerçekleştirilmişti.

Avrupalıların Şark masallarından etkilenmiş hayal güçleri, günün birinde Hanım Sultan veya önemli bir paşanın karısı olma iddiasını taşıyabilmek için, bu kızların özel bir estetik cazibeyle donatılmış olduğunu tasavvur edecektir. Oysa masallardaki hayalî odalık tasvirlerinin gerçekle yakından uzaktan ilgisi yoktur! Ben, evliliklerinden önce ya da sonra son derece parlak birer gelin olarak kabul edilen bu kızların yüzlercesini –sarışınlardan ziyade kumrallarını– gördüm. İçlerinde gerçekten güzel denebilecek bir tek kadın bile yoktu! Belki de, varoluş tarzları bana çok yabancı olduğu için, fiziksel özelliklerini anlayabilecek ve tarafsız bir karara varabilecek durumda değildim. Dış görünüşlerini daha anlaşılabilir bir şekilde tasvir edebilmem için, onları iki kategoriye ayırmam gerekir: Sade olanlar ve süslü püslüler.

İlk grup basit kızlardan oluşuyordu; genellikle sarışın, beyaz tenli, açık renk gözlü, yuvarlak köylü yüzlü ve ufak tefektiler; ortasından bir kemerle sıkılmış bol kıvrımlı ve düğmeleri ilikli dik yakalı bir elbise giyerlerdi. Başlarında, saçlarının pek az bir kısmını gösteren beyaz ya da renkli bir ipek eşarp bulunur, eşarbın altından sadece iki saç örgüsü sallanırdı. Ayaklarına lame veya ipek terlik giyerlerdi. Bu kızların yüzlerinde ne iyi ne de kötü bir ifade olurdu, daha doğrusu "silik" bir ifadeye sahiptiler. Fakat ürkek bakışları içlerindeki huzursuzluğu, şüpheyi, aynı zamanda fesatlığı ifşa ederdi.

İkinci grup daha sorunlu, kendini beğenmiş kızlardan oluşuyordu. Bunlar kendilerinden emindiler, süslü püslüydüler, Türk-Avrupa medeniyetinin kaymağından pay istiyorlardı. Üzerlerinde Pera'daki dükkânlardan alınmış, çok şık ve modern sayılan, pahalı garabetler olurdu. Tıpkı panayır bebeklerini andırıyorlardı. Yüzlerinde aşırı makyaj, ayaklarında dar ve uzun ökçeler, küçük adımlarla dolaşıp dururlardı. Saçları, o zamanların kuş yuvasını andırır çok tuhaf bir modeline göre dürülüp bükülmüştü; diğer kadınlarda da oldukça gülünç duran bu model, saçlarına kuaför eli değmemesi gereken güzel odalıklarda basbayağı grotesk bir görünüm kazanırdı. Bu kızlar genellikle inceydiler, fazla uzun boylu değildiler; ancak iyi

bir evlilik yapıp da "barınma sorununu" aştıktan sonra besiye çekilmiş bir ev hayvanı gibi yağ bağlarlardı. İzmit yakınlarındaki bir Çerkez köyünde, kabile reisinin 16 yaşındaki kızını dans ederken görmüş ve ona hayran kalmıştım (Çerkez kadınları, özellikle de kızları örtünmezlerdi). Bu kız bir müddet sonra Sultanın gözdesi olmuş, ancak bu sorunlu mutluluğun tadını fazla çıkartamamış, çünkü iki sene sonra Abdülhamid tarafından çok zengin mabeyincisi K. A.'ya armağan edilmiş ve onunla evlenmişti. Onu altı sene sonra iyi tanıdığım bu kişinin evinde tekrar gördüğümde güçlükle tanıyabildim; kız yüz kiloyu aşkın yaşlı bir nineye dönüşmüştü.

1870'ten 1900'e kadar olan dönemde, Arnavutluk'taki bazı bey ailelerinde de, böyle kızlarla evlenme modası baş göstermişti. Bu sırnaşık ev kedilerinden birini kendisine hayat arkadaşı yapmak üzere İstanbul'dan "vahşi Arnavutluk'a" getirtip, belki daha kaba saba ama karakterli Arnavutluk kızlarına tercih edenler, "modern ve ilerici" olduklarını sanıyorlardı. Arnavut beylerinden (sonradan güçlü bir şekilde Türkleşmiş paşalar) dört, beş kadarı böyle bir deney yapmış ve kabul etmek gerekirse başarısız da olmamışlardı, ancak genç kuşaktan onları izleyen çıkmadı. Bu satın alınmış Çerkez kızları belki daha zariftiler, yönetilmeleri daha kolaydı, "Türk-Şark" ışıltısına sahiptiler, kısacası azimli, dediğim dedik Arnavut kızlarından daha medeniydiler – fakat Arnavut kadınını sülalesi ve ailesi için değerli kılan o üstün ev hanımlığı ve millîlik meziyetlerine sahip değildiler.

Burada "satın alınmış" kadınlardan söz ederken, yanlış anlaşılmak istemem. Müslüman Şark köleciliğinin, Hıristiyan-Avrupa ve Amerika köleciliğiyle hiçbir ortak noktası yoktur. Köle, Şarkta evin, hatta ailenin bir üyesiydi; onu kölelikten kurtarmak, yani "azad" etmek Tanrı'nın hoşuna giden bir davranış sayılırdı ve inançlı bir Müslüman ailesinde kimse bir köleyi öldürmeyi veya ona kötü davranmayı doğru bulmazdı. Bu durum kadın kölelerin –ister odalık veya hizmetçi olsun, ister zenci ister beyaz– kendilerini hiçbir zaman mutsuz veya aşağılanmış hissetmemelerini sağlıyordu. Şark ülkelerine yaptığım yolculuklarda bu kadınların yüzlercesiyle konuşmuşumdur.

"Köle tacirleri"ne keşif gezisi düzenlediğim o güzel sonbahar gününde, Don Luigi ve kılavuzumuzla birlikte, "kendi" odalıklarımı seçmek üzere şehrin eski semtleri Eyüp ve Vefa'ya doğru yola koyuldum. Her şey sistematik bir şekilde hazırlanmıştı. Gittiğimiz her yerde bekleniyorduk! Önce Vefa semtinde gösterişsiz bir bahçe kapısını çaldık. Kapı, kimseyi görmemize izin vermeden, gizemli bir şekilde içeriden açıldı. Ancak bu esnada evin sakinleri bizi pencerelerin sık parmaklıkları arkasından dikkatle inceliyorlardı. Taş döşeli küçük bir avludan geçerek içeri girdik. Başında beyaz bir ipek eşarpla bakımlı bir yaşlı hanım, bizi girişte karşıladı. Evin içi tertipliydi, her yer ışıl ışıl parlıyor, her şey parfümlü sabun kokuyor, titiz bir intizam göze çarpıyordu. Bizi dar bir tahta merdivenden birinci kata çıkarıp Şark usulü divanlarla döşenmiş bir odaya buyur ettiler. Kısa bir süre sonra yaşlı hanım geri döndü, arzularımı, bilhassa odalıklarımdan dış görünüş, huy ve bilgi bakımından neler beklediğimi ayrıntısıyla sorup öğrendi. İkinci bir hizmetkâr, bir zenci, bize sigara ikram etti ve onları yaktı. Bir çeyrek veya yarım saat kımıldamadan sabırla bekledik; bütün evde rahatsız edici bir ölüm sessizliği hüküm sürüyor, sadece sineklerin vızıltısı işitiliyordu. Odanın loşluğu –pencerelerin parmaklıkları ve perdeler özenle kapatılmıştı–, sessizlik, geniş, rahat divan, odanın hoş ısısı, tüm bunlar beni bir şekerleme yapmaya davet ediyor, uyumamak için kendimle mücadele ediyordum. Bazı Türk arkadaşlarımın zevzekçe anlattığı o heyecanlı bekleyişten eser yoktu ortada! Derken kapı açıldı; içeriye, elindeki tepsinin üzerinde üç gümüş kâse ile üç gümüş bardağın parladığı bir hizmetkâr girdi. Ardından başını önüne eğmiş genç bir kız geliyordu: Orta boylu ve inceydi, kumral saçlıydı, güzel, fakat korkutucu denebilecek kadar ağır makyaj yapılmış gözleri vardı. Kızın yüzü, bakışları ve hareketleri oyuncak bir bebeğinki gibi, hatta neredeyse cansızdı. Odanın tam ortasında bizi hürmetkâr bir temennayla selamladı – öne doğru hafifçe eğildi, dizlerine indirdiği sağ elini göğsüne, sonra doğrulurken alnının üzerine götürdü. Bu güzel selamlamanın simgesel anlamı şuydu: "Toz bile olsan seni yerden kaldı-

rır, kalbime gömer ve kendimden üstün tutarım (başımın üstünde taşırım)". Bu esnada kararlı adımlar ve hareketlerle yaşlı hanım içeri girdi. Tepsiyi tutan hizmetkâr önümüzde durdu, genç kız tepsiyi onun elinden alıp bize ikramda bulundu. Soldaki kâsenin içindeki kaşıklardan biriyle ortadaki çanakta bulunan reçelden bir defa tadılıyor, sonra kaşık sağdaki kâsenin içine konuluyor, ardından bardakların birinden bir yudum su içiliyordu. Bu, tanışma seremonisiydi. Sonra, başka bir hizmetkâr kahve tepsisini getirdi, genç kız da servis yaptı. Biz kahveyi içerken, o da ellerini karnının üzerinde kavuşturmuş, odanın ortasında bekledi; onu hayranlıkla inceleyip karar vermemiz bekleniyordu. Karar verilemediği takdirde başka bir mala bakmak veya kalkıp gitmek mümkündü. Kaide ve usulleri bilmediğim için, yanımda, kılavuzumuzun taşıdığı birkaç kutu güzel şekerleme getirmiştim, kahveden sonra resmî bir "temenna" ile bize veda eden genç kıza bu kutulardan birini uzattım. Fakat genç kız bu hediyeyi kabul etmeyi reddetti. Şark zihniyetini yanlış değerlendirmiştim. Şekerleme kutuları onun ve diğer kadınlar için, niyetimizin ciddi olmadığının bir kanıtıydı! Nitekim bizi soğuk ve resmî bir tavırla uğurladılar. Keşif yolculuğumuz bu şekilde devam etti, ta ki evlerden birinde gün görmüş ve sempatik bir köle taciri hanım kulağıma eğilip şu sözleri fısıldayana dek: "Haydi, küçük bey, bizimle dalga geçme! Sen gerçek bir Müslüman değilsin, kendisine 'ciddi bir kısmet' arayan bir insanın hali ve tavrı yok sende!"

* * *

Evet, odalıklar çoğu zaman kaderin bağlayıcı olmayan, mutluluk verici hediyeleriydi, ancak bazen de hayata kalıcı değer katan bir unsur olabiliyorlardı. Bu insan ticaretinde alıcının, satıcının ve ticaret objesi olarak hizmet veren kızın, kölelik kavramı üzerine düşünüp düşünmediklerini, insanlık dışı ve aşağılayıcı bir şekilde bir insanın hürriyetinin ve iradesinin ticaret konusu yapıldığının bilincinde olup olmadıklarını kendime pek çok kez sordum; kurbanlar geleceğe mutlu ve umutlu mu bakıyorlardı, yoksa mutsuz ve umutsuz gün mü

sayıyorlardı? Bu insanların pek çoğuyla konuştum ve itiraf etmem gerekirse tüm çabama rağmen bir şey öğrenemedim. Görünüşe göre satıcılar "hayır işlediklerinden" emindiler. "Biz bu kızları, onları fakirlikten, ağır çalışma koşullarından ve şimdi ana babanın, gelecekte de kocanın baskısından başka bir şeyin beklemediği sefil köylerden satın alıyoruz. Onlara dünyayı tanıtıyor, bir 'hanım' olma ve mutluluğu tatma fırsatı tanıyoruz. Onlara nasıl bir haksızlık yapıyoruz ki?" Kızlar, dünyanın fakir kızlar için "farklı" olabileceğine dair hiçbir tasavvura sahip değildiler. Hürriyetin tadını bilmiyorlardı. "İnsanlık onuru" diye bir şey duymamışlardı, toplumda bir yere ulaşmaları mümkün değildi – dolayısıyla aşağılanmadan da söz edilemezdi! Rahatlığı, zengin bir adamın sevgisini, güvenli bir yaşamın tasasızlığını elde etmek için hoş olmayan bazı şeylere katlanmak gerekirdi elbette, bu da çok doğal değil miydi? Bu nedenle geleceğe umutla bakıyor ve ancak bir süre sonra bir kez daha satılmaları –elbette indirimli bir fiyata ve daha az kıymetli bir mal olarak– söz konusu olduğunda mutsuz oluyorlardı. Lâkin o duruma düşmemek için de zekâlarına ve yeteneklerine güveniyorlardı. Zaten... "hür" Türk kadınları sanki herhangi bir yönden bu köle kadınlardan daha mı özgürdüler?

1903 yılının Ekim ayında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldum. Beni en çok ilgilendiren dersler, İslâm hukukuyla ilgili olanlardı. Üniversitede bu dersler elbette, dinî hâkimlerin (Naip) öğrenim gördüğü Nüvvâb-Yüksekokulu'nda olduğundan çok daha az ayrıntılı işleniyordu. Ancak nispeten dar çerçevede bile bu konular şiddetle ilgimi çekiyordu. Bu derslerde dünyanın büyük dinlerinin ahlak kavramlarının birbirleriyle bağlarının sıkılığını, katı, fakat aynı zamanda adil olan bir tek "Tanrı"nın hâkimiyeti fikrinden ortaya çıkmış olan hukuk ve din anlayışının akılcılığını, bütün din savaşlarının ne kadar aptalca olduğunu, bunların insanlığa verdiği acıların lüzumsuzluğunu kavrıyordum. Bu dönemde, bana bu derslerde büyük yardımı dokunan genç bir Arnavut teolog ve hukuk bilgini olan, çok takdir ettiğim Profesör Hoca Kadri

Efendi[2] ile tanıştım. Fakat teoloji ve teokrasi konularında asıl öğretmenim, sevgili babamdan başkası değildi. Babam büyük bir şarkiyatçı, bir İslâm dini tarihi âlimi, Türk dilinin olağanüstü bir yazarıydı. İslâmda mezhepler[3] üzerine yazmış olduğu kitap, modern bir anlayışı temsil ediyordu. Sultan Abdülhamid döneminde Profesör Hoca Kadri Efendi'nin evinde taslağına el konduğunda, Türkiye'de devasa bir heyecan uyandırmış olmalıydı; çünkü Osmanlıların miras yoluyla geçen halifeliğinin yasallığını kabul etmiyor; halifeliğin İslâmın dinî ve dünyevî liderliği için yapılan, insanın ömrüyle sınırlı, üstelik belirli şartlara bağlı bir seçim olduğunu kanıtlıyordu.

İstanbul'daki ikametimin ilk yıllarında, İslâm-Şark dünyasının büyüsü beni tümüyle tutsak etmişti. Bundan dolayı dindar veya fanatik biri olmuş değildim, hayır, tam aksine; Yakındoğu'nun çeşitli eski medeniyetlerinin, Arap doğallığı ve şiirselliğiyle karışmasından oluşan yüksek medeniyetin pırıltısının, o zamanların barbar dünyasında bir yangın ateşi gibi yayılmış olması, beni fazlasıyla etkilemişti. Beklenen tanrısal inayete ne dinlerin kalıplaşmış dua ve kurallarıyla, ne de kör, inatçı bir fanatizmle erişileceğini, bunu ancak, –her ülke ve insanları için değişen,– yüksek ahlaksal ilkelerin ve etik değerlerin doğru uygulanmasının ve aklın sağlayabileceğini öğrendim. Bu nedenle o dönemde İslâm dünyasının tüm din adamlarıyla ilişki kurmaya çalışıyordum. Kısa bir zaman zarfında, şeyhülislâmdan bir tekkenin sıradan bir şeyhine kadar neredeyse tümüyle tanıştım. İyi bir izlenim bırakmadılar üzerimde. En iyileri en basit, en mütevazı olanlarıydı, ancak içlerindeki Tanrı korkusuna, yumuşaklıklarına ve şefkatlerine rağmen, düşünceleri fazlasıyla kısıtlı, fazlasıyla basit, fazlasıyla çocukçaydı. "Büyükler" ise aslında sadece genç hayal gücümü etkiliyorlardı. Mesela Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi beni gösterişli bir

2 Hoca Kadri, "Mekteb-i Nüvvâb" talebesiyken, "Fitret ül-İslâm" metnini kimin yazdığını ifşa etmek istemediği için, devlet düşmanı sayılarak Sinop'a sürülmüştü. İstanbul'a ancak 1908 yılında dönebilmiş, 1920 yılında da Arnavutluk Adalet Bakanı olmuştur.

3 Avlonyalı Süreyya Bey: *Fitret ül-İslâm*. İstanbul 1909.

adam, önemli bir beyefendi olarak etkilemişti: eğitimli, biçimlere dikkat eden, aynı zamanda sıcak ve samimi bir insandı. Sık sık sarayına giderdim; oğlu Muhtar Bey arkadaşımdı. Ancak böyle bir otorite ile önemli teolojik tartışmalara girmem söz konusu bile olamazdı. Benim için fazla yüksek, fazla heybetliydi.

İstanbul'daki önemli din adamları çok eski bir geleneği takip ediyor, çok asil bir aristokrasiden geliyorlardı. Şeyhülislâm olarak dinî liderlik görevini üstlenmiş yedi, sekiz üyesi bulunan yüzlerce yıllık aileler mevcuttu. Büyük miktarda gelir getiren malları vardı ve muazzam bir hayır varlığını yönetiyorlardı. Yaşam biçimleri, gelenekleri ve alışkanlıkları, konuşma ve davranış biçimleri, mümtaz bir inceliği yansıtıyordu.

Bu seçkin din büyükleri arasında bir arkadaşım vardı: Kazasker[4] Sahip Molla. Boğaz'ın Anadolu Yakası'nın Kandilli köyünde, bizim Kuruçeşme'deki villamızın tam karşısında oturuyordu. Konağı, İstanbul'un son "Büyük Evi", Osmanlı tarihçilerinin 19. yüzyılın başına kadar çiçekli dillerinin en parlak renkleriyle tasvir ettikleri tek gerçek cömertlik kapılarının yegâne örneğiydi.[5] İstanbul'da o dönemde daha ihtişamlı, masrafları daha büyük konaklar da bulunabilirdi. Fakat hiçbiri Sahip Molla'nın o bozulmamış Şark inceliğine, el değmemiş Türk kültürüne sahip değildi.

O zamanın İstanbul'unda temayüz eden hanelerin aylık masrafları 60.000 ila 80.000 DM arasında değişirdi. Harp Nazırı Rıza Paşa'nın, Bahriye Nazırı Hasan Paşa'nın, Levazım İşleri Genel Müdürü Ahmet Vefik Paşa'nın, İstanbul Merkez Komutanı Sâdeddin Paşa'nın, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin ve başka birçok yüksek makam sahibinin konakları çok geniş, 80 ila 100 odalı, genellikle çok debdebeli yapılardı. Bu ailelerin yaşam standardının anlaşılması için, Sâdeddin Pa-

4 O zamanlar bir Rumeli bir de Anadolu kazaskeri vardı. 16. yüzyılın ortalarından bu yana Osmanlı İmparatorluğu'nun İlmiye sınıfı hiyerarşisinde, şeyhülislâmdan hemen sonra gelmekteydiler.

5 Bkz. Ahmet Rasim: *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul 1328-1330 (1910-1912). Eserin konusu kültür tarihidir.

şa'nın 30 genç kızla bir İtalyan şeften oluşan bir orkestraya sahip olduğunu kaydedelim. Bu masrafların kaynağı İstanbul'da alenen mizah konusuydu. Sultanın müneccimi Ebülhuda Efendi Hasanbey'in sonradan Ürdün başbakanı olan oğlu, bana bununla ilgili bir nükte anlatmıştı:

Ebülhuda Efendi, çeşitli olağandışı hünerlere sahip birkaç Rıfaî[6] dervişini Sultanın huzuruna çıkarmış. Gösteri sırasında Sultan kılıç yutup kor kömür yiyen iki dervişten çok etkilenmiş. Ebülhuda gülümseyerek Sultana yaklaşmış ve ona şöyle demiş: "Burada haşmetli Sultana gösterdiklerimiz, İstanbul'daki en yüksek makam sahiplerinin yaptıklarının yanında nedir ki? Düşünün bir, haşmetlim, Bahriye Nazırı yirmi yıl zarfında tüm donanmayı yuttu."[7]

Vakanüvislerden biri, Sultan II. Mahmut'un, aynı zamanda kazasker olan baş mabeyincisi Zühtü Efendi'ye 1809 ramazanının bir akşamında utanç verici bir sürpriz hazırladığını anlatmıştı. II. Mahmut baş mabeyincisini sevmiyormuş, onun kibirli ve kendini beğenmiş halinden hem şüpheleniyor hem de tiksiniyormuş. Topkapı'daki gözdelerinden birkaç saraylıyla, orucun sonlarına doğru baş mabeyinciye iftar açmaya gitmek üzere sözleşmiş. Törenin emrettiğinin aksine, önceden haber vermeden yapacakmış bunu. Sultan güneşin batımından bir saat önce Topkapı sarayından Sultan kayığına binmiş, maiyetini taşıyan on kayık da onu izlemeye başlamış. Filo, hiçbir şeyden haberi olmayan baş mabeyincinin Bebek koyundaki konağına yönelmiş. Topkapı ile Bebek arasındaki iki buçuk millik mesafenin 40 ila 45 dakika arasında alınacağı hesaplanmış; Padişahın gelişi kazaskere iftardan ancak on dakika önce haber verilebilecek, böylece onun şaşkınlığının ve sonrasında yaşanacak kargaşanın tadı çıkartılarak, mağrur mabeyinci küçük düşürülecekmiş. Arnavutköy açıklarında zarif bir kayık diğerlerinden ayrılarak doğruca mabeyincinin konağına gitmiş. Kayıktan inen bir ulak ev sahibine kendisini tanıtarak Padişahın beş da-

6 "İnleyen Dervişler" denen bir tarikatın üyeleri.

7 Krş. s. 141, dipnot 1.

kika zarfında tüm maiyetiyle iftara geleceğini bildirmiş. Muhteşem bir divanın üzerinde oturmakta olan ev sahibinin kılı bile kıpırdamamış; sadece ellerini çırpmış, içeri giren kâhyasına sakin, ölçülü bir sesle şunları söylemiş: "Haşmetli Sultanımız, fakir iftar sofranıza teşrif ederek bize teveccühlerini lütfediyorlar. Topun patlamasıyla birlikte sofranın Sultanımıza layık bir şekilde hazır olmasını sağlayın." Ramazan ayında gündoğumunun 1 saat öncesinden oruca başlanır ve ertesi günün günbatımına kadar sürdürülür; orucun başı ve sonu top atışıyla ilan edilir. Topun atılmasından beş dakika önce Sultan, mabeyincisinin konağına ulaşmış. Konağın merdivenlerinde evin sahibi tarafından sükûnet ve vakarla karşılanınca, kim bilir ne kadar şaşırmıştır. Padişaha "layık" bir sofranın kurulmuş olduğu yemek salonuna buyur edilirken kim bilir ne kadar utanmış, kendisini ne kadar aşağılanmış hissetmiştir. Mabeyincinin hanesi, gereğinde her güçlükle başa çıkabileceğini ispat etmişti!

Sahip Molla, bu soylu geleneğin onurlu haleflerinden biriydi. 1904 yılının bir ramazan akşamında babamla birlikte burunsuz Venedik gondollerinin daha zarif, daha güzel bir versiyonu olan kayığımıza bindik. Tıpkı Sultan gibi, habersiz olarak Kandilli'ye iftara gittik. Kayığımız bir kanaldan geçerek, giriş katının büyük salonuna açılan dev bir kayıkhaneye girdi. Salonun merdiveninde kayıktan indik ve kazaskerin kâhyası tarafından karşılandık. Her birimizin koltuğuna giren ikişer hizmetkâr, üst katın büyük salonuna giden merdivenleri çıkmamıza yardım etti. Burada paltolarımız alındı ve ev sahibinin şöminenin yanındaki bir divanda oturmakta olduğu odaya kadar götürüldük. Kazasker ayağa kalktı, bize doğru birkaç adım attı ve babamı kucakladı; sonra sıra bana geldi, bu yüksek makam sahibinin elini öptüm, o da hayır dualarıyla bana teşekkür etti. Odadaki divanlarda, hiçbirini tanımadığım on beş kadar adam daha oturuyordu. Konak benim üzerimde öyle pek ahım şahım bir etki bırakmamıştı. Deniz cephesi en az 100 metre uzunluğundaydı, fakat fazla gösterişli değildi. Bu geniş bina pencerelerinin çokluğu, sayısız cumbası, kırmızı boyası, mütevazı yüksekliğiyle, daha ziyade bir kışlaya veya talebe

pansiyonuna uygun olurdu. Ancak zemin katın salonuna ayak basmamla, yapının muazzamlığının farkına varabildim. Zemin kat bütünüyle taştan ve mermerdendi, üst kat ise bunun üzerine yerleştirilmiş ahşap bir çerçeveden ibaretti. Ama ne çerçeve? İçeriden görüldüğünde, onun Ortaçağ'dan kalma, Floransa yapısı bir mücevher kutusuyla rekabet edebileceği belli oluyordu. Tavanlarda, kapılarda ve duvarlarda, Şark sanatının en güzel motifleri, en ince Venedik dekorlarıyla birleşiyordu. Etraftaki her şey zengin, kıymetli ve fazlasıyla yaldızlı olmasına karşın birbiriyle uyumlu ve sanatsal bir âhenk içindeydi. Batılı ve Doğulu kültür değerlerinin karışımından günümüzde sık sık ortaya çıkan zevksizlikten eser yoktu. Her ayrıntı, hatta ışıklandırma sistemleri bile, yağ kandilleri, şamdanlar, fenerler, tümü antikaydı. Burada insan kendisini sanki iki yüz yıl öncesine, Osmanlı İmparatorluğu'nun o parlak dönemine devlet büyüklerinin zincirlerinden kurtulmuş lüks çılgınlığı ile halkın umutsuz sefaleti arasındaki zıtlığın, benim zamanımdakinden çok daha trajik bir şekilde damgasını vurduğu efsanevî "Lale Devri"ne geri dönmüş gibi hissedebilirdi.

Ev sahibimizin daveti üzerine "sofrası"ndaki yerimizi aldık. Bu ifadeyi kelime anlamıyla almamak gerekir; aslında ortada bir sofra yoktu, onun yerine, çok alçak ayaklar üzerine yerleştirilmiş dört devasa gümüş tepsi, bunların etrafında da, üzerlerine tünediğimiz dört veya beş büyük kadife yastık bulunuyordu. Tabak, çatal, kaşık ve bardak mevcut değildi; misafirlerin dizleri üzerine ortak kullanılan uzun bir havlu rulosu yerleştirildi, sonra da hizmetkârlar servise başladılar. Her misafirin önüne, kaliteli Çin veya Avrupa seramiğinden yapılma, üzerinde aynı malzemeden dört küçük kapaklı kâsenin bulunduğu bir tepsi konuldu. Bunun yanına da fildişi, abanoz ağacı veya kaplumbağa kabuğundan yapılma, çok uzun sapının ucunda iki dişli bir çatal olan bir kaşık yerleştirildi. Her öğünde değiştirilen bu kaşıklar genellikle altın ve gümüş kakmalı, küçük pırlantalarla bezeliydi. Sonra aynı anda dört çorba, ardından dört yumurta yemeği (çılbır), dört et ve sebze yemeği vb. servis edildi. Her masanın ardında, sırtında sanatkârane işlenmiş

bir tulum bulunan bir saki duruyor, dileyene arzusuna göre su veya şerbet sunuyordu. Bunu yaparken, kalçalarının etrafına sarmış olduğu geniş deri kemere tıpkı birer fişek gibi yerleştirilmiş olan muhtelif bardakları kullanmaktaydı. Küçük bir işaret üzerine saki yanınıza yaklaşıyor, sağ eliyle içeceği sunarken, sol elini göğsüne götürüyordu. Sunulan dört çeşit yemeğin her birinden yemek kimsenin aklına gelmiyordu elbette; kâselerin kapakları kaldırılıyor, içlerine bakılıyor ve yemeklerden biri tercih ediliyordu. On, on iki öğün birbirini takip etti, arada da hamur işleri ikram edildi. Bu beslenme kürünü atlatabilen biri sadece sağlam bir mideye değil, müthiş bir dayanıklılığa ve cesur bir kararlılığa da sahip olmakla övünebilirdi. Bir saat süren yemekten sonra kahve ve tütün içildi, divanların üzerinde istirahat edildi. Aradan bir saat daha geçtikten sonra da akşam namazı ve teravih vakti geldi. Bunda otuzüç kere rükuya varmak, dizlerinin üzerine çökmek, secde etmek gerekiyordu. İmam, Sahip Molla'nın bizzat kendisiydi. Burada İslâm ibadetinin ne teolojik–felsefi, ne de pratik değerlendirmesini yapmak niyetindeyim – ancak tartışma götürmeyen bir nokta vardır: İslâm ibadeti, kuralları ve icrasıyla, dünyanın hijyene büyük önem veren belki de tek dinsel seremonisidir. Eğer bir kültürde akşamları ve güneşin doğumundan bir saat önce dört farklı yemek çeşidini mideye indirmek geleneği mevcutsa, bu durumda günde beş kez kılınması gereken namazın, alınması gereken apteslerin, ramazan ayında tutulan orucun, hülâsâ bedensel bir faaliyet gerektiren tüm seremonilerin hijyenik bir amaca yönelik olduğunu, bu bakımdan, bugün modern dünyanın kazanımlar olarak keşfettiği "İsveç jimnastiği" ve "hidroterapi"nin, 1400 yıldan bu yana büyük bir başarıyla uygulandığını kim inkâr edebilir?

İstanbul'daki ikametimin ilk yıllarında, annemin tek erkek kardeşi dayım Toptanî Mehmet Paşa'yı kaybetmek gibi bir talihsizlikle karşı karşıya kaldık. Muhtemelen altı veya yedi yıl önce aldığı kurşun yarasından kaynaklanan ağır kanser rahatsızlığından sonra, dayım İstanbul'da ameliyat olmaya karar vermişti. Ne yazık ki hastalık çok ilerlemişti ve dayım Tiran'a

geri dönerek ardında vâris bırakmadan vefat etti. Bu arada bir başka kayıp daha beni derinden etkiledi: Küçük kardeşim Arifi, 1904 yılında dokuz yaşındayken menenjit hastalığından öldü. Bir kez daha tekrarlıyorum, olağanüstü bir çocuktu; onun kadar akıllı, uyanık bir oğlanla bir daha karşılaşmadım. Kızlık adı Arslan-Paşalı-Yanya olan büyükannemiz Naile Hanım, aynı yıl bir soğuk algınlığı neticesinde vefat etti. Kendisi 76 yaşındaydı, daima asaletinin bilincinde, mağrur, aynı ölçüde iyi kalpli, sevecen ve cömertti. Oğlu Avlonyalı Ferit Paşa'nın sadrazamlığa atanması nedeniyle kendisini kutlamaya gelen kadınlara verdiği cevabı aktarırsam, belki onun karakterini tasvir etmiş olurum: "Oğlumun başarısına gösterdiğiniz nazik ilgiye teşekkür ederim; ancak esasen beni değil gelinimi tebrik etmeniz gerekir, çünkü sadrazamın karısı olan odur, ben değilim. Beni tebrik etmenize gerek yok, çünkü ben kendi evimde zaten sadrazam olarak dünyaya geldim!" İyi yürekli büyükannem aslında haksızdı, çünkü gelini de zaten bir Arslan-Paşalı-Libohova'ydı. Ancak sadaret makamının, "haşmetli" ünvanının, "kendisinin" zaten eskiden beri bulunduğundan daha yüksekte olduğunu kabul etmeye yanaşmıyordu. En sevdiği torunu, daha küçük bir çocukken bile ziynet kutusunu karıştırmasına, mücevherleriyle oynamasına ve –daha da önemlisi– erzak deposundan canını çektiği her şeyi atıştırmasına izin verdiği ikinci kız kardeşim Fazilet'ti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda saray kamarillası* ile hükümet arasında, belki dünyanın her tarafında olduğu gibi, sürekli bir sürtüşme mevcuttu. Güçlü sultanlar egemenlik ve icra yetkilerini bir elde topluyor ve ülkelerini despotça yönetiyorlardı; diğerleri, daha zayıf olan sultanlar, hükümet işlerini sadrazamlarına emanet edip kendilerini haremin zevklerine bırakıyorlardı. Ancak bu durumlarda bile açık ve gizli müdahaleleriyle hükümet icraatlarına sekte vuruyor, hatta felç ediyorlardı. Sultan Abdülhamid zayıf bir hükümdar değildi; hükümet işlerine karışma tarzı ise tabii zamanın gereklerine ve değişen koşulla-

(*) Kralın/hükümdarın, kendi siyasi yetki ve sorumluluğu olmayan 'özel' kabinesi, bakanlar kurulu – e.n.

ra bağlı olarak evvelki alışkanlıklardan farklıydı. Artık kimsenin kellesini uçurtmuyordu. Ancak bunun dışında despot bir hükümdardı! Saray kamarillası aracılığıyla olup biten her şeyden haberdar oluyordu. Hükümete habire dayatmalarda bulunanlar da, hiçbir sorumluluğu olmayan bu dalkavuklardan başkası değildi. İstanbul'da belli bir etki ve mevki sahibi olmakla övünmek isteyen herkes, ister istemez bu saray kamarillası ile iyi ilişkiler içinde bulunmak zorundaydı.

1904 yılında bir gün, babam beni Başmabeyinci Hacı Ali Paşa'yla tanışmam için Yıldız Sarayı'na götürdü. Bu iyi niyetli ancak biraz açıkgöz adam, babamdan çok hoşlanan yaşlı bir Türk'tü. Gelişimi derhal Sultana bildireceğine ve ondan bana mevkiime uygun bir ünvan ve makam bağışlaması için ricada bulunacağına dair bana söz verdi. İtiraf etmem gerekir ki, bu saygın beyin gevezeliklerinden o gün pek bir şey anlayamamıştım. Bir ünvanın benim için hiçbir anlamı yoktu ve henüz üniversitede okuduğum için de resmî bir görev üstlenecek durumda değildim. Aradan on beş gün geçtikten sonra, (askeriyedeki karşılığı binbaşı olan) sivil "mütemayiz" ünvanının bağışlandığını ve ayda 500 DM maaşla Hariciye Nezareti Hukuk Dairesi Kâtipliği'ne (istişare odası muavinliğine) atandığımı gösteren bir ferman aldım. İyi yürekli, beni daima koruyup kollayan sevgili babam, her zaman, başkalarının elleri ve ayaklarıyla kazdıkları, hatta boyunlarını kırdıkları tehlikeli yolları benim için düzlemeye gayret etmişti.

Birkaç gün sonra, 1910 yılında sadrazamlığa getirilecek olan, Hariciye Nezareti'nin Hukuk Dairesi Reisi Hakkı Bey'e kendimi takdim ettim. O da beni, iki oğluyla arkadaşlık ettiğim için sık sık evlerine gitmemden ötürü beni tanıyan nazır Tevfik Paşa'nın yanına götürdü. Amirimle bu ilk resmî karşılaşmamda, daireye mümkün olduğu kadar az uğramamı sağlamak için bir bahane hazırlamıştım bile. Henüz üniversitede okuduğumu ve dersleri takip etmem gerektiğini söyleyerek nazırdan izin istedim; oysa bu gerçek değildi – evde beni sınavlara hazırlayan iki özel öğretmenim vardı. Nazır babacan bir tavırla gülümsedi. "Pekâlâ" dedi, "o halde vaktinizi öyle

bir ayarlayacaksınız ki, bu işten kimse zararlı çıkmasın!" Avlonya'daki çocukluğumda olduğu gibi, vaktimi ayarlamak yine büyük bir sorun olarak çıkıyordu karşıma. Zira aslında beni alakadar etmemesi gereken bir yığın işle meşguldüm. Sabahın köründe, ahırda her şeyin yolunda olup olmadığına bakıyordum. 17 yarış ve koşum atımız vardı, belki de İstanbul'un en güzelleriydi bunlar. Viyana'daki ikametim sırasında at tutkunu olmuştum; arabaları bizzat kendim kullanıyor, Macaristan veya Güney Rusya'dan getirttiğim atları sık sık değiştiriyor, aldıklarımı satıyor, bu arada para kazandığım zannına bile kapılıyordum. Ahırda eğleştikten sonra, belki görmeye değecek bir yere gitmek, yaşlı bir hoca keşfetmek, tozlu bir kütüphanede kitapları karıştırmak veya "önemli bir zatı" ziyaret etmek için gezintiye çıkıyordum.

Kimi insanlar, fiziksel ve manevi olarak ne derece uzaksalar, o derecede kendilerine çekiyorlardı beni. Bu türden önemli arkadaşlarım arasında Sultanın baş haremağası (ya da haremin saray kethüdası) Abdülgani Ağa da bulunuyordu. İkimiz –o 81 yaşında, ben 20– divanda bağdaş kurmuş satranç oynarken ve ben ona Avrupa'dan müstehcen fıkralar anlatırken, devletin üst düzey makam sahipleri, onun önünde yerlere kadar eğiliyorlardı. Önemli bir mesele nedeniyle hareme gitmesi icap ettiğinde, önce biraz endişeyle bana saatin kaç olduğunu sorardı. Ona saatin kaç olduğunu söylediğimde, her seferinde, saatine bakmaya bile lüzum görmeden, bana aynı karşılığı verirdi: "Benimkiyle tıpatıp aynı". Bu soru-cevap oyunu bir ziyaret esnasında düzinelerce kez tekrarlanırdı, ta ki günün birinde şakacılığım tutup ona şu karşılığı verinceye kadar: "Haşmetlim, saat tam tamına 27!"[8] "Bak sen" diye güldü Abdülgani Ağa, "benimkiyle tıpatıp aynı!" Sonra bir başka zenciye yaslanarak çıkıp gitti. Her şeye rağ-

8 Harem kethüdası "haşmetli" ünvanına sahipti. Sarayda mevkii itibarıyla en yüksek konuma sahipti. "Kızlar Ağası" veya "Dârüssaade Ağası" olarak başmabeyincinin ve "Tüfekçi" olarak anılan muhafız kıtası komutanının üstündeydi. Sultanın yatak odasına istediği zaman girebilme hakkına sahipti. Abdülgani Ağa, ilk gençliğinden beri Abdülhamid'in hizmetindeydi. Makamı, Bizanslı baş haremağasının konumuna denkti.

men bu *"magister sacri cubiculi"*ye[9] büyük bir sevgi besliyordum. Onun ruh hali, eğitim durumu, yani cehaleti ilgimi çekiyordu; onunla ve aslında Kranjëli (Arnavutluk) bir park bekçisiyken sarayın muhafız kıtası komutanlığına getirilmiş olan yaşlı mareşal Tahir Paşa'yla, çok ilginç sohbetlerimiz oluyordu. Onların yanındayken, bu türden sadık ve itaatkâr aptallardan oluşan bir maiyetin, bir dünya imparatorluğunun akıbetine istediği gibi yön verip onunla oynayabildiği geçmiş asırları yeniden yaşayabiliyordum. Bu çoktan tarihin derinliklerine gömülmüş dünya ilgimi çekiyordu. Onu arıyor, bulmak ve anlamak için çaba harcıyordum.

Bâb-ı Âli'de bir başka arkadaşım daha vardı; Divan Kalemi Reisi Avni Efendi. Ne zaman nazırlığa gidip çalışmaya karar versem, Bâb-ı Âli[10] yolunu yarıladığımda buna pişman oluyor, ferman hattatlarının çalıştığı büyük salona girip arkadaşımın yanına oturuyor ve içinde ferman özetlerinin bulunduğu kayıt defterini (Mecmua-i Ferâmin)[11] inceliyordum. Burada saatlerce vakit geçirebilirdim. Her sayfada müthiş ilgimi çeken kayıtlara tesadüf ediyordum. Sonra saatlerce Bâb-ı Âli arşivini de karıştırıyor, ama elbette hiçbir zaman aradığımı bulamıyordum. Bazen kaza eseri yolum daireme düşüyor, masalardan birine oturuyor, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve İngilizce'den, çalışma arkadaşlarımın üzerinde günlerce hatta haftalarca uğraştıkları gelen dosyaları büyük bir kolaylıkla çeviriyordum. Çok fazla vakit kaybı olacağı için yaptığım çevirileri kendim yazmıyor, dikte ettiriyordum. Amirlerim bir disiplinsizlik ve düzensizlik timsali olarak gördükleri için beni sevmiyor, ancak kısa sürede çok iş çıkardığım için takdir ediyorlardı.

Arada sırada, özellikle ilgimi çektiği zaman, üniversitedeki dersleri de takip ediyordum. Sömestrlerin birinde, 1910-11

9 Bizanslı baş haremağasının ünvanının Latinceleştirilmiş ifadesi.

10 Şu dairelerin bulunduğu devasa bina: 1. Sadaret Makamı; 2. Hariciye Nezareti; 3. Dahiliye Nezareti.

11 Bu kayıt defterleri genellikle 1.00 x 0.60 m. büyüklüğünde ve deri ciltli oluyordu. Küçük yazıyla parşömen üzerine kaydedilmiş ferman özetleri, hatırlayabildiğim kadarıyla, II. Bayezit'ten günümüze kadar uzanan dönemi kapsıyordu.

yıllarında şeyhülislâm olan Prof. Musa Kâzım Efendi,[12] İslâm felsefesi ve evlilik hukuku üzerine ders verdi; bu da benim üniversiteye düzenli gitmemin sebebi oldu. Profesörle bu konu hakkında konuşmayı elbette çok isterdim, ancak o zamanlar onunla böylesine hassas bir konuda tartışmayı henüz göze alamıyordum; bana fanatik bir dogmatik olarak görünüyordu. Bu nedenle konu üzerine çalıştım ve o zaman bir hayli geri kalmış görünen İslâm evlilik hukukunun, ortaya çıktığı dönem için büyük bir ilerleme anlamına geldiği sonucuna ulaştım. Kadın, İslâm döneminden önce Arabistan'da ve bütün Şarkta neredeyse hiçbir hakka sahip olmayan bir varlıktı. Tarihin sözünü ettiği istisnalar, münferit vakalarla sınırlıdır. Putperest Arabistan'da, özellikle de göçebe kabileler arasında kadın bir mal gibi alınıp satılıyor, kullanılıyor ve atılıyordu. Kadınlara biçilen kıymet o kadar düşüktü ki sayılarının artıp değerlerinin daha da düşmemesi için kızlar öldürülüyor, yeni doğanlar da canlı canlı toprağa gömülüyordu. Bu şartlar altında kadın özgürleşmesinin ve erkekle eşitliğin tüm basamaklarının bir seferde atlanması beklenebilir miydi? Doğrudur, Muhammed peygamberden sonra gelen din ve hukuk bilginlerinin artık böyle bir amaçları yoktu. Ancak yine de kadının hakkı ve hukukunda bir iyileşme olmuştu. Servet sahibi olabiliyordu, kadıya başvurarak boşanma talep edebiliyor, böylece serbest kalıp tekrar evlenebiliyordu. Elbette onları 1963 yılındaki bir Amerikan kadın derneğinin başkanı ile kıyaslamak mümkün değildi, yine de kendilerine güven ve nüfuz kazanmışlardı. Bu arada, eğer İslâm dininin kurucularının ve onların takipçileri olan din ve hukuk bilginlerinin hakkını vermek gerekirse, şunu da kabul etmek gerekir: Dinin öğretilerini ve

12 Daha sonra (1910) onun mason olduğunu öğrendim. Tutucu Fransız ansiklopedisi *Büyük Larousse* onun önemli bir Şark filozofu olduğunu öne sürmektedir. Bu konuda bir hüküm verecek durumda değilim; ancak onun çıkarlarını dönemin taleplerine göre şekillendirmesini bilen kurnaz bir oportünist olduğundan kesinlikle eminim: 1904-1908 yılları arasında gerici, fanatik bir Türkçü; 1908-1912 yılları arasında da mason kimliğiyle ortaya çıktı. Babamın *Fitret ül-İslâm* adlı kitabı çıktığında, Jön Türkler ona karşı tavır alınca, babamı dönek bir zındık olarak lanetledi.

kurallarını katı dogmatizm ile taşlaştırmamaya gayret ediyor, bunun yerine, zamana ve koşullara bağlı olarak, insanların mutlu olmasına ve düzen içinde bir arada yaşamalarına yardımcı olacak, esnek birer ilkeye dönüştürmeye çalışıyorlardı. İslâmın az sayıdaki basit temel ilkesinin değişmemesi koşuluyla, dünyevî kurallara uymak, onları iyileştirmek ve mükemmelleştirmek için tüm imkânların kullanılmasına fırsat tanıdılar. "İçtihat Kapısı" bir anlamda tüm müminlere açık kaldı, "İcma-i ümmet" aracılığıyla da her kural ve kült değiştirilebilir kılındı.[13]

Dinsel meselelere dair duyduğum bu ilgi, pek çok yaşlı Türk üzerinde derin bir etki bırakıyordu. Eğer pek çoğu gibi cahil iseler, onlarla ciddi bir tartışmaya girmiyor, dar kafalı ve fanatik fikirlerini kabul etmiş gibi yapıp, onlardan da akılsız görünerek eğleniyordum. Ancak iyi bir eğitim almış iseler genellikle oyunu ve onların dostluğunu kaybediyordum, çünkü dinsel meselelere karşı olan ilgimin etik bir ihtiyaçtan ziyade, felsefî-tarihî bir meraktan kaynaklandığını çok çabuk fark ediyorlardı.

Öğle vakti oturduğumuz salonumuzda serin deniz rüzgârı ardına kadar açık pencereden içeri hoş hoş eserken, kurban bayramının ilk günlerinden birini yaşıyorduk. Bir sürü adam babama tebrikte bulunmak üzere evimize gelmişti. Karşı taraftaki Asya yakasından, Beşiktaş'tan ve küçük koyumuzdaki muhafaza gemisinden topların gürlediğini duyduk. Bunlar, bayramı selamlayan atışlardı! Gürleme odada yankılanınca içeridekiler tebriklerini daha yüksek sesle ifade etmek zorunda kaldılar: "İnşallah daha nice hayırlı bayram nasip olur!" Tebrike gelenler arasında birkaç Ortodoks Hıristiyan da bulu-

13 İcma, herhangi bir dönemde yaşamış olan din bilginlerinin, İslâmın bir meselesi konusunda aynı hükümde birleşmeleridir. Peygamberin bir hadisine göre müminler asla bir hatada birleşemeyecekleri için, icma tüm zamanlar için bağlayıcıdır. İcmaya ulaşılan bir noktada, artık Kuran ve sünnete dair müstakil bir araştırmaya (içtihat) yer yoktur. Yaklaşık 900 yıldan bu yana "İçtihat Kapısı"nın kapalı olduğu kabul edilmektedir. Tabii yeni ortaya çıkan sorunlar bunun dışındadır. Bunlarla ilgili yeni bir icma hükmü verilebilir. Böylece donuklaşmakta olan sisteme belirli bir gelişme imkânı açılmaktadır.

nuyordu; bunlar yaşlıca, ölçülü, ancak herhalde dünya görüşleri pek de geniş olmayan insanlardı. Babamın yanında Bursalı bir ak sakallı, yaşlı kadı oturuyordu. Yüzünde alaycı bir gülümsemeyle odada bulunan Hıristiyanlara döndü: "Bu da nesi böyle! Bırakın bu tebrikleri! Gerçek isteğinizin bu sene ne kadar kurban kesildiyse, seneye o kadar Müslüman kafasının kesilmesi olduğunu bilmiyor muyuz sanıyorsunuz?" Odada bulunan herkesin nutku tutulmuştu. İş merkezi Galata'dan gelmiş bulunan önemli bir banker, kıpkırmızı bir suratla karşılık verdi: "Bana kalırsa bu arzu karşılıklı, efendi! Siz de bir sonraki paskalyaya dek, yumurta sayısı kadar Hıristiyan'ın kafasının kırılmasını istiyorsunuz!" Babam bu konuşmayı daha tehlikesiz sulara çekmek için ne yapması gerektiğini şaşırmıştı. Sadece birşeyler söylemiş olmak için Sultanın mücevhercisi ve Yahudi cemaatinin en önemli adamı olan Harunaçi Efendi'ye döndü: "Bu duruma siz ne dersiniz, Harunaçi Efendi?" Bilge Yahudi sükûnetle ve ölçülü bir şekilde karşılık verdi: "Bu iki efendinin arzularını duyması için Tanrı'ya yakarıyorum; böylece aptalların sayısı azalır da biz 'akıllı'lara daha fazla yer açılır!" O iki dövüş horozu hak etmişlerdi bunu.

Kısa bir süre sonra tekrar taşındık. Eski yapısıyla etkileyici ve davetkâr bir görünümü olan Kuruçeşme'deki villadan ayrılarak, Fındıklı'nın yukarılarında gerçi daha eski, ancak en az iki katı büyüklüğünde bir konağa yerleştik. Bina, büyüleyici bir manzarası olan bir bahçe terasının üzerine kurulmuştu; buradan bakıldığı zaman, hemen altımızda bulunan Dolmabahçe sarayı, İstanbul, Boğaz girişi, Üsküdar ve Marmara Denizi görülebiliyordu. Binanın önünde ve arkasında geniş bahçeler uzanıyordu; ahırları hizmetçi odaları, müştemilatlar, küçük ve büyük teraslar, havuzlar, Türk hamamları, hülasa, Avlonya'daki evimizin ölçülerini bile aşan bir bina ve tesis keşmekeşi. Neden taşınmıştık? Bunu kimse bilmiyordu. Herkes farklı bir neden öne sürüyordu. Babam, Kuruçeşme'deki evin şehir merkezine çok uzak olduğunu söylüyordu, annem ise o evin çok küçük olduğunu ve içinde kıpırdayacak yer dahi olmadığını –sadece 31 odası ve üç büyük salonu vardı– öne sü-

rüyordu. Hizmetkârlar, işe yarar en yakın dükkânın bir kilometre uzaklıktaki Arnavutköy'de bulunduğundan yakınıyorlardı. Bana ve en küçük kız kardeşime ders veren öğretmenler, villanın yerinin Boğaz'ın fazla içlerinde olduğundan ve yolda çok zaman kaybettiklerinden şikâyet ediyorlardı. Bizi ziyaret eden dostlar ve tanıdıkların da bunlara ilave edeceği serzenişler eksik değildi. Kısacası, taşınmak zorundaydık! Server'in ölümünden bu yana hâlâ derin bir matem[14] içinde bulunan halam, bunların yanı sıra, evin ölüm ve felaket getiren, "uğursuz bir temele ve toprağa" sahip olduğunu söylüyordu. Onun bu inanışına karşı yapacak bir şey yoktu; Hazreti Muhammed bile iyi bir Müslümanın batıl inançlara itibar etmemesini, ancak "kötü talih"in evde, atta ve kadında gizlenebileceğinden de kuşku duymaması gerektiğini söylememiş miydi?

Bu değişiklikten sadece dostum Don Luigi ve ben zararlı çıktığımızı düşünüyorduk. Küçük, fakat sıcak ve güzel yuvalarımızı –ayrıca ben komşumu– kaybetmiştik. Geceleri kayığımızın kıçına bir ışık yerleştirerek çıktığımız balık avı partilerinin de mecburen son bulması, bizi çok üzmüştü. Yeni evimiz deniz kıyısında değildi. Artık kürekli kayıklarımızı kullanamayacaktık; vakit geçirmeden satıldılar, onların yerine küçük

14 Arnavutluk dağlarının, özellikle de Labëri dağlarının kadınları, hayatlarındaki tüm sıkıntıların yanı sıra, bir de kabilenin "matemini" tutmakla görevliydiler. Bir dul, tüm yaşamı boyunca kocasının matemini tutardı. Oğlunun (hele tek oğul ise) matemi daha karmaşık bir meseleydi: Bir yıl boyunca her sabah ölünün ardından ağlanması gerekirdi, sonra bu ağlama işi her yıl dönümünde bir yapılır, bu arada ağıt da yakılırdı. Kadın varlıklıysa ve çalışmasına gerek yoksa, üç yıl boyunca evinden ayrılamazdı. Bu arada elbette tepeden tırnağa siyahlara bürünüyordu. Bu esnada bir başka akraba daha ölecek olursa, matem seremonisine baştan başlanıyordu. Labëri dağlarının kadınlarının "matemden" asla çıkamadıkları, bir gerçektir; özellikle de yaradılışın efendilerinin o dağ yöresinde birbirlerini vurarak vakit öldürdükleri dönemde. Bu nedenle siyah matem giysisi kadınların geleneksel giysisine dönüşmüştür; kızlar ise yas tutmazlar, beyaz ve kırmızı yünlü kumaşlara bürünürler. Bu arada, bir ölünün ardından ağlamaya ve dövünmeye, ancak onun intikamının alındığı günden itibaren başlanır. İntikam alınır alınmaz, ölünün ailesinin kadınları sevinç içinde dans etmeye başlar. Kahramanlık şarkıları söylenir ve tatlı ikramı yapılır. Sonra bu sevinç gösterileri ansızın son bulur, kadınlar sözde bir tabutun etrafına daire şeklinde otururlar, on yıl önce vurulmuş olsa dahi, ölünün ardından ağlayıp sızlanmaya başlar.

ama pek güzel, biraz abartıyla Belkıs[15] ismini taktığım ve evimizin aşağısındaki tersaneye yerleştirdiğim bir kotra satın aldım. Kotranın büyük, aydınlık kabininde, ters çevrilince yatağa dönüştürülebilen iki sofa, geniş bir katlanabilir masa, dolaplar, çekmeceler, raflar ve güzel bir asma lamba bulunuyordu. Kabinin yanında bir tuvalet ve lavabo yer alıyor, sonra mutfak ve mürettebat bölmesi geliyordu. Kotra biraz ağır ve yavaş, ancak sağlamdı; zaten yarışmalara girmeye niyetim yoktu. Yaşlı, tecrübeli tayfa Mike (Michael) kotranın tek hâkimiydi. Başka kimseye de ihtiyacım yoktu; ikimizden biri filikayla karaya çıkacak olduğunda bile. Kotra bana ne kadar mutluluk veriyorsa, evdekiler de ondan aynı ölçüde nefret ediyorlardı. Babam, annem, amcam son derece karamsardılar; suda bir sıçan gibi boğulmaktansa, silahla intihar etmek çok daha onurlu bir ölüm tarzıydı. Kimse (genç nesilden olanlar bile) kotra gezilerimde bana eşlik etmek istemiyordu. Ben de yalnız başıma yelken açıyor, bazen iki ya da üç gün denizde kalıyordum. Yalnızlığa ve huzura olan güçlü eğilimim sayesinde asla canım sıkılmıyordu. Bütün gün güvertedeydim; ortalığı topluyor, temizliyor, yıkıyor, yemek pişiriyor, okuyor ve yazıyor – ardından da uyuyordum. Memnun ve mesuttum. Her defasında başka bir yerde geceledigimiz için, Marmara Denizi'ndeki yüzlerce irili ufaklı düşsel koyu ve masal adasını ziyaret ettim. Hiçbir zaman bir sürpriz veya tehlikeyle karşı karşıya kalmadım; bir macera yaşamayacak kadar tedbirliydim, çünkü bir kaza halinde başıma neler geleceğini biliyordum – doğru dürüst yüzmesini hiçbir zaman öğrenememiştim!

15 Belkıs = İmparator Aurelian tarafından I.S. 273 yılında yıkılan Palmyra'nın kraliçesi Zenobia.

Hicaz Demiryolu'nun Açılışı
(1904 Sonbaharı)

Marmara Denizi'ndeki küçük kotra gezintilerim, 1904 yılı sonbaharında yerini büyük deniz seyahatlerine bıraktı. Bir heyet, Hicaz Demiryolu'nun ilk etabının açılışını gerçekleştirecekti. Bu açılış töreninin, siyasi ve dinî hedefler doğrultusunda, mümkün olan en parlak şekilde vuku bulması isteniyordu. Bu hac yolunun inşasına harcanmış olan devasa meblağın bir kısmını, İslâm dünyasının milyonlarca mensubu bağışlamıştı. Bu organizasyonun şeref başkanı olan Sultan, kendisini temsil etmesi için, aslen Suriyeli bir Kürt olan ikinci mabeyincisi İzzet Holo Paşa'yı görevlendirmişti. Bir keresinde babamla birlikte bu adamı Yıldız Sarayı'ndaki bürosunda ziyarete gitmiştim. Paşa bize Hicaz Demiryolu'ndan ve Şam-El Maan etabının açılış töreninden söz etmiş, sonra da beklenmedik bir şekilde bana Hariciye Nezareti temsilcisi olarak kutlamalara katılmayı isteyip istemeyeceğimi sormuştu. Ne böyle bir görevi bekliyordum, ne de Hicaz Demiryolu'nun oluşumu ve gelişimi hakkında bir fikir sahibiydim. Bu nedenle dürüstçe teşekkür ederek bu hoş ve ilginç fırsatı tepmek istemediğimi, ancak muhtemelen pek işe yaramayacağımı belirttim. "Biliyorum," diye karşılık verdi oğlu Mehmet Ali'yle –sonra Suriye Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı– yakın bir dostluk kurmuş olduğumuz veli-

nimetim, "biliyorum, fakat oğlum bana sizin büyük bir kitap kurdu olduğunuzu anlatıyor. Nasıl olsa vaktiniz var, eğer gerek görüyorsanız, gayet iyi hazırlanırsınız." Bunun üzerine Suriye, Arabistan ve Hicaz Demiryolu'na dair ne kadar kitap ve belge varsa içine daldım, üç hafta sonra da evinde tekrar paşanın huzuruna çıktım. Hastalığına rağmen beni yatak odasında kabul etti ve sorular sormaya başladı. Çok geçmeden, şaşkınlıktan dili tutulmuştu: "Iyi de ben bunu kastetmemiştim ki! Benim bile haberdar olmadığım bu kadar şeyi nereden öğrendiniz?" Ona yaptığım coşkulu araştırmamı anlatınca, samimi kahkahalara boğuldu. Artık törene katılımım kesinlik kazanmıştı.

Güzel bir sonbahar öğleden sonrasında gemiye bindim. Amcam Ferit Paşa'nın çalışma gemisi de olan "Mouche" adlı küçük, şık bir buharlı tekneyle gelmiştim. Bir de ne göreyim? Geminin etrafı kayıkla, güverte de insanla kaynıyordu. Acaba bir kavimler göçü mü patlak vermişti? Gerçi "S.M. 'İzmir' Vapuru – III. Sınıf Kruvazör" gibi görkemli bir isme sahip olan geminin 7.200 ton gibi hatırı sayılır bir ağırlığı vardı, ancak o gün şişman karınlı, küçük bir gezi teknesini andırıyordu; çığlıklar ve haykırışlar, bayraklar ve flamalar, gümbürdeyen davullar ve inleyen sirenler – kısacası, gerçek bir panayır söz konusuydu. O kalabalıkta kamaramı bulmayı nasıl başardığımı bilmiyorum; sanırım bunu beni gemiye nakleden bahriye astsubayına borçluyum. Kamaramda nihayet huzura kavuşmuştum. İçerisi benim için hoş bir sürpriz olmuştu: Güzel, büyük, aydınlık ve havadardı, üst güvertede yer aldığı için deniz manzarası da vardı. Her şeyden önemlisi, banyosunun olmasıydı. Derhal kendime çekidüzen verdim ve geminin karmaşasına dalarak, heyetimizin reisi olan sefir Turhan Paşa'yı aramaya koyuldum. Paşa, küçücük bir salonda, keşmekeşin tam ortasında oturuyordu; etrafı, aslında on kişiden fazlasını alamayacak olan bu odada, ne yapıp edip reisin yanına oturmak isteyen elli kadar adamla çevrilmişti. Bütün bunlardan bir hayli sıkılmış görünüyordu. Onu selamlarken ironik bir laf etmekten kendimi alamadım: "Yüksek liderliğiniz altında bu sardalye kutusunda bu seyahate iştirak edebilmekten şeref ve mutlu-

luk duyuyorum, haşmetlim." – "Sizin için gülmek kolay, oğlum" diye karşılık verdi Paşa, "kemikleriniz henüz sağlam, peki ya benimkiler ne olacak?" Turhan Paşa'yla böyle rahat konuşma imkânına sahiptim. O da bir Arnavut'tu, uzun yıllardır ailemizin dostuydu, kendisi gibi Arnavut olan karısıyla birlikte kibar, Avrupaî bir yaşam tarzı sürüyordu. Ona veda edemeden, beni çabucak heyet kâtipliğine atayıverdi. Ona karşı çıkamadım, ancak onun bir takdir olduğunu düşündüğü bu görev, bana memnuniyetten ziyade sıkıntı verecekti.

Gemideki insan kitleleri birdenbire hareketleniverdi. Müzik sustu, işgüzarlar ve meraklılar gemiden ayrılmaya başladılar. Reisim de ben de yanılmıştık. Sardalye kutusu boşalmış ve herkese rahat rahat yetecek kadar yer açılmıştı. Güneşin batmasıyla birlikte demir alındı, bando Sultanın marşını çalmaya başladı, bayrak indirildi, geminin pervanesi döndü – gidiyorduk! Kazanlar astımlı buhar aksırıkları ile hava almaya çalışırken, eski kutumuz ağır ağır ilerlemeye başladı. Herkes güvertede ve çeşitli salonlarda dostlarını ve tanıdıklarını aramaya başlamış, bir süre sonra da herkes kendi küçük grubunu oluşturmuştu. Heyet kâtibi olarak, hiç olmazsa heyetimizin kimlerden oluştuğunu bilmem gerektiğini düşünüyordum. Gemide Padişah hazretlerinin misafiriydik; bu nedenle Sarayın bir görevlisinin de bulunuyor olması gerekiyordu. Gerçekten de, akıllı uslu bir ufak memur, büyük bir aşkla pilav tayınları üzerinde çalışmaktaydı. Ona bir yığın soru sordum, heyet üyelerinin isim listesini, seyahat programını, kabullerin takvimini istedim, ayrıca bir yığın öneride bulundum: Günlük programların dağıtılması, bir enformasyon bürosunun açılması, düzenin sağlanması için gereken tedbirlerin alınması ve buna benzer şeyler. Zavallı adam şaşkınlıkla yüzüme baktı, başını iki yana salladı ve kendisinin sadrazam olmadığını söyledi! Görevi, sultanın misafirlerini en iyi şekilde ağırlamakmış. Bu görevini yerine getirdiğini de akşam yemeğinde görebilecekmişim. Bunun dışında bir şeyden haberi yokmuş. Reise gidip bu durumdan şikâyet ettiğimde, gülerek bana hiç Türklerle bir arada yaşamış ve çalışmış olup olmadığımı sordu: "O halde sakin olunuz!

Takdir Allah'a aittir! Türkler de insandır; Allah'ın kendilerini yönetmesine ve yönlendirmesine izin verirler. Bir şekilde her şey düzene girecektir! Siz kâtip olarak buna nasıl müdahale edebilirsiniz ki?" İyi, bilge sefirin benden çok daha tecrübeli olduğu açıktı! Bir kez daha görevlerimi Avrupaî tarzda yerine getirmeye çalışarak kendimi gülünç duruma düşürmüştüm.

Büyük yemek salonundaki akşam yemeği gerçekten de olağanüstüydü; doğrusu Allah ve memur görevlerini lâyıkıyla yerine getirmişlerdi. Muhteşem bir geceden sonra ertesi sabah Çanakkale Boğazı girişine ulaştık. Çok sayıda küçük buharlı tekne, bize burada bulunan Türk donanmasının hoş geldiniz selamını iletti. Boğazdan geçerken de bize eşlik ettiler. İmbros [İmroz – ç.n.] ve Tenedos (Bozcaada) adalarının önünden geçerek, Lesbos'a (Midilli) dümen kırdık. Gemimizin "pilav görevlisi" bu arada sarayın en iyi aşçılarına bir kez daha Şark mutfak sanatının şaheserlerini yaratma ilhamını vermişti, biz de tatlı bir öğleden sonrası uykusunda yediklerimizi sindirmeye çalışıyorduk ki, ansızın geminin makine dairesinden bir patlama sesi yükseldi ve ıslık çalan sıcak bir buhar bulutunun içinde göz gözü görmez oldu. Derhal güverteye fırladık. Ne olmuştu? Bizi teskin ettiler; önemli bir şey yokmuş, kazana fazla buhar vermişler. Birkaç kireçlenmiş boru patlamış, ancak Allah'a şükür kimse yaralanmamıştı. Teknisyenin söylediğine göre yarım yol giderek –saatte tamı tamına 3,5 mil– Mytilene'ye [Midilli şehri – ç.n.] ulaşabilecekmişiz, sonrası "Allah kerim". Allah gerçekten de kerimdi! Deniz Sigortası Şirketi'nin kanalda nöbet tutan Hollanda bandıralı bir şilebi, bizi limana kadar çekti. Acil tamiratın yapılmasından sonra İzmir'e gittik, burada üç gün zarfında borular değiştirildi ve yolumuza kaygılanmadan devam edebildik.

Rodos'ta, Çamërili bir Arnavut olan, Ege Adaları valisi Abidin Dino Paşa ziyaretimize geldi. Bu adam hakkında pek çok iyi şey duymuştum: İnsanları kolaylıkla kazanabilmesi, eğitimi ve Türklükle hiçbir ilgisi bulunmayan serbest görüşlülüğü, şöhretini teyit ediyordu. Ne kadar ilginç! Osmanlı devlet yönetiminde yüksek görevlerde bulunan bu çok, pek çok sayıdaki Arnavut, Türk meslektaşlarından çok açık bir şekilde ayrılı-

yorlardı, fakat buna rağmen, hiçbir yerde idareye yeni bir yönelim ve modern bir itki vermeye muvaffak olamamışlardı. Zayıflık, oportünizm ya da her daima şüpheci Sultandan duyulan korku olabilir miydi bunun nedeni? Sanmıyorum. Bu Arnavut devlet adamlarının büyük bir kısmı –üstelik oldukça karışık olan– ilerici düşüncelerinin sadece teorisyeniydiler. İş bunları hayata geçirmeye geldiğinde dünyaya yabancı, pratikle ilgisi olmayan ve sırf kendini düşünen insanlara dönüşüyorlardı; huzurlarının, çıkarlarının ve güvencelerinin küçücük bir kısmını bile feda etmek niyetinde değildiler.

Seyahatimiz bizi Rodos'tan doğruca Beyrut'a götürdü. Hava güzeldi, deniz çarşaf gibiydi. Görünüşe göre her şey kusursuz bir şekilde işliyordu; oysa aslında yeni borularda buhar basıncını fazla yükseltemiyorduk ve bir fırtınayla karşılaşmamıştık. Beyrut'ta bizi bekleyen karışıklıktan daha şimdiden korkmaya başlamıştım. Kimsenin bir şeyden haberi yoktu. Öğleden sonra dört sularında limana girdik. İstanbul'da gemiye binerken yaşadığımız karışıklık ve şamatanın daha büyüğünün olabileceğine asla inanmazdım. Ancak burada yaşananlar tüm rekorları altüst etti! Kimse ne yapıldığını, bu insanların nereye gittiğini, bu kargaşanın nedenini, kimin selamlandığını bilmiyordu. Kargaşa o kadar büyüktü ki birbirimizin ayağına basıyor, itekliyor, birbirimizi ararken yüz yüze baksak bile tanıyamıyorduk. Gjirokastër'li [Ergeri – ç.n.] bir Arnavut olan vali Halil Alizoti Paşa, yanında oğlu ve polis komiseri olan yeğeni Hakkı ile beni ziyarete gelecekti. Her ikisi de arkadaşımdı. Beni bulamadılar. Onların işini kolaylaştırmadığımı kabul etmeliyim. Karışıklığın zirve anında, kibar, asil görünümlü bir bey kendisini Beyrut'un sıhhiye hekimi olarak tanıttı; genel müdürden bana yardımcı olma ve beni sıhhiye kontrol hizmetinin buharlı teknesiyle istediğim yere götürme emrini almış. Bunu amcama borçluydum! İyi, sakin bir otelden başka bir yere gitmek istemiyordum! Beş dakika sonra, kargaşadan kurtulmanın verdiği memnuniyetle, koyun diğer ucundaki kibar görünümlü binaya doğru yol almaya başlamıştık. Bu esnada arkamdan o zamanların Türkiye'sinde az ya da çok "önemli" kişilere yöneltilebilecek en

tehlikeli suçlamaların yapıldığını ve hakkımda en nahoş dedikoduların dolaştığını elbette bilemiyordum. Sultan aleyhtarı ve Jön Türk olduğum için, o sırada limandan ayrılan Messagerie* gemisine binerek kaçtığım iddia ediliyordu. Tüm bunlar bana sonradan, dehşete kapılmış reisim ve vali tarafından anlatıldı. Polis beni yakalamak üzere harekete geçtiği esnada, otelin lobisinde sevgili hekimim ve dostum Emirülhac Abdurrahman Paşa'yla[1] oturmuş çay içiyordum. Derken üç ya da dört kadar sivil polis içeri doluştu, beni sordular, "avı" yakalamış olmanın verdiği sevinçle "çabuk olmam" için sıkıştırdılar: "Valinin evinde akşam yemeğine bekleniyorsunuz!" Aceleyle otel faturasını ödedim ve yola koyulduk. Önde bir polis arabası, arkada valinin arabasında ben, onun arkasında tekrar bir polis arabası vardı. Bu lüks tutuklu nakliyesiyle valinin konağına ulaştık. Bahçeye kurulmuş olan sofrada 200 kişi yerini almıştı bile. Biraz mahcup bir şekilde Halil Paşa'nın yanına yaklaşıp onu selamladım. Vali, otele "kaçtığım" için bana sitem etti. "Benim evim senin evindir, oğlum" dedi bana, "akraba değil miyiz?" Evet, bu doğruydu, fakat biraz *"à la mode de Bretagne"* [dıdının dıdısı], biraz zorlamayla. Büyükannem onun kuziniydi, iki Liboho-va enistemin kız kardeşleri, onun oğluyla evlenmişti. Bu akrabalıktan daha önemlisi, paşanın oğlu ve yeğeniyle kurduğum arkadaşlıktı. Böylece gecenin geri kalan kısmını şehrin çeşitli dans lokallerinde eğlenerek geçirdik.

Beyrut beni fazla etkilemedi. Eski Arap-Suriye özelliklerinden geriye fazla bir şey kalmamış, modern kültür ve uygarlıktan da henüz nasibini almamıştı – üst sınıf Hıristiyan toplulu-

(*) Messageries Maritimes (MM), merkezi Paris'te bulunan önemli bir Fransız denizcilik işletmesiydi. Gemilerinin ana limanı Marsilya'ydı. İşletmenin Uzak Asya'ya, Hindistan'a, Avustralya'ya ve Yeni Zelanda'ya tarifeli seferleri vardı – ç.n.

1 Abdurrahman Paşa, Suriye ve Hicaz'ın en önemli simalarından biriydi. Eğitimli, eli açık ve çok zengindi, fahri olarak Kâbe örtüsünü Mekke'ye götüren kervanların güvenliğini sağlamak görevini üstlenmişti. Aynı zamanda Türk makamları ile Arap Çölü'ndeki aşiretleri arasındaki ilişkiyi sağlıyordu. Arapların yaşantısına dair pek çok faydalı bilgiyi ve daha sonraki bir seyahatimde Arap şeyhleriyle iyi ilişkiler kurabilmemi ona borçluyum. Abdurrahman Paşa Kürt asıllıydı; onunla, kendisi gibi Kürt olan Şurayı Devlet başkanı Sait Paşa'nın oğlu enistem Fuat Paşa'nın evinde tanışmıştım.

günun yaşadığı ruhsuz bir Akdeniz liman şehriydi. İnsanlar, *"non plus ultra"* [ötesi olmayan] bir Paris inceliğine sahip olduklarını zannı içindeydiler. Gerçekte, bugün kullanacağımız ifadelerle, geveze, kendini beğenmiş ve yüzeysel züppelerdi. Gerçi salonlarda Fransızca konuşuluyordu, fakat üst tabakanın kendisini daha o zamandan Arap milletinden olarak hissettiğini söylemek yerinde olur. Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki fark, kendini her yerde belli ediyordu. Son Hıristiyan takibatının üzerinden henüz birkaç on yıl geçmişti ve Türk makamları dinsel barışı tesis etmek üzere pek fazla girişimde bulunmamışlardı. Gerçi valisi Hıristiyan olan özerk bir Lübnan Sancağı mevcuttu, fakat her iki taraftа da parlayan fanatizm ateşi, bir anlaşma zeminini ortadan kaldırıyordu.

Üç günlük ikametten sonra trenle önce öğle yemeğini yediğimiz ve güneş tapınağına hayran kaldığımız Baalbek'e, oradan da Şam'a gittik. Gördüğüm pek çok ören yeri arasında beni en fazla etkileyeni, güneş tapınağı oldu. Harabelerle dolu geniş bir düzlüğün ortasında yükselen üç devasa sütunun boyutlarını, zihnimde tüm tapınağa yansıtmaya çalıştım: Kim bilir bu muazzam yapı kendi parlak döneminde ne muhteşem bir sanat eseriydi! Bugün bir yıkıntıya dönüşmüş olması ne yazık.

Beyrut'a gelişimizde yaşadığım o nahoş tecrübeden sonra kendime hâkim olmaya, sabretmeye, her şeyi kadere ve sevgili Tanrı'ya bırakmaya karar vermiştim; onun varoluşumun yollarını düzleyeceğinden emindim. Her şeyi oluruna bırakmıştım, günümü gün ediyor ve bagajımla bile ilgilenmiyordum – her nasılsa her şey bir şekilde yoluna giriyor, öyle veya böyle işliyor, sonunda yerli yerine ulaşıyordu. Bazen gecikmeler oluyordu elbette, ama "dakiklik" dediğin nedir ki? Hayatta mutlu olabilmek için ya tüm dillerden çıkartılıp atmalı bu kelimeyi ya da ona her zihniyete uyan, esnek bir anlam kazandırmalı. Bir keresinde İngiliz bir arkadaşımla Basra pazarında özgün eşyalar satan yaşlı bir tacirde, Kuran sureleri işlenmiş 171[2] parça sedef-

2 Avlonya'daki evimizde dört kadife ve ahşap mahfaza içinde saklanan, surelerin kronolojik sıralamaya göre dizilmiş olduğu bu koleksiyon, Kasım 1944'te komünistler tarafından götürüldü.

ten oluşan bir koleksiyon bulmuştuk. Bu koleksiyonu mutlaka satın almak niyetindeydim, çünkü eşsiz olduğunu biliyordum. O feleğin çemberinden geçmiş yaşlı tilki 400 pound talep etti, çünkü, dediğine göre, "çok akıllı ve tahsilli bir görünüşüm varmış." Ancak ben kesinlikle "Avrupalı" olmak niyetinde değildim ve ona 100 pound teklif ettim. Bu uygunsuz teklif karşısında tacir çok hakarete uğramış gibi bir havaya girdi ama bir yandan da üç bardak çay ısmarladı. Yaklaşık yarım saat boyunca iğrenç bir şekilde pazarlık yaptım. Tekliflerimiz milim milim birbirine yaklaşıyordu. Ansızın arkadaşım sabrını yitirdi, ayağa fırladı ve gitmeye yeltendi. Tacir ona şaşkınlıkla bakarak sordu: "Arkadaşına ne oluyor? Neden kızdı?" "Hayır!" diye karşılık verdim, "sadece acelesi var, bir randevuya yetişmesi lazım. Ve dakik olmak istiyor." "Acele? Randevu? Dakiklik? Avrupalılar ne kadar da gülünç! Söyle ona, günün birinde hepimizin gideceği yere mutlaka vaktinde ulaşacaktır! Ve bunun vaktini de ancak Allah bilir!" Hangisi haklıydı acaba?

Öğleden sonra saat beşte özel trenimiz Şam'ın pek mütevazı istasyonuna girdi. Müziğin, bağrışan, elini kolunu sallayan, oradan oraya koşturan insanların curcunasına burada bir de iklimin boğucu nemi ve her şeyi örten sarı tozu eklenmişti. Fakat ben Şark sabrımı talim etmekte kararlıydım; dişlerimi sıktım, sesimi çıkarmadım. Birden, dalgalanan cüppesi ve görkemli sarığıyla, Suriye başkadısı Nafiz Yusufati Efendi'nin bana doğru geldiğini gördüm. O da Libohovalı bir Arnavut'tu, babamın arkadaşıydı, beni mutlaka evinde misafir etmek istiyordu. Arabası istasyonun önünde bekliyordu ve beni başka bir yere yerleştirmelerine izin vermeyecekti. "Haa," dedim içimden, reisimi anarken, "bu defa beni yakalayamayacaksın! Bu kez mutlaka burada bekleyeceğim, bir yere ayrılmayacağım, peronda gecelemek pahasına olsa bile!" Başkadı'ya teşekkür ettim, gülümsedim, affımı rica ettim, yerimden de kımıldamadım. Az sonra 18 yaşlarında pembe yanaklı bir oğlan bana doğru geldi, gayet kibar bir tavırla elimi sıktı ve amcası Vali Hazım Paşa'nın kendisini bana evine kadar eşlik etmekle görevlendirdiğini belirtti – onun misafiriymişim! Bu daveti geri

çeviremezdim. Şam'da mevkii ondan daha yüksek kimse yoktu, yani tekrar lüks bir tutuklu arabasıyla nakledilmekten korkmam gerekmiyordu. Valinin evi geniş, Türk anlayışına göre modern ve güzeldi. Gösterilen özel saygının bir ifadesi olarak, bana harem dairesinde bir yatak odası, bir salon ve bir Türk hamamı tahsis edildi. Ancak bu mekânlardayken, kelimenin tam anlamıyla hapis olacaktım; çünkü bana daima eşlik eden genç "alter ego"mun sevecen refakatinden mahrum kaldığım her an, orada burada gezinen çok sayıdaki genç ve yaşlı hanımla burun buruna gelme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktım. Oysa "teorik" olarak bu hanımları ne açık ne de mahrem olarak görebilirdim.

Şam'ın o günlerde ayakta olan ve kısmen bugün de varlığını koruyan görülmeye değer yerleri malûmdur. Eski çarşı ve Azimzâde[3] kabul salonu (Kaa), 1923 yılında Fransızlara karşı düzenlenen isyanda yanmıştır. Tekrar inşa edilip edilmediklerini bilemiyorum. Her halükârda benim dönemimde görülmeye değer yerlerdi. Azimzâde Konağı, 17. asır Türk-Arap stilinde, oldukça kötü korunmuş, eski bir yapıydı ve harem olarak kullanılıyordu. Dışarıdan bakıldığında ilginç görünmüyordu, içeriye ise elbette giremezdim. Hemen yanında çirkin, modern bir bina olan selamlık vardı. Onun arkasında da, ortasında fıskiyeli bir çeşme ve bir kubbesi bulunan bir koridor ile birbirine bağlanmış 16. asırdan kalma üç salonun yer aldığı, güzel bir bahçe uzanıyordu. Bu kabul köşkünün (Kaa) kapıları yoktu, mekânlar birbirlerinden kemerlerle ayrılmıştı. Her taraf canlı renklerle ışıldayan mermerlerle kaplıydı. Duvarlara, altın işlemeli, muhteşem Şam işi kumaşlarla kaplı divanlar yaslanmıştı. İnsan burada Şark ihtişamının ve safahatının ne olduğu-

3 "Azim" ailesi Konya kökenlidir. Bu sülalenin ataları 400 yıl önce bile Azim aşiretinin liderleriydiler. Aralarından, 1570 yıllarında, Kasım Bey ön plana çıkar. Döneminin kahramanlarından biri olmuş, ancak geride vâris bırakmadan ölmüştür. Kardeşi İbrahim Bey, gençliğinde IV. Murad'ın oyun arkadaşı olmuştur. Sultan, İran seferi (1638-39) esnasında onu yanına almış ve Suriye birlikleri komutanlığına atamıştır. Ölümünden sonra oğlu İsmail Paşa Şam Valiliği ve Vezirlik yapmıştır. Bu andan itibaren, özellikle de İsmail Paşa'nın oğlu (Şam'daki konağı inşa ettiren) İbrahim Paşa döneminde, bu aile Suriye'nin en önemli ailesi olmuştur.

na dair bir fikir edinebilirdi. Şam'ın eski çarşısının sadece kısmen üzeri kapalıydı. Çarşının sokaklarındaki iki sıra dükkânlar pek gösterişli değildi, fakat en harika Suriye kumaşları ve brokarlarıyla doluydu. Çarşının bir köşesinde, eski Şam işi çelik ve kılıç sanatı hayatta kalmaya çalışıyordu, fakat Avrupa'dan gelen her çeşit mezat malına karşı sürdürdüğü mücadeleyi kazanması zordu. Şam'ın "cennet benzeri" olduğu söylenen bahçelerini göremedim. Elbette Salihiye ve civarındaki geniş meyve bahçelerinin yeşilliği, şehri çevreleyen çölle kıyaslanınca göze hoş gelen bir tezat oluşturuyor, daha ziyade kirligri renkte akan çok sayıda su kanalıyla birlikte şehrin doğusunun manzarasına güzel bir değişiklik kazandırıyordu. Ancak hepsi bu kadardı! Eski şairlerin ve yeni âşıkların sözünü ettikleri güzel, duygulu, melek sesli şarkıcı kızları ve dansözleri de göremedim. Gerçi çok sayıda gece kulübüne ve özel bahçe eğlencelerine yaptığım ziyaretlerde, o dönemin meşhur güzellerini yakından görme fırsatını bol bol buldum. İtiraf etmeliyim ki, Şark sanatçılarının estetik çekicilikleri ve bilhassa Şark müziğinin nağmeleri bana hiçbir zaman pek sıcak gelmedi. Ancak ilham perilerinin bu Suriyeli çocuklarını sadece fiziksel açıdan değerlendirdiğimde dahi, onların bir Arnavut, Yugoslav veya Romen dans lokalindeki en mütevazı Çingeneyle bile boy ölçüşemeyeceği görüşündeyim. Hayır, Şam'da gerçekten de başka türden görülmeye değer şeylerle ilgilenmek lâzımdı. Bilhassa Selahaddin'in (Selahaddin-i Eyyubî 1171-1193) Emevî Camii'ndeki görkemli mezarı beni çok etkiledi. Şarkın bu efsanevî siması, şânı-şöhreti, cesareti ve şövalye ruhuyla temayüz etmişti. Kudret, zafer ve cömertlik, onun başına sadece büyük adamlara nasip olan bir zafer tacı yerleştirmişti.

Şam'da bilhassa babamın yakın dostlarından biri olan VI. Kolordu Komutanı Müşir Kâzım Paşa'yla görüştüm. 1891 yılında ailesiyle birlikte Avlonya'daki evimize üç haftalığına konuk olduğunda onu mutlaka görmüş olmalıydım ama artık hatırlayamıyordum. Paşa beni büyük bir nezaketle karşıladı, ayrılmaz refakatçilerimle birlikte öğle yemeğine davet etti ve bize avluya getirttiği çok sayıdaki muhteşem Arap atlarını gös-

terdi. Hayranlığımı münasip dille belirtip bütün atları övdüm; ancak içlerinden birine, küçükçe, kahverengi bir aygıra, gerçekten de Arap atlarının en güzel bir temsilcisi olduğunu düşündüğüm için ve ev sahibimize şükranlarımı ifade edebilmek için, özel bir gayretle övgüler düzdüm. Şarkta bunun ne gibi sonuçlar doğurabileceğine dair en küçük bir fikrim yoktu.

Arkadaşım Emirülhac Abdurrahman Paşa da beni konağına davet etti. Bu, büyük bir balıçenin içinde, etrafı çok sayıda küçük ve çirkin binayla çevrili, epeyce eski moda ahşap bir yapıydı. Öğlen sofrası, evin karşısındaki birkaç basamakla ulaşılan revaklardan birinin altına kurulmuştu. Yirmi kadar davetli burada güzel halıların üzerine oturmuş, sırtlarını revakın tek duvarına vermişlerdi. Yemekler, bronz tepsilerle önümüze konuldu. Mönü, çöl Araplarının geleneklerine ve damak tatlarına uygun olarak hazırlanmıştı. 15 farklı öğün birbirini takip etti; üç ya da dört kişi, tepsinin ortasındaki bir kâsenin içinden birlikte yiyordu. Ortada ne tabak ne de bardak vardı. Herkesin önünde biri büyük, diğeri küçük iki kaşık bulunuyordu. Dört ya da beş eli çabuk ve cevval saki, serinletici içecekler ikram ediyorlardı. Bize sunulan yemeklerin isimlerini artık hatırlayamıyorum. İçinde sirkede pişirilmiş ciğer parçaları ve güzel kokulu otlar bulunan çorba, her halükârda çok lezzetliydi. Bunu pilavlı koyun eti takip etti. Neredeyse karşımızda oturan kişiyi görmemizi engelleyecek dağ gibi pilav yığınlarının tepesinde, her üç ya da dört kişi başına, şişe geçirilmiş çeyrek koyun kızartması yatıyordu. Sonra beni lezzetlerinden değil de –tatlarına bakmadım bile– boyutlarından ötürü etkileyen yumurtalı, etli, sebzeli yemekler ve hamur işleri geldi. Son olarak da her biri iki hizmetkâr tarafından taşınan inanılmaz büyüklükte çanaklar içinde, keşkül-ü fukara adı verilen bir tür krema servis edildi. Hayatımda bu unlu* mamûl kadar lezzetli ve güzel kokulu bir şey yediğim enderdir: Haşlanmış muz, şeftali, incir, öğütülmüş hindistancevizi ve ananasla yapılmış, badem ve kuru üzüm ile süslenmiş, Şarkın envaî çeşit baharıyla tat-

(*) "Sütlü" olmalı – e.n.

landırılmış, nihayetinde soğutularak hazırlanmış bir karışım. Çatal bıçak olmadan dirseklerime kadar batacağımı bildiğimden, pilav ve et dağlarından doyacak kadar yiyememiştim; bu nedenle iştahla tatlıya davrandım. Ne var ki, bu harikûladeliği kuşatan zırhlı duvarlara tosladım ancak. Kremaya kaşığımla ulaşamayacak kadar kısa boyluydum ve fazlasıyla alçakta oturuyordum! Bu nedenle kararlı bir tavırla dizlerimin üzerine yükseldim ve çok daha münasip olan, huşu içindeki yeni konumumdan, tatların zirvesinden payımı alabildim. Bu tatlı bana neredeyse sofranın diğer ilginç konuklarını bile unutturmuştu. Benim tepsimin etrafında "en büyüğünden" iki Arap şeyhi oturuyordu. Dürzî şeyhi Emin Atraş ve büyük Anaze kabilesinin şeyhi Abdülaziz Şeyhan; nazik ev sahibimiz, hem teşrifatçı hem de tercüman olarak karşımıza Lübnanlı kâtibini oturtmuştu. Benim Arapçam bu iki sofra arkadaşımın konuştuğu lehçelerle başa çıkmaya yetmezdi. Bunlar gayet görkemli kişilerdi; uzun boylu, ince yapılı, ağırbaşlı ama naziktiler. Her ikisi de çok eski bir geleneğe sahip bir aristokrasiyi, emretmeye, başkalarının liderliğini yapma misyonunu hissetmeye alışkın, yüzlerce yıllık bir ırkı cisimleştiriyorlardı. Bir asalet ünvanına, kendilerine bu konumlarını kazandıran ve muhafaza eden bir fermana sahip değildiler; ancak sofrada oturan diğerlerinin tümünden "farklı"ydılar. Belki telkin altında kalmış olmakla, bedevi romantizmiyle, önyargılılıkla itham edileceğim. Fakat kesin olan bir şey: Bu insanlar ve benzerleri çıkıp geldiklerinde, ne kadar gösterişsiz giyinmiş olurlarsa olsunlar, insanlar onlara saygıyla yer vermek için sessiz sedasız kenara açılıp bir koridor oluştururlardı.

Öğle yemeğinden sonra yeşil, soğuk Yemen kahvesi ikram edildi, biz de çubuk ve nargilelerimizle keyif çatmaya başladık. Meğer arkadaşım hiç de etrafı kadar demode biri değilmiş. Gururla o zamanlar için çok güzel olan büyük spor Renault'sundan ve nakliye arabasından, yani Şam'a dönüşümden sonra bize Palmyra'ya son derece ilginç bir gezi yapma fırsatı sağlayan taşıtlarından söz etti. Ev sahibim özel yaşamında ilerlemenin tüm nimetlerinden yararlanıyorsa da, kamusal ya-

şamda çevresinin sürdürdüğü gelenek ve görenekleri zedelemek istemiyordu. Bu nedenle yemekten sonra garaja değil, geleneksel at pazarına gittik. Burada bize 100 kadar at gösterdiler, içlerinden en çok baklakırı bir atı beğendim. Gerçekten de mükemmel, şahane bir hayvandı. Bu kez de bir atsever olarak bilgimle Araplara caka satabilmek için, atın tüm özelliklerini teker teker sıralayarak övgüler düzdüm. Ev sahibimiz bana teşekkür etti ve muzip bir şekilde gülümsedi. Beni nelerin beklediğini hâlâ anlayamamıştım.

Şam'da Emir Abdülkadir'in oğlu, Cezayir'in ulusal kahramanı, kahramanlara yaraşır duruşuyla efsanevî yükselişinin o pek de kusursuz olmayan, dar zihniyetli başlangıcını unutturmuş olan Ali Paşa ile tanıştım. Sultan Abdülmecid zamanında ona Şam'da sığınma hakkı tanımakla kalmamış, bir konak ve büyük çiftlikler armağan etmişti. İnançlı ve coşkulu bir milliyetçi olan bana, bu sade, şişman, barışçıl ve sakallı Emir, sırtında cüppesi ve kırmızı maşlahıyla, hâlâ o eski şanlı dönemlerin ve savaşların bir timsali gibi geliyordu; yaşadıklarını ve duyduklarını ona saatler boyunca anlattırıyor, Arapların şüpheci bakışları ve Türklerin alaycı gülümsemeleri altında, Arap dünyasının "günün birinde" tekrar eski görkemine kavuşacağına dair olan inancımı günde yüzlerce kez tekrarlıyordum. O zamanlar hiç de öyle olacak gibi görünmüyordu. Peki ya bugün? Gerçi bu yeniden doğuşa henüz tanık olamadım, ancak süreç başlamıştır ve mutlaka gerçekleşecektir.

Derken "büyük davul" nihayet hareket için çalmaya başladı. Hicaz Demiryolu'nun ilk etabının açılışını gerçekleştirecektik. Büyük bir debdebe ve umutsuz bir karmaşa içinde istasyona gittik. Orada özel trenimiz beklemekteydi: uzun bir dizi uyku, yemek, çalışma ve yük vagonu. Demiryolu idaresi elinden geldiği kadarıyla mükemmel bir biçimde hazırlanmıştı; bu vesileyle Türk "Paşa" ünvanıyla taltif edilmiş olan Alman teknisyen ve organizatör Weiss'in elinin bu işe değmiş olduğu anlaşılıyordu. Weiss bizi trenin önünde karşıladı. Bana aydınlık, tertemiz lavabolu, birinci sınıf bir tek yataklı kabin tahsis edildi. Gerçek bir sürprizdi bu! Böylece trene bindik. Perondaki

kalabalıktan öyle bir gürültü yükseliyordu ki, bando tüm gücünü seferber etmesine karşın sesini duyurmayı bir türlü başaramıyordu. Sonra bizi çeken iki lokomotiften tiz ıslık sesleri yükseldi ve trenimiz rengârenk flamalar ve coşkulu alkışlar arasında istasyondan ayrıldı. İçinde bu kadar fazla sayıda "ağırlıklı" kişi barındırdığı için, saatte ancak 20 km.'lik bir hıza ulaşabildi trenimiz. Her önemli istasyonda yarım, bir hatta iki saat duruyorduk. Reisimiz civar köylerden gelen heyetleri, nihayet akşama doğru Derat'ta yakınlardaki Cebel-i Druz'dan gelen Dürzi kabilelerinin görkemli atlılarını kabul etti. Çölde yaşayan kardeşlerine kıyasla daha zengin olan bu kabilelerin daha fazla sayıda hayvanı, daha iyi otlakları, daha sıkı örgütlülükleri ve sağlam evleri vardı. Yaz aylarında bile neredeyse daima ilkbahar sıcaklıklarının hüküm sürdüğü, 2500 metreyi aşan yüksekliklerde yaşıyorlardı.

Derat'ta geceyi yüksek bir duvarla çevrili istasyonda, trenin içinde geçirdik. Etrafımızda Arapların kamp ateşleri yanıyor ve şarkılarının ezgileri yükseliyordu. Trenin iki yemek vagonunda ve oturma vagonunda birbirimizle tanışmak ve beraber olmak için yeterince vaktimiz vardı. Benim grubum daha gemi yolculuğu esnasında oluşmuştu; General Naci Paşa, Hariciye Nazırı'nın iki oğlu (genç, sevimli iki subay) ve ben. Arkadaşım Abdurrahman Paşa ve Mühendis Weiss Paşa da grubumuza dahil olmuştu. Reisimizin de içten içe kendisini yakın hissettiği grubumuz, Avrupa düşüncesine en yakın olanıydı. Reis bazen içimizden birini kendi sohbet halkasına çağırarak muhabetimizi bozuyordu, ancak bunu kendi ifadesiyle "kötü niyetten değil", grubumuzun içten neşesine ve candan kahkahalarına ortak olamadığı için "bir miktar kıskançlıktan" yapıyordu. Fakat böyle bir vesileyle benim edebî yeteneklerimi bir rapor hazırlamak üzere kullanma fikri aklına düşüverdiğinde, işte o zaman akşamı kurtarmak artık mümkün değildi. Turhan Paşa'nın son derece zarif bir insan, hoşsohbet biri olduğu kesindi, ancak çalışırken müthiş kararsızdı. Önüne bir metin konulduğu zaman saatler boyunca kafa patlatır, notlar alır, çizgiler çeker, noktalar ve ünlemler koyar, sonra bunların hepsini

silerdi. Tüm öğleden önce boyunca süren zorlu bir çalışma sonrasında elinden çıkan şey, üç satırlık bir telgraf olurdu.

Seyahatimiz kaplumbağa hızıyla ilerliyordu. İstasyonlarda Arap halkının en değişik tiplerini görmeye fırsat buluyor, kâh hayranlık duyuyor kâh acıyorduk. Demiryolunun sağındaki köylerde nüfus azdı; Araplardan ve Arap görünümlü, ancak çöl sakinlerinin gururundan ve özgüveninden yoksun Fenikeli-Yahudi-Filistinlilerden oluşan bir karışım. Demiryolunun sol tarafında ise, bu köy sakinlerinden kesin olarak ayırt edilen, atlı çöl Arapları (bedeviler) görülebiliyordu; genellikle paçavralara bürünmüş ama yine de savaşçı, şövalye ruhlu, mağrur ve heybetliydiler. Tren bir istasyonda kısa süreliğine bile duracak olsa, tam anlamıyla gerçek bir "*Phantasia*'yı" sahneye koyuyorlardı. Çılgınca bir hızla atlarını trenimize doğru sürüyor, vagonlara on metre kala hayvanları dizginliyor, silahlarını ateşliyor, tekrar geri dönüyor, mızraklı kılıçlı bir savaş oyunuyla atlarını etrafımızda döndürüyorlardı. Savaş çığlıkları, silah sesleri ve kocaman bulutlar halinde yerden kalkan toz, bu savaş gösterisinin gerçek etkisini tamamlıyordu. Tren daha uzun süreli duracak olduğu takdirde –iki, üç saat–, derhal Abdurrahman Paşa'nın Renault arabası yük vagonunda üzerinde durduğu platformdan aşağı indiriliyor, bizler içine doluşuyor ve trene bir heyet göndermiş olan göçebe kabilelerden birinin kampına doğru yola koyuluyorduk. Burada her adımda bu zavallı insanların yaşantısının üzücü gerçeği olan anlatılmaz bir sefaletle karşılaşıyorduk. Kamp yerinin ortasında veya biraz kenarında, reisin, kabul salonu olarak hizmet verdiği için girişi daima açık olan, nisbeten büyük çadırı yükseliyordu. Onun etrafını kirli-gri renkte üç köşeli çadırlar çevreliyor, zayıf, mahzun kadınlar doğrusu biraz çirkin başlarını dışarı uzatıyor, yarı çıplak çocuklar yakıcı öğle güneşinin altında tozların içinde yuvarlanıyorlardı. Kamp yerinde her şey yanık kokuyordu; deve gübresi ve kuru çöl otları, insanın tasavvur edebileceği en cılız yakacak maddelerini oluşturuyordu. Çadırda yaşayan bu insanların üzerinde yatacakları şilteler yoktu, lifli deve yünü battaniyelerine sarılmış, çıplak toprağın üzerinde

uyuyorlardı. Onlara yardım edilebilir miydi? Acaba Arap dünyasının petrol milyarları içinde yüzdüğü günümüzde, onlara yardım etmek mümkün müdür? Bu insanların durumu belki iyileştirilebilir, ancak temelden değiştirilmesi mümkün değildir. Doğa burada onlara bir üvey anne gibi davranmıştır – her ne kadar Afrika çöllerinde olduğundan daha yumuşak olsa da... Bu insanlar burada nasıl yaşayabilir, uğruna savaştıkları ve kanlarını döktükleri bu ümitsiz çölü nasıl sevebilir? Eskimoyu buzlarla kaplı ıssızlığına bağlayan, çöl sakinlerini bir taş ve kum deniziyle ölümüne bütünleştiren, izahı mümkün olmayan bir vatan duygusudur.

İkinci gece Qalat es-Serka'da durduk. Ertesi sabah, gelecek elli yıl zarfında 200.000 nüfusa sahip bir şehre dönüşecek olan Amman köyünün yanından geçerek, bir kez daha yüksek duvarlar ve demir kapılarla çevrili bir istasyonda konaklayacağımız El-Kutrani'ye ulaştık. Dördüncü gün yolculuğumuz bizi öğleden sonranın geç saatlerinde El-Maan'a ulaştırdı. İstasyon ovadaydı, bir şatonun bulunduğu köy ise 320 metre yükseklikteki bir tepenin üzerine kurulmuştu. Gelişimiz, sayısız atlı Arap tarafından, sevinçlerini ifade eden silah atışlarıyla karşılandı. Anaze kabilesinin ileri gelenlerinin tümü burada toplanmıştı. Güneş, Maan tepelerinin ardında gözden kaybolmak üzere ufuk çizgisine doğru kayıyordu. Son ışınları, sol tarafımızdaki düzlüğü ve gökyüzünü nesnelerin hatlarını bir gölge oyunundaki gibi ortaya çıkartan altın sarısı bir ışığa boyamaktaydı. Birden ufuk çizgisinde büyük bir süratle üzerimize doğru gelmekte olan bir dizi atlı belirdi. Bunlar Anaze aşiretinin bizi selamlamak üzere gelen 500 kadar ardçısıydı. Aradan on dakika geçmeden trenimize ulaştılar, demiryolunu vadiden ayıran geniş bir hendeği bir sıçrayışta aştılar ve pencerelerimizin hemen dibinde durdular. Muazzam bir manzaraydı! Derhal pencereyi açtım ve 15, 16 yaşlarındaki bir oğlanın güzel çehresiyle yüz yüze geldim – yoksa bir kızın yüzü müydü bu? Kırmızı-beyaz örülmüş, altın yaldızlı şeritlerle tutturulmuş bir kefiyeyi başına büyük bir özenle sarmıştı. Hemen önümdeki çehre, bir inci dizisini andıran dişlerini göstererek neşeyle gü-

lüp bağırdı: "Korkmayın, korkmayın!" Hiç tereddütsüz, bu bir kadın sesiydi – yanılmam mümkün değildi. Bu arada kompartmanımın penceresine yaklaşan Abdurrahman Paşa sırrı aydınlattı: "Evet, bu bir Anaze şeyhinin sevgili kızı, henüz on üç yaşında, fakat babasının yanında bir oğlan gibi büyümüş!" Sonra ona seslenerek attan inmesini ve trene gelmesini söyledi. Ve evet, iki erkeğin refakatinde, vagonumuzun giriş kapısında belirmişti bile. Yukarı çıkmasına yardım ettik ve kompartmanıma götürdük. İnce yapısı, ortadan uzun boyuyla, karşımızda bir masal prensesi gibi duruyordu; hem bir çocuk hem de olgun bir kızdı, üzerinde altın işlemeli bir ihram, ateş kırmızısı yelek, kırmızı şalvar ve kısa çizmeler vardı, belindeki kemerde püskül ve tokalarla süslü, gümüş kakmalı bir hançer sallanıyordu. Gözleri iki kor ateş, dudakları yeni açılmış gonca gül! Çarpılmış, büyülenmiştim! Ten rengi, bir çöl prensesinde olmasını düşlediğim gibi, koyu kahveydi. Vagonumuzun elektrikli lambaları yakıldı. Bunu her yaptığımızda misafirlerimiz sevince boğuluyordu. Bu çok sayıdaki "ışık saçan yıldızı" yanlarında götürmek istiyor, ancak düğmeleri kapatıldığında soğuk birer ampule dönüştüklerini görüp üzülüyor, yıldızları öldürdüğümüzü sanıyorlardı. Sonra yatağıma oturuyor, onlara meyve şekerlemesi ve bonbon ikram ediyordum. Ansızın o zamanın modasına uygun olarak timsah derisinden imal edilmiş, içinde kırmızı kadifeden astarı bulunan tuvalet çantamın üzerine atlıyorlardı. Bütün bu şahane şeyler karşısında kendilerinden geçmiş halde, kapakları altın yaldızlı kristal şişecikleri astardaki yuvalarından çıkartıyor, kolonyaları ve parfümleri avuçlarına boşaltıyor, sabunları kokluyor, aynaya bakıyorlardı. Şaşkınlıkları bir türlü son bulmuyordu. Erkekler saçlarını ve sakallarını fırçalıyorlardı. Kadınlar ne yazık ki İslâm dini gereğince saçlarını gösteremezlerdi. "Prensesimize" ve iki refakatçisine tüm treni gezdirdik, onlara oturma ve yemek salonlarını gösterdik, sonunda da reisimize götürdük.

Bu arada, heyetimizdeki, 20 ila 30 arasındaki o mutlu yaş dönemindeki herkes bize katılmıştı. Reisimiz bizi lütûfla kabul etti, ancak vedalaşırken parmağını tehditkâr bir havayla

sallayarak şöyle dedi: "Dikkat edin, genç dostum, babanıza gelin olarak bir Arap şekerlemesi götürme sorumluluğunu üstlenecek durumda değilim!" Bu sözler elbette Fransızca söylenmişti. Vagon kapısındaki büyük veda anında, dostum Abdurrahman Paşa hafif bir işaret yaptı. Ne demek istediğini derhal anladım, süratle tuvalet çantamı topladım ve onu "prensesimin" koltuğunun altına sıkıştırdım. Abdurrahman Paşa bu hediyeyi Arapça dizelerle yorumladı: "Güzel gözlerinin bir kez gördüğüne, bir daha nasıl elimi sürebilirim?" – Bir mersiyenin nereye varması gerektiğini artık anlamıştım.

El-Maan "şehri" 150 kadar sefil taş kulübe ile şato adı verilen bir binadan oluşuyordu. Söylendiğine göre Sultan I. Selim'den kalma bir taş duvarla çevriliydi. Ancak ben burada daha ziyade çöküş döneminin izlerini görüyorum ve yapının 17. yüzyıl eseri olduğunu düşündüm. Pencereleri ateş etmekte kullanılan mazgallardan ibaret olan dört odalı bir evde oturan kaymakam, Gjirokastër doğumlu bir Arnavut'tu, bizi kahve ve lokumla ağırladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavut'un olmadığı neresi var ki, diye geçirdim aklımdan. Tabiat şartlarından daralarak, uzlaşmaz karakterlerinin baskısı altında bunalarak, doğuştan sahip oldukları hükmetme dürtüsünü, belki ayrıca sükûnet arzusunu yabancı yerlerde tatmin etmek üzere vatanlarından ayrılmak zorunda kalıyorlardı.

Jön Türklerin içişleri bakanı ve azılı Arnavut düşmanı Talat Paşa'nın İstanbul'da bana halkımın geleceği hakkında söylediği sözleri bilir misiniz? Sanırım 1908 yılının sonbaharıydı. Arnavutluk aydınları, zamanın Albanaloglarının ileri gelenlerini, dilin yazım şeklini ve ortografisini belirlemek üzere bir kongreye Bitola'ya [Manastır] davet etmişlerdi. Ben, Arnavut gazetesi *Shqiptari*'nin Arnavut ajitatörü ve yöneticisi Derviş Hima'yla birlikte, Arnavut kolonisinin temsilcisi olarak bu kongreye davet edilmiştim. O zamanlar henüz Hariciye Nezareti'nde memur olmama rağmen, bu seyahat için dairemden izin almaya lüzum görmemiştim. Koloninin milliyetçi önderleri eşliğinde büyük bir debdebeyle istasyona geldim ve vagonuma binmeye hazırlandım. Tam bu esnada bir polis memuru yanıma yakla-

şarak, istasyon komiserine kadar gelmem gerektiğini söyledi. Acaba bu seyahat için dairemden izin almış mıydım? Olumsuz karşılık verince, bu durumda bir yere ayrılamayacağımı söyledi. Birisinin inat ve ısrarıma karşı çıkmaya cesaret etmiş olmasının verdiği öfkeyle, doğruca, o esnada istasyonda Jön Türk [İttihat ve Terakki] Komitesi'nin Selanik'e hareket etmekte olan bir "büyük baş"ını uğurlamakta olan dahiliye nazırı Talat Paşa'nın yanına gittim. Bana nasıl böyle hakaret edilebilirdi? Ülkede özgürce seyahat etmek her yurttaşın hakkı değil miydi? Talat Paşa bu biraz üst perdeden sözlerim karşısında sadece gülümsedi, ertesi gün kendisini nezarette ziyaret etmemi, bana söyleyecek birkaç şeyi olduğunu belirtti. Bu durumda seyahatimden vazgeçmem gerekiyordu. Nazır ertesi sabah beni pek dostça olmasa bile, gayet düzgün karşıladı. Devlet memurlarının, hükümet izni olmadan salt bilimsel amaçlı toplantılara bile katılamayacağını söyledi. Haklı olduğunu kabul ediyorum. Ancak o zamanlar bunu teslim etmek istemiyordum.

Arnavut milliyetçileri, Jön Türklere açıkça cephe almışlardı. Biz milliyetçiler artık imparatorluğun devamına inanmıyor, son anda kurtarılması mümkün olanı, yani Arnavut halkının varlığını ve dokunulmazlığını kurtarmaya çalışıyorduk. Ve bu amaca en hızlı şekilde, Arnavut halkına Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde özerklik kazandırmakla ulaşabileceğimiz görüşündeydik.[4] Jön Türkler ise Türk milliyetçiliği hareketini temsil ediyor ve sadece imparatorluğun devamına inanmakla kalmayıp, Pan-Türkist ve Pan-İslamist birlik düşüncesiyle onun daha da güçlendirilebileceğini düşünüyorlardı. Onların bakış açısından, Arnavutlar gibi imparatorlukta zaten son derece imtiyazlı olan bir halk grubunun, ayrılık hazırlığından başka şekilde yorumlanamayacak bir özel statü talebinde bulunması, vatana ve dine ihanetten başka bir anlama gelemezdi. Zaman ve yaşananlar ne yazık ki bize hak verdi. Jön Türkler siyasi olarak fazlasıyla hazırlıksızdılar, fazlasıyla ilkeldiler, görüşleri fazlasıyla abartılıydı. Sadece Arnavutluk için değil, Ma-

4 Bkz. dipnot 1'de andığım eserler. Ayrıca: Avlonyalı Ekrem Bey: *ABC ja Pelasgijhe*. İstanbul 1909.

kedonya için de kantonal bir idare temelinde özerkliğin anlamını kavrayacak durumda değildiler. Acaba bu özerk eyaletler, bizim inandığımız gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki sözde varlığının ömrünü birkaç sene daha uzatamaz mıydı? Arnavutluk'ta, özerk bir Arnavutluk idaresi altındayken de Türklerle yakın ilişkiler kurmaya yönelecek iki milyon Müslüman yaşıyordu. Makedonya'da halkın büyük kısmı gerçi Hıristiyan'dı, ancak kendi aralarında güçlü düşmanlıklar vardı. Bulgar partisi Sandanski, Makedonya'nın Slav sakinlerinin çoğunluğunu kapsamasını öngören bir kantonal özerkliği savunuyordu. Sırpların ve Yunanlıların bir ağırlığı söz konusu değildi. Makedonya'daki yaklaşık 700.000 Müslüman ise Türkiye lehine güçlü bir etki unsuru idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit Adası üzerinde yıllardan beri Suda kalesindeki teneke bir bayraktan ibaret olan artık gülünçleşmiş hükümranlık haklarından vazgeçmesi, belki de Yunanistan'ı belli bir süre için tarafsız kılabilirdi. Yunanistan'ın başbakanı Venizelos o sırada Atina'dan geçmekte olan dönemin Avlonya mebusu Avlonyalı Süreyya Bey'e bu talebi bildirmiş, o da bunu İstanbul hükümetine iletmişti; ancak Jön Türk Komitesi bu talebi sert bir şekilde reddettiği gibi, talebi getiren aracıya da vatan haini suçlamasında bulunmuştu. Jön Türklerden hangisi siyasi durumdan bu basit ve mantıklı sonucu çıkartacak sağduyu ve bilgiye sahipti ki?

Nazırla yaptığım görüşmede anlatmak istediğim de işte buydu; biz Arnavut milliyetçilerinin imparatorluğa düşman olmadığımıza, aksine yeni araçlarla imparatorluğun iyiliği için çalıştığımıza onu ikna etmek istiyordum. Nazırın cevabı ise çok açık ve kesindi: "Ya memuriyetinize devam edip hükümetin talimatlarına uyacaksınız ya da siyasetçi olacak ve görüşlerinizi mebus olarak mecliste savunacaksınız. Ancak bir noktayı sakın unutmayın: Ben Arnavutluk'u ve Arnavutları kendi halkımdan iyi tanırım. Siz Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün dönemlerinde tebaa ve reaya olarak değil, aksine efendi ve amir olarak yaşadınız. İmparatorluğun ve dinin kudretinden, Türklerden fazla yararlandınız. Bugün ise döneklik yapıyor, bizimle

birlikte el ele kurtuluş için çalışmak yerine, batmakta olan gemiyi terk ediyorsunuz. Belki de günün birinde emellerinize ulaşırsınız. Fakat dikkat edin! Arnavutluk çok küçük ve çok fakirdir, Arnavutlar ne iyi yurttaş ne de iyi işçidir, ancak iyi amir ya da daha iyisinden haydut olabilirler. Günün birinde imparatorluğun sonsuz çayırlarından mahrum kalırsanız, o küçük, fakir Arnavutluk'unuzda birbirinizi yiyeceksiniz!" Benimle bir nazır olarak değil, basit ve inançlı, ancak dürüst bir Türk olarak konuşmuştu. Üstelik haklıydı da.[5]

Sonraları kim bilir kaç kez El-Maan kaymakamını ve imparatorluğun en ücra eyaletlerinde karşılaştığım, sadece "Arnavut" şöhretine sahip oldukları için yabancı topraklarda yabancı insanlara hükmeden yüzlerce ve yüzlerce Arnavut'u düşünmüşümdür. Ve Arnavutluk'ta birşeyler elde etmek isteyen ancak yalaktaki yerin darlığından ötürü birbirlerini parçalayıp ayakları altında çiğneyen insanları dehşet ve tiksinti içinde seyretmek zorunda kaldığımda, bu Jön Türk'ün kehanete benzer sözlerini kim bilir kaç kez hatırlamışımdır.

Sonraki günlerden birinde grubumuz, yani Abdurrahman Paşa, hariciye nazırının iki oğlu, Tevfik Paşa, Weiss Paşa ve ben, Petra'ya bir gezinti yaptık. Uzaklık kuş uçuşu 50 km.'den fazla değildi. Bize bu civarların araba kullanmaya uygun olduğunu da söylemişlerdi. Elbette karayolu yoktu, ancak cesur ve dayanıklıydık, bu işi başarabileceğimiz umudundaydık. Gerçekten de iyi bir şekilde ilerliyor, saatte on, on iki kilometre mesafe katedebiliyorduk. Tabii arabamız sık sık çamura saplanıyordu. Bu durumda arabayı kaldırıyor ve itiyorduk. Talihimiz yine de yaver gitti. Fazla arıza çıkmadan sekiz saat sonra Petra'ya ulaştık. O zamanlar için bu bir başarıydı – yine de bir saatlik yürüyüşle harabelere ulaşmadan önce bizi Elci'de bir gece kamp kurmaya zorlayan bir başarı. Petra hakkında çok araştırma yapılmıştır ve bugün bazı gezi rehberlerinde yer almaktadır. O zamanlar ise neredeyse kimse tarafından bilinmi-

5 Talat Paşa Mart 1921'de mülteci olarak bulunduğu Berlin'de, Jön Türklerin Birinci Dünya Savaşı 1914-18 döneminde halklarına karşı işledikleri cinayetlerin intikamını almak isteyen Ermeniler tarafından öldürüldü.

yordu ve sadece bilimsel eserlerde *"Arabia petraea"*'daki Nabatlılar Krallığı'nın başkenti olarak geçmektedir. Hâlâ görülebilen harabelerden bir meydan, bir tiyatro ve birkaç tapınağın kalıntıları anılmaya değerdir. Kayalara ve mağaralara oyulmuş çeşitli dünyevî ve dinî anıtların daha iyi korunmuş olduğunu gördük. Birkaç saat içinde bir amatörün bakıp anlayabileceği her şeyi görüp inceledik, bol bol fotoğraf çektik. İki genç subay arkadaşım, bu sanat dalının uzmanıydı.

Gece kampımız berbattı. Yokluğumuz esnasında Abdurrahman Paşa'nın şoförü köy sakinlerinin birinin evindeki toprak zeminli odayı temizletip süpürttürmüş, birkaç halı ve örtüyle kaplamış, büyük bir iştahla silip süpürdüğümüz akşam yemeğinin hazırlanmasını sağlamıştı. Bu taş çölündeki yemeğin lezzeti hiç de fena değildi; kuskus ve keçi kızartması, haşlanmış yumurta ve pide, sonrasında da hurma ve keçi sütü vardı.

Ertesi sabah geri döndük. Köyden bazı atlılar kılavuz olarak bize eşlik edince daha süratli ilerleyebildik. Öğlene doğru tekrar El-Maan'daydık ve Anaze şeyhlerinin, istasyonun 18 km. güneybatısında bir vadinin dibine, cılız bir kaynağın başına kurulmuş kamplarında davetli olduğumuz ziyafet için hazırlanmaya başladık. Saat 10 sularında trenimizin önünde, yanlarında 30 kadar muhteşem eyer takımı binek atıyla görkemli bir süvari grubu belirdi. Ziyafete tüm heyetimiz davetliydi, ancak yarısı bile icabet etmedi. Reisimiz böyle bir maceraya atılmaya cesaret edemeyecek kadar yaşlı ve sıhhatsizdi. Mevkii olarak onun ardından adliye nazırının oğlu, Şurayı Devlet üyesi Ârif Hikmet Bey ve Sultanın ikinci mabeyincisinin oğlu Şurayı Devlet üyesi Mehmet Ali Bey Holo geliyordu; fakat ikisi de bir gün zarfında 35 km.'lik atlı yolculuğunun üstesinden gelemeyecek kadar şişman ve rahatlarına düşkündüler. Böylece temsilciliği General Şükrü Paşa üzerine aldı ve göğe yükselerek güneşi perdeleyen bir toz bulutunun içinde yola koyulduk. Önümüzde ve ardımızda Araplar atlarını dörtnala sürüyor, kıt fişeklerini havaya sıkıyor, içlerinden geldiği gibi bağırıp çağırıyor, bizleri de kendilerine katılmaya davet ediyorlardı. Eyersiz atların üzerinde de olsak onlara katılmayı isterdik,

fakat kendimizi rezil etmemek için çok dikkatli olmak zorundaydık. Zira bir kanepe kadar geniş, üzengileri neredeyse bir kızak büyüklüğünde, rengârenk kadife ve yaldızlı şeritlerle süslenmiş (palan adı verilen) görkemli Türk tören eyerlerinin üzerinde oturuyorduk. Bu eyerin üzerinde kalabilmek için devamlı dengeyi ayarlamak gerekiyordu, biz de dengemize fazla güvenemiyorduk. Yine de iki buçuk saat sonra kampa ulaştık. Yaklaşık 300 kadar atlı bizi karşılamaya geldi, müthiş bir gürültü içinde en az elli metre uzunluğundaki önü açık kabul çadırına ulaştık. Çadırın iç kısmını kaplayan halıların ve deve tüyü minderlerin üzerine sırayla oturduk, sırtımızı çadırın arka duvarına verdik, yüzlerimizi açık girişe yönelttik. Usulüne uygun ve bol lâflı selamlaşma faslından sonra, misafirlere ellerini yıkayabilecekleri metal ibrik ve leğenler tutuldu. Hizmetkârlar önümüze uzun, havlu benzeri bir kumaş şeridi yerleştirdiler, herkese pide ve kaşık dağıtıldı, içinde yağlı koyun çorbası bulunan çanaklar getirildi, derken yemeğe başlama sorunu boy gösterdi. Ben kılımı bile kıpırdatmıyordum. Bir tarafımda Abdurrahman Paşa ve birkaç Arap şeyhi, diğer tarafımda da hariciye nazırının oğlu iki arkadaşım oturuyordu. Allah'a şükür, onlar da ilk çanağa kaşıklarını uzatmadılar. Bir sonraki yemeğin beklentisiyle, kötü pişirilmiş pideyi kemiriyordum. Sonra ziyafetin ana yemeği, üzerinde tepsinin büyüklüğüne göre iki ya da dört kızarmış koyun bulunan, yağdan parlayan pilav dağları getirildi. Araplar ihramlarının ve gömleklerinin geniş yenlerini sıvayıp parmaklarını pilava daldırarak, kısa sürede dağın içine pek çok tünel açtılar. Bu arada hizmetkârlardan biri hançer benzeri bir bıçakla yağlı koyun parçaları kesip misafirlerin önüne koyuyordu. Bir türlü yemeğe elimi uzatamıyordum; bu yağ selinin görüntüsü midemi bulandırmış, koyun etinin kokusu beni alt üst etmişti. Sırtımı minderlerden birine dayadım ve hasta olduğumu söyledim. Bana içinde aromalı baharlar bulunan sert bir içecek, bir nevi hurma likörü getirdiler. Bunu içince gerçekten de kendimi daha iyi hissettim. Gözümün önünde öğünler geçit resmi yapıyordu; kaç öğün geldi, ne tür yemeklerdi, hatırlayamıyorum.

Fakat sonra hizmetkârlar içinde kırmızı yengeçler bulunan büyük bir kâseyi, gri-yeşil bir sos dolu daha küçük bir kâseyle birlikte önümüze koydular. Sote yengeçlerin görüntüsü çok davetkârdı, hemen elimi uzattım. Bana her lokmamı önce sosa batırmam gerektiğini söylediler. Gülüşen Arapların dediğini yaptım ve ne göreyim, bu yemek gerçekten de şahaneydi. Tadı ıstakozu, belki de kuş etini andırıyordu. Yedikçe yiyordum – yengeç dağlarının içindeki en büyük mağara mutlaka benimkiydi. Biraz soluklanabilmek için bitkin bir şekilde arkama yaslandım. Gülüşmeler arasında hiç olmazsa bu yemeği beğenip beğenmediğimi soran sesler yükseliyordu. "Harikaydı" diye karşılık verdim, "fakat bu kadar çok küçük yengeci nereden buldunuz?" O anda kahkahayı patlattılar. "Yengeç mi?" diye güldüler, "bunlar çöl çekirgeleri, ekşi süt ve çöl baharlarıyla tatlandırılmış bir sosla hazırlanırlar!" Tabii hepsi bunu öğrenince tiksinmemi ya da daha kötü şeyler yapmamı bekliyorlardı. Fakat ben bir kez daha mertçe "yengeç"lerime uzandım ve ölümcül bir kayıtsızlıkla şöyle dedim: "Neden bir çekirge devamlı deve pisliği didikleyen bir tavuktan daha az iştah açıcı olsun ki?" Bu mantıklı çıkarsamam hepsinin aklına yattı, böylece üst tabaka Araplar arasında pek rağbet görmeyen, ancak gerçekte son derece lezzetli olan bu yemeğin itibarını da artırmış oldum.[6]

Öğle yemeğinden sonra sırasıyla el yıkama törenine katıldık. Tüm bu yağın ve çeşitli sosların sabun olmadan elimizden nasıl temizleneceğini merak ediyordum. Öğrenmem fazla sürmedi; öncelikle, çatal bıçak kullanmayan ilkel halklar, parmak uçlarını büyük bir ustalıkla kullanabildikleri için ellerini pek az kirletirler, ikincisi temizlenme faslında kullandıkları bir tür

6 Çekirge sürüleri bir bulutu andırır şekilde bir bölgeye yaklaştığında, bu hayvanların konmaktan hoşlandıkları yerlere çabucak beyaz keten örtüler serilir. Bu örtüler sonra süratle balyalar halinde dürülür. Kadınlar ve çocuklar etrafına oturur, hayvanları teker teker çıkartır, parmaklarına geçirdikleri yüksük benzeri bir bıçakla baş ve kanatlarını kesip bir teknenin içine atarlar. Sonra keten bezin içinde kalan gövdeler silkelenir, yere yayılır, iki gün güneşte kurutulur, tuzlanarak çuvallara doldurulup muhafaza edilir. İhtiyaç anında çekirgeler çuvallardan alınır, yıkanır, tereyağında veya palmiye yağında kızartılarak servis edilir.

sarı toprak, yağı derhal bertaraf eder. Bu toprağın cilt sağlığı için ne derece faydalı olduğu bilinmez; ancak çöl Arapları kozmetik konusunda uygar insanlar kadar titiz değildir. Ziyafeti at sergisi takip etti, buna bir de küçük deve sergisi eklendi. Çöl sakinleri, amatör gözlerin zorlukla ayırt edebileceği çok çeşitli deve türlerine sahiptirler. Ancak bir yük devesi, bir savaş veya yarış devesi ile yanyana durduğunda, fark çok açık görülür. İlki daha büyüktür ama daha kaba, hantal yapıdadır, ikincisi ise daha cins, ince yapılı ve asabidir. Bu hayvanlar çabuklukları, mağrur hareketleri ve muhtelif refleksleriyle, birinci sınıf bir İrlanda veya Arap atından hiç de aşağı kalmazlar.

Güzel "çöl prensesimiz" gün boyunca kendisini göstermedi; ancak kamptan ayrılırken onu bize refakat eden görkemli bir atlı grubunun başında, at üzerinde gördük. Bir düş kadar güzel, soylu ve bir ceylan kadar narin bir sarımtrak kısrağa biniyordu. Hayatım boyunca bu kadar harikulade bir hayvan görmemiştim. Hayvan yürümüyor, koşmuyor, bir başbalerin gibi uçarcasına dans ediyordu, tıpkı bir hülyaya ya da Rönesans döneminden bir süvari resminin vücut bulmuş haline benziyordu.

Acaba aklımızı karıştıran gençliğimizin hayal gücü müydü? Grubumuzun en az yarısı, civardaki tek dişi varlık olan bu küçük kızın görüntüsü karşısında çarpılıp kalmıştı. Bilemiyorum; elimizde olmadan, hep birlikte atlarımızı ona doğru sürmek, "yaşa, yaşa" nidalarıyla etrafında dönmemiz gerektiğini hissediyorduk. Kızın ifadesinde hiçbir değişiklik olmadı, sadece keffiyesinin kenarıyla yüzünü örttü ve dansını önümüzde sürdürmek için atını ileri sürdü.

Trene ulaştığımızda lambaların yakılmış olduğunu gördük. Refakatçilerimiz ve onlarla birlikte "koruyucu meleğimiz", vedalaşmak üzere atlarından indiler. Çabuk çabuk birbirimizi selamladık. Sonra Araplar atlarına bindiler, ancak kendisine kömür karası bir aygır getirilmiş olmasına rağmen, "prensesimiz" bunu yapmadı. Abdurrahman Paşa'ya döndü ve şöyle dedi: "Bu kısrağı bir hatıra olarak arkadaşına armağan ediyorum. Ona iyi baksın!" Sonra atına binip uzaklaşmaya yeltendi, ancak onu durdurdum – fazlasıyla değerli olan bu armağanı ka-

bul etmem mümkün değildi. Hem manevi (Arapların en sevdikleri atlarına nasıl bağlı olduklarını biliyordum), hem de maddi açıdan değerliydi. Kız gücenerek bana sırtını döndü. Tam o anda aklıma bir fikir geldi: On atışlı modern bir mavzer tabancasının ve fişekliğinin asılı olduğu kemerimi çözdüm, Mannlicher marka dürbünlü av tüfeğimi omzumdan aldım ve hepsini ona uzattım. Kız hoşnutlukla gülümseyerek kabul etti. Sonra eyerine atladı ve ebediyyen yitip gitti! Ancak onun hatırasını ve yüzünü asla unutmadım, uzun yıllar boyunca dostum Abdurrahman Paşa aracılığıyla her fırsatta ona armağanlar gönderdim, ta ki, kim bilir Arabistan'ın neresinde, hayatının mutluluğunu buluncaya kadar.

Şam'a dönüş seyahatimiz herhangi bir olay olmadan geçti. Heyetimizin Şam'da üç gün "dinlenmesi" öngörülmüştü. Ben de dostum Abdurrahman Paşa'nın sağladığı fırsatı değerlendirerek, otomobille Palmyra gezisine çıktım. Şam civarındaki yollar felaket durumdaydı, dört saatte ancak 50 km. yol alabilmiştik. Fakat sonra, Qasr es-Segal'ı geçince, bozkıra ulaştık ve Jebel et-Tawil etekleri boyunca sıkıntı çekmeden harabelere doğru yol aldık. Varışımızdan bir saat kadar önce, yani yaklaşık 15 km.'lik bir mesafeden, ufukta bir siluet şeklinde uzun sütun sıralarını gördük. İnsanı büyüleyen bir manzaraydı bu. Çölün ortasında geçmişin yüksek ve muhteşem kültürünün izleri, hemen yanında da günümüzdeki çöküntünün bir sembolü olarak sefil Arap köyü Tadmur! Palmira harabeleri günümüzde pek çok bilim adamının anlatımları ve çok sayıda fotoğraf sayesinde dünyaca tanınmaktadır. Ancak o zamanlar Palmira pek az seyyah tarafından ziyaret ediliyordu.

Beyrut'ta tekrar emektar "İzmir" gemimize yerleştik. Bu arada yapılmış olan sıkı tamirat sonrasında, bu gemiyle artık bir dünya turu bile yapabileceğimize dair bize güvence verdiler. Tabii ki o kadarına niyetimiz yoktu, çünkü eski dostumuza pek de güvenmiyorduk ve kuşkularımızda haklı olduğumuz, İstanbul'a varışımızın hemen öncesinde ortaya çıkacaktı. Gemide beni esasen hoş, ancak biraz da "mahcubiyet veren" bir sürpriz bekliyordu. Gemi süvarisi, üç "atımın" da gemiye yük-

lenmiş olduğunu söylüyordu! Hemen ön güverteye koştum ve bir de ne göreyim? Üç özel bölmede, Mareşal Kâzım Paşa'nın küçük, kahverengi aygırı, Abdurrahman Paşa'nın baklakırı atı ve "prensesimin" İsabella kısrağı! Mareşalin emir erlerinden biri, bu atlara İstanbul'a kadar refakat etmekle görevlendirilmişti. Söyleyecek söz bulamıyordum, hem sevinmiş hem de utanmıştım. Bu kadar cömert bir dostluğa nasıl karşılık verebilirdim ki? Güzel, asil ve cömert eski Şark! Eğitimin ve yaşam tarzın ne kadar zarif ve olağanüstü, cömertliğin ne kadar ölçüsüz ve aynı zamanda ince ruhluydu! Üç kuruşluk malım ve dar kafalı günlük yaşantımdaki pek çok ayrıntı için duyduğum "Avrupaî" endişenin, o zamanın yozlaşmış, ancak hâlâ muhteşem ve yüce gönüllü Şarkında yeri yoktu.

Seyahatimiz bizi önce Filistin'e götürdü. Gece yarısı Beyrut limanından ayrıldık ve ertesi sabahın erken saatlerinde Hayfa'ya ulaştık. Buradaki karşılama Beyrut'taki kadar görkemli değil, ancak çok daha düzenliydi. Bizi Jisr el-Mecami'den Ürdün'e götürecek olan özel bir tren hazır bekliyordu. Trene bindik. Tren ağır ağır tepelerden çıkıyordu; solumuzda Tabor Dağı, sağımızda Karmel Dağı yükseliyordu. Bir zamanlar tarih yazmış olan bu alçak, kel, sarımtırak gri renkteki tepeler, bugün hüzünlü hatta çirkin bir manzara arz ediyorlardı. Kaybolmuş ve unutulmuşa benzeyen bazı kiliseler görüyorduk, buraların bir zamanlar taşıdığı öneme işaret eden en küçük bir iz bile yoktu ortada. Affide istasyonu yakınlarında, deniz seviyesi yüksekliğinde, tren yavaşça Ürdün vadisine doğru inmeye başladı. Nehrin üzerindeki köprüye ulaştığımızda, deniz seviyesinin 208 m. altına inmiştik bile. Seyahatimiz burada sona erdi; günümüzde Hayfa'yı Hicaz Demiryolu'nun Derat istasyonuna bağlayan kısmının yapımı, o günlerde henüz sona ermemişti.

Kutsal suları bereketli ve sükûnetle yanı başımızda akan, yeşil kıyıları güney ülkelerinin doğal bolluklarının canlı bir kanıtını oluşturan Ürdün, bizim için hazırlanmış olan zengin öğle yemeğine çok uygun bir çerçeve sunuyordu. Geri dönüş vakti gelene dek, buradaki güzel ağaçların gölgesinde bir süre keyif çattık. Civardaki köylerden de bizi selamlamak üzere he-

yetler gelmişti. Bunlar konuştukları lisan ve görüntü bakımından Arap'tılar – fakat çok değişik bir türdendiler; ne şehirliydiler, ne de bedevi. Her durum ve dönemde kendisi için iyi olduğunu düşündüğü dengeyi tutturmaya çalışan bir hesapçılar ve çıkarcılar grubuydu bu. Buralarda yeni dünyaların yaratılıp eskilerin yıkıldığı geçmiş hadiselerin işaretleri, coğrafyadan ziyade bunların hal ve tarzında açığa çıkıyordu. Samî ırkının bedensel ve ruhsal özellikleri, bu Araplarda başka hiçbir yerde olmadığı kadar belirgindi. Yahudi de değildiler, ancak bu iki ırkın akrabalığını başka herhangi bir yerde olduğundan daha açık seçik ortaya koyan "bir şey" idiler.

Güneşin batımından önce tekrar gemiye döndük ve şehirde sözü geçen bir paşanın İtalyan stilindeki villasında verilecek akşam yemeği için hazırlanmaya başladık. Büyük bir konukseverlik ve cömertlikle karşılandığımız, denizin üzerindeki kayalık bir tepeye inşa edilmiş bu evde, gece yarısına kadar kaldık. Ancak bu bizim açımızdan pek ilginç bir davet değildi, Riviera'nın herhangi bir yerinde verilecek bir davetten farkı yoktu. Gece yarısı gemimiz Yafa'ya doğru yol almaya başladı.

Görevimiz aslında sona ermişti, ancak reisimizin sona erdirmek durumunda olduğu küçük bir "gizli" görevi daha vardı. Kısa bir süre önce Tel Aviv'de kurulmuş olan "Jewish Research Mission" [Yahudi Araştırma Misyonu] hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmişti. Bu mesele o zamanlar Türk makamlarını ciddi olarak ilgilendiriyordu. 1903 yılının Kasım ayında tesadüfen dönemin Sadrazamı Avlonyalı Ferit Paşa'nın konağında bulunduğum bir günü hatırlıyorum; Paşa bize öğleden sonra Parisli Baron Rotschild'i kabul edeceğini anlatmıştı. Sonradan Rotschild'in Tel Aviv'de 20.000 hektar araziyi (kum tepeleri) kiralama izni istediğini ve bunun için hükümete gayet yüklü bir kira bedeli ödemeye hazır olduğunu bildirdiğini öğrendik. Ancak Sadrazam böyle bir girişime yardımcı olmayı kesin bir tavırla reddetmişti. Rotschild buna rağmen Padişahtan Tel Aviv'de bir "Araştırma Komisyonu" kurmak için izin almayı başarmıştı. İşte biz bu komisyon hakkında rapor hazırlayacaktık. Tel Aviv plajına iki basit küçük ev inşa edilmişti, içlerinde

Dünya Yahudi Birliği'nin belki beş veya altı memuru çalışıyor, Filistin'de yaşayan Arapların ekonomik durumları hakkında bilgi topluyorlardı. Yahudilerin uygun zamanlamalarla cahil ve müsrif Arapların ellerindeki arazileri satın almakta gösterdikleri beceri, bu memurların gayet başarılı bir şekilde çalıştıklarını ispat ediyordu. Bunun sonucu olarak muhtemelen şurada burada şiddet eylemleri yaşanacaktır, ancak Ortadoğu'da söndürülemez bir kavga ateşinin yakılmış olmasının tüm suçu Yahudilere değil, aslında Siyonistlere Filistin yolunu gösteren ve bu yolları düzleyenlere aittir: İngilizlere! Daha sonraları bu hareketin öngörülen sınırların fazlasıyla ötesine gittiği, artık İngiliz çıkarlarına hizmet etmek şöyle dursun, ona zarar bile vermeye başladığı, bundan ötürü de İngiliz siyasetinin Yahudilerin Filistin'e kitleler halinde yerleşmesine aktif olarak karşı çıktığı bilinmektedir; ancak artık çok geç kalınmıştı! Yahudi göçmen akınını durdurmak artık mümkün değildi. Bu akın bugün mucizevi bir gelişim gösterdi, gerçekten olağanüstü işler başardı, ancak aynı zamanda bağrında gelecekteki huzursuzlukların tohumunu taşıyan suni İsrail devletinin de kurulmasına yol açtı. Çünkü Arap dünyası herhalde bir Yahudi kaması tarafından ikiye bölünmeyi sessizce kabullenmeyecektir. Avlonyalı Ferit Paşa'nın akrabalarıyla özel görüşmelerinde Filistin'deki Siyonizm meselesine dair sarf ettiği sözler, bugün bile aklımdadır: "Makedonya, Yunan, Ermeni halklarıyla zaten yeterince sorunumuz var, bir de kendi ellerimizle bir Yahudi-Arap sorunu yaratmamıza gerek yok. Filistin bir zamanlar Yahudilere aitti, ancak Büyük Süleyman ve Küçük Davut'un zamanından bu yana binlerce sene geçti. Haklı veya haksız, Filistin bugün kesin olarak Araplarındır, Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu durumu değiştirmek için ne siyasi ne de manevi bir nedeni vardır."

Vapurumuz Yafa'dan ayrılarak İzmir'e doğru yol almaya başladı. Burada Vali Kâmil Paşa ile oğlu Amiral Sait Paşa bizi gemide ziyaret ettiler. Valinin biraz fazlaca tüccar kafalı oğlunu,[7] evvel-

7 Sait Paşa, memnu veya gayri memnu entrikalarıyla, akla hayale gelebilecek her işe karışırdı. İnsanların Türkiye'nin liberal öncülerinden biri olan babası hakkındaki güzel ve iyi intibalarını bulandırmak için elinden geleni ardına koyma-

den tanıyordum. Kâmil Paşa yaşlıydı ve sağlığı bozuktu. Gemiye yaptığı ziyaret ilgi uyandırmıştı, hepimiz onun mükemmel bir şekilde oynadığı "esas adam" rolünden düşmemesi için elimizden geleni yapıyorduk. Bilhassa "lütfederek" bana özel bir ilgi gösterdi, çünkü oğlu kulağına benim İsmail Kemal Bey'in (tehlikeli bir siyasi kaçak olduğu için bu ismi o dönemde ağza almak pek kolay değildi) yeğeni olduğumu fısıldamıştı. Gayet resmî bir dille, hiç tahammül edemediği amcam Ferit Paşa'nın ve babamın hatırını sordu. Hayatım boyunca karşılaştığım "siyaset büyükleri"nin ancak çok azı üzerimde "büyük bir etki" bırakabilmiştir; ya siyasetin büyüklüklerini anlamakta güçlük çektiğim ya da biraz alaycı bir yapıya sahip olduğum için.

Biz gençler akşamı İzmir'in Türklere ve Avrupalılara ait salaş gece kulüplerinde geçirdik. Bu kulüpler, içerik ve görüntü bakımından eşdeğerdiler. Ancak çok özel, gizli ve kibar olduğu söylenen bir Türk dans lokali ilgimi çekti. Akşam yemeğinden önce iştah açıcı birer rakı almak üzere buraya gittik. Dört arkadaştık. Biraz da komik olan sanatlarını uykumuzu getiren sıkıcı bir müzik eşliğinde icra etmeleri için, bize dört dansöz getirdiler. Çıplak göbekleri, gayet dar kısa kırmızı yelekleri, dalgalanan ipek şalvarları, sivri uçlu küçük pabuçları, başlarında güzel, sanatkârane bağlanmış bir tülle, karmaşık bir törenle sahneye çıktılar. Halk giysileri güzel olabilir ve olmayabilir, insanın hoşuna gidebilir veya gitmeyebilir, fakat asla gülünç değildir. Bizim vakamızda ise gülünç olan içerikti. Kızların hepsi

---

mıştır. Hatta son olarak çeşitli vesilelerle para sızdırmak için Çakırcalı namıyla anılan meşhur bir haydut reisini bile kullanmıştı. Kâmil Paşa ve "liberal" düşüncelerine gelince, şahsen buna işaret eden bir şeye rastlamadığımı ifade etmem gerekir. Gerçek olan, onun ademi merkeziyetçi Ahrar Fırkası'nın manevi lideri olarak görüldüğü, Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in dostlarından biri olduğu, son anda ve geç kalmış –23 Ekim 1912– bir kararla Arnavutluk'un özerkliğine onay verdiğidir (o dönemde sadrazamdı). Ancak tüm bunlar dış koşulların zorlamasıyladı, kendisi sözde "liberal" fikirlerinin hakkını vermek için tüm hayatı boyunca parmağının ucunu dahi kıpırdatmamıştır. Ama o, Yakındoğu'da ve Türkiye'de nedensiz ve haksız bir saygınlığın keyfini çatan İngiltere'nin adamıydı, dolayısıyla İngiltere'nin dostu olmakla övünen herkes, *eo ipso* [kendiliğinden – ç.n.] "liberal fikirlerin öncüsü ve özgürlük isteyen bir rejimin kahramanı"na dönüşüveriyordu.

aynı kalıptan çıkmış gibiydi, 145 ila 150 cm boylarındaydılar, ancak daha ziyade bir *Walkür*'e* yakışacak geniş omuzlara ve başka yuvarlaklıklara sahiptiler. Gerçi ben yaratılış itibarıyla meraklı bir insan değilim, fakat grotesk bir görüntü karşısında, bu fenomeni yakında görme dürtüsünü güçlükle bastırabilirim. Zavallı çocuklar! Daha 15 veya 17 yaşlarında bile değildiler; güzelliklerinin ve karşı konulamazlıklarının farkında olarak, kendinden emin, ancak bir suaygırına yaraşacak zarafetle aramızda dolanıyor, bu arada yüzlerinde birer çizgi gibi duran Tatar gözlerinde son derece ciddi bir ifadeyle bizi süzüyorlardı. Onlara nereli olduklarını sordum; bana İç Anadolu'daki Tuz Gölü yöresinden geldiklerini, yörük kızları ve büyük dansözler olduklarını söylediler. Marifetlerini sergilediler. Sanki şiddetli bir acı çekermiş gibi, histerik bir şekilde kıvrılıp bükülüyor, göbeklerini oynatıyor, onu yukarı ve aşağı, içe ve dışa doğru hareket ettiriyor, tüm bunları ne bir ritmi, ne bir ölçüsü, ne de bir melodisi olan bir müzik eşliğinde yapıyorlardı. Bir zamanlar Altın Ordu Tatar hanlarının Astrahan'daki odalıkları da bunlara benziyor olmalıydı, biz de küçük birer Tatar hanına dönüşmüş olmaktan son derece mutluyduk. Böylece akşam yemeğine de bu lokalde kalmaya karar verdik.

Sabaha karşı beş sularında gemimiz İzmir'den hareket etti. Büyüleyici bir seyahatti. Akşama doğru Çanakkale Boğazı'na girdik, "pilav müşahidimizin" hazırlattığı krallara layık veda yemeğine katıldık, sonra da yatmaya gittik. Sabaha karşın ansızın bütün geminin şiddetle sarsılmasıyla uyandık. Yine neler olduğunu anlamak için kamaralarımızdan dışarı fırladık. Bizi sakinleştirdiler; önemli bir şey değilmiş, pervanenin kanatlarından biri kırılmış, birkaç dakikalığına gemi dümenine sıkışmış, sonra da batmış. Gemi de bu yüzden sarsılmış, yani heyecanlanmaya değmeyecek önemsiz bir olay! Saatte iki mil hızla sabaha karşı yedi sularında İstanbul'a ulaşabilirmişiz. Şarkta, Allah'ın mümine yardımcı olduğu, onu saadet ve merhametle her güçlükten

(*) Walkürler, Cermen mitolojisinde baba tanrı Wotan ve yeryüzü tanrıçası Erda'nın kızları Brünnhilde ve onun savaşçı kız kardeşleridir. Walkürlerin görevi, savaşta ölen kahraman savaşçıların ruhlarını Valhalla'ya taşımaktır – ç.n.

çıkarttığı söylenir: "Allah kerim". Ben de buna sıkı sıkıya inanırım. Şarklılar ve Şarklılığın güçlü etkisi altındaki insanlar kendilerini bu büyük ve iyi yürekli "koruyucuya" emanet etmemiş olsalardı, düzensizlikleri ve boş vermişlikleri yüzünden çoktan yok olup giderlerdi. Fakat ne demiştik, Allah kerim!

İstanbul'a varışımız ayrılışımız kadar gürültülü değil, ancak daha düzenliydi. Donanmanın birkaç buharlı teknesi bizi karşılayarak Dolmabahçe iskelesine götürdü; buradan da Yıldız Sarayı'na gittik. İkinci mabeyinci İzzet Paşa Holo bizi karşıladı ve sarayın, içinde bir tür podyumun yer aldığı bir salonuna götürdü. Burada yaklaşık yarım saat kadar bekledik; sonra ardında mabeyincisi olduğu halde Padişah belirdi. Kısık, neredeyse duyulmayacak bir sesle, fakat çok temiz bir Türkçeyle ve sevecen bir dille "demiryolunun" açılışı için katlandığımız zahmetten ötürü hepimize teşekkür etti. Hiçbir şey yapmadan teşekkür toplamak, başarı ve mutluluğun zirvesi olmalı herhalde, diye geçiriyordum bu esnada içimden. Ona uzun, hürmetkâr bir temenna ile teşekkür ettik, reisimiz duruma uygun birkaç söz söyledi, sonra Sultan yanımızdan ayrıldı. Aynı anda içeri, ellerindeki gümüş tepsiler fermanlar ve nişan mahfazalarıyla dolu iki kâtip ve iki hizmetkâr girdi; bunlar, demiryolunun açılışı anısına hazırlanmış olan gümüş madalyalardı.

Sultan Abdülhamid ile iki kere konuşabildim. Birincisi yukarıda tasvir ettiğim vesileyle, ikincisi de sarayın iç bahçesinde, muhafız kıtasından iki Arnavut subay ile yaptığım bir gezinti (1907) esnasında. Bu ikinci vesilede Sultan yanında iki kişi ile bahçe yolunda bize doğru geliyordu. Yirmi adım kala, Sultanın yanındaki adamlardan biri yanımıza gelip muhafız kıtası subaylarının yanındaki kişinin kim olduğunu sordu. Sonra geri gitti. Bir dakika sonra Sultan yanımıza geldi, grubumuzun önünde durdu, bize hitaben neredeyse tek kelimesini anlayamadığım bir dizi lütûfkâr söz söyledi. Sonra yoluna devam etti. Edâ etmek mecburiyetinde olduğum selamlar ve temennalara rağmen, ona bakabilme ve dikkatle inceleyebilme fırsatı bulmuştum. Ufak tefek, zayıf yapılı, kambur duruşlu, burnu büyük ve kemerli, uzun ve kapkara sakallı bir adamdı.

içerideki ve dışarıdaki düşmanlarının iddia ettiği gibi kanlı bir despot olduğu yönünde bir emareye rastlamadım. En fazlası, kurnaz, sinsi, kimseye güvenmeyen bir Anadolu köylüsünün tarzı ve hali tavrı görülebilirdi onda. Eğitim almadan, dünya tecrübesine sahip olmadan, bir saray çevresinde görülebilecek ne varsa sadece onları görmüştü: Aptal ve entrikacı kadınlardan, sadık ama cahil hizmetkârlardan, ruhsuz ve gözünü para hırsı bürümüş saraylılardan, irili ufaklı casuslardan, üçüncü ya da dördüncü sınıf memurlardan oluşan bir topluluk. İnsanlık tarihinde zorbalığıyla tanınmış, yüzlerce yıldır hüküm süren bir hanedanın soyundan geldiğini de unutmamak gerekir. Abdülhamid belki despot bir hükümdardı, ancak kesinlikle bir tiran değildi. Rakiplerinin onun omuzlarına yüklediği suçlar –Ermeni katliamı, genç sivil veya askerî talebelerin öldürülmesi– ya nefret dolu iftiralar ya da uşaklarının bazı olaylarda işledikleri cürümlerin abartılmasıdır. O, bu tür uygulamalar için asla emir vermemiştir; belki sonradan uygun görmüş olabilir, o başka! Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşe sürükleyenin o olduğu iddiası doğru değildir. Tam aksine, çevirdiği köylü entrikaları ve Avrupa'nın güçlü devletleri arasındaki rekabeti kullanması sayesinde, imparatorluğun çöküşünü birkaç on yıl kadar geciktirmiştir. İmparatorluk, idare şekli ve yöntemi ile zaten 200 yıl öncesinden ölüme mahkûm edilmişti. Abdülhamid'in onu kurtarması mümkün değildi; dinî ve milliyetçi akımlar imparatorluğu parçalayacak ve yıkacaktı. Elbette, idareyi iyileştirmesi şüphesiz mümkündü! Fakat bu bir kurtuluş çaresi olabilir miydi? Hiç sanmıyorum. Avrupa'nın en mükemmel idaresi kesinlikle Avusturya-Macaristan monarşisiydi – o bile milliyetçiliğin zincirlerinden boşanmış dalgaları karşısında yıkılıp gitti. Abdülhamid ne bir melek ne de bir şeytandı! Yapısı ve zihniyetiyle modern akımlar ve anlayışlar zorlaması karşısında geri çekilmek zorunda kalan, çağa uygun olmayan, heterojen, teokratik bir devletin, aynı şekilde çağa uygun olmayan bir hükümdarıydı, hepsi o kadar.

Seyahatler

Artık bir kere egzotik gezilerin tadını almıştım ve böyle bir seyahati gerçekleştirmek için her fırsatı değerlendiriyordum. Kuruçeşme'de o dönemin Bahriye Nazırı Hasan Paşa'ya komşu olmuştuk; şaka yollu olarak ona "donanma yutan" da denirdi.[1] Halk bu saygın ünvanı ona düşman donanmalarına korku sa-

1 Hasan Paşa, Tenedos (Bozcaada) doğumlu bir Türk'tü. Türk-Rus Savaşı (1877-78) sırasında genç bir deniz subayı olarak bazı küçük görevlerde kendisini göstermişti. Bakanlıktaki hiyerarşi basamaklarını yavaş yavaş tırmanmış ve Sultan nezdinde amirlerini başarıyla jurnalleyen biri olarak göze batmak suretiyle, günün birinde (1881) Bahriye Nazırı olmuştu. Amcasının ve kendisinden önceki Padişah Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde önemli bir rol oynayan, donanma, sonraları daima Abdülhamid'in gözüne batan bir dikendi. Sadık Bahriye Nazırına gerçekten de donanmayı tesirsizleştirme görevini vermiş miydi, bilmiyorum. Fakat Türk donanmasının 1905 yılında artık var olmadığı, bir vakıadır. Türk-Yunan savaşı (1896-97) esnasında donanma derin bir uykuda bulunduğu Haliç'ten güçlükle ayrılabilmiş ve ancak Çanakkale Boğazı'na kadar ulaşabilmişti. Açık denize çıkmaya ise hiçbir zaman cesaret edememişti, çünkü Yunanlılar sahip oldukları biraz daha modern üç veya dört gemi ve dört açık deniz torpido botuyla, Türk donanmasını kapana kıstırmışlardı.

Bu biraz komik amiralin haleti ruhiyesini tasvir etmek için, bahriye astsubayları bir protesto esnasında memnuniyetsizliklerini ifade etmek için yemek kazanını içindekilerle beraber devirdiklerinde korkudan ödü patlayan sultana verdiği cevabı aktarmak yerinde olur: "Heyecanlanmanıza gerek yok, haşmetlim, bunlar isyan çıkaracak değiller, zaten asi de değiller – isyan edemeyecek kadar aptallar!"

lan bir amiral olduğu için değil, aksine yüksek görevine başladığında Avrupa deniz kuvvetleri arasında üçüncü sırayı alan Türk donanmasını, yirmi yıl zarfında bir hurda yığınına dönüştürdüğü için layık görmüştü. Buna karşın deniz kıyısında muhteşem bir konağa ve daima yenilenen bir hareme sahipti. Oğlu Tümamiral Şükrü Paşa, benim arkadaşımdı. Suriye seyahati sonrasında onu ziyaret etmiş ve bu vesileyle babasıyla tanışma imkânı da bulmuştum.

Nazır, seyahatim hakkında bana uzun uzadıya sorular sordu ve bilhassa gemi güvertesindeki durumla ilgilendi. Ona karşı dürüst davranmadığımı itiraf etmeliyim. Her şeyi överek göklere çıkardım ve nihayetinde de çok şükür gerçekleşmesi mümkün olmayan bir dileğimi dile getirdim: "Bir daha dünyaya gelebilseydim, bahriye subayı olmayı isterdim!" Nazır gururla gülümsedi ve "deniz subayı olmama gerek kalmadan, bir savaş gemisinde güzel bir yolculuk yapabilmemin" imkânlarını araştıracağını söyledi.

İki hafta sonra Şükrü Paşa Bahriye Nezareti'ndeki makamına gelmemi, babasının onu bana bir savaş gemisiyle Arap Yarımadası etrafında bir seyahat imkânı sağlamakla görevlendirdiğini bildirdi. Nezarette, Bahriye Nezareti'nin gemisinde seyahat edecek misafiri sıfatıyla, "Peleng-i derya" (deniz leoparı) adlı muhribin komutanına tanıştırıldım. Komutanın, görkemli, bembeyaz bir bıyığı ve babacan bir çehresi vardı –mürettebatı ona "beybaba" diyordu–, ancak bir "deniz leoparı"nda savaş tanrısından başka her şey olabilecek yaşlıca, şişman bir adamdı. Zaten, gemisi de artık herhangi bir savaşçılık meziyetinden uzaktı. Çeşitli deniz istasyonlarında ve donanmanın Haliç'teki yatak odasında geçirdiği 20 yıllık hizmetten sonra, barışçı bir hüviyete bürünmüştü. Yine de güzel bir görünüme sahipti; 1800 tonluk ince bir üç direkli gemiydi, pırıl pırıl beyaza boyanmıştı, güzel bir buharlı motoru, dört güverte topu ve kıçta gayet zarif bir komutan kabini vardı. Benim kabinim ve önündeki salon gayet hoş bir manzara arz ediyordu; son derece memnun ve mesuttum. Aralık 1905'te yola koyulduk; bir miktar çalkantılı bir denizden Port Said'e ulaştık

ve kanalı geçmeye hazırlandık. Ancak burada bizi bir sürpriz bekliyordu! Kanal ücreti henüz Bahriye Nezareti tarafından havale edilmemişti. Kahire'ye telgraf çekmekten başka yapabileceğimiz bir şey yoktu. Bundan da bir sonuç alamayınca, "beybaba", hesap memuru ve ben Kahire'ye giderek Osmanlı mutasarrıflığında bu meseleyi hallettik. Bundan da Kahire'yi ziyaret etmek gibi bir fayda sağladık. Süveyş'ten sonra seyahatimiz Sina Yarımadası boyunca Akabe'ye doğru uzandı. Görevimiz esasen Arap Yarımadası'nın kuş uçmaz kervan geçmez köşelerine Türk donanmasının varlığını ispat etmekti. Gerçi uysal "deniz leoparı"mızla, bahriye kuvvetlerimizin ancak mütevazı bir kısmını takdim edebiliyorduk, çünkü uğradığımız limanların sakinleri yabancı savaş gemilerinin çok daha etkileyici örneklerini görmüşlerdi. Ancak Osmanlı hükümranlığı altında bulunmayan Araplar üzerinde bıraktığımız etki, her şeye rağmen etkileyici ve duygulandırıcıydı. Kızıldeniz'deki Qunfidha'da, Hadramut kıyısındaki Mokalla'da, Umman kıyısındaki Salata'da ve Katar kıyısındaki Doha'da, güverte parmaklığına yaslanarak, saatler boyunca halkın "Allah! Yansur üs-Sultan!" (Allah Sultanı daima muzaffer kılsın!) nidalarıyla geminin kıçında ucu suya değen Türk bayrağını öpmek için teknelere doluşarak gelişini seyrettim. Bu cahil insanların bu basit dileğinin arkasında, halifeye nasıl bir bağlılık, ne büyük bir güç vardı! Onlar ve milyonlarca başka Müslüman için Sultan, Kuran'ın "Küllü Mü'minin uhve" (tüm Müslümanlar kardeştir) sözünde en anlamlı ifadesini bulan birliği, İslâmın bütünlüğünü simgeleyen "halife"ydi. Bu aidiyet duygusu, Osmanlığı İmparatorluğu'nu bir dünya kudreti haline getiren, Osmanlı ailesine siyasi ve manevi saygınlık kazandıran (aralarında ilk on Osmanlı Sultanının da bulunduğu) birkaç büyük adamın eseriydi. Jön Türkler tüm bunları Osmanlı İmparatorluğu'nun en kritik döneminde, Birinci Dünya Savaşı'nda, devletin gerçek imkânlarıyla bağdaşmayan büyüklük kompleksleri ve hoyratlıklarıyla yok ettiler. Ve bu birlik sembolüne gönüllü olarak büyük bir saygı gösteren Araplar, birkaç İngiliz Lirası karşılığında, bu sembolü aşağıla-

mak için harekete geçirilebildiler. Bu dönüşümün esas nedeni elbette zamanın gerekleri ve koşullardır, ancak Jön Türklerin bilgisizliğinin ve tecrübesizliğinin de buna küçümsenmeyecek bir katkıda bulunduğu inkâr edilemez.

Akabe o zamanlar deniz kıyısında birkaç yıkık dökük evden ve tepelerdeki daha da sefil köylerden ibaret sefil bir limandı; ancak siyasi önemi, durumuyla orantısız bir şekilde gelişmişti. Mısır ve Süveyş Kanalı'nı elinde bulunduran İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu büyük ancak pek korunaklı olmayan koya kalıcı bir şekilde yerleşmesini kesinlikle istemiyordu. Varlığı bile unutulmuş bir müdür, tantanalı bir şekilde 'kale' olarak adlandırılan yarı yıkık bir sur kalıntısında ikamet ediyordu. Birkaç ay öncesine kadar Akabe'deki Türk hükümdarlığı sadece laftaydı. Akabe kimsenin umurunda bile değildi. Ancak Hicaz Demiryolu projesi gerçekleşmeye yüz tutunca, İngiltere ilkin elindeki tüm imkânlarla projeyi geciktirmeye gayret etmiş, bunda başarılı olamayınca da, hiç olmazsa El-Maan ile Akabe arasındaki yan hattın inşasına engel olmaya çalışmış, Türk makamları da bu arzuyu sessiz sedasız kabullenmişlerdi. Ancak buna rağmen günün birinde hiç beklenmedik bir şekilde iki İngiliz bahriye bölüğü Akabe'yi işgal ediverdi. Sultan ve hükümet bu keyfî davranış karşısında o kadar şaşırmış ve ürkmüşlerdi ki, neredeyse olayı sineye çekmeye hazırdılar. Bu noktada gayretli bir Arnavut (dönemin sadrazamı Avlonyalı Ferit Paşa) duruma müdahale edip İngilizlerin oyununu bozmuştu. Ferit Paşa Sultanın huzurunda davranışlarının doğuracağı sonuçların tüm sorumluluğunu üstlendikten sonra Britanya hükümetinden birliklerini geri çekmesini istemiş, aksi takdirde Türk ordusunun onları dışarı atacağı tehdidini savurmuştu. Aynı anda 4. Kolordu'nun ve Hicaz'ın özerk tümeninin harekete geçmesini emretmişti. Üç gün zarfında (ültimatom beşinci günde doluyordu) El-Maan'da 15.000 asker toplanmıştı ve 130 km. uzaklıktaki Akabe üzerine yürümeye hazırdılar.

Hiç beklenmedik bir şekilde ben de bu meselede mikroskobik denebilecek bir rol oynadım. Amcam o kritik günlerde bir akşam beni çağırttı ve beni derhal Alman elçisini ziyaret et-

mekle görevlendirdi. Ona gizlice durum hakkında bilgi verecek, hükümetinin bu hareket tarzı hakkındaki görüşlerini öğrenecek ve onayını alacaktım. Saat 21'di. Derhal kiralık bir arabaya atladım, Taksim'deki Alman sefaretine gittim ve sefir Herr Marschall von Bieberstein ile görüşmek istediğimi bildirdim. Önceden ayarlanmamış bir ziyaret için oldukça tuhaf bir saat olmasına karşın, yine de kabul edildim. Herr von Bieberstein beni dikkatle dinledi, sonra hemen Berlin'i haberdar edeceğini ve yarın akşam bana cevabı bildireceğini söyledi. Ertesi gün saat 22'de haberi ilk alan ben oldum. Berlin sadece rıza göstermekle kalmıyor, aynı zamanda mümkün olan her türlü desteği vaat ediyordu.

İngiltere'nin Kırım Savaşı'ndan (1854) sonra Yakındoğu'ya yerleşmiş bulunan siyasi ve ekonomik hükümranlığına karşı, Alman İmparatorluğu yirmi yıldan bu yana sessiz sedasız, ancak gayet etkili bir rekabet yürütüyordu. Bağdat Demiryolu (1904 yılında ilk 200 kilometresi hizmete girmiştir), bu rekabetin en canlı sembolüydü. Çünkü bu hattın aslında Kuveyt Körfezi'nde son bulması öngörülmüştü ve böylece Britanya İmparatorluğu'nun hayatî önem taşıyan çıkarlarını zedeleyecekti – ya da en azından İngilizler böyle düşünüyordu. Bunun üzerine, Hint-Britanya Haberalma Servisi'nin idaresinde, İran Körfezi'nden başlayarak Arap Yarımadası'nın büyük kısmını kapsayan ve gerçekten de Türk hükümranlığına zarar veren bir entrika ağını, hiç dikkat çekmeden yavaş yavaş ördüler. Kuveyt o zamanlar iki rakip arasında çekişme konusuydu: Gerek Türkler gerek Almanlar için, geleceğe dair planların, sadece platonik uzak bir hedefiydi; Kuveyt'in nasıl olsa ellerinde olduğunu düşünüyorlardı. Bölgenin şeyhi, aynı zamanda Basra vilayetine bağlı bir Türk kaymakamı olarak görev yapıyor ve bu ünvanını miras bırakabiliyordu. Arada bir İstanbul'a gelerek yardım veya bir nişan için yalvaran, Sultana sadakatiyle[2] temayüz etmeye

2 Şeyh Mübarek üs-Sabah'la İstanbul'da amcamın evinde tanıştım. Çöl Araplarının ne görünümünü ne de özelliklerini taşıyordu. Yırtık bir tacirin veya haydutun Fars-Arap kırması timsaliydi, kendisini hep cehaletinin ve koşulların bir kurbanı olarak takdim etmeye çalışıyordu. O zamanlar "dünyanın en zengin

çalışan, pek de makbul olmayan çok sayıdaki şeyhten biriydi. İngilizlerin tutumu ise tümüyle farklıydı: Aldıkları bir kararı gerçekleştirmek istedikleri her yerde büyük bir enerji ve parayla harekete geçiyorlardı. Sonuç alınamadığı takdirde bile asla dostlarını terk etmiyorlardı. Gerçi Akabe meselesinde İngilizler geri çekilip gemilerine binmek zorunda kaldılar, ancak zor duruma düşürdükleri birkaç önemsiz şeyhi yanlarına alarak yıllarca desteklediler.

Arabistan kıyıları boyunca ilerleyen seyahatimiz Mekke'nin limanı Cidde'ye uzandı. Şehir korkunç derecede pisti, ölümcül bir güneşin altında kavrulmuştu ve susuzluktan kırılıyordu. Hac mevsiminde cehennemin bu köşesi bir nebze olsun hareketlenirdi; ancak bu, gelen ve giden hacıların sebep olduğu feci bir kaostan ibaretti. Bu zavallı insanlar tüm resmî makamlar tarafından akla hayale gelebilecek tüm bahanelerle soyulurlar, ancak onlar da çok zaman beraberlerinde en korkunç hastalıkları getirirlerdi. Cidde'yi ziyaret ettiğimiz esnada henüz hac mevsimi değildi. Şehir hüzünlü, terk edilmiş ve sessizdi. Burada tanıştığım en ilginç kişi, Mister G.H.M. adında bir İngiliz bakkalıydı. Her türlü malın satıldığı bir dükkânı vardı. Yakın uzak tüm Araplar ona geliyordu, çünkü adam kredi de açıyordu. Mükemmel bir Arapça konuşuyordu, herkesi tanıyordu ve en uzak kabilelerin durumu hakkında bile ayrıntılı bilgilere sahipti. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu adamın İngiliz Haberalma Servisi'nin Kahire merkezinin en başarılı ajanlarından biri olduğu ortaya çıktı.

İki gün sonra önce Qunfidha'ya, ardından Hodeida'ya gittik. Kamaran'ın karantina istasyonunda kömür ve tuzu alınmış taze deniz suyu yükledik, Perim'in önünden geçerek Hint Okyanusu'na açıldık. Aden'e uğramadık. Fakat körfezinde bile Hint Okyanusu'nun ölçüsüz büyüklüğü ve kudreti ile bizim gemimizin küçüklüğü, nahoş bir şekilde kendisini belli ediyordu.

---

adamı" olmaktan çok uzaktı, bu nedenle Beşiktaş'taki imparatorluk sarayının misafirhanesinde kalıyordu. Fakat daha o zamanlar bile, kendisini göstermek istediği gibi zararsız biri değildi. O ve ülkesi, Arabistan'daki silah kaçakçılığının merkeziydi.

Durmaksızın vuran kocaman, köpüksüz dalgalar, bizi fena halde çarpıyordu. Sığındığımız küçük Mokalla koyu da bu muazzam tabiat gücüne karşı bize yeterli koruma sağlayamıyordu; burada da acımasızca sallanıyorduk. Mecburen dengemizi tekrar bulabilmek için karaya çıktık. Kıçında ucu yine suyun içinde yüzen bir buçuk metrelik bir Türk bayrağı taşıyan altı kürekli bir sandalla iskeleye ulaştık. Pırıl pırıl beyaz yazlık üniforması içinde komutanımız mülayim Beybaba, hesap memuru, iki astsubay, göz kamaştırıcı beyaz giysiler içinde sivil olarak ben, hepimizin başında da hiçbir kıyafete yakışmayan kırmızı fes. Her taraf bağırıp çağıran, ellerini kollarını sağlayan Araplarla doluydu. Komutanın niyeti önce liman memurlarını ziyaret etmek, ardından şehirde bir tur atmaktı. Ancak bunu yapmaya fırsat bulamadık. Altı tayfa ve bir astsubay kayıkta kaldı; karaya çıkan bizler ise kalabalık tarafından kuşatılarak bir sele kapılmış gibi sürüklenmeye başladık. Bu insanlarla anlaşmak mümkün değildi. Gırtlaktan gelen, zor anlaşılır bir Arapça konuşuyor ve öyle korkunç bir gürültü koparıyorlardı ki, halifeye iyi dileklerden ve devletinin bekasına dair temennilerinden başka bir şey anlayamıyorduk; ancak bu sırada, halifenin kanlı canlı temsilcileri olarak, nefesimiz kesilinceye kadar itilip kakılıyorduk. İnsan seli ansızın önünde küçük bir meydan bulunan yedi veya sekiz katlı bir binanın önünde duruverdi. Biraz daha iyi giyimli iki Arap bize doğru gelerek sırayla kucakladılar (Musafaha), sonra da binanın ikinci veya üçüncü katına tırmandığımız dar ve karanlık bir taş merdivene götürdüler. Burada halılar ve divanlarla güzel bir şekilde döşenmiş, minderlerin üzerinde zayıf, sakallı bir Arap'ın oturduğu büyük, alacakaranlık bir odaya girdik. Bu adam şehrin ve civarının şeyhiydi (veya sultanı). Ayağa kalktı, bizi nezaketle selamladı, ellerini kaldırarak Sultan-Halife'nin onuruna bir dua okudu. Sonra bizden oturmamızı rica etti. Arapçası daha anlaşılırdı, komutanımıza Mokalla'nın bize ait olduğunu, istediğimiz her şeyi yapabileceğimizi söyledi! Ancak Mokalla'da yapacak fazla bir şey yoktu; hurma ve bir miktar kahve satın aldık, ancak insanlarla mahcup edici bir anlaş-

mazlığa düştük, zira kimse para almak istemiyordu. Mokalla uzaktan bakıldığında Ligurya rivierasındaki, Spezia ve Cenova arasında bulunan yerleşim merkezlerini andırır. Binalar sekiz veya dokuz katlı gökdelen izlenimi uyandırır, ancak içlerine girildiği zaman sadece ön cepheden ibaret oldukları anlaşılır; arkalarında, dağın taşlarına oyulmuş basamaklar veya tahta merdivenlerle çıkılan bir dizi oda bulunur. Şehrin benim dönemimde 5000 veya 6000 nüfusu, oldukça fakir bir çarşısı, iki veya üç camii, yağmurun nadiren yağmasından ve en yakın kaynağın şehre bir ila bir buçuk saat uzaklıkta olmasından ötürü içmeye elverişli olmayan kıt suyun bulunduğu birkaç sarnıcı vardı. Havası sağlıklı, ancak son derece sıcaktı. Ocak ayında şehre vardığımız gün, termometre gölgede 32 dereceyi işaret ediyordu. Hadramut bölgesi civarındaki bölge ve insanlar, müthiş ilgimi çekiyordu. Her şehir, hatta her yerleşim yeri az çok bağımsız bir şeyhe, emire veya sultana bağlıydı, ancak bunların hiçbiri de İngiliz "uşağından" başka bir şey değildi. Aden'in İngiliz valisi, her şeyi ve herkesi örgütlüyor ve yönetiyordu. Bu yerleşim yerlerini ziyaret ettiğinizde, "İngilizler nerede?" sorusu geliyordu aklınıza. Hiçbir yerde ve yine de her yerde idiler. Kimse onları görmüyordu; ancak bazen bir yerlerde bir gemi beliriyor, sıska görünümlü bir iki İngiliz karaya çıkıyor ve siyaset çarklarını çalıştırmak üzere birkaç gün kalıyorlardı. İngilizleri sever ya da nefret edersiniz – ancak sömürge meselelerini düzenlemekte ve idare etmekte gösterdikleri başarı takdire şayandır.

Kıyı boyunca ilerleyerek, bazı yerlerde durarak, Umman'ın başkenti Maskat'a doğru yol alıyorduk. Gemideki yaşam benim için pek rahattı; gölgelik bir köşede kitap okumuyorsam, sabahtan gece yarılarına kadar pijama ya da Şam işi sabahlığımla dolaşıyordum; güvertenin altı genellikle fazlasıyla sıcaktı. Sık sık yelkenler açılıyor, gemimiz dalgaların üzerinde bir martı gibi süzülüyordu. Akşam olunca komutanla birlikte kıçta güzel halıların ve yastıkların üzerine oturuyor, rakı içiyor ve daima birinci sınıf olan akşam yemeğimizi yiyorduk. Yemekten önce ve sonra mürettebatla birlikte akşam ve yatsı namaz-

larını kılmayı asla ihmal etmiyorduk. Mülayim beybabamızın namazın dinsel kaideleri ile dinin alkol yasağını nasıl bağdaştırdığını hiçbir zaman tam olarak anlayamadım; başarılı bir denizci, mürettebata iyi bir baba ve bu arada artık benim için de iyi bir dost olan iyi yürekli kaptanımızın akşam yemeğinden ve görünüşe göre çok hoşlandığı sohbetimizden aldığı zevki rezil etmek istemiyordum.

Maskat, Umman, Hürmüz Boğazı, Bahreyn, Katar kıyıları bugün tanınmış ve gezilmiş yerlerdir; kitaplar, mecmualar hatta filmler, bu bölgeleri tüm dünyaya tanıtmıştır. Günümüzde bu bölgelerin bazılarında yerin altından fışkıran petrol, buraları dünyanın en aranan ve değerli yerlerine dönüştürmüştür. Bu nedenle bu bölgeleri ve buralara yaptığım ziyaretleri anlatmayacağım. Ancak vurgulamak istediğim bir nokta var: 1905 yılında her şey çok farklıydı. Buraların nasıl bir değer taşıdığının kimse farkında değildi. O zamanlar "servetten" söz edildiği zaman, bundan inci avcılığı ve Bahreyn'de birkaç Hint-Fars tacirinin elinde tuttuğu ticaret anlaşılıyordu. Bugün petrol kaynakları sayesinde milyarlara sahip olan o zamanların küçük bir şeyhi, boynunda bir inci dizisi sergilediğinde, "Binbir Gece" masallarından fırlamış bir mucizeyle karşılaşıldığı zannına kapılınırdı.

Güzel havada ve sakin denizde el-Katif'e ulaştık. Burası, o zamanlar Basra Vilayeti'ne ait olan El-Hasa bölgesinin Türk mutasarrıfının makamıydı. Bu yerleşimin bulunduğu küçük koy kuzey, batı ve doğu rüzgârlarından korunuyordu, ancak burada etkisini hissettiren güneydoğu muson rüzgârları, gemileri rahatsız edebiliyordu. Su, toprak ve gök, gri-sarı bir ışığa boğulmuştu. Boş ve çıplak sahil, Tannura'nın ilk tepelerine kadar uzanıyordu. Küçük bir ada koyun girişini kapatıyordu, ancak üzerindeki çok sayıdaki palmiyeye rağmen burası da çöl gibi görünüyordu. Limanda sahil ulaşımını sağlayan birkaç yelkenli tekne (sambuk) bulunuyordu. Kıyıda tüf ve lav taşlarından yapılmış ilk evler yükseliyordu. İki ya da üçü diğerlerinden daha büyük, hatta iki katlı gibi görünüyordu; onun ardında da sefil kulübeleri ve evleriyle yerleşim uzanıyordu. Ka-

raya çıkmaya karar verdik. Kayığımız kıyıya yaklaştıkça, uzaktan görmüş olduğumuz iki katlı evlerin hatları belirginleşti. Birinin üzerinde Türk bayrağı dalgalanıyordu. Burası mutasarrıfın makamı olmalıydı. Harap bir iskele bozuntusuna yanaştık, orada birkaç asker ve yarı Arap, yarı Avrupalı gibi giyinmiş bir gümrük memuruyla karşılaştık. Bizi, büyük bir şaşkınlıkla Arnavut olduğunu öğrendiğim mutasarrıfın yanına götürdüler. Adı Mahmut Mahir Efendi'ydi ve Berat'lıydı. Kültürlü, çok okuyan, ancak 14 yıl önce anayurdundan ayrıldıktan beri ruhuyla ve davranışlarıyla neredeyse bir Türko-Arap'a dönüşmüş bir adamdı. Hükümet binasında yalnız başına oturuyor, yine Arnavut bir jandarma, bir tür emir eri olarak ona hizmet ediyordu. Burada, "dünyanın öteki ucunda", Osmanlı İmparatorluğu'nun yurtlarından binlerce kilometre uzaklıktaki "geniş çayırlarında" yine iki Arnavut yaşamaktaydı. Biri en yüksek, diğeri en düşük memur derecesinden maaş alıyordu. Sırf ataları yüzyıllar öncesinde imparatorluğun icra kuvvetinin geleneksel mümessilleri olduğu için, kendilerine tamamen yabancı olan bu insanların üzerinde diledikleri gibi hüküm sürüyorlardı. "Günün birinde kendi haline bırakılıp da, bu kendini hep haklı görmeye, başkalarına emirler vermeye alışkın insanlar tarafından iskân edilip yönetilecek olursa şayet, küçük Arnavutluk'umuzun başına neler gelir acaba?" diye geçirdim içimden ve bunu mutasarrıfa da söyledim. Mahmut Mahir Efendi bilgili ve akıllı bir adamdı, içinde en küçük bir coşku kıvılcımı bile taşımamasına karşın, mizah anlayışı oldukça gelişmişti: "O durumda neler olacağını, bize zaten halkımızın tarihi söylüyor. 2000 yıl önce, atalarımız olan İlliryalılar ve Epirotlar, ayrıca akrabalarımız olan Makedonlar ve Traklar, dünyanın yarısı üzerinde hâkimiyet ve hükümranlık kurmuşlardı. Sayıları mutlaka birkaç milyondu. Bugün sayıları bir buçuk milyon hastalıklı insana düşene dek, 2000 yıl boyunca birbirlerini yemeleri gerekti. Şimdi de kendi köklerini tümüyle kazımaları için, büyük bir hasretle bekledikleri şu özgürlüğün ve bağımsızlığın 20 yılı yeterli olacaktır." Mahmut Mahir Efendi, abartılı bir karamsar olduğu gibi, şakadan da fazlasıyla hoşla-

nıyordu. Ancak Arnavut halkının eski ve yeni tarihi önyargısız bir şekilde araştırıldığı takdirde, onun endişelerinin bir kısmına katılmamak mümkün değildir.

İki gün sonra Kuveyt'e doğru devam ettik. Koy küçük ve korunaklıydı, şehir de, eğer Arapların şartları için bu kadar yüksek sıfatlar kullanmak caiz ise, zengin ve büyüktü. İran Körfezi'nin bütün şehirleriyle ve ülkenin iç kesimleriyle yapılan ticaretin canlılığı, çarşıda kendisini belli ediyordu. Fakat bu şehrin daha o zamanlar bile farklı, özel bir durumu vardı: Komşu ülkelerde herhangi bir düşmanın ya da yasaların takibatından korunmak isteyen herkes için bir *"refugium peccatorum"* idi.[3] Gemimizin komutanıyla birlikte Kuveyt kaymakamı Mübarek üs-Sabah'ı ziyaret ettik. Şeyh (veya Emir) bizi çok dostça karşıladı, akşam ve öğle yemeğine davet etti, hatta gemide bize iade-i ziyarette dahi bulundu. İstanbul'da Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa tarafından çok iyi karşılanmıştı ve her fırsatta şükranlarını dile getiriyordu. Ya sarayı? Büyük, üç katlı, herhangi bir mimarî veya sanatsal özelliği bulunmayan bir Arap eviydi. Bizi burada nispeten alçak, ancak güzel oymalı ahşap bir tavanı, pencerelerinde de ilginç ahşap kafesler (muşarabi) olan bir salonda kabul etti. Kuveyt bugün bir masal ülkesi oldu, şehirle birlikte tüm sosyal ve sağlık kurumlarının

3 Sonradan Suudî Arabistan kralı olacak olan Vahhabî şeyhi Abdülaziz bin Suud da yıllarca mülteci olarak burada yaşamıştı. Başlangıçta Kuveyt şeyhinin misafiriydi, ancak sonra onu İngilizler desteklemeye başladı. İngiliz-Hindistan Haberalma Servisi merkezinden kendisi ve maiyeti için ayda 1000 İngiliz lirası alıyordu. Şehrin yakınlarında bir mülteci kampı kurmuştu. Şammar şeyhi İbn Reşid'in kendisini kovduğu (1902) Riyad'a geri dönmek için uygun bir fırsat (1916-17) kolluyordu. Bu olaylar, Türkiye (Almanya) ile İngiltere arasındaki yıllarca süren rekabet mücadelesinin bir evresini oluşturur. Büyük Şammar kabilesinin (22.000 çadır) Bâb-ı Âli tarafından desteklenen şeyhi sadece dinsel değil, siyasi rekabetten ötürü de Vahhabîlerin düşmanıydı. Bu iki kabile arasında çıkan savaşta İbn Suud yenildi ve düşmanın intikamına terk edilen başkentinden kaçmak zorunda kaldı. Şammarlar Bağdat'ın güneyinde otlaklara sahiptiler ve Hail'i başkentleri olarak görüyorlardı. Daha güneyde, yani Orta Arabistan'da ise Vahhabî kabileleri oturuyordu. Vahhabîlerin nihaî zaferi ile günümüzde durum değişmiştir. İbn Reşid sülalesi, galipler tarafından yok edilmiştir. Ailenin 70 üyesinin başı aynı günde kesilmiştir (1918). Şammarlar ve Arabistan'ın diğer kabileleri, bu arada kendisini kral ilan etmiş olan Abdülaziz'e boyun eğmişlerdir.

birinci sınıf olduğu söyleniyor. Benim dönemimde sadece çarşısı renkliliği ve özgünlüğü ile ilgi çekiciydi. Tüm komşu ülke sakinleri tarafından ziyaret ediliyordu. Araplar, Farslar, Türkler, Hintliler, Kürtler, Ermeniler, Avrupalılar, dar ve düzensiz sokaklarda birbirlerini dirsekleyerek kendilerine yol açmaya çalışıyorlardı. Harap dükkânlarda Şark el sanatlarının en güzel örnekleri, Avrupa sanayiinin mezat mallarının yanında üst üste yığılıydı. Ticaret dünyasında bu şehir Arap, Türk, Fars ve Hint âlemleri arasında bir bağ teşkil ediyordu.

Buradan da ayrıldık ve ağır ağır üç saat sonra Şatt ül-Arap'a (Fırat'la Dicle'nin birleştiği yer) ulaştık. Fao'dan gemimize bir kılavuz geldi ve bizi yavaşça nehrin gri-sarı sularına yönlendirdi. İki saat sonra nehrin sağ yakasındaki birkaç çirkin evin önünde durduk. Burada bulunan Basra şehrinden hiçbir şey görülmüyordu – nehrin sağı ve solu tümüyle göz olabildiğine bir palmiye ormanıyla kaplıydı. Babamın bir arkadaşı, Talip Paşa, davetini kabul etmem ve Basra'da bulunduğumuz sürece misafiri olmam için nazikçe ısrarda bulundu. Bu nezaketi için ona minnettar kaldım, çünkü büyük bir hurma sanayiinin ve 20.000 kadar hurma ağacının sahibi olan paşa sayesinde, Basra'yı kendi kendime yapabileceğimden çok daha hızlı ve kolay tanıma fırsatı buldum. Ancak Basra'nın ne mimarî ne de çevre açısından bir güzelliği vardır, ne de herhangi bir şekilde ilginçtir. Sadece yakınlarda bulunan Küfe şehri İslâm dünyası için önemlidir. Kültürel açıdan; çünkü burada Kûfi yazısı denilen hat sanatı geliştirilmiştir. Dinsel-siyasi açıdan, çünkü burası Sünnilerle Şiiler arasındaki ihtilâfın en canlı merkezlerinden biridir. Ancak bugün bu yerin kalıntıları neredeyse tümüyle ortadan kalkmıştır ve insan burasının bir zamanlar çok önemli bir kültür ve ticaret merkezi olduğunu tasavvur etmekte güçlük çeker.

Üç gün sonra mülayim komutanımızla ve bu bir buçuk aylık yolculuk esnasında bana iyi birer yoldaş ve dost olan diğerleriyle vedalaştım, Karaçi'ye giden bir İngiliz gemisine bindim ve bir miktar hüzünle de olsa, birkaç ay boyunca Basra'da kalacak olan "deniz leoparı"mızı son kez selamladım. Karaçi'den

dönüş seyahati için beni İskenderiye'ye götüren Avusturya Lloyd kumpanyasını tercih ettim, oradan da İstanbul'a geçtim. Esas olarak Bahriye Nazırı'na borçlu olduğum güzel ve çok ilginç bir seyahat yapmıştım.

İstanbul'da beni başta hoş olmayan, ancak sonra gayet hoş bir fırsata dönüşen bir sürpriz bekliyordu. İki küçük kız kardeşim tifüse yakalanmıştı, hekimler küçüğünde bir de ciğer komplikasyonundan endişe ediyorlardı. Kendisini biraz daha iyi hisseder hissetmez, onunla birlikte –hekimlerin tavsiyesi üzerine– Alman bir hemşirenin refakatinde birçok "kaçamak"tan sonra Cannes ve Nizza'ya [Nice] dinlenmeye gittik.

"Alnına bu sene bol bol seyahat etmek yazılmış", derdi iyi bir Müslüman. Güzergâhımız bizi İstanbul üzerinden Budapeşte'ye, Viyana'ya, Salzburg'a, Meran'a, Milano'ya, Torino ve Cenova'ya, oradan da altı hafta kaldığımız Cannes'a, sonra üç hafta konakladığımız Nizza'ya, nihayetinde de Napoli, Palermo, Taormina, Catania, Chania, Heraklion, Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'a geri götürdü. Neyi yapıp neyi yapmamamız gerektiğine dair evde edilen tembihleri, hekimlerin verdiği reçeteleri ve kürleri, iyi yürekli hemşiremizi dehşete düşürerek çöpe atıverdik, gittiğimiz her yerde gece gündüz şahane eğlendik, canımızın istediği gibi hiçbir şeye dikkat etmeden dolanıp durduk. Sonuç, seyahatin sonunda kız kardeşimin on kilo almış, sağlığının düzelmiş ve güçlenmiş olmasıydı; hekimler ve şaşmaz ev diyetimiz bir kez daha ağır bir yenilgi almıştı. Gezimiz dört ay sürmüştü, ancak bu vakit kesinlikle boşa geçirilmiş değildi. Cannes'da, dostum Freiherr [Baron – ç.n.] von Chlumecký'nin[4] görüşlerine bir cevap ve aynı zamanda düzeltme niteliği taşıyan, *"Arnavutların Hedefleri ve Geleceği"* adlı ilk siyasi makalemi kaleme almıştım. Pek çok noktada onun fikirlerine ve bakış açısına ters düşmesine rağmen, makalem Chlumecký tarafından *Österreichischer Rundschau*'nun bir eki olarak yayımlandı.

4 *Chlumecký*, Leopold Frhr. V.: Avusturya-Macaristan ve İtalya. Batı Balkan Meselesi ve İtalya'nın Adriyatik'teki Hükümranlık Mücadelesi. Leipzig-Wien 1906.

Bu seyahatten bana unutulmaz bir anı kalmıştır. Bizi Napoli'den Palermo'ya götürecek olan İtalyan gemisindeki akşam yemeğinde, daha o zaman kamuoyu tarafından tanınan sosyalist mebus Philippo Turati ile tanıştık. Sohbet bizi yavaş yavaş sosyalizmin ilkelerinden komünizmin ilkelerine götürdü. Diğer yolcular da sohbete katıldılar. Ben bu tür kâfirane sapkınlıklardan bir şey anlamadığımı, ancak değişiklik olsun diye, bu konularda birşeyler öğrenebilmek maksadıyla önemli bir sosyalistin –onu *"perturbatore delle masse"* [halk kışkırtıcısı] diye adlandırıyordum– anlatacaklarını dinlemek istediğimi itiraf ettim. Konuştukça Turati'nin coşkusu arttı, bize sosyalistlerle komünistlerin esasen aynı amaçları güttüklerini, sadece sosyalistlerin amaçlarına evrim yoluyla, komünistlerin ise devrimci kıyamlarla ulaşmak istediğini anlattı. Kamulaştırmalardan, devletleştirmelerden, geçici olarak paranın kıymetinin düşürülmesinden söz ediyordu. Nutkum tutulmuştu, bu adamın bir budala olduğunu düşünüyordum! Theresianum'da bize daima "efendilerin", "kendilerine Tanrı tarafından emanet edilmiş halka" iyi davranmakla yükümlü oldukları öğretilmemiş miydi? Başta kral olmak üzere efendilerin hepsi bu görevlerini yerine getirdikleri takdirde –ki bunu yapacaklarından kimsenin şüphesi olmamalıydı–, Turati'nin bize anlattıklarına ne gerek vardı ki? Marx adında bir adamın varlığını, onun bu teorileri *Das Kapital* adlı bir kitapta toplamış olduğunu biliyordum. Ancak kitabı okuyamamıştım; o ve benzerleri okulda bize pornografik broşürlerden daha bile katı şekilde yasaklanmıştı. Ancak Turati gibi normal insanların, ki üstelik o özel bir yetenek olarak kabul edilen yüksek eğitimli biriydi, etraflarına bu tür saçmalıkları anlatabileceklerine, dahası, insanların bu öğretilere kulak verip onların peşine takılabileceklerine bir türlü aklım almıyordu. Hayatımda ilk defa bu meseleye kafa yoruyordum. Aradan 50 yıl bile geçmeden bu teorilerin gerçeğe dönüşeceğini ve boynumuzu kıracaklarını o zamanlar kim tahmin edebilirdi ki?

Arnavut Millî Hareketinin Doğuşu ve Gelişimi

1903 ila 1912 yılları arasında "Tanrı'nın lütfuyla" göreve gelmiş en üst makam ile aramda tek bir mesele, tek bir görüş ayrılığı bulunuyordu: Halkımın millî hakları! Milliyetçi duygularımın coşkusu o dönemde kaynama noktasına ulaşmıştı. İstanbul hükümetinin Arnavut halkının haklarını hiçe sayma ve ayaklar altında çiğneme tarzını, sadece Arnavut halkının varlığı için değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki varlığı için de bir tehlike olarak görüyordum. Bu nedenle düşüncelerimi ve duygularımı sadece bu noktada yoğunlaştırıyor, devlete karşı aldığım tavrı buna göre belirliyordum. Karşı tarafın saiklerini göz önünde bulundurma ve anlayışla karşılama yeteneğinden yoksun, "öfkeden gözü dönmüş bir şovenist"tim.

Devletin inşası ve muhafazası için yüzyıllar boyunca birlikte çalışmış ve birbirine sıkı bir şekilde bağlanmış olan bu iki halkın, Arnavutların ve Türklerin arasında o yıllarda başlayan anlaşmazlığın içeriği neydi? Bunun üzerine pek çok şey yazılmıştır. Ben de dahil olmak üzere, bu meseleyle ilgilenmiş olanların çoğunluğu, Türkleri ve Osmanlı makamlarını Arnavut halkına bilerek ve isteyerek haksızlık yapmakla suçlamıştır. Ancak bu doğru değildir. Arnavutluk halkının düşmanları olan Balkanlı komşularımız, Türk önyargılarının kalesine, düşmanlarımızın

dinî ve millî fanatizmlerinin burçlarına bezelyelerle ateş açmamızı eğlenerek seyrettiler. Yunanlılar, Bulgarlar ve Sırplar, Arnavut halkını millî haklarından esirgemek konusunda, daima Türklerle aynı fikirdeydiler. Türkler ise iki kategoriye ayrılmaktaydı: Bir kısmı, imparatorlukta sadece ortak değil, daima efendi rolünde olan Müslüman Arnavutların uygun bir fırsatını buldukları anda, imparatorluktan kopmaları anlamına gelebilecek özel haklar talep etmelerine çok öfkeleniyorlardı (Hıristiyan Arnavutlara bir diyecekleri yoktu); diğer bir kısmı ise, "eskiden beri kitaplarını ineklere yediren" Arnavutların, o güya "güzel ve zengin lisanlarıyla" kim bilir hangi edebî ihtiraslarını tatmin etmek için kendi dillerinde okullar açma taleplerine resmî makamlarca izni verilmemesine öfkelenmelerini, alaycı ve acıma dolu bir gülümsemeyle izliyorlardı. Neden Makedonya ve Girit'te Slavca-Yunanca konuşan Müslümanlar, Lazlar, Kürtler, geri kalan diğer bütün halklar kendi dilleriyle ilgili aynı talepte bulunmuyorlardı? Bazı Arnavutların bu dönekçe tutumu, Allah'a ve Sultana ihanetten başka neydi?

Arnavutlar arasında da bu konuda farklı görüşler vardı: Bazıları ne istediklerini tam olarak biliyor, diğerleri ise bu meseleye ilgisiz, hatta düşmanca yaklaşıyordu. Her üç inançtan (Katolikler ve Müslümanlar çoğunlukta olmak üzere), halkın tüm tabakalarından ve bütün farklı toplumsal koşullardan gelenlerin bir bileşiminden oluşan, [millî toplumları içinde] binde bir ila iki oranına sahip bir azınlık konumundaki Arnavut milliyetçilerinin, tıpkı yaşadıkları bölgelerin güneyde Yunanistan'a, kuzeyde Karadağ ile Sırbistan'a bağlanmasının kaçınılmaz olduğunu düşünen Yunan ve Sırp muhipleri gibi, belirgin hedefleri vardı. Arnavut milliyetçileri, tam da Yunanlı ve Sırp hedeflerinin ortaya koyduğu bu tehlikeye karşı Osmanlı makamlarından, Arnavut dilinde eğitim veren okullar ve millî kültürün tam anlamıyla özgürce geliştirilmesi için izin talep ediyorlardı. Halk kitlesine gelince, bugün kabul etmek gerekir ki, bu meseleye tümüyle kayıtsızdı. Zaten hiçbir zaman okulları olmamıştı ve böyle bir ihtiyaç da hissetmiyorlardı. Ancak Müslüman veya Katolik dağ halkı arasında faaliyet gösteren

bir tek okul, bir tek öğretmen mevcut değilken, Ortodoks şehir ve taşra sakinlerinin arasında, değerlendirme yeteneğinden yoksun Türk makamlarının izniyle papazlar, Yunan ve Sırp okulları, kötü emellerini gerçekleştiriyorlardı – kesinlikle Arnavutların ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine. Israrla millî okullar isteyen Arnavut milliyetçileri bu talepleriyle imparatorluktan ayrılmayı değil, aksine Türk makamlarını uyandırmayı ve onları doğru yola sokmayı umuyorlardı. Geniş Arnavut kitlelerinin 1900 ila 1906 arasındaki halet-i ruhiyesi çok ümitsizdi. Kimse kendisini varolan milletlerden birinin üyesi olarak görmüyordu: Her yerde halk birbirinden kesin hatlarla ayrılmış iki ayrı kampa bölünmüştü. Bir tarafta, 'nesin?' sorusuna "elhamdülillah Türküm" diye karşılık veren halkın dörtte üçlük kesimi bulunuyordu; ancak bu cevabı kelime manasıyla almamak gerekir, çünkü bir millete aidiyetten ziyade bir dine aidiyeti ifade etmekteydi. Geri kalan çeyrek, yani Ortodokslar ve bazen –ender olarak– Katolik Arnavutlar ise "gâvur" olarak tanımlanıyordu. Böylelikle yalnızca itibarsızlaştırılmış olmuyor, aynı zamanda farklı, hatta yabancı bir unsur olarak Arnavut halkının bütünlüğünden kopartılıyorlardı. Gerçek durumun bu şekilde saptırılması Arnavut halkının dağılmasının ilk adımı ve keyfi olarak ayrıştırılan bu halk gruplarının, Arnavutlara yabancı ve düşman olan başka milletler tarafından ele geçirilmesinin hazırlığıydı.

Millî Arnavut hareketi, bir asırdan bu yana basamak basamak ilerleyen bu milliyetsizleştirmeye karşı mücadele bayrağını açmıştı. Bu konudaki ilk girişimler geçen [19.] asrın ortasında görülür. Bu uyanış Arnavutların Türklere ve onların merkezileştirme çabalarına karşı yaklaşık yirmi yıl süren bir savaşa (1843-1847 arasında Tanzimat reformlarına karşı mücadeleler) varan direnişlerinin eseridir, ancak çok daha derin psikolojik-ulusal saiklerinin olduğu da muhakkaktır. Osmanlı idaresi, uzun süren feodal dönemi boyunca Arnavutlara federalist sistemleri içinde tümüyle özerk bir iç idare imkânı tanımıştı. Kendi ülkelerinde istedikleri gibi at koşturabiliyorlardı. Savaşlar, onlara katılan binlerce Arnavut için bir gelir kaynağıydı;

devletin diğer eyaletlerindeki paralı askerlik imkânı, savaş tutkunu gençlere kazanç ve sevilen bir faaliyet alanı sağlıyordu. Tanzimat reformlarıyla birlikte tüm bunlar bir anda son bulacak, Arnavutlar da şablona uygun olarak sadık tebaa rolüne bürüneceklerdi. Böyle bir beklentiye karşı çıkmaları son derece doğaldı ve birdenbire eskiden daha farklı, daha iyi bir şey olmuş olduklarının, yani Türk değil de Arnavut olduklarının farkına vardılar. Elbette daha o aşamada milliyetçi hedeflerin varlığından söz etmek abartı olacaktır. Gerçi Arnavutlar eskiden beri kendi hayatlarını yaşamış, özelliklerini korumuş ve bunun bilincinde olmuş, ancak gerçek anlamda millet olma duygusunu ancak geçen [19.] asrın ortalarından hemen önce, ilk millî-kültürel faaliyetlerle birlikte geliştirmiştir. Doğal olarak Tanzimat reformlarının uygulanma döneminde Türk makamlarına karşı yürütülen sonu gelmez yerel çatışmalar, Arnavutları Türklere yabancılaştırmıştır. Söz konusu dönemin daha birkaç yıl öncesine kadar imkânsız kabul edilen bir belge, bu yabancılaşmanın kanıtı niteliğindedir. Bugün Atina'daki Yunan Parlamentosu kütüphanesinde bulunan bu belge Avlonyalı Mahmut Bey, Delvinalı Abdül Bey ve Müslim Gjonleka (Zeynel Gjonleka'nın oğlu) liderliğindeki Labëri bölgesi İhtiyar Meclisi'nin (kuvend) 18 Mart 1847 tarihinde aldığı; her milletin kendi idari yapısına sahip olacağı, diğer millî unsurla bağının hükümdarın şahsiyetinden ve ortak donanma ile ordudan ibaret olacağı bir "Yunan-Arnavut Krallığı" kurulması için Yunan kralına Arnavutların Türklere karşı direnişini destekleme teklifi götürülmesi yolundaki karardır. Bu teklifi (aralarında sadece beş Ortodoks'un bulunduğu) 44 Arnavut soylusu imzalamıştır. O zamanlar Yunanistan'da General Kolletis başbakandı. Yanya yakınlarındaki Zirak köyünde doğmuştu ve bu nedenle Arnavutların başvurusunu destekledi. Fakat onu ne parlamentoya ne de arkadaşlarına kabul ettirebildi, çünkü onlar Arnavutların Yunan Krallığı çerçevesinde istedikleri özel statüyü kabul etmek niyetinde değildiler.

Arnavut halkının üst tabakası, aradıkları türden bir uzlaşmaya varılamayacağını daha o zamandan hissetmişti. Kırım

Savaşı ve Yunan Albay Grivas'ın buna bağlı macerası, bu hissin daha da güçlenmesine neden olmuştu; ayrıca Arnavut halkına daima düşmanca duygular beslemiş olan Yunanlıların ve Sırpların insafına kalma endişesi Arnavut halkını Osmanlı'ya bağlamaktaydı, çünkü imparatorluk onlara ne de olsa belli bir koruma sağlıyordu. Yunan kralına yapılan tekliften, Arnavutların Yunanistan'a sempati besledikleri gibi bir sonuca ulaşmak çok yanlış olur; bu teklif, Arnavut varlığını ve Arnavutların eskiden beri sahip olduğu imtiyazları yaklaşan yok olma tehlikesine karşı korumak maksadıyla, umutsuzluk ve öfkeyle girişilen bir deneme olarak görülmelidir. Kırım Savaşı esnasında hem Sırpların hem Karadağlıların hem de Yunanlıların, Niş ve civarında, Güney Karadağ'da ve Yanya bölgesinde yaşayan Arnavutları derin bir nefretle takibat altında tuttukları unutulmamalıdır. Yunanlılar daha savaşın hemen başında, 1854 yılında, Albay Grivas'ın liderliğindeki gönüllülerle Metsovon üzerinden Yanya'ya girmeye çalışmışlardı. Bu baskınlar ve benzeri olaylar nedeniyle Arnavutlar tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaştılar, ancak Türkler karşısında, yeni uyanmış milli benlik duygularını yitirmediler. Binlerce yıldan beri durmaksızın kendilerini dış düşmanlara karşı savunma zorunluluğu altında kendi düzenini kuracak sükûnu bulamamış olması, Arnavut halkının trajik kaderiydi ve halen de öyledir.

Artık uyanmaya başlamış olan milliyetçi düşüncenin gelişmesine, bilhassa kültürel etmenler katkıda bulunmuştur. Hatta 19. asrın başlarında Arnavutluk'un Ortodoks sakinlerinin ve bir kısım Ortodoks papazların bile bu çalışmalara yabancı kalmadıklarını teslim etmek gerekir. Örneğin Korfu'nun Ortodoks piskoposu Gjirokastër'li Gregorius Argjirokastritis, 1827 yılında İncil'i ilk defa Güney Arnavut lehçesine çevirdi. Gerçi bunu yaparken daha önce değişik papazlar tarafından yapılmış çevirilerden faydalanmışsa da, yine de şüphesiz bu değerli eser ona aittir. Yunan özgürlük savaşının büyük kahramanı, Suliot kabilesinden Çamërili Arnavut Marko Boçari, bilimsel alanda fazla bir bilgiye sahip olmamasına rağmen, bu yeni yurtsever edebiyat akımına katılmıştı. Hazırladığı *Küçük Gramer* (1809)

ve *Arnavutça-Yunanca Sözlük* mütevazı denemelerdi, ancak bunlar kültürün gelişimi ve Arnavut milliyetinin teyidi için anadilini kullanma arzusunun Ortodoks Arnavutlarda da çok erken bir aşamada varolduğunu gösterir.

Bu düşünsel gelişmede Korçë ve Berat arasındaki dağlardaki Arnavut-Ortodoks-Ulah merkezi Voskopjë'nin de katkısı vardı. Voskopjë daha 17. asırda pek çok aydının sığındığı bir yer olmuştu; burada sadece millî, kültürel çabalar değil, Balkanlar'da eşi benzeri bulunmayan canlılıkta bir ticari faaliyet de gelişmekteydi. Bu hayli sapa şehirde 1720 ila 1769 arasında faaliyet gösteren bir matbaanın semeresine, orada basılmış olan kitaplar bugün bile tanıklık etmektedir.[1] Burada, belki de özel bir Arnavut alfabesi geliştirme denemeleriyle ilgili pek çok gizli yazı ve "yeni keşfedilmiş" alfabeler ortaya çıkmıştır. Bu gizli yazılarla kaleme alınmış belgeler, genellikle Arnavut diliyle yazılmış özel mektupları veya İncil metinlerini ihtiva eder. Bu tür iki deneme özellikle ilgi çekicidir: Bunlardan biri, Petrelë yakınlarındaki bir tekkede muhafaza edilmekte olan, 16. asırdan kalmış olabilecek bir diploma, ikincisi de G.V. Hahn'ın[2] da zikrettiği ve parlak bir şekilde açıkladığı Arnavutça Kitabı Mukaddes çevirileridir. Bu yazılar ve baskılar, Ortodoks Arnavutlarda milli düşünce hayatının çok erken uyandığına delâlet etmektedir.

Voskopjë, yörenin Arnavut kabileleri tarafından, Rus dostu Ortodokslara karşı yapıldığı iddia edilen bir eylem esnasında yakılıp yıkılmıştır. O zamanın çaresizlik içinde kıvranan, aynı zamanda ileriyi görme yeteneğinden de yoksun olan Osmanlı makamları, Arnavutların Yunanlılardan intikam alma arzularına başlangıçta göz yummuşlardı. Dangëlli kabileleri ve onların reisleri, Voskopjë kervanlarının güvenliğinin garantörleriydi. Ancak Voskopjë tacirleri yaklaşık 1765 yılından bu yana, Avlonya

1 Bu matbaada basılmış olan kitapların iki örneği, 1944 yılına kadar Avlonya'daki Avlonya Kütüphanesi'nde bulunuyordu. Bu konuda bkz. Avlonyalı Ekrem Bey: *Abeceja Pelasgijhe*. İstanbul 1909.

2 Hahn, Johann Georg v.: *Albanesische Studien* (Arnavutluk Araştırmaları). 3 Cilt. Jena 1854. 2. cilt.

Sancak Beyi Kurd Ahmet Paşa Ngursa'dan, bölgenin resmî yetkilisi olarak kervanların güvenliğini sağlayabilecek durumda olduğuna, artık o vahşi kabilelere yol ve koruma parası ödemelerine gerek kalmadığına dair güvence almışlardı. Ancak Rusların Yunanistan'da yerli halk tarafından iyi karşılanması ve Türk makamlarının bu yüzden kendilerini genel olarak Ortodokslara, özel olarak da Ulahlara karşı bir intikam seferi düzenlemek zorunda hissetmeleriyle birlikte, Dangëlli kabileleri, Voskopjë'nin birkaç yıldan beri ödemeyi reddettiği koruma parasını, o zamanlar 12.000 nüfusa sahip olan şehri yağmalayıp yakıp yıkarak tahsil etme yoluna gittiler. Şehrin katliamdan kurtulabilen sakinlerinin bir kısmı Korçë veya Berat'a, diğer bir kısmı ise Romanya'ya hatta daha da uzaklara yerleşti. Örneğin bu mültecilerden biri, Viyana'da "Banker" olarak tanına Baron Sina'dır.

Her şeye rağmen Voskopjë'den kaynaklanan kültürel itki tümüyle yok olmamış, Arnavutluk'un üç yerinde yeniden hayat bulmuştur: Korçë, Berat ve Elbasan. Yunanlılar, Tepedelenli Ali Paşa'nın düşüşünden hemen sonra (1822) Yanya'da, Tanzimat reformu sürecinde giderek seçkinleşen, 1860'lara gelindiğinde Avrupa'nın diğer kısmının ölçülerine de denk kabul edilebilecek bir eğitim merkezine dönüşecek olan Zosimea isminde bir lise açmışlardı. Ortodoksların yanı sıra çok sayıda Müslüman Arnavut da bu okula gidiyordu. Sonraları Güney Arnavutluk'ta kurulacak olan çok sayıdaki Yunan şehir ve köy okulunda fanatik Yunan milliyetçiliği propagandası yapılırken, Zosimea Enstitüsü'nün hakkını teslim edelim, burada eğitim gören Arnavutlar şüphesiz eve bir miktar Yunanistan sempatisi ile dönüyor, ancak millet bilincine sahip birer Arnavut olarak mezun oluyorlardı. İsimlerini anacağım birkaç şahsiyet bu iddiamı doğrulayacaktır: Naim, Sami ve Abdül Dume-Frashëri, Avlonyalı İsmail Kemal Bey, Abidin Dino Paşa, George Çako, Turhan Paşa ve diğerleri.

Yunanistan'da yaşayan Arnavutlar arasında da, Yunanistan vatandaşı olmaktan memnun olmalarına rağmen, bu dönemde bir Arnavut milli duygusunun uyandığı inkâr edilemez. Yunanistan'da yaşayan Arnavutlar, içten içe daima Yunanlılardan

daha iyi olduklarını düşünüyorlardı. Bir Yunanlıyla anlaşmazlığa düşen bir Arnavut'un ağzından şu tehdit dolu haykırışın yükselmesi, ender rastlanır bir şey değildi: "Ben Arnavutum!" – söylediklerine ve yaptıklarına dikkat et, demek oluyordu bu! Örneğin ilk Arnavut-Filoloji Merkezi, buradaki Arnavutlar tarafından Atina'da (1874-1880) kuruldu. Bu hareketin görünürde siyasi hedefleri yoktu, fakat muhakkak milliyetçi duyguların ifadesiydi ve Arnavut halkının Türk boyunduruğundan kurtulması ümidinden besleniyordu.[3] Aynı duygular, İtalyan Arnavutlarını da Arnavut hareketini yaklaşık 1860 yılından bu yana, Yunanistan'dan az fanatik ve daha az serbest olan bu ülkede mümkün olabilecek en büyük ve etkili ölçüde desteklemeye sevketmiştir.[4] Faşizm döneminde büyük ölçüde baskı altına alınmış ve dizginlenmiş olmasına rağmen bu hareket varlığını bugün de sürdürmektedir, son yüz yılda Arnavut ulusal çıkarlarının geliştirilmesi ve pekiştirilmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Arnavutluk diasporasının bu çabalarının yanı sıra, İstanbul, Romanya, Bulgaristan ve Amerika Birleşik Devletleri'nde pek çok farklı mülteci grubunun kültürel faaliyetleri, ülkenin içinde ve dışında Arnavut milli bilincini geliştirmeye katkıda bulundu. Burada, bu bilince sahip çıkmakla kalmayıp, onu yaygınlaştırmaya da gayret eden Arnavut kökenli Katolik ruhanilerinin hizmetlerini bilhassa vurgulamak istiyorum.

Uyanış bizzat Arnavutluk'ta da, lider kimliğine sahip bazı şahsiyetler, çok dar bir Katolik ve Ortodoks aydın çevresi ile

3 Yunanlılar bu harekete daima şüpheyle yaklaştılar ve mümkün olan her yerde onu yok etmeye çalıştılar. Buna rağmen Yunanistan Arnavutları arasında bir dizi ateşli yurtsevere tesadüf ederiz. Burada sadece 1879-80 yılları arasında "Arnavutluk'un Sesi" *(E phone tes Albanias)* isminde Arnavutça-Yunanca bir gazete çıkaran ve Yunanistan'da yaşayan Arnavutlar arasında (bugün 350.000 kişi Arnavutça konuşmaktadır) Arnavut milliyetçiliği düşüncesinin canlı propagandasını yapan Hydralı Anastas Kuluriotis'i anacağız. Kuluriotis bu cesur eyleminin bedelini gerçi hayatıyla ödemiş (öldürülmüştür), ancak etkinlikleri Yunanistan'da yaşayan Arnavutlar arasında millet bilincinin alevini 1912 yılına dek canlı tutmuştur.

4 Bkz. Petrotta, Papas Gaetano: *Svolgimento torico della cultura e della letterattura Albanese*: Palermo 1950.

Güney Arnavutluk'un büyük Bektaşi tekkeleri tarafından desteklenmekteydi. Bu çaba ve faaliyetler daha ziyade platonik duygulardan kaynaklanıyor, millî bir yaşam için gereken değişime şüphesiz katkıda bulunan, ancak belirleyici olmayan bir kendine mahsus vaziyet oluşturuyordu. Esas dönüşümü sağlayan ve gelişimi hızlandıran ise dış etkenler oldu.

Hersek (1875 yılında) ve Bulgaristan (1876) Hıristiyan halklarının ayaklanması, Türk hükümetinin daha büyük felaketlerle karşılaşmamak için anlaşma zemini aramak yerine bu hareketlere kaba kuvvet kullanarak karşılık vermesi, Karadağlıların ve Sırpların Hersek halkına, Rusların ise Bulgar isyanına destek vermeleri, Arnavutların, Balkanlar'da bazı şeylerin değiştiğini farketmelerini sağladı. Gerçi isyancılara sempati beslemiyorlardı, ancak Slavlık yanlısı gelişimin tekerlekleri altında kalmamak için birşeyler yapmak zorunda olduklarını anladılar. Arnavutların savaşacakları alan belliydi. Tanzimat reformları konusunda Türklerle aynı fikirde olup olmadıklarını bir kenara bırakıp, ezelî düşmanları Slavlara karşı Türklerle el ele mücadele etmek zorundaydılar. Böylece Arnavutlar Bosna'da, Karadağ'da, Sırbistan'da hatta Bulgaristan'da isyancılara karşı kitleler halinde mücadele ettiler.

Arnavutlar, 1877-78 Türk-Rus Savaşı'nda da en az imparatorluktaki diğer halk grupları kadar fedakârca savaştılar. Ancak Arnavutların tek meselesi ve uğruna mücadele ettikleri şey Osmanlı İmparatorluğu'nun muhafazası değildi; hem kuzeyde hem de güneyde, ülkelerinin bazı bölgelerinin geleneksel düşmanları tarafından ele geçirilmemesi için uyanık olmak durumundaydılar. Yunanistan gerçi 1877-78 Savaşı'na katılmamış, ancak gönüllüleri Arnavut topraklarına baskınlar düzenleme girişiminde bulunmuştu. İkisi de Ortodoks olan Yunanistan Arnavut'u Albay Pangalos[5] ve Himeralı Binbaşı Spiro Milo liderli-

5 Sonradan Yunan ordusunda general, milletvekili, Tiran elçisi ve hükümet başkanı oldu.

"Milaj" ailesi aslen Progonatlıdır (Kurvelesh'te), dolayısıyla saf Arnavut kökenlidir. Ancak 17. asırda Labëri'de İslâmlaşmanın başlamasıyla birlikte –buna karşı olduğu için– Himarë civarındaki "kimseye ait olmayan" topraklara göç etmiş ve (ta eski dönemlerden beri Yunanca'yı anadili olarak korumuş bir yöre

gindeki milisler, 27 Şubat 1878'de Sarandi (Santi Quaranta) yakınlarında, Butrint ile Likurs köyü arasına çıkartma yapıp sahili işgal ettiler. Arnavutlar tarafından kovuldular ve imha edildiler. Ancak savaşın Osmanlı İmparatorluğu açısından hezimetle sonuçlanması, özellikle de imparatorluğun Balkanlar'daki neredeyse tüm topraklarını yitirmesini, Doğu Arnavutluk'un bir kısmının yeni kurulacak olan Bulgaristan'a terk edilmesini, kuzeydoğuda bulunan Kosova'nın ise Sırplara bırakılmasını öngören hükümler içeren Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması, korkunç bir tehdit altında kaldığını hisseden millî Arnavut hareketinin uyanışını daha da hızlandırdı. Daha önceki olayların gelişimi hiç şüphesiz birlik ve ortak vatan fikirlerinin uyanmasına ve kuvvetlenmesine neden olmuştu. Ve bu fikirlere karşı çıkmaya, zamanın merkezî yönetiminin de niyeti yoktu.

Böylece Arnavut Birliği [Liga'sı][6] aniden ve kendiliğinden ortaya çıkıverdi! Bu, bir anlamda İsviçre'nin Schwyz, Uri ve Unterwalden kantonlarının 1291 yılında kurdukları konfederasyona benzer bir halk idaresiydi. Ancak tıpkı İsviçre konfederasyonunda olduğu gibi, Arnavut bölgelerinin kendi meseleleri, genel çıkarlarına mukabil fazla büyük bir yer kaplıyordu. Birlik'in aldığı bazı tedbirlerin zorunlu kıldığı şiddet de elbette üzücüydü. Birlik tek bir merkezden değil, Arnavutluk'un çok sayıdaki bölgesindeki, birbirlerine zayıf bağlarla bağlı bulunan yerel komiteler tarafından yönetiliyordu. Ancak hem savaş hazırlığının hem de bizzat savaşın sorumluluğunu üstlenecek üç ana merkez ortaya çıkmaktaydı: Kuzeydoğu ve Doğu Arnavutluk'ta Prizren, Kuzey ve Kuzeybatı Arnavutluk'ta İşkodra, Güney Arnavutluk'ta da Preveza. Bu üç merkezi bir te-

---

olan) Himarë köyüne yerleşmişti. Burada Milaj (yörenin "en büyüğü", kaptanı) olmuş ve bu konumunu günümüze dek sürdürmüştür. Bu aileden 1830-40 yıllarında Napoli "Real Illyrico" alayından bir albay, bir Yunan generali ve yukarıda anılan albay (Archigosthias Himara 1912) çıkmıştır. Aile, Yunan dostu akımı temsil etmektedir.

6 Birlik ve çalışmalarına dair: Gopčević, Spiridon. *Oberalbanien und seine Liga.* (Yukarı Arnavutluk ve Birlik) Leipzig 1881. – Ippen: – Kültçe, Süleyman: *Osmanlı Devrinde Arnavutluk.* İzmir 1944. Bu eser, Birlik hakkında resmî Türk raporunu içermektedir.

mel düşünce birbirine bağlıyordu: Sırplar, Karadağlılar, Bulgarlar ve Yunanlılar tarafından tehdit edilen vatan topraklarının korunması. Başlangıçta bu Birlik'i sadece desteklemekle kalmayıp, (Prizren'deki) kuruluşuna önemli ölçüde katkıda bulunan, İstanbul'daki Osmanlı hükümetinden başkası değildi; çünkü Slav ve bir süre sonra da Yunan taleplerine karşı, üstelik Avrupa'nın da ilgisini uyandırabilecek bir hareket, elbette kendi yararınaydı. Daha sonra Birlik İstanbul'daki yönetim çevrelerinin korumasını yitirdiyse de, bu ancak çok ileri giden taleplerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarına ters düştüğü noktada olmuştur. Köprü geçilmişti – artık ayıya dayı demek zorunluluğu kalmamıştı.

Fakat olaylar beklenildiği şekilde gelişmedi: Birlik'in önderleri imparatorluğun geleceğine dair güvenlerini yitirmişlerdi, artık Arnavutların oturduğu bölgelere, ileride gerçekleşebilecek siyasi ve askerî anlaşmazlıklarda millî ve bölgesel bütünlük için belli bir güvence sağlayabilecek yeni bir düzen ve yeni sınırlar getirmek, istiyorlardı. Birlik'in ana talebi, Arnavut bölgesinin dokunulmazlığının Arnavut halkı tarafından sağlanmasıydı. Ancak Birlik sonradan Türk hükümetine vergi ve asker vermeyi reddedecek kadar ileri gitti; her iki kaynak da artık Birlik'e ve onun amaçlarına hizmet etmeliydi. 1878 yılının Temmuz ayında Prizren'de İlyas Paşa Çoku başkanlığında, İşkodra, Djakovica, Peć, [İpek], Prizren, Mitrovica, Gusinje, Vucitrn, Piriština, Tetovo, Gostivar, Kruševo, Üsküp, Debar [Debre], Tiran, Bitola [Manastır] ve Gnjilane'nin temsil edildiği bir komite toplandı. Aynı zamanda önce Gjirokastër Bektaşi tekkesinde, sonra da Frashër tekkesinde Yanya, Berat, Margëlleç, Aidunat, Gjirokastër, Përmet, Avlonya, Parga, Arta, Preveza, Tepedelen, Kolonjë ve Korçë temsilcileri bir araya geldiler. Ülkenin iki yarısının söz konusu temsilcilerinin tümü ya ülkenin üst sınıflarının ya da ruhban sınıfının mensubuydu. Zaten o devirde başka türlüsü düşünülemezdi bile; bir şehri veya bölgeyi kim temsil edebilirdi ki – sadece gerekli yerel saygınlığa sahip olan kimse. Bütün bu hareketin, özellikle ikinci aşamasının (özerklik talepleri) zembereği ise Abdül Bey Dume-Frashëri'ydi.[7] Hü-

kümet Karadağ'la olan sınırın tespiti için Mareşal Mehmet Ali Paşa'yı, Yunanistan'la olan sınırın belirlenmesi için de Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı görevlendirmişti. Her ikisi de Berlin Kongresi diplomatlarının küçük bir halka yaptığı haksızlıkları hayata geçireceklerdi. Mehmet Ali Paşa karargâhını Djakovica'da şehrin Mehmet Abdullah Paşa Dreni (Kryeziu ailesinin bir dalı) adlı bir ileri geleninin evinde kurmuştu. Ev sahibinin onu tanıdığı yoktu; fakat Abdullah Paşa bütün meseleleri iyilikle halletmek isteyen bir adam olarak tanındığı için mareşal bu evi seçmişti. Ancak olaylar farklı gelişti.[8] Mehmet Ali Paşa,[9] Arnavut bölgelerinin bırakılmasına karşı olan halkın öfkesine maruz kaldı ve öldürüldü. 5 Eylül 1878 günü, delikanlı yaşındaki Yakovalı (Kryeziu) Rıza Bey,[10] tüm halkı arkasına almış olarak, uzaktan akrabası Abdullah Paşa'ya ve mareşale Djakovica'dan ayrılmaları ve sınır tespiti görevinden vazgeçmeleri için 24 saat süre tanıdı; aksi takdirde eve saldıracaktı. Abdullah Paşa, hiçbir Arnavut'un rezil duruma düşmeyi göze almadan misafirini teslim etmeyeceğini söyleyerek, yeğenini bu işten vazgeçmeye ikna etmeye çalıştı. 24 saat sonra Rıza Bey gerçekten

---

7 Abdül Paşa orta soylu bir aileye mensuptu, Frashër'de doğmuş ve Yanya'daki Zosimea okulunda öğrenim görmüş, sonra memur olmuş, son olarak da Sarandë'de gümrük müdürlüğü yapmıştı. Zeki, kültürlü, etkileyici bir ikna yeteneğine sahip bir kişi ve ateşli bir yurtsever olarak, aktif milliyetçi düşüncenin yaratıcısı olmuştu. Arnavutluk halkı, bugün onun şahsında yeniden doğuş döneminin (1878-1912) en mükemmel öncü savaşçılarından ve savunucularından birini görür. Sadece Arnavut özgürlüğü ve bağımsızlığı düşüncelerini pratiğe geçirmekle kalmamış, aynı zamanda insanların kalplerine, şayet varlığını sürdürmek istiyorsa, Arnavut halkının hür bir Avrupa milleti olmak zorunda olduğu ve olabileceği inancını yerleştirmiştir. O, 19. asrın en büyük Arnavut yurtseverlerinden biridir.

8 Çalışmam çerçevesinde ne yazık ki bu olayların ayrıntılarına giremiyorum. Sadece o zamanın insanlarının zihniyetine örnek teşkil edecek bazı hadiseleri tasvir edeceğim.

9 Mehmet Ali 1827 yılında Brandenburg'da doğmuş, 15 yaşındayken İstanbul'a kaçmış, 1846 yılında kurmay akademisini bitirip Müslüman olmuş bir Prusyalıydı. 1877-78 Rus-Türk Savaşı'nda öyle büyük yararlılıklar göstermişti ki, tümgenerallikten mareşalliğe terfi ettirilmişti. Ancak kader onu son derece nankörce bir görevde yakalayacaktı.

10 Yakovalı Rıza Bey (Kryeziu), Arnavutça Yakova olarak bilinen Djakovica hâkimi olduğu için, Yakovalı ismiyle çağırılır. Aslında Kryeziu ailesine mensuptur.

de saldırıya geçti. İlk salvo, misafirini korumak üzere dışarıya çıkmış olan Abdullah Paşa'yı öldürdü. Sonra Mehmet Ali Paşa ve Abdullah Paşa'nın isyancıları içeri sokmak istemeyen 20 hizmetkârı öldürüldü. Mareşalin başını kestiler, bir sırığın üzerine taktılar ve zafer nişanı olarak şehirde dolaştırdılar.[11]

Bu arada Muhtar Paşa da Yunan makamları ile Güney Arnavutluk'un belirlenecek olan yeni sınırı üzerine görüşmeler yürütüyordu. Ancak çabaları hem Yunanlılar hem de Arnavutlar nezdinde sonuçsuz kaldı. Bu nedenle geri çağırıldı. Preveza'daki Birlik heyeti Arta, Preveza ve Yanya'nın Yunanistan'a bırakılmasına karşı fanatik bir propaganda yürütüyordu. Fakat belki de liderleri böylelikle büyük bir hata yapmış oluyordu! Yunanistan'a bırakılacak olan bölge halkının çoğunluğu Hıristiyan-Ortodoks'tu, ancak Yunanlı değil, Ulah ve Yunanlı karışımıydı. Gerçi bu bölgede 100.000 kadar Arnavut da yaşıyor ve son 500 yılda burada yaşananlarda Yunandan ziyade Arnavut etkisi baskındı, fakat bölgenin Yunanistan'a terki, Yunanlıların ilerideki bazı haksız taleplerine karşı bir emniyet sübabı işlevi görebilirdi. Abdül Bey Dume-Frashëri ve Mehmet Ali Paşa Vrioni'den oluşan iki kişilik bir heyet, Arnavutların haklarına dikkatleri çekmek maksadıyla Roma, Paris, Viyana ve Berlin'e gönderildiler (1879). Bu misyon başarısızlıkla sonuçlandı. Bismarck'ın 5 Aralık 1876 tarihinde Reichstag'da yaptığı konuşmada, Güneydoğu Avrupa'nın sorunlarının, bir tek Pomeranyalı neferin kemiklerinden bile ehemmiyetsiz olduğuna dair sözleri göz önünde bulundurulacak olursa, bu misyondan başarı beklenemeyeceği daha iyi anlaşılır. Ancak en büyük devlet adamları bile yanılabilirler! Çünkü, çok değil sadece 35 yıl sonra, milyonlarca Alman askerinin kemikleri, Batı Avrupa'nın Berlin Kongresi'nde yaptığı hatayı telafi etmeye yetmeyecekti.

---

11 Bu şarkı bugün bile halkın dilindedir:

Vaj medet për Abdullah Begun
Miqt të preme e vet i vdekun!

[Vay medet pir Abdullah Bey'im
Kendin öldürüldüğün yetmedi
Bir de misafirine rezil oldun]

Ancak Arnavutların etinden et kopartmayı isteyenler sadece Yunanlılar, Karadağlılar ve Sırplar değildi. Bulgarlar da Kasım 1878'de Prilep, Kastoria, Veles (Köprülü) ve Bitola'da ya Bulgaristan'dan getirilmiş ya da hemen oradan toplanmış gönüllülerle, Arnavut topraklarını ele geçirmek üzere savaş birlikleri kurdular. Bu hareketin doğrudan tehdidi altında bulunan Debar halkı, Bulgarların gizlice, ancak zor kullanarak, Aya Stefanos Anlaşması'nın maddelerini gerçekleştirmeye çalışacakları endişesine kapıldı. Bu nedenle Bulgar çetelerine karşı mücadeleye başladı ve onları kovdu; çete hareketi de böylece sona erdi.

Birlik artık –bilhassa Güney Arnavut unsurlarının itmesiyle– Arnavut bölgelerinin iç örgütlenmesini de genişletmeye başlamıştı. Merkezî hükümetten talepleri şunlardı: 1. Arnavutların oturduğu bütün bölgelerin bir vilayet olarak birleştirilmesi; 2. Arnavut memurların atanması; 3. Arnavut okullarının açılması; 4. Vilayetten elde edilen gelirlerin burada yapılacak harcamalarda kullanılması; 5. Arnavutlar tarafından oluşturulan, ülke idaresini kontrol edecek bir meclisin seçilmesi; 6. Tüm dinlere özgürlük. Ekim 1879'da Prizren'de bir araya gelen Kuzey Arnavutluk delegeleri Güney Arnavutlarının önerilerini kendileri için de aynen kabul ettiler. Ne yazık ki ülkenin kuzeyi o dönemde, anılan talepleri yeterince ısrarlı bir şekilde savunamayacak kadar Karadağ sınırındaki olaylarla meşguldü.

Karadağ hükümeti, bu arada, Berlin Kongresi'nde kendilerine verilmiş olan bölgelerin (Gusinje ve Plav) (1879) ilhakının, ancak silahlı Arnavut direnişi kırılarak mümkün olabileceğini anlamıştı; bu nedenle sınır bölgesinde asker topladı ve Gusinjeli Ali Paşa'nın kahramanlıklarının öne çıktığı şiddetli çarpışmalar yaşandı.[12] Bâb-ı Âli, Birlik'i bölgenin teslimine ikna etmek için Mareşal Muhtar Paşa'yı Prizren'e gönderdi. Fakat esasen misyonun doğruluğundan kendisi de emin olmayan Paşa, burada da bir sonuca ulaşamadı. Bu kez İtalya, Türkiye ile Ka-

12 Bkz. Fishta, Gjergj: *Lahuta e Malcis*. Işkodra 1937. Max Lambertz tarafından *Die Laute des Hochlandes* (Yaylanın Sesleri) başlığıyla Almanca'ya çevrilmiş, bir giriş yazılmış ve açıklayıcı notlarla bezenmiştir. Münih 1958 (Südosteuropäische Arbeiten-Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Cilt 51).

radağ arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı: Karadağ, Gusinje bölgesi yerine, Vërmosh ile Skutari Gölü arasındaki (saf Arnavut olan) bir bölgeyle yetinmeliydi. Bu yeni öneriyi hem Türkler hem de Karadağlılar derhal kabul ettiler. Ancak bu haber Arnavutluk'ta öylesine büyük bir öfkeye neden oldu ki, Karadağlıları bu niyetlerinden şiddet kullanarak vazgeçirmek üzere üç gün zarfında –22 Nisan 1879 tarihinde– Tuzi vadisinde Müslüman ve Katoliklerden 8000 adam toplandı. Arnavutlar Hodo Bey (İşkodra jandarma komutanı) ve Miridita *Kapidan*'ı Prenk Bib Doda Gjonmarkaj tarafından yönetiliyorlardı. Ancak Karadağlılar Arnavutlara saldırmak yerine, Berlin Kongresi'ndeki güçlerin temsilcilerine başvurmayı yeğlediler. Böylece İstanbul'da özel bir büyükelçiler konferansı toplandı ve İngiltere temsilcisi tazminat olarak Karadağ'a iki liman şehri Bar ve Ulcinj'nin ve civarlarındaki toprakların verilmesini önerdi. Bu şehirler de mutlak Arnavut bölgeleriydi, ancak Birlik'in daha temkinli düşünen üyeleri, bu arada Avrupa'nın dikkatini kendi davasına çekmiş bulunan küçük Arnavut halkının, Slav dünyasının iradesine ve gücüne sonsuza dek karşı çıkamayacağını anlamışlardı. Birlik'in uçlardaki üyeleriyse, bu bölgenin Karadağlılara verilmesinin kabul edilemeyeceği görüşündeydiler. Daha 1855 yılında Türkler tarafından Karadağ'a verilmiş olan bölgelerden gelen, çoğu Katolik 3000 silahlı adam Sokollu Isuf Ağa komutasında bir araya geldi ve tehlike altındaki bölgeyi savunmak üzere yola koyuldu. Berlin Kongresi'nin, Arnavutların direnişini bekleyen imzacı devletleri, eylül başında bir donanma gösterisi düzenlediler. Bu arada güneydeki İşkodra'dan Türk kuvvetleri, kuzeyden de Karadağlılar Ulcinj üzerine yürüyüşe geçmişlerdi. Üç taraftan kuşatılmış olan Arnavutlar, denizden Ulcinj'ye ateş açılması sonucu,[13] 23 Kasım 1879 günü

13 Bu donanma gösterisine katılmış olan Fransız gemilerinin birinde, o sıralar genç bir askerî deniz lisesi öğrencisi olan, sonranın Fransız senatörü D'Estournelles de Constant da bulunuyordu. Üzerinden 32 yıl geçtikten sonra bana bu olay hakkında konuşarak şunları anlattı: "Ulcinj'nin bombalandığı günden bu yana ben büyük bir Arnavut dostuyum. Bu köylülerin ve savunmasız şehirlerin gösterdiği türden bir kahramanlığın mümkün olabileceğine asla inanmazdım. Eski moda tüfek ve tabancalarından başka silaha sahip olmayan o ce-

tamamıyla imha edilene kadar sahiden efsanevî bir kahramanlıkla dövüştüler. Türkler aynı günün akşamı Ulcinj'ye girdiler ve kısa bir süre sonra şehri Karadağlılara teslim ettiler.

Kuzeydeki bu olaylar esnasında, Birlik, Güney Arnavutluk'ta boş durmuyordu. Fransa'nın başvurusu üzerine Berlin Konferansı, Arnavutluk (Osmanlı İmparatorluğu) ile Yunanistan arasındaki sınırı Kalamà Nehri olarak belirlemişti. Ancak bu karar geniş Arnavut topraklarını Yunanlılara bırakıyordu ve bu nedenle yerli halkın kararlı bir mücadelesiyle karşılaşmıştı. Büyük devletler sonunda Arnavutların direnişini göz önünde bulundurarak şartları yumuşatmaya karar verdiler. Bu amaçla İstanbul'da toplanan büyükelçiler konferansında yapılan görüşmeler, sadece nüfusun tamamının Yunan asıllı olduğu Arta bölgesinin Yunanistan'a bırakılması kararıyla sona erdi. Arta gerçekten de 6 Temmuz 1881 tarihinde Yunanlılara teslim edildi.[14]

Sonuç olarak Arnavutların cesareti, kararlılığı ve fedakârlığı sayesinde Bar ve Ulcinj dışında tüm Arnavut toprakları kurtarılmıştı. Sadece Avrupa değil, en ücra dağ köyünde yaşayan en cahil ve fakir köylü bile, ortak Arnavut vatanı fikrine kazandırılmıştı. Manevi ve siyasi düşünce yapısındaki bu değişim büyük bir kazanç teşkil etmekle birlikte, Birlik liderliğindeki bir pratik değişiklik, programını gerçekleştirilmesinin önünde bir engel anlamına geliyordu. Birlik'in İstanbul hükümetiyle dostane ilişkiler sürdürmek ve karşılıklı anlaşmaya varmak isteyen kurucuları ve ilk önderleri, yerlerini daha keskin görüşlere sahip, Türklerin uygun bulup bulmadığını dikkate alma-

---

sur adamların düşmana nasıl saldırdıklarını ve onları sıra sıra yere deviren top atışlarımızdan azıcık olsun korkmamalarını seyretmek çok etkileyiciydi. Denizden on bir savaş gemisi tarafından bombalanıyorlardı, güneydoğudan Türklerin, kuzeyden de Karadağlıların saldırısına uğramışlardı. Onlardan en az on kere daha güçlüydük, ancak tümü ölene dek biri bile geri çekilmeye veya kaçmaya yeltenmedi. Böyle bir kahramanlığı bir daha asla görmedim! Peki ya işledikleri suç neydi? Sadece vatanlarının parçalanmasına izin vermek istemiyorlardı!"

14 Yunanistan, Güney Arnavutluk'taki kayıplarının tazmini olarak Teselya'yı aldı. Ancak Arnavutlar bu bölgeyle fazla ilgili değildi. Olsa olsa ekonomik açıdan ilgiye değer olabilirdi, çünkü Teselya topraklarının %35'i Arnavut mülkiyetindeydi.

dan, sadece millî programın gerçekleştirilmesini amaçlayan bir başka gruba terk etmek zorunda kalmışlardı. Birlik'in başarısı ve sınırların savunulmuş olması, başlarını döndürmüştü. Ülkenin hem güneyinde hem de kuzeyinde, zaten Arnavutluk'un imparatorlukta böyle özel bir statüye sahip olmasını pek de uygun görmeyen merkezî hükümetin dikkat kesilmesine neden olan bazı fikir ve faaliyetler ortaya çıktı. Ülkenin güneyinde açıkça imparatorluktan ayrılmaktan söz ediliyordu, kuzeyde ise Birlik Prizren, Djakovica ve Peć'teki Türk memurlarını kovarak yerlerine kendi memurlarını atamıştı. Ekim 1880'de Debar'da benzeri bir programı sadece ilan etmekle kalmayıp, temsilcisi Cemal Bey Çoku vasıtasıyla bir tür ültimatom olarak İstanbul'daki merkezî hükümete bildiren bir halk meclisi toplandı. Hedefini şaşırmış, haddini aşmış bu davranışlar ve başka abartılı işler, ayrıca hükümet tarafından kişisel vaatlerle gizliden gizliye uygulanan parçalama politikası, pek çok değerli unsurun Birlik'ten ayrılmasına neden oldu.

İstanbul hükümeti, önceleri Arnavut topraklarının birleştirilmesiyle oluşturulacak bir "Vilayet-i mümtaze"nin kurulmasını birkaç kez ciddi olarak düşünmüştü. Bu niyetin ne kadar gerçek ve dürüst olduğunu bir kenara bırakalım. Her halükârda barışçıl görüşmeler yoluyla, düşüncesiz meydan okumalarla alınabileceğinden daha fazlasını elde etmek mümkün olabilirdi. 1881 yılında tüm imparatorlukta geçerli olacak özgürlükçü Kanun-i Esasi'nin kabulüyle Arnavutlara en azından kendi okullarını kurma ve mecliste temsilci bulundurma hakkı tanınmıştı. İstanbul'da 12 Ekim 1879 tarihinden beri faaliyette bulunan Arnavut Kültür ve Bilim Komitesi, Naim ve Sami Dume-Frashëri yönetiminde her konuda mükemmel bir çalışma içindeydi. Arnavutların mutlaka Türk hükümranlığı altında (özerk bir vilayet olsalar bile) bir öğrenme ve tecrübe aşamasından geçmeleri gerekiyordu; çünkü siyasi, kültürel ve ekonomik olarak henüz bağımsızlığa hazır değildiler. Ancak ne yazık ki olaylar o zamanın aklı başında Arnavutlarının ve Türklerinin arzu ettiğinden farklı gelişti. Öncelikle özerklik tanınmadı. Bugün, merkezî hükümetin bu kararında Rum-Or-

todoks patriğinin entrikalarının ve İstanbul'daki Rus sefaretinin "dostane" uyarılarının etkili olduğunu biliyoruz.

Bu durum Arnavutluk'ta öfkeyle karşılandı ve Birlik liderliğinin radikal kanadının konumunu güçlendirdi. Her iki taraf da artık daha aşırı yöntemler kullanmaya başladılar. Hükümet, Bar ve Ulcinj'nin teslimini gerçekleştirmiş olan Mareşal Derviş Paşa'ya, İşkodra'daki Birlik komitesini ortadan kaldırma görevini verdi. Komite başkanı Müderris Davud Efendi[15] İstanbul'a gönderildi; 12 Aralık 1880 tarihinde komitenin (aralarında Hodo Bey ve Mirdita *Kapidan*'ının da bulunduğu) on üyesi bir gecede sinsice tutuklanıp Küçük Asya'ya sürgüne gönderildi. Ancak Prizren'deki Birlik merkezi, bu şiddet eylemlerini eli kolu bağlı seyretmedi: Süleyman Ağa Vokshi, özerk idareyi kurmak ve savunmak üzere, Birlik'in silahlı kolunu 4 Ocak 1881 tarihinde Üsküp, Tetovo, Kumanova ve Debar bölgesine gönderdi. Sonra da Piriştina'ya dönerek oradaki Türk genel valiyi kovaladı.

Mareşal Derviş Paşa, merkezcilerin en tutucu kanadına mensuptu; Arnavutların dik kafalılığına karşı gerekeni yapmak için İstanbul'a telkinde bulundu ve hareketi şiddet kullanarak bastırmakla görevlendirilmeyi başardı. 23 Ocak 1881 tarihinde Üsküp kuvvetlerinin komutanı General İbrahim Paşa'ya, yerel Birlik liderlerini tutuklama emrini verdi. Şehrin ve civarının 16 saygın kişisi hiç beklenmedik bir anda tutuklanarak Rodos kalesine gönderildi. Birkaç gün sonra Derviş Paşa İşkodra'dan bizzat Üsküp'e geçti, Mitroviza'ya giden demiryolunu tuttu, 10.000 asker ve iki topçu bataryası ile Prizren üzerine yürüdü. Bu savaş kuvvetine karşı Birlik liderleri Shtimlja geçidini tutan 5000 adamı ancak toplayabildiler. 20 Nisan 1881 günü Türkler saldırıya geçtiklerinde toplar etkisini göstermekte gecikmedi, çünkü Arnavutların bu tür silahları yoktu ve içlerinde büyük kısmı *"Pushkae madhe"* (büyük tüfekten) söz edildiğini duymuş, ancak topun kendisini hiç görmemişti. Djakoviva yöresinden bir Katolik olan Gjergi So-

15 Bu hareket içinde Müslüman-Arnavut din adamlarının ulusal çıkarlar için kendilerini feda ettiklerini belirtmek gerekir.

koli, Arnavutların topların önünden kaçmaya başladığını gördüğünde toplardan birine on adım kadar yaklaşmış ve şöyle bağırmıştı: "Büyük tüfekten gelecek olan ölüm, neden küçüğünden gelecek olandan daha acı olsun ki?" Sonra iki eliyle kavradığı topu devirmeye çalışmıştı. Gerçi silahın patlamasıyla vücudu parçalanmıştı, ancak Arnavutlar topların ikisini çıplak elleriyle ele geçirmeyi başarmışlardı. Bütün gün dayandıktan sonra, ağır kayıplar nedeniyle akşama doğru geçidi bırakmak zorunda kaldılar.[16] Ertesi sabah Türkler Prizren'e girdiler (23 Nisan 1881). 8 Mayıs 1881 tarihinde General Hacı Osman Paşa önce Djakovica'yı, bundan kısa bir süre sonra da Peć'i ele geçirdi.

Birlik'in esas kurucularından Abdül Bey Dume-Frashëri, Derviş Paşa Durrës'e [Draç] yaklaşırken kaçmıştı. Başına 500 liralık bir ödül konmuştu; Abdül Bey, muhtemelen Bâb-ı Âli'ye karşı başlatılan isyanın gelişiminden hoşnut olmayan ittifak üyelerinin de etkisiyle, Elbasan'da yakalandı. Doğruca Prizren'e getirilerek askerî mahkemeye çıkartıldı. Mahkeme onu ölüme mahkûm etti. Hükmün ilanından sonra hâkim ona diyecek bir şeyi olup olmadığını sordu. "Evet!" diye karşılık verdi Abdül Bey, "küçük bir oğlum var; ona söyleyin, hayır duamı istiyorsa, başladığım ancak maalesef bitiremediğim işi sürdürsün ve ben nasıl davrandıysam, aynı şekilde davransın!" O büyük idealist, o kahraman yurtsever işte böyle cesur bir cevap vermişti! Abdül Bey sonradan Sultanın affına uğradı ve on yıl kalebentliğe mahkûm edildi. Çünkü hakkındaki tüm karalamaların aksine, Sultan Abdülhamid hükümdarlık döneminde pek nadir olarak bir idam fermanı imzalamıştır; o kan içici bir despot değil, olsa olsa kuruntucu, şüpheci, uzağı göremeyen, şahsına yönelik bir tehlike bulunmadığını hissettiği anda da cömertliği ve acıma hissi öne çıkan yalnız bir adamdı.

Güney Arnavutluk'ta da Birlik'in radikal liderleri, doğrusu biraz kaba saba bir hileyle ele geçirildiler. Yanya valisi Mustafa

16 Orduların savaş esnasındaki stratejik hareketlerini, coğrafik formasyonlar belirler. Bu olaydan tam 30 yıl sonra Türk ordusu ve Arnavut asileri aynı hareketleri tekrarlayacaklardı (1910).

Âsım Paşa, bir top gemisiyle geldiği Preveza'da, Avlonyalı Mustafa Paşa'yı, Ömer Bey Vrioni'yi, Süleyman Bey Dino'yu, Gjirokastër'den Mustafa Efendi'yi, Yanya'dan Mustafa Paşa Pasho'yu, Kâzım Bey Konitza'yı (Şişko) ve bir kısım diğer lideri görüşmek üzere gemiye çağırdı. Güverteye ayak bastıkları anda da, onlara tutuklanmış olduklarını bildirdi. Hepsi birlikte Çanakkale'ye götürüldüler ve kalede üç yıl tutsak kaldılar. Mehmet Ali Paşa Vrioni, bir dostunun uyarısıyla son anda Korfu'ya sığınmayı başardı. Bu tedbirler sonucunda milliyetçi özerklik hareketi bastırılmış oldu. Fakat ektiği tohumun düştüğü topraklar hiç de bereketsiz değildi. Birlik döneminde milliyetçi fikirler ve çabalar sadece üst sınıf (yani Beyler) ve birkaç kabile lideri, bazı Müslüman ve Katolik din adamları ve az sayıda entelektüel tarafından savunuluyor ve yürütülüyordu; Birlik'in çökmesinden sonra bu fikirler orta sınıf arasında da yaygınlaşmaya başladı. Bundan sonraki 25 yıl boyunca, gerektirdiği ağır bedeli ödemeyi kimsenin arzu etmediği platonik bir aşk, bir umut, bir arzu olarak kalacaklardı.

Ancak, en azından Arnavutların bakış açısından, en ağır itham Türk hükümetinin 1882 ila 1912 yılları arasında sürdürdüğü aptalca siyasi tutum hak etmektedir. Çünkü Türk makamları 1883 yılında Kanun-i Esasi'nin lağvının ve meclisin bir daha toplanmayışının neticesi olarak güçlükle kazanılmış o hakları dikkate almamakla kalmadılar, kendi dillerinde okumaya ve yazmaya cüret eden Müslüman Arnavutları (Katolikler bu konuda biraz daha özgürdü) takip ettiler ve cezalandırdılar.[17] Oysa aynı dönemde tüm komşu halklara, Yunanlılara,

17 Arnavut okullarının açılışını keyfi olarak engellemenin yanı sıra, hükümet, gücünün yettiği her yerde, tüm suçu Arnavutça bir mektup yazmak olanları bile hapse atmış hatta meydan dayağı çektirmişti. Aklıselim olanlara bu uygulama çok saçma gelecektir, hatta o kadar saçma gelecektir ki, inanılmamak tehlikesiyle karşılaşmak istemediğim için, durumu birkaç örnekle belirginleştirmeye çalışacağım.

1896 yılında (Avlonya civarındaki) Kannia'da, oranın yerleşik Ağalarının evleri basılarak, Arnavutça yazı bulunup bulunmadığı araştırıldı. Abbas Ağa Hamzaraj'm ve birkaç başka Ağanın evinde yurtdışında basılmış Arnavutça kitaplar bulununca, suçlu Ağalar Yanya zindanına gönderildi ve eşraftan 17 kişi 20'şer yıl hapse mahkûm edildi. Oysa aynı dönemde tüm Avlonya halkı silahlı

Sırplara, Bulgarlara, Rumenlere ve İtalyanlara Arnavut toprakları üzerinde okullar açma, kendi dillerinde gazeteler yayımlama, kendi çıkarları lehine ve Arnavutların aleyhine propaganda yapma izni vardı. Böyle bir tutumun özellikle Arnavut aydınlarını tahrik etmiş olması doğaldır. Arnavut dilinde eğitim görme, her yurtseverin en önemli talebine dönüşmüştü. Öte yandan, görünen o ki yönetici Türk çevreleri Arnavut sorununu hiç mi hiç kavrayamıyorlardı. Bu sorunu ele alma ve ilgilenme tarzları, bunu yeterince ispat etmektedir. Merkezî hükümetin (eski ve yeni) memurlarının uzak görüşlülükten böylesine yoksun olmuş olmaları çok üzücüdür. Bu sorunu doğru bir şekilde ele alabilselerdi, hem Arnavut halkına çok büyük bir hizmette bulunmuş olur, hem de imparatorluğa daha sağlam bir konum ve Balkan yarımadasında güvenli bir gelecek kazandırırlardı.

Tasvir edilen koşulların zorlaması ve komşu ülkelerin giderek daha tehlikeli bir hale bürünen propagandalarından duydukları korkunun etkisiyle, Arnavutluk'un kaderinin en fazla ilgilendirdiği iki ülke olan Avusturya ve İtalya, 1897 yılında, Balkanlar'daki sınırların zora dayalı olarak değiştirilmesi durumunda Arnavutluk'a tam özerklik tanınması, ancak böyle bir şey olana dek, varolan durumu değiştirmek için bir girişimde bulunulmaması hususunda bir anlaşma imzalamışlardı.[18] Artık Arnavutların sadece kendilerine güvenebilecekleri ve arzularının gerçekleşmesi için dışarıdan bir yardım bekleyemeyecekle-

---

dolaşıyor ve her yıl faili hiçbir makam tarafından yargı önüne çıkarılamayan 200 ila 260 cinayet (yaklaşık 50.000 kişilik bir nüfusta) işleniyordu.

1896 yılında Hasan Bey Vrioni ve oğlu Nüzhet Bey, İstanbul'da kaldıkları otel odasında o zamanlar Napoli'de yayımlanan İtalyanca-Arnavutça bir gazete bulundurdukları için polis tarafından tutuklanmışlardı. Baba ve oğul dokuz yıl boyunca Anadolu'nun Sivas şehrinde mahpus kalmış, baba bu tutukluluktan sağ çıkamamıştı.

1900 yılında polis Tiran'da Toptanî Murad Bey'in evini aramış ve Arnavutça ders kitapları, şiirler ve İskender Bey'in tarihini bulmuştu – tüm bunlar 1881 yılında zamanın resmî makamlarının izniyle bilimsel *"Dituria"* Komisyonu tarafından yayımlanmış eserlerdi. Murad Bey tüm ailesiyle birlikte Küçük Asya'daki Konya şehrine sürgüne gönderilmiş, ancak 1908 yılında yurduna geri dönebilmişti.

18 İtalya'yla varılan anlaşma, Kayzer Franz Joseph'in Çar II. Nikola'yla Mürzsteg'de bir araya gelmesiyle güçlendirilmiştir.

ri anlaşılmıştı. Ribera'lı bir İtalyan Arnavut'u olan Başbakan Crispis (1887-1896) dönemi, yani İtalyanların güzel söylevlerle Arnavutluk'un kaderine duygusal bir ilgi gösterdikleri günler geride kalmıştı. Artık İtalyan siyasetinde *"sacro egoismo italiano"* [kutsal İtalyan bencilliği] tarafından dikte ettirilen yeni bir ilke vardı: *"Non fare e non lasciar fare"*; kendin bir şey yapma ama başkasına da yaptırma. "Italia Irredenta Birliği" fikrinin yarattığı siyasi heyecanın doruğunda olduğu bir dönemdi. Böylece Arnavutlara acil siyasi sorunlarının çözümünü zamana bırakmaktan ve bu arada düşman entrikalarına karşı kendilerini ellerinden geldiğince savunmaktan başka bir çare kalmıyordu. Bu amaçla özel gruplar – çünkü artık bir millî komite yoktu–, düşmanlarının (Yunanlılar, Sırplar ve Bulgarlar) başka halkların haklarına tecavüz etmek için büyük ölçüde sahip oldukları araçları kendi mütevazı imkânlarıyla bir araya getirmeye çalışarak, millî bir savunma için örgütlemeye başladılar.

Bulgar-Makedon çete örgütlenmelerini örnek alan ilk Arnavut çetesinin kuruluşu, 1906 yılında Güney Arnavutluk ve Makedonya'da gerçekleşti. Bu çetelerin amacı, Arnavutluk topraklarına tecavüz etmek isteyen düşman çetelerine engel olmaktı. Bu çeteler elbette birkaç tezcanlı beyin veya yağma sevdalısı kabile reisinin adamlarından değil, eylemleriyle halkı milliyetçi fikirlere kazanmak isteyen az çok entelektüel gençlerden oluşan silahlı gruplardı. Çetelerin sayısı fazla değildi, fakat cesur ve dinamik bir önderliğe sahiptiler. Başlangıçta ne yapmaya çalıştıkları halk tarafından pek anlaşılamasa da yağmadan ve şiddet eylemlerinden kaçındıkları için iyi karşılandılar. Fakat ılımlı tutumlarına rağmen hemen Türk makamlarının gözüne battılar ve onlarla mücadeleye girişildi. Bu çetelerin liderleri arasında bilhassa Gjirokastër'li Çerçiz-Topulli gösterdiği büyük cesaret ve coşkulu fedakârlık ruhuyla öne çıkmıştır. Korçë doğumlu bir Ortodoks Arnavut ve bir şair olan Mihal Grameno da onunla yanyana dövüşmüştür; o da Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma düşüncesinden çok uzaktı. Buna rağmen bu iki adamı Türk makamları tarafından ortadan kaldırılmaktan kurtaran, sadece cesaret ve kararlılıkları olmuştur.

Gençler, Yunan ve Bulgar saldırılarına karşı kurulan bu harekete ya katıldılar ya da onu büyük bir hayranlıkla desteklediler. Ancak 1878'de güvendikleri eski beylerinin peşinde Birlik hareketine katılmış olan büyük kitle temkinli davranıyordu, çünkü görünürde Arnavut toprakları tehlike altında olmadığından, şimdiki hedefin anlamını kavrayamıyorlardı. Millî mücadelenin yürütülüş tarzı, kitle tarafından henüz tam olarak anlaşılamamıştı. Bundan 25 yıl önce doğrudan ve açık tehlike karşısında onları anında canla başla ayağa kaldıran savaşı anlıyorlardı, ancak şimdi bu kadar küçük birimlerin yapıp ettiklerinin bir sonuca ulaşacağını pek sanmıyorlardı. Böylece kitle bu küçük çetelere, belki de bugün başarılı bir futbol takımına gösterilene benzer türden sempati dolu bir ilgiyle yaklaştı. Bu iki hareketin farklı algılanmalarının sosyal ve psikolojik nedenleri vardır. Genel olarak 1878 Birlik Hareketi'nin "üst sınıfın" eseri olduğu söylenebilir, şimdiki hareket ise yurtsever eylemler bakımından diğerinden hiç de aşağı kalmamasına rağmen, orta sınıf aydınlarının işiydi. O dönemin Arnavutluk'unda mevcut bulunan sınıflarla olan, bağlar ve bu sınıfların etkisi her iki harekete de yansımıştır. Genel kanı, çete savaşlarının gençlerin işi olduğu yönündeydi. Gerçekten de çeteler ilk zafer nişanelerini gençlik üzerindeki etkileriyle elde ettiler. 1906 yılında Korçë'de hiçbiri 19 yaşını tamamlamamış öğrencilerden meydana gelen bir çete kuruldu. Faaliyetlerine henüz başlamışlardı ki, kendilerini Poján vadisinde Türk kuvvetleri tarafından kuşatılmış bir halde buldular; on kez teslim ol çağrısı yapılmasına rağmen bunu kararlılıkla reddettiler ve üç gün boyunca kendilerini savunduktan sonra Türkler tarafından kırıldılar. Bu tür çeteler Spiro Kosturi ve Spiro Bellkameni (her ikisi de Ortodoks) önderliğinde Eylül 1906'da Korçë'nin Yunan-Ortodoks metropoliti Foti'yi, sonra da saf Arnavut olan bölgede fanatik Yunan milliyetçiliği propagandası yaptıkları için bu metropolitliğin bazı papazlarını öldürdüler. Aynı durum Ohrid, Kruševo ve Bitola civarındaki Bulgar ve Arnavut çeteleri arasındaki çok sayıda küçük silahlı çatışmanın da nedeniydi. O dönemde Sırp çeteleri ilk kez olarak Ko-

sova'nın kenar bölgelerinde ortaya çıktılar ve tabii ki yerli halk tarafından derhal yok edildiler.

Bu bölgenin Müslüman Arnavut sakinlerinin merkezî idareye karşı olan tutumu, Güney Arnavutluk'ta olduğundan bir miktar farklıydı. Türkler Güney Arnavutluk'a ancak şiddet kullanarak hâkim olabileceklerini düşünüyor, Kuzeydoğu Arnavutluk'ta ise Arnavut önderlerinin arsızlıklarına göz yumarak ve Müslümanların dinsel fanatizmini körükleyerek, halkın sempatisini ve sadakatini kazanabileceklerine inanıyorlardı. Görünüşe göre bu sistem başlangıçta bir miktar başarı da kazanmıştı. Çünkü buradaki dağlı halk pek fazla gelişmemişti, cemaate ve liderliğine daha fazla önem veriyordu. Tanzimat reformlarının etkileri bu insanlar üzerinde pek az hissediliyordu, çünkü pek fazla kararlılıkla uygulanmamış bazı yörelerdeyse hiç uygulamaya konmamışlardı. Ancak olayların gelişimi merkezî hükümetin çabalarının anlamsızlığını ispat etti; sadece fanatik dinsel eylemler ve milliyetçi amaçlar adı altında çoğu zaman kendi inatlarının ve kişisel çıkarlarının peşinde koşan bir kısım *Condottieri*'nin* küstahlığını artırdı. Sultan Abdülhamid döneminde, her birinin Padişahın Arnavut muhafız kıtası ile yakın ilişkileri bulunduğundan, hükümetin bir karşı eyleminden korkmalarına pek hacet yoktu, ayrıca Abdülhamid'i delidolu Arnavutlara karşı insaflı davranmaya ikna etmek de pek güç değildi, böylece işi, halkı açıkça Türklere karşı kışkırtmaya kadar vardırdılar. Aynı anda farklı bir akım da özellikle Arnavut şehir gençliğine Arnavutların baş düşmanının Türkler olduğunu –burada deliller kişinin anlayışına göre değişmekteydi–, Türklerin Arnavutlara "her şeyi" yasakladığını telkin etmeye çalışıyordu. Başlıca çabaları Türkleri zayıflatmak ve onları kötü göstermek olan Sırplar ve Bulgarlar da, bu propagandaları ellerinden geldiğince destekliyorlardı. Türklerin geri çekilmesinden sonra Arnavutların işini nasıl olsa bitireceklerini biliyorlardı.

1903 Mürzsteg Programı'nın kararları, Osmanlı İmparator-

(*) İtalyan şehir devletlerinde geç Ortaçağ'dan 15. asrın ortalarına dek görev yapmış olan paralı asker birliği komutanı – ç.n.

luğu'nun Makedonya'da birtakım idari reformlar yapmasını ve uluslararası bir subay heyeti tarafından komuta edilecek bir jandarma oluşturmasını zorunlu kılıyordu. Ancak Makedonya ne coğrafi ne de etnik bir kavramdı. İstanbul'daki merkezî hükümet, bu reformları Selanik, Bitola ve Kosova vilayetlerinde bir genel müfettişin (Hüseyin Hilmi Paşa) denetiminde uygulamaya koymaya karar verdi; ancak son iki vilayetin büyük ölçüde, Makedonya'daki halklar karmaşasıyla bir müştereği bulunmayan ve bölgelerindeki Yunan-Bulgar çeteleriyle Türk makamlarının yardımı olmaksızın başa çıkabilen Arnavutlar tarafından iskân edildiğini hiç dikkate almamıştı. Bu tedbirler Arnavutları korkuttu ve derinden yaraladı. Bir milyon Arnavut kendilerine ait olmayan bir rejime tâbi kılınacak, Arnavut halkının diğer bir milyonu da idari bir koridor (Bitola'ya ait olan Elbasan Sancağı) ile ikiye bölünecekti. Bu tedbirlerin Arnavut topraklarında uygulanmasına karşı çıktılar, çünkü bu hazırlıkların Arnavutluk'un düşmanlarının isteğine göre parçalanması anlamına geldiğine emindiler. Merkezî yönetime karşı basbayağı düşmanca bir hava esmeye başlamıştı. Bu reformların bir kez daha Arnavut topraklarının Sırplara, Bulgarlara ve Yunanlılara verilmesiyle sonuçlanacağından haklı olarak korkuyorlardı. Sonuçta [Arnavut topraklarının] Makedonya meselesiyle birbirine karıştırılmasını engellemeyi başardılar. Malûm Avrupa güçlerinin ve Balkanlı suç ortaklarının yeni entrikaları, Türklerin Avrupa'daki topraklarının sorunlarına dair hiç, ama hiçbir şey bilmediklerini ve düşmanlarının elinde oyuncak olduklarını bir kez daha açıkça ispatlıyordu. Bunun yanı sıra, Arnavutların özerklik ve Arnavut bölgelerinin bir araya toplanması taleplerine böylesine anlayışsızca yaklaşmakla ne kadar budalaca davrandıklarını da bir kez daha ispat etmekteydi. Bu tutumun en tehlikeli sonucu 1912 Balkan savaşları esnasında kendisini gösterecek, Arnavutlar ittifak zamanında olduğu gibi Sırplara ve Yunanlılara karşı kahramanca savaşmak şöyle dursun, çatışmaları ilgisiz bir şekilde seyredecek, hatta birkaç bin Katolik Malisor, İşkodra'nın Türkler ve Arnavutlar tarafından işgaline karşı can düşmanları Karadağlıların yanın-

da savaşacaktı. Dahası, evde kendilerine düşmanın artık Yunanlılar değil de Türkler olduğu söylenmiş olan Arnavut askerleri Yanya'da kaçacaklardı.

Türkler bu davranışı –bugün bile– "Arnavutların doğuştan hainliğine ve yabancı propagandaya" bağlamaktadırlar; ancak gerçek şudur ki Türkler dar görüşlülükleri yüzünden Arnavutluk'ta kendi mezarlarını kendileri kazmışlar ve millî mücadeleye geç başlamış olan Arnavutların kaderini bağlamışlardır. Çünkü Türk anlayışsızlığı ve Jön Türklerin Müslüman Arnavutları "iyi birer Türk" yapmak yolundaki geç kalmış, çocukça girişimleri, her iki halkı da sadece felaketle sonuçlanabilecek trajik bir yanlış anlaşılma çıkmazına sürüklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bundan üç yüz yıl önce, en parlak döneminde ihmal ettiğini, yani bağımlı kıldığı halkları Türkleştirme ve İslâmlaştırma siyasetini, Jön Türkler imparatorluğun ölüm döşeğinde bulunduğu bir anda uygulamak istediler; böylece de imparatorluğun ölümünü hızlandırmış oldular!

Arnavutluk'a Geri Dönüş
(Mayıs 1906'dan Ocak 1907'ye)

Kız kardeşimin refakatinde çıktığım Avrupa seyahatimden henüz dönmüştüm ki, derhal yeni bir yol hazırlığına girişti. Arnavutluk'a gidecektim! Bu seyahatin esas nedeni neydi, hatırlayamıyorum. Hatırladığım, "sevgili vatanımla" tekrar buluşma hülyası içinde, sanki bir keşif gezisine çıkar gibi, kendimi kayıtsız şartsız adamak istediğim ülkeyi ve insanları tanımak için "kutsal bir misyonu" yerine getirmek zorunda olduğumu hissettiğim. Avusturya genelkurmayının "Artaria" haritası üzerinde ve çeşitli gezi tasvirlerinde, ziyaret edeceğim bölgeler ve izleyeceğim rotalar hakkında bilgi edinmeye çalıştım! Babam gevezeliklerimi bazen gülümseyerek dinler ve şüpheyle şöyle derdi: "Pekâlâ, pekâlâ... Fazla aptallık yapma da..."

Gençliğimde büyük Cervantes'in baş eserini birkaç kez okumuş, ancak Don Quichotte de la Mancha'nın işlerinin altında yatan derin mizahî-felsefî anlamı asla tam olarak kavrayamamıştım. Hatta romanda tasvir edilen bazı bölümleri oldukça naif, zevksiz ve modası geçmiş bulmuştum. Sonraları, çok sonraları, muhakeme yeteneğinin ölçüsünü kaçıran asil Hidalgo'nun başına geldiği gibi, azamet ile gülünçlük gibi iki uç kavramı karıştırmaya ne kadar da yakın durduğumu anlayacaktım. Yurtseverlikteki aşırılığımla bu ölçü o zamanlar bende

de eksikti! Elbette, Arnavutluk'ta doğmuş ve 14 yaşıma kadar orada büyümüştüm, ancak Arnavutluk'u ve sakinlerini neredeyse hiç görmemiştim. Arnavutluk ve Arnavutlar, benim için iyimser fantezilerimde yarattıklarımdan ibaretti: Muhteşem bir ülke ve muhteşem bir halk – şüphesiz bazı küçük hataları olabilirdi, ancak bunların sebebi ve suçlusu başkalarıydı. Bu düşünceler eşliğinde sırt çantamı hazırladım. İstanbul çarşısında o zamanlar küçük zanaatçı işliklerinde her türlü çadır ve aksamının hazırlandığı bir Çadırcılar Sokağı vardı. Planlarım ve talimatlarım doğrultusunda, kurulması ve taşınması en az bir Hint mihracesinin "Durbar"ı kadar zor ve zahmetli bir çadır hazırlattım. Arnavutluk'u bununla gezecek ve inceleyecektim. 50 veya 60 denkle yüklü olarak, Don Luigi ve bu fırsatta süpürgecilikten oda hizmetçiliğine terfi ettirdiğim Hasbi'yle birlikte, 1906 yılının Mayıs ayının sonuna doğru beni Brindisi'ye götürecek olan Lloyd buharlısına bindim. Birindisi'de, beni karşılamak üzere buraya gelmiş bulunan baş kâhyamız Abas Ağa Hamzaraj ile Avlonya'nın birkaç ileri geleniyle buluştum.

Yokluğumuzda Abas Ağa'nın oturduğu Avlonya'daki büyük evde her şeyi eskisi gibi buldum, ancak ev gözüme boş, korkunç bir şekilde bomboş görünüyordu – kendimi içinde kaybolmuş hissediyordum. Don Luigi'yle birlikte evin bir kanadına yerleşmiştik ve eskiden gençlerin yemek yediği salonda Abas Ağa'yla üçümüz yemek yiyorduk. Bu dev salonda kendimizi harman yerinde terk edilmiş birer buzağı gibi hissediyorduk. Bu nedenle insanlar yavaş yavaş bana alıştıklarında ve biraz daha samimi olmaya başladıklarında oldukça sevindim.

Her gün kabul edecek yüzlerce ziyaretçim vardı; geliyor, kahve içiyor, oldukça rahatsız bir şekilde oturuyor, sonra da gidiyorlardı. Bana anlattıklarını ya anlamıyor ya da onlarla ilgilenmiyordum. Ben de elbette onlara Arnavut yurtseverliğinden bahsediyor, hükümetin millî meselelerde yaptığı haksızlıklardan söz ediyor, ancak sanki boşa konuşuyordum. Yaşlı kuşaktan insanlar beni hiç mi hiç anlamıyorlardı. "Rejimin bu kadar kayırdığı bir insan, nasıl olur da böyle konuşabilir?" diye geçiriyorlardı içlerinden, "üstelik yalnız köyün değil, ülke-

nin bile en önemli insanı olan bir adam, nasıl bu kadar basit ve sade olabilir?" Kısacası bu işin içinde bir iş olmalıydı; benim ya aptal ya da sahtekâr olduğumu düşünüyorlardı. Fakat yanıma gelmelerinden hoşlandığım genç kuşaktan birkaç kişinin yavaş yavaş güvenini kazandım. İnsanları daha iyi tanımaya başlıyordum. İtiraf etmem gerekir ki yaşlı kuşağın hakkını teslim etmeyi de öğrendim. Yaşlı kuşak daha başarılı, dürüst, saygılıydı; verdikleri tüm sözleri tutuyorlardı, sadakatlerine daha fazla güvenilebilirdi, eski gelenek ve göreneklere daha bağlıydılar. İlgimi genç kuşaktan daha fazla çekiyorlardı. Davranışlarımı çok defa tuhaf karşılamalarından alınmıyordum: Beylerden ve beylikten farklı bir şey bekliyorlardı. Bir defasında bir toplantıda o iyi yürekli, soylu yeğeni Toptanî Abdi Bey'e –gizemli suskunluğuna duyduğu öfkeyle– bağıran Aziz Paşa Vrioni'nin sözlerini daima hatırlayacağım: "Konuşsana, Diko! Birşeyler söyle, yoksa aklımı kaçıracağım! Biliyorum, kafanda bir şey yok; ama bir heykel gibi davranmaktan vazgeç ki, bunu diğerleri de görsün!" Bu tabii o çok zeki, fakat sinirli Aziz Paşa'nın alışıldık edepsizliklerinden biriydi. Ancak şu bir vakıadır ki, şayet Arnavutluk'ta (ve tüm Şarkta) yüksek sınıftan bir adam, başkalarından saygı görmek istiyorsa, daima vakur ve ağırbaşlı davranmak ve konuşmak zorundadır. Bu nedenle Abdi Bey devamlı susuyor, birşeyler söylemesi gerektiğinde de son derece gizemli bir havaya bürünüyordu. O zamanlar bu Buda tarzı sessizce bekleme usulünü henüz öğrenmemiştim; fakat arsız bir kavgacı *(trim)* da olmadığım için insanlar doğal olarak beni ya tuhaf bir garabet ya da yerine yakışmayan bir bey olarak görüyor olmalıydılar. Sonraları, çok sonraları bu "azamet havası atma" sanatını ben de öğrendim, ancak bunda da o kadar aşırıya kaçtım ki, çok zaman kendime bile sevimsiz göründüm.

Avlonya'daki günlük hayatın bu olumsuz yanlarına, haziran ayının ilk sıcaklarıyla birlikte eski tanıdıklarım sivrisinekler katıldılar. Bilhassa günbatımından sonra ve bahçede akşam yemeği yerken rahatsız edici ve saldırgandılar. Geceleyin uykuyu düşünmek bile mümkün değildi. Böylece ayın ışıldadığı gece-

lerde, yanımda bana böylesine tehlikeli bir gezintide refakat etmekle caka satan on silahlı *"Bravi"*nin korumasında, sahile inmeye başladım. Evet, bu gece gezintilerim gerçekten de tehlikeli, hem de çok tehlikeliydi – ancak bambaşka bir anlamda; çünkü sivrisineklere burada bataklık havasının gece nemi de katılıyor ve benim de elinden kurtulamadığım sıtma ateşini körüklüyordu. Geceleyin bu nem etraftaki her şeyin üzerine o kadar yoğun bir şekilde iniyordu ki, örneğin tümüyle sırılsıklam olmasını istemiyorsanız, açıkta duran bir masanın üzerinde biriken suyu her on dakikada bir avuç içiyle silmeliydiniz. Şehir ve civarının sakinlerinin sağlık durumu da buna göreydi. Bilhassa kendilerini hiçbir şekilde sivrisineklerden koruyamayan fakir insanlar bembeyaz çehreleri, çukura kaçmış, ateşten parlayan gözleri ve ayaklarını sürüyerek yürümeleriyle, acınacak haldeydiler. Ancak ilaç ve cibinlik satın alabilecek durumdaki varlıklı insanlar da bataklık ateşinden etkilenmişlerdi, en azından ruh halleri değişmişti. Sinirli, çabuk köpüren, aniden hiddetlenen insanlardı. Belki şehir sakinlerinin, hatta bütün bölge insanının birbiriyle sürekli kavga etmesinde, iklim koşullarının da etkisi vardı. Hükümran konumununuzu yitirmek istemiyorsanız, bu entrika ve sürtüşme labirentinden uzak kalmaya titizlikle dikkat etmeliydiniz. Bunun ne ölçüde mümkün olduğu, başka bir meseleydi! Köyün en önemli adamı olaylara tümüyle kayıtsız ve taraftsız kalamazdı, aksi takdirde halkın tümünü ilgilendiren konularda kaale alınmamak gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalırdı. Bu da siyasi ve sosyal bakımdan mahvolmak demekti. Özelde Avlonya, genelde de Labëri, sürekli fırtına altındaki idaresi zor bir gemi gibiydi. Yöre halkının çok güzel, şövalye ruhlu özellikleri yanında bin yıllık bir savaşçılık terbiyesi ile paralı askerlik geleneğinin mirası olan çok çirkin alışkanlıkları da vardı: mağrur, öfkeli, kendini beğenmiş, haris, kaprisli, tembel ve asosyal, aynı zamanda olağanüstü cesur, fedakâr, cömert, misafirperver, inatçı ve sadıktılar. İki bin yıllık ya da daha da eski tarihleri, onların asi yaradılışlarının canlı bir kanıtıdır. Roma devrinde Konsül Aemilius Paullus'a karşı (M.Ö. 168) savaşmış, Bizans devrinde en aşırı ayrılıkçı hareket-

lere –Epir despotluğu öncesinde ve sonrasında– katılmış, sonra Türk ve İtalyan egemenliğine muhalif olmuşlardı. Ancak ülke daima nispeten zengin olmuştu; geçen asrın ortalarına kadar paralı askerlik önemli bir gelir kaynağı idi; Labëri bölgesinden 1000 kadar paralı asker Türkiye'de, Mısır'da ve Venedik'te daimi görevdeydi. Avlonya ve civarında, tüm yöreye varlıklı, asil bir hava veren, 200 ila 300 zengin aile vardı.

Avlonya ve civarının ileri gelenleri, beni davet etmekte birbirleriyle yarışıyorlardı. Ancak bu davetlerin çoğunu kabul etmiyordum. Tüm demokratik görüşlerime rağmen, bu insanların tümüyle samimi olmak bana pek münasip ve maksada uygun gelmiyordu. Zihniyetlerini, konuşma tarzlarını ve cevap verirken nasıl bir ses tonu kullanmam gerektiğini henüz yeterince bilmiyordum. Sevgili Abas Ağa'nın tavsiye ve önerileri, henüz pek bir sonuç vermiyordu. Göze batan iki tuhaflığım, yani yurtseverliğim ve demokratik kaprislerim, Arnavutların *"savoir vivre et faire!"*inin [yaşamayı ve yapmayı bilmek] kaygan zemininde tehlikeli engellerdi!

Öte yandan sık sık 370 m. yükseklikteki Kaninë'ye çıkıyordum; burası benim için bir dinlenme yeri, temiz hava soluma fırsatı ve güzel bir gezintinin menziliydi. Abas Ağa'nın evinin balkonundan, bilhassa Sazan (Saseno) Adası'nın arkasında batan güneş doğayı görkemli renklere boyadığı zaman saatlerce hayranlıkla seyrettiğim Avlonya koyunun, Myzeqje vadisinin, Labëri dağlarının manzarası, burada, ayaklarımın altında masalımsı bir tablo gibi uzanmaktaydı.

Bir gün insanlar telaşla avluya doluşup evin bir yeğeninin ağır şekilde hastalandığı ve selamlığa götürülmüş olduğu haberini getirdiklerinde, yine burada oturuyordum. Hekimi getirmeleri için acilen Avlonya'ya atlılar gönderildi. Gelen hekim, yani sevgili aile hekimim Dr. Lluka ağır bir fıtık krizi teşhisi koydu ve bir şey yapamayacağını söyledi. Bu tespitin insanları telaşlandıracağını düşündüm, ancak yanılmışım. Bir hekimin ameliyat yapamayacağını söylemesini son derece doğal karşıladılar ve telgrafla Përmet'ten meşhur bir operatör ve cerrah çağırması için birini Avlonya'ya gönderdiler. İki gün

sonra Doktor Lluka ve Don Luigi'yle birlikte at sırtında Kaninë'ye gittim; cerrahın böylesine sorunlu bir ameliyatı nasıl gerçekleştireceğini görmek istiyorduk. Olası tatsız sürprizlerle başa çıkabilmek için Doktor Lluka yanında ilaçlarını ve aletlerini de getirmişti.

Büyük operatör bize takdim edildi. Geleneksel Arnavut giysilerine bürünmüş yaşlıca bir adamdı, beline sarılı kuşağında, ameliyat için gerekli her şeyin bulunduğu bir Arnavut heybesi *(silahe)* sallanıyordu. Tıp öğrenimini Atina ve Paris'te görmüş olan Doktor Lluka, endişeyle kulağıma eğilerek fısıldadı: "Bugün bir cinayete suç ortağı olacağız! Bu adamlara söyleyin, böyle bir şey yapmasınlar!" Ameliyatın gerçekleştirileceği odadaki divanların üzerine 20 kadar adam yerleşmiş, birbirleriyle sohbet ediyor, arada sırada da divanlardan birinde çömelmiş duran hastayla şakalaşıyorlardı. Bu arada operatör de odanın ortasında duran üzerinde ameliyatın yapılacağı masayı hazırlıyordu. Masanın dört ayağına dört sağlam, uzun ip bağlandı, kırmızı renkli kirli bir mendilin üzerine aletler yerleştirildi: iki keskin bıçak, birkaç makas, penseler, dikiş iğneleri ve bir tür iplik, ayrıca içleri sarı, kırmızı, beyaz renklerde toz ve merhemlerle dolu eski tütün kutuları. Sonra birkaç delikanlı hastaya üç bardak dolusu rakı verdiler, o da bunları peş peşe kafasına dikti, ardından elbiseleri çıkartıldı, rakıyla ovuldu, masanın üzerine yatırılıp bağlandı. Operatör ona yaklaştı, parmağıyla karnının civarında birşeyler ölçtü, sonra da kesmeye başladı; hastanın gıkı bile çıkmıyor, sadece yavaşça inliyordu. Odadan dışarı çıktım, bundan sonrasını görmek istemiyordum! Bir saat sonra tekrar içeri girdiğimde, hastanın odanın ortasına serilmiş birkaç şiltenin üzerine yatırılmış olduğunu gördüm. Doktor Lluka kulağıma ameliyatın çok korkunç olduğunu, hastanın hayatta kalacağını sanmadığını söyledi. Sevgili hekimim yanılıyordu: Hasta bu ameliyattan sağ çıkmakla kalmadı, üç hafta sonra ameliyatına katıldığım için teşekkürlerini arz etmek maksadıyla Avlonya'ya geldi.

Yavaş yavaş Avlonya'daki yaşamla daha yakından ilgilenmeye başladım. Bana kendisini açan yeni, yabancı bir dünyaydı

bu. Bu insanların düşünce tarzlarını elimden geldiğince anlamaya ve ona uyum sağlamaya çalışıyordum. Günün birinde selamlığın oturma odalarının birinde Abas Ağa ve Don Luigi'yle birlikte oturuyordum. Hizmetkârlardan biri, mahallemizin (Muradiye) ihtiyar heyeti üyelerini içeri getirdi. Onları selamladım, yer gösterdim ve sözü fazla uzatmadan ne istediklerini sordum: "Bey!" diye karşılık verdi bana heyetin en yaşlısı olan Hacı Dova, "mahallemizin başında büyük bir ayıp, büyük bir felaket var! Acele davranmalıyız, çünkü şerefimiz söz konusu! On ay önce ölmüş olan M.A.'nın dul karısı, her gece meçhul bir ziyaretçi kabul ediyor, üstelik hamile olduğu söyleniyor; eğer bu doğruysa, kadının ölmesi gerekir!" Korkuyla irkildim. Bu insanlar ne istiyorlardı? Beni zavallı bir kadının katledilmesine suç ortağı mı yapacaklardı? Bu olayı Avrupa kavramlarına göre değerlendirmek, elbette büyük bir hata olur. Halk, şayet önemini ve konumunu muhafaza etmek istiyorsa, sosyal ve siyasi rolünün bilincindeyse, "beyinin" işbirliği yapmasını bekler. Bir örnek bunu daha iyi açıklayabilir.

Muhammet Bey Klissura, zamanında sert bir bey olarak bilinirdi. Ancak Kelcyrë sakinleri, özel konularda da, ihtiyar heyetinin bir karara varamadığında daima ona başvururlardı. O, beydi! Her şeyi daha iyi bilmesi icap ederdi. Bu asırlardan beri böyleydi ve böyle de kalması gerekirdi. Muhammet Bey'in onların dizginlerini sıkı sıkıya tutması, mağrur ve sert olması halk nazarında bir olumsuzluk değil, aksine, vârisi olduğu beylik konumu bakımından olumlu bir özellikti. Muhammet Bey'in resmî bir görevi yoktu, bir makamı işgal etmiyordu, ancak yine de bölgenin efendisiydi. İnsanlar yemin ederken *"Mos dalça gjall nga ky kort!"* (Yalan söylüyorsam bu Kort'tan [İtalyanca "Avlu" anlamına gelen Corte kelimesinden – ç.n.] sağ çıkmayayım!") derlerdi. Ama o aynı zamanda halkın babasıydı; insanların kendisine getirdiği her mesele hakkında uygun bir cevabı, her güçlüğe uygun bir çözümü vardı. Muhammet Bey 1941 yılında öldü. Gayet hür düşünceli ve demokrat bir kişi olduğu söylenen yeğeni Ali Bey Klissura, ailenin en büyüğü olarak onun yerine geçti. Doğal olarak demokratik gö-

rüşleri nedeniyle halkın kendisine müteşekkir olacağını düşünüyordu. İnsanlar "Bey"in zulmünden kurtulmuşlardı ne de olsa! Ne var ki günün birinde köyün ihtiyar heyeti konağa geldi ve Ali Bey'den, bir cinayet vakasıyla ilgili olarak tarafların ödeyeceği "kan bedelini" tespit etmesini istedi. Avrupa kültürünü ve demokratik ilkeleri benimsemiş Ali Bey'in böyle bir olaya müdahale etmesi mümkün değildi, üstelik kan davası Arnavutluk'ta da yasalarla kesin olarak yasaklanmıştı. Bu nedenle uzun bir vaazdan sonra adamları hâkime gönderdi.

Bu insanların hayal kırıklığı içinde eve dönüşlerini gördüm ve söylediklerini kendi kulaklarımla duydum: "Ah, Muhammet Bey! Neredesin? Sert ama iyi bir halk babasıydın! Artık kim bize yol gösterecek, kim akıl verecek, kim bizi koruyacak?" İnsanlar 1943 yılında bile böyle düşünüyorlardı! Beyler Arnavutluk'ta sosyal ve siyasi bir misyona, asırlardan beri iyi kötü yerine getirdikleri bir görev ve konuma sahiptiler. Onlar bu konumlarını kaybedince veya görevlerini yerine getirmekten vazgeçince, feodal örgütlenmeden başka bir örgütlenmeye sahip olmayan halkın aklı karıştı ve; başka yerlerdekinin aksine, henüz hazır da olmayan burjuvazinin eline düşmedi, ancak aşırı uçlardaki siyasetçilerin, şerefsiz çıkarcıların ve zalimlerin oyuncağına dönüştü.

Birkaç ay önce mahallemizde yaşananları biliyordum. Çok güzel bir kızın kendisinden yaşlı, evli bir zenci ile ilişkisi olmuştu. İhtiyar heyeti bunu öğrenmişti. Sonra günün birinde boğulmuş kızın cesedi kuyuda bulunmuş, kızın gece su almaya gittiği, ayağının kaydığı ve kuyuya düştüğü söylenmişti. Zenci ise üç hafta sonra "karın ağrısından" ölmüştü. Bunun için, hamile dulun vakasını önemsizleştirmeye çalıştım; böyle saçma bir şikâyet için onları nasıl cesaretlendirebilirdim ki? Bu olayı bir kez daha iyice araştırmalarını, sonra tekrar konuşabileceğimizi söyledim. Birkaç gün sonra gerçekten de tekrar geldiler. Durum biraz düzelmişti. Kadın meçhul bir ziyaretçisi olduğunu kabul etmişti – ancak bu ziyaretçi, bu arada bir *"Lugat"*a dönüşmüş olan ve her gece çıkagelip kadın korkudan kapıyı açana kadar evin çatısını taşlayan, şafak sökmeden önce

de tekrar mezarına dönen ölmüş kocasından başkası değildi. Karnında taşıdığı çocuk ise Lugat'a, yani meşru, yasal kocasına aitti.

Bu benim için bir çıkış yoluydu. Böylesine ikna edici bir ifadeye –Abas Ağa da beni doğruladı– diyecek bir şey yoktu, bana kalırsa kadının cezalandırılmak yerine, cinci hocalar yardımıyla kurtarılması gerekiyordu. Fakat ihtiyar heyeti pes etmek niyetinde değildi – kanıt istiyorlardı! Hikâye giderek daha tehlikeli bir hal almaktaydı. Bu esnada Abas Ağa imdadıma yetişti. Kadının her türlü ithamdan kurtulabilmesi için suçsuzluğunu ispat etmesi gerektiğini o da kabul ediyordu; ancak Lugat'ı ihtiyar heyeti toplantısına çağırmanın veya gece yaptığı ziyaretlerde ona baskın vermenin imkânı olmadığına göre –bu durumda kadını boğardı– "daima şaşmaz sonuç veren, beyaz aygır ile mezar testini" tatbik etmek gerekiyordu. Böylece, bir cumartesi akşamı ay yükselirken bu testi yapmaya karar verdik.

Günbatımından yarım saat önce insanlar Muradiye'nin eski mezarlığında toplandılar. Önde mahallenin ihtiyar heyeti vardı, onları birkaç önde gelen hoca (Hacı Muhamet Efendi, Molla Sulo ve diğerleri), onları da mahallenin aralarında benim de bulunduğum ileri gelenleri takip ediyordu. Bir tür açık mezarlık olan Kuzu Baba Tepesi'ne tırmanarak müteveffa M.A.'nın mezarına ulaştık. Hocalar mezarın etrafına oturdular ve insanın uykusunu getiren bir ölü duası okumaya başladılar. Bu korkunç sahneyi daha iyi görebilmek için yaklaştım: Mezarın içinde sarı-kahverengi, şekilsiz bir balya vardı.[1] Mezar kazıcı-

1 "Lugat" ve yaptığı tatsız şakalara dair batıl inancın, İslâm diniyle yakından uzaktan ilgisi yoktur. Bu tür batıl inançlar kati surette yasaklanmıştır, ancak Arnavutluk'ta Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında yaygındır. Kökeni mutlaka çok eski zamanlardan kalma putperest itikatlarına dayanmaktadır. Ancak bu batıl inanç, "Lugat"ın gayet teferruatlı bir sülaleye sahip olmasını sağlamıştır: Oğulları ejderha-adam *(Drangu)* olur; onları olağanüstü yetenekleriyle (şiddet düşkünlüğü, cesaret, güç, dayanıklılık vs.) tanımak mümkündür. "Drangu"nun oğlu ise ancak bir *"Kukudh"* olur, yani tuhaf, şakacı, kötü niyetli bir yaratık. "Kukudh"u kıçındaki körleşmiş kuyruktan tanımak mümkündür. "Lugat" ateşte yakılmadığı müddetçe babasının, hatta büyükbabasının koruması altında bulunur. Ancak bundan sonra aileye ait olur ve ona bir şey yapılamaz. Üçüncü kuşaktan sonra bu kötülük sona erer.

ları bağırmaya başladılar: "İşte! Bu Lugat!" On ay önce İslâm inancına uygun olarak tabutla değil de, kefene sarılarak toprağa verilmiş olan bu zavallı adamın tüyler ürpertici kalıntılarından ne istiyorlardı? Her halükârda bu haykırışla "Lugat" psikozuna güzel bir hazırlık yapılmıştı ve bu da planımın başarıya ulaşacağına dair iyi bir işaretti. Kar beyazı, yaşlı Arap aygırıma ve onu dizginlerinden tutan ahır uşağına endişeli bir bakış fırlattım. Oğlana aygırın mezarın üzerinden atlamaması gerektiğini tembihlemiştim; bunu dikkat çekmeyecek bir şekilde engellemesi gerekiyordu. Atın mezarın kenarına getirilmesiyle birlikte hocalar sustular. Ahır uşağı mezarın öbür tarafına sıçradı ve yuları çekmeye başladı, ancak akıllı hayvan ayak diredi, mezara bakarak sinirli bir şekilde soludu – sonra ayağı ile mezardan çıkan toprağı eşeleyip şaha kalktı. Heyecandan soluğum kesilmişti! Ya şimdi ansızın mezarın öbür tarafına atlayacak olursa? Fakat hayır – soylu hayvan yularını kurtardı ve eve doğru dörtnala koşmaya başladı. Artık azimli ve amirâne bir tavırla öne çıktım. "Bu kadar yeter!" diye bağırdım, "Lugat'ın mezarda yattığını ispatladık; kadın suçsuzdur!" Etrafta duran insanlar mezarı alelacele çalı çırpıyla doldurdular, üzerine bir teneke dolusu benzin boca ettiler, sonra da yığını ateşe verdiler. Gökyüzü batmakta olan güneşin kızıl rengine boyanırken, yanan mezarın kırmızı alevleri, korkutucu ışıklarıyla çoktan unutulduğu sanılan, putperest döneme ait barbarca bir sahneyi aydınlatıyordu! Aşağıda, Muradiye'nin kaynağının bulunduğu tepenin eteğinde, "haksız" yere suçlanmış olan dulun ağıt yakan güçlü soprano sesi yükseliyordu – ateşte yakılan "Lugat"ın, yani karnında taşıdığı çocuğun babasının, sevgili meşru kocasının ardından ağlıyordu.

Bütün bu "Lugat" saçmalığından sonra, bir "Lugat"ın sahiden nasıl göründüğünü merak etmem herhalde anlaşılabilir. Bu tür konuları iyi bilen önemli kişiler, görgü şahitleri (!) ve başından "Lugat"la ilgili o ilginç olay geçen dul, bana şunları anlattılar: "Lugat aşağı yukarı yetişkin bir domuzun görüntüsüne sahiptir – ya da daha doğrusu, içi yağ dolu bir tuluma *(kacek)* benzer. Ancak ondaki domuz başı vücuduna kıyasla

çok küçüktür, bacakları ufacıktır, küçük kırmızı ateş gözleri alnının ve yanaklarının kıvrımlarının arasında neredeyse kaybolurlar. Yürümekte zorlanır, ancak karnının üzerinde yuvarlanarak merdivenleri bile çıkar. Derisinin rengi, tıpkı yetişkin bir fare gibi gri-siyahtır. Konuşamaz, sadece homurdanır. Kötüyse –yani lanetli bir Lugatsa *(Lugat i mallkuar)*– kötülük yapar; şakacı bir Lugatsa –iyi niyetli asla olamaz– kötü oyunlar oynar ve arsızlık yapar. İsteklerine asla karşı çıkmamak gerekir, çünkü o zaman tehlikeli olur."

Avlonya'nın olaylar sahnesindeki yaz sezonu programı o sene çok iyi örgütlenmişti. Can sıkıntısından veya tekdüzelikten şikâyet edecek durumda değildim. Lugat'ın yakılması trajedisini bir komedi izledi. Vranisht köyü yakınlarında, Salih Kaptan isminde birinin önderliğinde bir haydut çetesinin dolaşmakta olduğu söylentisi yayılmıştı. İnsanlar alaylı bir şekilde gülümsüyorlardı: Labëri'de bir haydut çetesi, öyle mi? Kimi soyacaklar ki, Allah aşkına! İt iti ısırmaz derler ya! – Tamam, belki birkaç heyecanlı oğlan haydutçuluk oynamak istiyordur; bunda ne var ki? Güney Arnavutluk'un Yunan köylerinde bu sanatı icra etmek, atalardan kalma bir gelenekti. Fakat görünüşe göre bu haydutlar kendilerinden öncekilerden biraz daha kurnaz ve utanmaz idiler. Hemen kapı önünde iş görüyorlardı. Sonunda Nartë adlı bir Yunan köyünün ileri gelenlerinden birinin 16 yaşındaki oğlunu kaçırdılar ve serbest bırakılması için oldukça yüksek, tam 2000 Napoleon altını fidye istediler. Avlonya jandarması alarma geçirildi. Ancak on iki haydudun takibi için sadece dört jandarma temin edilebildi. Yanya savcılığı da alarm verdi ve vilayet jandarma komutanı General Neşet isimli bir "paşa" komutasında bir tabur harekete geçirildi. Ancak bu arada olayın üzerinden üç hafta kadar bir süre geçmiş, Çikë ormanlarının ve Stogut dağlarının yükseklerinde işler yeni bir boyut kazanmıştı. Çünkü haydutlar geceleri sığınaklarından çıkıp, civar köylerden yiyecek temin etme alışkanlığına sahiptiler; bu durumda genç rehineyi de haydut reisinin karısının gözetimine bırakıyorlardı. Belki acıma duygusundan, belki de başka sebeplerden, her ne nedenle ise, ayın ışıldadığı

güzel bir gecede kadın delikanlıyı en yakın köy yoluna götürdü ve gitmesine izin verdi! Ertesi gün oğlan gayet iyi bir durumda evine varmıştı. Komedi bir mutlu sonla bitmiş, ancak gayet savaşçı niyetlerle gelmekte olan paşanın zafer hayalleri suya düşmüştü. Rezil olmamak için, mutlaka önemli birşeyler yapmak zorundaydı. Haydut çetesi artık sıradan, günlük bir olaya dönüştüğü için, paşa takibi birkaç subayıyla birkaç jandarmasına bıraktı.[2] Kendisine ise Avlonya bölgesinin "temizlenmesi" gibi daha ulvî bir misyon biçti. Tüm bu kötülüklerin, sultana ve devlete sadık olmayan birtakım unsurlardan kaynaklandığına kesinlikle emindi. Onların kim olduğunu ise elbette bilmiyordu! Yeğenim Avlonyalı Sırrı Selim Bey'le (Cemil'in küçük kardeşi) birlikte onu ziyarete gittim. Babacan görünümlü, yaşlı, şişman bir Türk'tü: dürüst, iyi niyetli, fakat aptal. Bizden Avlonya'daki "tehlikeli kişilerin" kim olduğunu öğrenmek istiyordu. Tam da adamına çatmıştı – ağzımızdan tek kelime bile alamadı. Ancak bu tarz bir soruşturma, Avlonya ve civarında bol miktarda bulunan ihbarcıların, kendi kişisel rakiplerini karalamak ve iftira atmak konusunda öyle bir yarış içinde girmelerine neden oldu ki, bir hafta içinde şehrin ve civarının yirmi yedi ileri geleni tutuklanarak, Preveza ve Berat'a sürgün edildi. Bu uygulamanın mağdurlarının bir kısmına böyle bir sakinleşme kürü doğrusu hiç de fena gelmeyeceği için, yazık olduğu söylenemezdi. Ancak bir kısmı da gerçekten haksızlığa uğradı; bunlar dürüst insanlardı ve iftiraya

2 Bu çete hiçbir zaman yakalanamadı, bertaraf edilemedi ve zafer dolu varlığını, yedi yıllık faaliyetleri boyunca darağacını hak ettirecek kötü işler yapmış olmasına rağmen, aslında "milliyetçi" siyasi bir çete olduğunun anlaşıldığı 1912 yılına kadar sürdürdü. "Yurtsever fedakârlıkları" nedeniyle geçici hükümet (ben o zamanlar senatonun danışma meclisi başkan yardımcısıydım) tarafından şehrin korunmasıyla görevlendirildiler. Bu hakkaniyete pek uygun olmasa da, mantıklı bir uygulamaydı. Haydutları ve hırsızları yakalamakta, bu işte bizzat tecrübe sahibi olanlardan daha başarılı kim olabilir ki? Haydut reisi Salih Vranishti aslında oldukça tuhaf bir tipti. 1914 yılının Eylül ayında gerici fanatik Müslüman asilerle Yunan-Ortodoks hainlere karşı cesurca savaştı. Ancak bu onu mağlupların kadınlarının yüzüklerini ve küpelerini çalmaktan alıkoyamıyordu. 1919 yılında kahramanca İtalyan mevzilerine saldırdı, ancak ilk işi erzak deposunu çalmak oldu. Bir kez taraftımdan sorguya çekildiğinde, bana şu cevabı vermişti: "Beyim! Cesur olmak görevdir, ancak ganimet her savaşçının hakkıdır!"

uğrayarak Türklerin budalaca "yatıştırma politikalarının" kurbanı olmuşlardı.

Ailenin mülkünün sınırında bulunan yeni bir çiftliğin (Levan) satın alınması işi, ağustos sonunda Berat'a seyahat etmemi gerektirdi. Bu fırsatı Tomor'a tırmanmak ve Tomoricë'yi ziyaret etmek için kullandım. Bu küçük geziyi bir kitapta etraflıca tasvir ettim.[3]

Eylül sonlarında yine Avlonya'daydım, ancak İstanbul'a dönmeden önce Labëri'yi de ziyaret etmek istiyordum. At sırtında, kâhyam Shero Aga Agaj'ın Smokthinë'de bulunan ve mükemmel bir şekilde ağırlandığım misafirperver evine gittim. Agaj'lar birkaç asırdan beri (aile ağaçları, 1570 yıllarında yaşamış olan Hıristiyan ataları "Gjin"e, yani on kuşak öncesine kadar uzanır) Labëri'nin en saygın ve aileme ne kadar bağlı olduğunu çeşitli fırsatlarda defalarca, üstelik şövalyelere yaraşır bir kahramanlıkla ispat etmiş sülalelerinden biridir.[4] Bu evde bir aydan fazla kaldım ve zatürreeye yakalanmama rağmen bu güzel günleri hep hatırlarım. Genç ve güçlü olduğum için hastalığı kolaylıkla atlattım; bugün aklımda kalanlar sadece derin, neredeyse sağaltıcı bir uyku ile boğucu bir kokudur. Etrafımda oraya buraya harekete eden, beni tutup bırakan gölgeler görüyor, fakat kimseyi tanıyamıyordum. Sonradan bana tam yedi gün boyunca bilinçsizce yattığımı söylediler. Derken ansızın uyandım ve kendimi yeni yüzülmüş, iğrenç kokan bir koyun postunun içine dikilmiş bir halde buldum. Beni yıkamak yerine, vücudumu günde üç kez en sertinden rakıyla ov-

3 Seyahat tasvirlerim: *Aus Berat und vom Tomor* (Berat ve Tomor'dan) Sarajevo 1909.

4 Avlonya Sancak Beyi Avlonyalı İbrahim Paşa, 1810 yılının Eylül ayında Berat kalesini Yanya hükümdarı ve tiranı Tepedelenli Ali Paşa'ya terk etmek zorunda kaldığında Avlonya üzerinden Dukat'a kaçmış, buradan da bir gemiye binerek İstanbul'a gitmeye çalışmıştı. Fakat Avlonya koyunu kapatmış olan İngiliz gemileri (İngiltere o zamanlar Ali Paşa'yı destekliyordu) yüzünden bu niyetinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Böylece Smokthinë'de Agaj'ların evine giderek, burada karargâh kurmuştu. Kısa bir süre sonra da Yanya paşasının Hüseyin Rojta adında halktan birinin komutası altındaki birlikleri kapıya dayanmış ve İbrahim'in teslimini istemişti. Bunun üzerine Agaj'ların "Kulen"i civarında çıkan çatışmalarda Agaj sülalesinden 23 erkek ölmüş, direniş ancak Avlonyalı İbrahim Paşa'nın düşmana kendiliğinden teslim olmasıyla son bulmuştu.

muşlardı. Ama iki hafta sonra dışarı çıkmaya başlamıştım bile. Bu hızlı iyileşmeyi gençliğin yaşam gücüne mi borçluydum, yoksa hastaların gövdelerinin üst kısmını yeni yüzülmüş bir koyun postuna saran (üstelik yünlü kısmı içe gelecek şekilde) ve artık ateşin durumuna göre on dört güne varana kadar bunun içinde tutan Labërili mucizevî hekimlerin yöntemlerine mi? Hastalığım sırasında Dr. Lluka Avlonya'dan çağırtılmış ve o da bu tuhaf kürü onaylamıştı.

Bu ziyaretim esnasında ne çok şey öğrendiğimi, ne çok halk şarkısı, masal, hikâye ve geleneksel hukuk kuralını kayda geçirmeyi başarmış olduğumu, 1944 yılında Avlonya Kütüphanesi'nde bıraktığım, tümüyle dolu 22 defter ispat eder.[5] Kasım ayında sağ kaburgamda hissettiğim oldukça acı veren batmaya rağmen, Kurvelesh dağlarına doğru seyahatime devam ettim. Yolumuz bizi Lum-i Smokthinë'nin dar vadisinin etrafından Vërmik'e götürdü. Sağımızda ormanlarla kaplı 1700 m. yüksekliğindeki Çipin, solumuzda Tartarë (1978 m.) yükseliyordu. At sırtında Vërmik'e ulaşmak pek kolay olmadığından, nehirde eyerlerimizden indik ve yola yayan devam ettik. Boğaz giderek daralıyor ve geçit vermez bir hal alıyordu, ta ki kayalık bir yamaca yapışmış olan köye ulaşıncaya dek. Burası dadımın do-

5 Bu hikâyelerden birini bu vesileyle nakletmek istiyorum, çünkü Arnavutların karakterini, ülke hükümetinin idare tarzı ve yöntemini, düzensizliğin ve kanunsuzluğun ne ölçüde bir yaşam sistemine dönüştüğünü temsil etmektedir.

Smokthinë'de bulunduğum süre zarfında, General Neşet Paşa'nın tüm Avlonya bölgesinde suçu âdet haline getirenleri yakalama operasyonu sürdürmekteydi. Özel muhafızlarımdan (*"Çarçan"*) biri de jandarma tarafından aranan lar arasındaydı. Aslında jandarmanın fazla zahmete girmesine gerek yoktu, çünkü Çarçan hemen her gün çarşıya gezmeye gidiyordu. Fakat resmî makamlar onu göremiyorlardı! Nekahet dönemimde günün birinde Agaj'ların evinin verandasında oturuyordum. Dışarıdan önce bir salvo, sonra da tek tük silah seslerinin geldiğini işittik. Hemen dış kapıya koştuk ve Çarçan'ın ağır ağır eve doğru gelmekte olduğunu, bazen durup geriye dönerek ateş ettiğini, sonra tekrar yürümeye başladığını gördük. Nihayet kapıya ulaştı ve onu çekip avluya aldık. Neler oluyordu? Kendisinden silahını teslim etmesini isteyen bir devriyeyle karşılaşmıştı. Çarçan bu isteğe uymamış ve kaçmaya başlamıştı. Bunun üzerine jandarmalar ateş açmışlardı. Bu olay başka sonuçlara yol açmayınca hepimiz rahatladık. Bir hafta sonra Nivicë (Kurvelesh'te) yakınlarında bu devriyenin komutanı beni çadırımda ziyaret etti. Çarçan ona bir fincan kahve sundu. İkisi de birbirini tanımamıştı.

ğum yeriydi. Kendisi öleli çok olmuştu, ancak ilk yaşam suyunu borçlu olduğum bu yeri onun anısına ziyaret etmek istiyordum. Beni bütün köy karşıladı; ön saflarda dadımın sülalesi bulunuyordu. Kırk kadar kadın, çocuk ve erkek beni kucaklamaya ve öpmeye başladılar – ne de olsa aramızda kan bağına dayalı bir akrabalık vardı! Sonra hep birlikte, kahve içtiğim ve insanlarla sohbet ettiğim bir eve girdik. Üzerlerinde kırmızı-beyaz halk giysileri, başlarında renkli örtüleri ve uzun şalvarlarıyla kapının önünde toplaşan küçük kızlar, dikkat çekiciydi. Onları yanıma çağırdım. Yüzlerindeki taze ve muzip gülümsemenin, dağ cinine ve ocak anasına dair anlattıkları canlı hikâyelerin beni çok eğlendirdiğini kabul etmeliyim. Bu yüzden yetişkinler nezdindeki itibarımın ne ölçüde zedelendiğini veya arttığını değerlendirmek istemiyorum – korkarım sonuç pek de lehime olmayacaktır. Gerçek olan şu ki, Avlonya çarşısından onlar ve emsalleri için önceden aldırmış olduğum "nefis şeyleri", yani rengârenk kumaş ve örtüleri, kırmızı boncukları verdikten sonra, küçük kızlarla aramda çok samimi bir dostluk kuruldu. Bu arada küçük ayaklar üzerinde duran tahta masaların (sofra) üzerinde odaya yemek getirilmişti; şişte kızartılmış koyun, soğan, peynir, ekmek, bal ve rakı. Sonra yola koyulduk ve bir saat daha nehir yatağında yol aldık, ta ki boğazın sonunda bir kaya duvarıyla karşılaşıncaya dek. Son derece tehlikeli bir patikanın üzerinden, atlarımızı yedeğimize alarak, pek çok kaynağın çağıldadığı ve çadırlarımızın kurulmuş bulunduğu yemyeşil bir yaylaya tırmandık. Kurvelesh Düzlüğü adı verilen (deniz seviyesinden 1000 ila 1200 m. yükseklikte) bu yer aslında bu tanımı kesinlikle hak etmez, çünkü burada bir karış yer bile "düz" değildir. Vjosë, Shushicë, Lum-i Kardhiqit ve deniz arasındaki bağlantıyı sağlayan bu yayla, en yüksek yeri Qendrevicë'nin yuvarlak zirvesi (2130 m.) olan tepelik bir arazidir. Bölgenin 14 köyü küçük vadiler, çukurlar ve yamaçlardadır, sert iklim nedeniyle taş evleri (1912-14 yıllarında Yunanlılar tarafından yıkılmış, bugün yeniden inşa edilmişlerdir) Arnavutluk'un diğer bölgelerine kıyasla daha sağlam yapılmıştır. Kurvelesh bölgesi pek büyük değildir, nüfus 12.000 ila 14.000 arasında oynar, geliri daima

kıttır. Koyun yetiştiriciliği (100.000 koyun) ayrı tutulacak olunursa, ülke ve insanlar fakir olarak nitelendirilebilir. Ancak paralı askerlik burada çok önemliydi. Adları halk arasında hâlâ anılan kahramanlar, bu sınıfın üyesiydi. Tanzimat reformlarına karşı pek çok halk şarkısında hâlâ sözü edilen direniş, burada ortaya çıkmıştı. Bu insanların Tanzimat'tan önceki yaşam tarzı, düşünce yapıları ve ihtiyaçlarıyla tam bir uyum içindeydi. Labëri'nin geleneksel hukuku *"Kanuni Papa-Zhulit"*[6] en iyi şekilde burada korunmuş ve Tanzimat reformlarının hükümleri en son burada uygulanmıştı (1868). Kurvelesh ana yolların tümüyle dışındadır; pek az seyyah ve daha da az sayıda bilim adamı bu bölgeyi ziyaret etmiş ve eserlerinde ondan söz etmiştir.[7] Bölgenin arkeolojik ve etnolojik açılardan çok ilginç olduğunu düşünüyorum. Gusmar, Golem ve Progonat civarında görülebilen, muhtemelen Bizans dönemine ait bina kalıntıları, daha ayrıntılı bir araştırmaya değerdir. Nivicë köyünün üst taraflarında, "Qytez", yani "küçük şehir" adıyla anılan küçük bir yayla bulunur. Ben burasını ziyaret edemedim, ancak yöre halkı bu yaylada pek çok bina kalıntısı görülebileceğini söylemektedir.

Mevsim (kasım ortalarındaydık), Kurvelesh'te daha uzun süreli bir ikamete izin vermeyecek kadar ilerlemişti. Gusmar'dan yola çıkarak bir gün zarfında (kervanım için büyük bir başarıydı) Kuç ormanını geride bıraktım, Shushicë kaynaklarının yanından geçtim, Qaf'e Mbretës geçidi üzerinden (Kuç-Kudhësi'nin altından) deniz kıyısındaki Qeparo'ya ulaştım. Mevsim bize imtiyazlı davranmıştı. Harika bir sonbahar havası vardı. Kuç'un balta girmemiş ormanlarının etkileyici heybetini,[8] bu vahşi güzelliğin içinde kristal berraklığında akan Shus-

6 Bkz. Godin, Marie Amalie Freiin v.: *Das albanische Gewohnheitsrecht* (Geleneksel Arnavutluk Hukuku). *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*. Stuttgart içinde, Cilt 56 (1953), S. 1-46; Cilt 57 (1954), S. 3-73; Cilt 58 (1955), S. 121-166.

7 Hahn: *Albanesische Studien* (Arnavutluk Araştırmaları) Aravantinos, P.: *Chronografia tes Epirou*. Atina 1856-1857.

8 Kuç ormanı, belki de Güney Arnavutluk'un en güzel ve en büyük ormanıydı. Dağların, boğazların ve vadilerin üzerinde neredeyse 40 km^2lik bir yer kaplıyordu. Ancak o da, Arnavutluk'un neredeyse tüm ormanları gibi, Arnavutların

hicê'nin kıyısındaki çakılların güzelliğini ve kendisini bakışlarımıza sunan büyüleyici doğa tablolarını asla unutmayacağım. Kısa bir istirahat, ormanda atıştırılan birkaç lokma, sonra yorgunluk nedir bilmeksizin yola devam. Akşama doğru Spile sahiline ulaştık; vakit çadır kuramayacağımız kadar geç olmuştu. Gerçekte bir kiler olan bir tür misafirhanede, arazi yataklarımızı hazırladık. Ateşim vardı. Don Luigi ve Shero Aga endişeliydiler. Bilgim dışında, bizi Avlonya'ya götürecek olan bir yelkenlinin sahibiyle anlaştılar; kervan da yoluna karadan devam edecekti. Ertesi sabah kendimi biraz daha iyi hissettim ve öğleden sonra üçümüz, hizmetkârlarımdan ikisiyle birlikte gemiye bindik. Kamara küçük fakat rahattı; birkaç dakika içinde temizlendi ve eşyalarımızla döşendi, sonra da demir aldık. Sevgili küçük aşçım –Cane– taze balık hazırlamıştı. Yemeğimizi güvertede iştahla yedik ve sabırsızlıkla akşam rüzgârının bizi yerimizden biraz olsun kıpırdatmasını bekledik. Ancak en küçük bir kıpırtı bile yoktu; iki direkteki yelkenler gevşek gevşek sallanıyordu, biz de gevşek gevşek uyumaya çekildik. Ertesi sabah merakla kamaramdaki lombozdan dışarı baktım – hâlâ misafirhanenin kilerini görmeye devam ediyordum. Aşırı sıcak ve nemli bir gün olacağa benziyordu. Öğlene doğru Korfu Adası'nın en yüksek dağı olan Pantokrator'un zirvesinde bulutların toplanmaya başladığını gördük; Şirokko (güney rüzgârı) çıkmak üzereydi. Deniz birden çalkalanmaya başladı; bir rüzgâr diğerini takip etti, önce hafif, sonra daha şiddetli,

---

yıkıcılığının ve aldırmazlığının kurbanı olmuştur. Buradan elde edilen ağaç ürünlerinin nasıl israf ve yok edildiğini tasvir etmem mümkün değildir. Arnavutların, kendi ülkelerinin çoraklaşmasında ve fakirleşmesinde ne denli etkili bir rol oynadıkları, belki bir örnekle daha iyi açıklanabilir. Ağaçlara nasıl davranıldığını yüzlerce ormanda bizzat gördüm. Bir keçi çobanı sürüsüyle birlikte ormana girer. Keçileri taze yapraklarla beslemek istiyordur. Çobanın yanındaki aletler, dev bir meşe ağacını kesmekte kullanılamayacak kadar basittir. Bu yüzden yanında taşıdığı küçük savaş baltasıyla (*raxhalkë*) meşenin gövdesinde bir oyuk açar, içinde bir ateş yakarak, iki veya üç gün zarfında gövdedeki oyuğu, ağacı küçük baltasıyla kesebileceği kadar büyütür, böylece yere devrilen ağacın yaprakları da keçiler tarafından birkaç gün boyunca kemirilir. Bu işlem esnasında çok defa ormanın bir kısmının da yanması, tümüyle önemsiz bir ayrıntıdan ibarettir.

nihayetinde yelkenlerimiz gerildi ve dalgaların üzerinde bir martı gibi süzülmeye başladık. Himarë ve Vuno'yu hızla geçtik. Görünüşe göre artık rüzgârdan gereğinden fazla nasiplenmek üzereydik. Dalgalar güverteyi aşmaya başlamıştı. Kaptan, bu havada Avlonya'ya gece yolculuğu yapma riskini göze alamayacağını söyledi. Dhërm'in alt kısmındaki küçük koya demir atacaktı. Bu yer öyle fazla korunaklı değildi; ancak yine de açık denize göre çok daha sakindi. Kaptan haklıydı; bu denizdeki gemicilerin bin yıllık geleneğine uymuştu: "Fırtınada asla Glosë Burnu'nun etrafında dolaşma". Sığınağımızın beş mil kuzeyinde, üzerinde taşa kazınmış çok sayıda yazıt bulunan dev bir kaya duvarı[9] bugün hâlâ görülebilir. Bunlar, denizciliğin 2000 yıllık tarihini yansıtan çok değişik ve özel birer adak niteliğindedir; ayrıca bu tehlikeli yerde gemileri esirgemeleri için Yunan rüzgâr tanrısı Aeolos'a, kim bilir hangi Hıristiyan azizine ve Arnavutların kötü deniz cini "Mëm Lubija"ya adanmış dilek ve rica yazıları da bulunur.

Şirokko normal olarak üç gün sürdüğü ve burnu aşmak mümkün olmadığı için, ertesi gün karaya çıkıp oraya varana kadar kervanımızı durdurması için tayfalardan birini köye, yörenin en zengin ve önemli adamı Goreci'ye gönderdik. Gemide Shero Aga ile iki hizmetkârımı deniz tutmuştu. Tayfayla beraber karaya çıkmalarını tavsiye ettim, onlar da bu sözümü ikiletmediler. Yalnız kaldığımız Don Luigi'yle birlikte birkaç konservenin münderecatından oluşan akşam yemeğimizi hazırladık ve uyumaya gitmeden önce bir gemi fenerinin ışığı altında gecenin geç saatlerine kadar sohbet ettik. Ertesi sabah (abartılı derecede erken bir saatte) Dhërm'in ileri gelenlerinin sevinçli haykırışlarını ve silah seslerini işittik; beni karşılamaya gelmişlerdi. Karaya çıktık; bir dizi çok bakımlı portakal ve sedir bahçesinden geçerek, 200 m. yükseklikteki köye ulaştık. Bütün Dhërm harekete geçirilmişti. Papaz önde, Yunan okulunun öğretmeni ve öğrencileri arkada, sonra erkekler ve kadınlar –aralarında gerçekten de fevkalade güzel olanları vardı–, bizi karşı-

9 Bkz. Patsch, Karl: *Das Sandschak Berat in Albanien* (Arnavutluk'ta Berat Sancağı) Viyana 1904.

lamak üzere küçük kilisenin önündeki meydanda toplanmışlardı. Bize Goreci'nin evine kadar eşlik ettiler. Kapının eşiğinde bir an için durdum ve dönüp arkama baktım. Gözlerimin önünde koreografisi çok güzel bir manzara vardı. Parıltılar saçan son bahar güneşinin ışınları, sahneyi kucaklamıştı. Kadınlar ve çocuklar, onlarla beraber pek çok erkek de, rengârenk halk kıyafetleri içindeydi; kilisenin önündeki küçük meydan, bir çiçek tarhını andırıyordu. Bir merdivenin basamakları gibi art arda yükselen kar beyazı evlerin ardında Çikë dağlarının görkemli zirveleri görünüyor, altımızda daima yeşil portakal ve mandalina bahçeleri uzanıyor, sonra da sonsuz mavilikte deniz geliyordu. Ayaklarımızın altında Çikë'nin kristal berraklığındaki sularını derin bir kanyonun içinden denize taşıyan bir dağ deresi gümbürdüyordu. "Burası Arnavutluk rivierası!" diye geçirdim o anda içimden. Himara bölgesi ve insanlarını eskiden beri sevmişimdir. Bölge masalsı bir güzelliğe sahiptir, insanları ise her bakımdan uyanık, çalışkan ve yeteneklidir – üstelik karakterlidirler de. Arnavutluk'ta bu insanları Yunanlılığı Yunanlılardan çok sevmiş olmakla (belki de hâlâ sevmekle) suçladılar, ben de bunu bu bölgenin tarihiyle bağdaştırıyorum.

Tanzimat'tan sonra (1880) bu bölgede bir Türk kaymakamlığı kuruldu, ancak gerek papaz, gerek Yunan propaganda ajanları, gerekse ihtiyar heyeti eskiden olduğu gibi diledikleri şekilde faaliyet göstermeye devam ettiği için, kaymakamlık ne kimseyi rahatsız etti, ne de kimse tarafından rahatsız edildi. 1906 yılında Himara bölgesi on köy ve 10.000 ila 12.000 nüfustan oluşuyordu, Gjirokastër Sancağı'na bağlıydı. Ancak Himarë kavramı, bölgenin sınırlarıyla aynı değildi. "Himarë" *(Chimera)* antik çağda bir Kerkyr [Korfu] yerleşiminin ve çevresinin adıydı; Ortaçağ'da diğer iki yerleşim de yavaş yavaş bu isimle anılmaya başlandı. Türkler bu isimden Rrug'e Bardhë ve Sarandë arasındaki sahil şeridine bağlı köylerin kapsadığı bölgeyi anlıyor, Venedikliler ise buna hinterlandın o günlerde hâlâ Hıristiyan olan 21 köyünü de ilave ediyorlardı. Ancak bu köylerin (1690 ila 1790 arasında) Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra Himarë (Breg-Deti) adından sadece mukataa ver-

gisi (1912'de yıllık 10.000 altın frank) ödemekle yükümlü yedi köy anlaşıldı. 1700-1800 yıllarında Venediklilerin Himarë (*Chimera*) dedikleri bu bölgede, 1912 yılında aynı sayıda insanın yaşadığı ve yıllık adam başı 1,50 DM vergi ödemekle yükümlü oldukları düşünülecek olursa, Türk makamlarının bu Hıristiyan cemaatleri (tıpkı tüm diğerleri gibi) aslında soymamış olduğunu teslim etmek gerekir. O halde yörenin Hıristiyan-Ortodoks sakinlerinin Türklere (ve genel olarak Müslümanlara) karşı duydukları bu çılgınca nefretin, Yunanistan'la birleşme arzusunun sebebi neydi? Yunan-Ortodokslar, esasen imparatorluğun en fazla imtiyaza sahip sakinleriydiler.

Bu nefretin öncelikle manevi, dinî nedenleri olsa gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks sakinleri kendilerini hâlâ yenilmiş, tâbi kılınmış Bizanslılar olarak hissediyorlardı. Türklerin (Müslümanların) ona iyi davranıp davranmadığının önemi yoktu; bu, duygularında bir değişikliğe yol açmıyordu. Yüzlerce Ortodoks geçtiğimiz asırlar boyunca paşa, hatta vezir bile oldular, bakan, müsteşar, mabeyinci, sefir, general ve bey olarak Eflak'ta, Boğdan'da, Manja'da, Lübnan ve Sisam'da en yüksek mevkileri işgal ettiler. Buna rağmen imparatorluğa pek nadiren koşulsuz bir sadakat göstermişlerdir. Elbette istisnaları vardır (örneğin Sefir Mavrokordato Paşa, 1905'te Sisam Beyi olan Alexander Vithinos), ancak çoğunluğun değerlendirilmesinde kıstas olarak kullanılamazlar. Geçen asırda Yunanistan bağımsızlığını kazandığında ve yeniden doğan Bizans'ın mirasçısı olarak ortaya çıktığında, Ortodoks halk meydan okuyucu bir tavır almaya ve tehlike arzetmeye başlamıştı. Patriğin dinsel propagandası ile yeni Yunanistan'ın siyasi-kültürel propagandaları, Helenizmin *Megale Idea*'sını (büyüklük kompleksini) Balkanlar'da gerçekleştirme çabalarında birleşmişti ve bu durum Yunan-Ortodoks Hıristiyanların zihniyetinin devrimci biçimlere bürünmesine katkıda bulunuyordu. Öte yandan, aslında oldukça fakir denebilecek yeni Yunanistan'ın, bu hedeflere ulaşabilmek için büyük fedakârlıklarda bulunduğunu da belirtmek gerekir. Çeşitli Balkan halklarının bağımsızlıklarını kazanmaları her ne kadar [Helenizmin] bu çabalarının hareket

alanını biraz kısıtladıysa da, Arnavutluk'ta bu tür devlet ve halk düşmanı entrikalar 1912-22 yıllarına kadar hararetle devam etti. Kendilerini haklı çıkaracak hiçbir etnik temel yoktu, sadece fanatik dinsel ve siyasi amaçları vardı. Bugün Arnavutluk sınırları içinde yaşayan Yunan-Ortodoks Kilisesi'ne bağlı 200.000 Osmanlı vatandaşı arasından sadece 25.000'i Yunanlıydı, yani tüm Yunan-Ortodoks nüfusunun yedide biri kadarı. O dönemde Arnavut toprağı oldukları kabul edilen Yanya, İşkodra ve Üsküp vilayetlerinin tamamının, Bitola vilayetinin de üçte ikisinin sınırları içindeki yaklaşık 2.100.000 nüfusa bakınca, karşımıza şu istatistik çıkar:

Arnavutlar	1.570.000	Müslüman
	120.000	Katolik
	210.000	Ortodoks
Toplam	1.900.000	Arnavut
Ulahlar	30.000	(Ortodoks)
Yunanlılar	45.000	(Ortodoks)
Slavlar	85.000	(Ortodoks)

Bu bölgenin sınırları içinde de Yunan, Bulgar, Sırp, hatta Rumen propaganda okulları ve ajanları faaliyetlerini sürdürürken, 1906 yılında şişman paşaların sert jandarmaları, sadece Avlonya'nın içinde ve dışında Arnavut alfabe kitaplarının tehlikeli ve hain okurlarının peşindeydi. Arnavutluk Ortodoksları bu koşullar altında, yani hem Türk makamlarının suç ortaklığı, hem de Arnavutların affedilmez vurdumduymazlığı ve boşvermişliği yüzünden, 500 yıl boyunca İstanbul patrikhanesinin dinî propagandası ve 100 yıl boyunca Atina'nın siyasi propagandası tarafından işlendiler; Yunanistan'da sadece kazançlı bir iş sahası değil, mükemmel meziyetleri nedeniyle şerefli, eşit ve saygın muamele de gördüler! Milliyetçi Arnavutlar, Yunanlıların gösterdikleri çabaların bu doğal sonuçlarına bugün ne hayranlık beslemeli ne de hakaret etmelidirler. Himarë civarı sakinlerinin (içlerinde 3.000 Yunanca konuşan vardı ve tümü de, çok uzak dahi olsa, Yunan atalardan geliyordu) Yu-

nanperver tutumlarında bir miktar ileri gitmiş olmaları, ancak onların din kardeşlerinden daha güçlü bir karaktere sahip olduklarını ispat eder. Bu nedenle de hasım olarak onlara değer vermiş ve takdir etmişimdir.

Dhërm'de iki gün kaldım. Dinlenmeye ihtiyacım vardı. Bütün gün Goreci'nin evinin arkasındaki portakal bahçelerinin ve denizin göründüğü büyük terasta oturuyor, ziyaretçi kabul ediyordum. Bazıları ilginç, bazıları da çok sıkıcıydı. İlginç olanları arasında, bana Dhërm, Palasë ve Vuno köylerinin henüz Katolik olduğu[10] 1700'lü yılların hikâyelerini anlatan iki yaşlı adam vardı. Hikâyeleri fanatik kahramanlık ve şehadet masallarıyla öylesine tıkabasa doluydu ki, içlerindeki tarihsel gerçeği süzüp çıkarabilmek çok güçtü. İkinci kategoride, kendini önemsediği anlaşılan ve öğlen–akşam yemeklerinde davet edilmeksizin Goreci'nin evine gelmek gibi özel bir alışkanlığa sahip olan bir yığın adam vardı. Böylece, terastaki büyük masanın etrafında iki düzine adam oturuyor, bol bol şarap ve rakının yanında, şişte çevrilmiş iki koyun ile beş veya altı çeşit başka yemeği de iştahla mideye indiriyorduk. Ne yazık ki ben bu ziyafetlerin hakkını tam olarak veremiyordum; hâlâ hastaydım. Yine de sofranın baş köşesinde oturuyor, bu sırada masanın iki ucunda duran evin oğlu ve yeğeni de yağdan parıldayan eti keserek parçaları misafirlere "gönderiyordu". Bu yeni servis tarzı, beni müşkül duruma sokuyordu. Arnavutluk'ta koyunun kuyruğu şeref misafirine aittir; tam dibinden kesilmiş olarak, şekli bozuk bir piramit gibi misafirin önünde yükselir. Masif, perdahlanmış meşeden yapılmış masamızın yüzeyi uzun yıllardır kullanılmaktan cilalanmış, bol yağdan ötürü de kararmıştı. Çünkü sofraya konulan koyunun yağlı olması gerekir! Misafirine yağsız, kuru et ikram etmeye cüret edip "yüzünü karartacak" olan Arnavut ev sahibinin vay haline! Pinti ve cimri olarak damgalanacağı gibi, tüm itibarı beş paralık olur.

---

10 Bkz. Borgia, Nilo: *I Monaci basiliani d'Italia in Albania. Studi albanesi* içinde. Roma. Cilt 2 (1932), S. 147-180; Cilt 3/4 (1933-34), S. 164-210; Cilt 5/6 (1935-36), S. 61-168.

Masamızda eti kesen ve misafirlere dağıtan iki delikanlı, görünen o ki bu işin ustasıydılar. Et parçalarının yağ oranını misafirin mevkiine, asaletine ve yaşına göre belirliyorlardı; parça ne kadar yağlı olursa, misafire gösterilen hürmet de o ölçüde büyük demekti. Her parçayı kaldırıp misafirin önüne kadar götürmek hem kolay hem de şık olmayacağından, bu iki delikanlı gayet pratik bir nakliyat yöntemi bulmuşlardı; yağlı parçayı şöyle hafifçe bir dürtüklüyorlar, et parçası da tıpkı bir hareketli bant üzerindeymiş gibi kayarak sahibinin önüne ulaşıyordu. Kendi parçam da bana bu şekilde gönderildi. Ancak kendimi berbat hissediyordum; midem ve sinirlerim harap olmuş durumdaydı, önümdeki bu yağ yığınının, ucundaki kuyruk sokumunun sağa sola sallandığı bu cıvık et piramidinin görüntüsünü kaldıramadım. Son yaptığım dehşetle bağırmak oldu: "Tanrım, ne çok yağ!" Sonra bayıldım – ve hiç de asil olmayan bir şekilde koltuktan aşağı kaydım! Beni ayağa kaldırdılar, yüzüme soğuk su serptiler, bir yudum konyak içirdiler de kendime geldim. Tekrar sofraya oturdum. Neyse ki kimse o koca yağ kütlesini görünce fenalaştığımı anlamamıştı, aksi takdirde benimle alay ederlerdi.

Dhërm'deki ikametimizin üçüncü gününde, tekrar iki koldan yola koyulduk. Adamlarımın ve çadırların bulunduğu kervan Llogora Geçidi'ne gidecek, çadırları kuracak, sonra birkaç avcı ve dağcıyla birlikte Çikë'ye çıkacak, aynı akşam çadır kampına ulaşacak ve orada geceleyecek olan beni bekleyecekti. Gücüm epeyce azalmışken, çok büyük bir gayreti göze alıyordum. Dağ gerçi pek yüksek değildi (hemen hemen 2.100 m.), ancak oldukça dikti, zemin sağlam değildi, kayalar birçok yerde tehlike arzediyordu. Şafak sökmeden at sırtında Dhërm'den birkaç kılavuz ve eşyalarımızı taşıyacak olan, tablo güzelliğindeki kızlarla buluşacağımız Vuno'ya gittik. Sabahın alacakaranlığında köyden ayrıldık. Bu esnada hiç beklenmedik bir şekilde tüm pencerelerden binlerce el silah atıldı; namlulardan çıkan alevler, çiğ ışıklarıyla üzerinde yürümekte olduğumuz yolu aydınlatıyordu. Gerçekten de sihirli bir manzaraydı. Biz de kahramanlara yaraşır bu ateş gösterisine silahlarımızla karşılık ve-

rerek Vuno'ya veda ettik. Arnavutluk'ta kendisini ciddiye alan bir hane, bir köy, misafirini mutlaka silah atarak karşılayıp uğurlar; misafir ne kadar önemliyse, o kadar fazla fişek yakılır.

Yavaş yavaş dağın ilk kollarına tırmanmaya başladık. Hava buz gibiydi, çünkü sabah güneşi bu mevsimde dağın bizim tırmanmakta olduğumuz güneybatı tarafına daha geç ulaşıyordu. Çakıl kaplı yamaçlar ve kayalık sırtlar üzerinde bir saatten fazla tırmanmıştık ki, ansızın dar bir su yolundan büyük bir dağ çayırına ulaştık. Adamlarım birden tüfeklerini omuzladılar ve ateş ettiler. Silah sesleri bir süre dağın sırtlarında yankılandı ve bizden yaklaşık 150 m. uzaklıkta 30 kadar dağ keçisinden oluşan bir sürünün hızla koştuğunu gördüm.[11] Avazım çıktığı kadar "Ateş etmeyin! Ateş etmeyin!" diye bağırdım ve bu eşsiz manzaranın tadını çıkardım. Avdan ve avcılardan nefret ederim; sözde "vahşi" hayvanların keyfî olarak öldürülmesinden tiksinirim. Vahşi olan olsa olsa insandır – onu da hukukla başın belaya girmeden öldüremezsin, diye anlattım adamlarıma. Ancak görünüşe göre bu hayvanları koruma derneği retoriğini fazla ikna edici bulmamışlardı, çünkü tek yaptıkları bana şaşkın şaşkın bakmak oldu. Bu arada aklından neler geçirdiklerini tahmin etmeye hiç

11 Aşırıya kaçmak istemiyorum, ancak 1914 ila 1944 yılları arasında, yavaş yavaş eskinin yerine koymak, eskinin üzerine inşa etmek yerine, son derece hazırlıksız ve vakitsizce tatbik edilmeye çalışılan o sözde uygarlığın, başka pek çok olumsuzluğun yanı sıra, ülkenin ve halkın yaban zenginliğini yitirmesine de neden olduğunu rahatlıkla iddia edebilirim. Herkesin omzunda bir tüfek bulunmasına rağmen, 1912 öncesinde Arnavutlar asla avcı değildi. Yürüyen, uçan, velhasıl namlunun önünden geçen her şeye öldürmecesine ateş etmeyi, cesaretlerini ve atıcılık yeteneklerini leylekler ve kırlangıçlar üzerinde deneyen İtalyan işgal kuvvetlerinden (1914-20, 1939-44) öğrendiler. Bir avcı ve dağcı olmamama rağmen 1906, 1908 ve 1909 yıllarında Bokë (kon) (Çikë sırasında bir dağ), Tomor ve Gramos dağlarında ayılarla karşılaşmıştım; Kuç ormanında, Bençë boğazında ve Shapat'ta vaşak izleri görmüş, Terbaç'ta (Maj'e zezë) dağ horozlarını seyretmiş, sürüler halinde yabandomuzu, ceylan ve dağ keçilerini ürkütmüş, porsuklara, yaban kedilerine, su samurlarına ve kurtlara rastlamış, Prespa Gölü'nde, Lurë'de ve Martanesh'de geyiklere hayran kalmıştım. Arnavutluk'ta binlerce ötücü kuş, göçmen kuş ve su kuşu yaşıyordu. 1906 yılında Dardhë'de (Tomor) arama yaptığım bir kervanda, çuvallar dolusu geyik boynuzu bulduğumda çok üzülmüştüm. Bu boynuzlar, bir tacirin birkaç kuruş karşılığında onları satın aldığı Durrës'e götürülüyordu. İnsanların öldürme ve kâr etme arzularını tatmin etmek için hem o zamanlar hem de daha sonra, Arnavutluk'un yaban varlığı öylesine gereksiz bir katliama uğratıldı ki!

kalkışmayalım! Bu olaydan sonra tırmanmaya devam ettik ve üç saatte zirveye ulaştık (madenî barometrem 2073 metreyi gösteriyordu, sıcaklık gölgede sıfır derece civarındaydı).

Bu arada kasım sonuna gelmiş olmamıza rağmen, Llogora Geçidi'nde (1055 m.) iki gün konakladım. İlk kardan sonra hava yeniden düzelmiş ve ısınmıştı. Yola çıktığım günün sabahı, köylerine geri dönecek olan Dhërm ve Vunolu kadın-erkek refakatçilerimizle vedalaştım, kervanım Dukat'a doğru gitti, ben de Kjor'un (2045 m.) yamaçları üzerinden Bokë'ye (Kon) çıktım (1760 m.). Bu dağ yüksek değildir, ancak sivri formları ve zengin yaban hayatından ötürü ilginçtir. Yağan ilk kardan sonra, kar sınırının altındaki hayvanları bulup görebilmeyi umut ediyordum. Sivri kayalar üzerinde bütün gün ellerimi ve ayaklarımı parçalamama rağmen, hiçbir ize rastlayamadım. Öğleden sonra, Qaf'e Shëgjergjit geçidinin altında bulunan Lum-i Dukatit'in vahşi romantik vadisine indik. Epey aşağımızdaki bir çukurluğun içindeki kulübenin önünde bir oğlan çocuğunun durduğunu, elini kolunu şiddetle sallayarak, bizi kulübesine davet ettiğini gördük. Adamlarım arasında bulunan sömürücü, hükmedici sınıftan birkaç ağa, ondan misafirperverliğini bize içecek birşeyler getirmekle ispat etmesini istediler. İstedikleri bu olsun! Oğlanın bir gerdel dolusu ekşi keçi sütünü sırtlanıp, bize doğru geldiğini gördük. On dakika sonra yanımızdaydı, biz de bu serinleticiyi içeceği keyifle bir dikişte bitirdik. Bu arada refakatçilerin ikinci grubu da yanımıza gelmişti, onlar da ekşi süt *(dhallë)* istediler. Oğlan 20 dakika sonra dolu bir gerdel ile geri döndü; ekşi sütün benim "cesur" refakatçilerimin boğazında kaybolması, bu kadar bile sürmedi. Geride kalan son refakatçilerim gelip *dhallë* istediklerinde, oğlan utanıp sıkılarak kulübesinde başka bir şey kalmadığını söyledi. "Size verdiklerim dört günlük erzakımdı. Köy üç, dere iki saatlik mesafede. Siz otlağımın sınırlarına geldiniz, misafirimsiniz. Kulübeme gelin, bir kuzu kesip kızartalım, yarın sabah sizi köye götürürüm!" 15 yaşındaki bu çocuk bu ıssız yerde tüm erzakını, son yudum suyunu misafirperverliğe feda etmişti! Bu fakir genç çobanın şövalye ruhlu cömert-

liğinden gerçekten etkilenmiştim. Para keseme uzandım, içinden iki altın para (Napolyon altını) çıkarıp oğlana uzattım. "Beyim, bu ne?" diye sordu çocuk merakla. "Alsana şu altınları" dedi ona adamlarım. "Bunlarla kendine beş koyun alabilirsin!" Fakat çocuk gücenmiş bir tavırla geri çekildi. "Ben dükkâncı *(dyqanxhi)* değilim" diye karşılık verdi, "misafirperverliğimi ve şerefimi parayla satmam!" Bunun üzerine ona av tüfeğine dönüştürülmüş kısa namlulu bir fitilli tüfek ve 100 fişek hediye ettim, bunları sevinç ve şükranla kabul etti.

Güneşin batmasıyla birlikte Dukat'a ulaştık ve köyün üç ileri geleninin (Hamid Selman, Pilo Andon, Ömer Çelo) evlerine dağıldık. Ben Hamid Ağa'nın yanına yerleştim, akşam yemeğine hepimiz orada toplandık. Dukatlıları seviyordum. Benim zamanımda hepsi aileme bağlı, sadık insanlardı.

Dukat, Tragjas ve Radhimë köylerinden oluşan Erikua bölgesinin çok ilginç bir tarihi vardır – hem tarihî hem ekonomik hem de sosyal açıdan. Türkler 1417 yılında Avlonya ve civarını ele geçirdiklerinde, bu yöreler ve sakinleri özel bir mülkiyet ve bağımlılık ilişkisi içindeydiler.[12] Osmanlı tarihinde sık sık görüldüğü üzere bu durumu değiştirmeyip sadece yeni bir hukukî şekle soktular.[13] Bölge, 1480 yılında yeni atanan Av-

12 Bu yöre halkı bundan daha 60, 70 yıl öncesine kadar Labëri sakinleri tarafından kendilerine eşdeğer insanlar değil, birer "serf" *(Bujq)* olarak görülüyordu. Başka bölgelerin saygın ailelerinin asla Dukat, Tragjas ve Radhimë köylerine kız vermemiş ancak buralardan gelin almış olmaları, bu insanların yüz yıllar boyunca maruz kaldıkları hukukî-sosyal mâduniyetin bir kanıtı olarak görülebilir. Oysa aslında konumları egemenler karşısında bile düşük değil, bilakis gayet avantajlıydı. Çünkü bu bölgenin insanları gerek Bizans, gerek Osmanlı döneminde sadece önceden belirlenmiş götürü vergiyi ödemekle yükümlüydüler. Dukat, Tragjas ve Radhimë köylerinin (yaklaşık 200 km^2lik bir bölge) 1790 yılında Avlonya ailesine ödemekle yükümlü oldukları vergi nakit 1300 kuruştan, 1200 okka yünden, 90 at yükü yakacak odundan ve 90 "ölümsüz" (ne şişmanlayan, ne de zayıflayan) koyunun gelirinden ibaretti. (Bkz. Berat Mahkeme-i Şeriyesi hükmü, 17 Nisan 1790 – Nr. 120, Berat mahkemesi arşivi, Avlonyalı Ahmet Bey'in reşit olmayan oğulları İsmail ve Bekir beyler istifadesine.)

13 Venedik'in Korfu valisinin, 14 Haziran 1480 tarihinde Venedik Senatosu'na gönderdiği raporda şöyle denmektedir: "Haşmetmeab Signor Baiseto (Sultan II. Bayezid) damadı Sinan Paşa'yı 'maaşını artırarak' Avlonya Sancak Beyi olarak atamıştır...." (Bkz. Stefano Magno: British Museum Nr. 8586, pl. CXXI Nr. 3533 Sathas – sayfa 236.)

lonya Sancak Beyi Gjejgju Sinan Paşa'ya (Avlonyalı) "Arpalık" olarak verildi. Bu mülk 1860 yılına kadar Avlonya ailesinin elinde kaldıktan sonra, Labëri'deki diğer 61 meranın aşarıyla birlikte, feodal hakların kaldırılması yolundaki (H. 1262 Hattı Şerif eki) ferman uyarınca elinden alındı.[14]

Dukat halkı, Avlonya ailesi ile 450 yıldan beri sürdürdükleri ilişkiyi hiçbir zaman unutmamış ve ona daima bağlı kalmışlardır; aynı zamanda neredeyse kesintisiz olarak bu ailenin muhafızlığını (Seymen) da yapmışlardır. Yaklaşık 80 yıl kadar önce, bu adamlardan Mete ismini taşıyan biri, Avlonya'daki konakta kamu meralarının mülkiyetiyle ilgili olarak Avlonya eşrafıyla yapılan biraz hararetli bir münakaşada, Feyzo Cafo'nun tabancasından çıkan kurşunların yönünü çıplak eliyle değiştirmek suretiyle, Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in babası Mahmut Bey'in hayatını kurtarmıştı.

Dukat, "Lum-i Dukatit" (Dukat Nehri) adı verilen bir dağ deresinin üstündeki romantik, dar bir vadide kuruludur. Evleri uzaktan güzel ve sağlam gözükür. Ancak yakından bakıldığında ve köye girildiğinde, bu yanılsama büyük ölçüde kaybolur. Köyün onda dokuzu Müslüman, onda biri de Hıristiyan ahaliyle meskûndur (2150 Müslüman, 240 Hıristiyan). Tabii geçmişte bütün ahali Hıristiyandı. Yörenin İslâmı kabul etmesine dair anlatılan tuhaf bir efsane vardır. Bugün aynı sülalenin (Fis) bir kısmının Müslüman, diğer bir kısmının da Hıristiyan olduğu dikkate alınacak olunursa, bu efsanenin ne zaman ortaya çıkmış olduğunu belirlemek oldukça güçtür; üstelik bundan yüz yıl öncesine kadar Müslümanlarla Hıristiyanların birbirleriyle evlendiğini, bugün bile kendilerini kan bağıyla akraba gördüklerini, bayramlarını birlikte kutlayıp yaslarını birlikte tuttuklarını, Müslümanın Hıristiyan yeğeninin intikamını aldığını –ya da Hıristiyan'ın ötekininkinin– unutmamak gerekir. Dolayısıyla İslâmlaşma muhtemel ki 16. asrın ortalarında gerçekleşmiş olmalıdır.[15] Pazar kurulduğu bir gün,

14 3 Nisan 1262 tarihli *Takvim-i Vekayi*. İstanbul, Bâb-ı Âli.

15 Osmanlı tarihçisi Nişancızâde Mehmet Efendi'nin *Mirat-i Kâinat* (İstanbul 1269, 2 Cilt) adlı eserinde bu yöre sakinleri hakkında yazdıkları da dikkate

diye anlatır halk, orada iyi karşılanmayan, ahalinin yine çok az bir kısmı Dukat'tan Avlonya'ya gitmiş. Aynı gün Dukat'a kim olduğu bilinmeyen bir derviş gelmiş ve İslâm dini hakkında vaaz vermek üzere halkı bir araya toplamış.[16]

İnsanlar dağ deresinin yatağındaki çakıllı alanda toplanmışlar. Aralarında köyün Ortodoks papazı da varmış. İki din adamı arasında çıkan tartışmada, hoca, kendi inancının üstünlüğünü bir Tanrı hükmü ile ispatlamaya hazır olduğunu belirtmiş. O ve papaz (bugün hâlâ 'Hoca'nın Kayası' ["Shkëmbi"] diye anılan ve dere yatağının 40 m. üstünde olan) kayanın üzerine çıkacak ve kendilerini boşluğa bırakacaklarmış; hangisi sağ kalacak olursa, bölge halkı onun inancını kabul edecekmiş. Papaz bu saçmalığa gülmüş ve Tanrı'nın delirmiş insanların saçmalıklarıyla uğraşmayacağını söylemiş! Hoca ise pes etmemiş; orada bulunanların tümünden, bu mucize gerçekleştiği takdirde, topluca İslâmı kabul edecekleri sözünü almış. Sonra kayaya çıkmış, dua etmiş, Allah'a yakarmış ve boşluğa atlamış. Harmanisi ve cüppesi bir paraşüt misali açılmış olmalı ki, havada yavaşça salınarak yere inmiş! Dukat ahalisi sözünü tutmuş ve topluca İslâma geçmiş. Sadece o gün Avlonya'da bulunmayıp bu mucizeyi kendi gözleriyle görmemiş olanlar, atalarının inancına sadık kalmışlar.

Ertesi gün at sırtında Tragjas'a gittim ve "Muçaj"ları ziyaret ettim. Bu ailenin üyeleri çok uzun yıllardan bu yana babadan oğla devrederek Avlonya ailesine kâhya olarak hizmet ediyorlardı ve

---

alındığı takdirde, İslâmlaşma tarihinin tespiti sorunu daha da güçleşmektedir: "Bunlar sadakatsiz gâvurlardır; çünkü gündüzleri Allah'a ve peygamberine dua ettikleri halde, geceleri İsa'ya dua ederler. Gerçekte bunların her ikisi de umurlarında değildir, bu sahtekârlıkla sadece kendi kazanç ve çıkarlarını düşünürler, kendilerine yardım etmesi için de şeytana yalvarırlar." Bu yöre sakinleri hakkında söz konusu Türk tarihçi kadar sert bir hüküm vermeye gerek yoksa da, dinsel inanç konusunda son derece esnek oldukları kabul edilmelidir.

16 Bu noktada, Arnavutluk'un İslâmlaşmasının tarikat mensubu gezgin dervişlerin eseri olduğunu belirtmek isterim. Resmî makamların bu konuya hiç denecek kadar az katkısı olmuştur. Dervişler daha Osmanlı birliklerinden önce Balkan ülkelerine ayak basmış ve faaliyetleri sayesinde (Bulgaristan'da Deliorman; Arnavutluk'ta Tetovo [Kalkandelen]; Yanya'da Şeyh Haşim Tekkesi), Türklerin fetih hareketi esnasında büyük faydasını gördükleri pek çok kişiyi İslâma kazandırmışlardır.

yörede çok saygın bir yer edinmişlerdi. Tragjas'ın halkı o zamanlar da çok uyanık, çalışkandı, bu meziyetleriyle köye zengin bir görünüm vermeyi ve insanların refahını nispeten yükseltmeyi başarmışlardı. Aralarında okula gidip memuriyete girmiş birkaç genç de vardı. Köyün altındaki sahilde, Kalaja e Gjomoçarit (Gjon Boçari) adı verilen terk edilmiş (içinde kimsenin oturmadığı 40 ya da 50 taş kulübe bulunan dairevî surlarıyla) bir kale bulunuyordu. Sur kalıntıları Bizans dönemine, evler ise Türk dönemine aitti. 1600'lü yıllarda bu yerleşimin terk edilmesinin sebebi, korsanların saldırısına uğrama korkusu olmalıydı. Kalenin sakinleri bugün Tragjas'ın bir mahallesinde oturmaktadır.

Ancak Tragjas'ın kendisinde ilginç bir şey yoktur. Köy, sakinlerini civardan gelen göçmenlerin (antik bir "Villa"nın büyütülmesiyle) oluşturduğu bir geç dönem Bizans yerleşimidir. Buna karşın kaynağı köyün yakınlarında çıkıp, üç kilometre ilerde denize dökülen ve hakkında, dağda içinden aktığı bir mağarayla ilgili bir ejderha efsanesinin üretildiği İzvor nehri, ilginçtir. Tragjas dağında (Mal'i Treagjasit) Shtogut eteklerinde (1870 m.), Barçala adı verilen bir kaynak bulunur. Bu kaynaktan doğan dere iki kilometre kadar Shashicë yaylasının içinden akar, sonra 1100 metre aşağıda, az önce sözü edilen yerde (suya boya artıkları atan yöre halkının iddia ettiği üzere) tekrar ortaya çıkmak üzere, yerdeki bir yarıkta gözden kaybolur. Bu, karstik arazi için hiç de olağanüstü olmayan bir durumdur. Ancak suyun inanılmaz bir şiddet ve dolgunlukla tekrar dışarı fışkırdığı dağ eteğinde, çok eski zamanlarda kötü bir ejderhaya yataklık ettiği söylenen bir mağara vardır. Bu ejderha her yılın ilkbaharında, St. Georg gününde ülkenin en güzel kızını seçip, tam bir yıl boyunca yanında alıkoyar, sonra da yermiş. Sıra Ali isminde korkusuz ve kusursuz bir şövalyeye geldiğinde, ihtiyar heyetinin kararına karşı çıkarak, ejderhayı yatıştırmak üzere karısını teslim etmeyi reddetmiş. Ali canavarla savaşıp onu öldürmüş, böylece sadece karısını değil, tüm bölgeyi kurtarmış.

Buna benzer ejderha hikâyeleri, Avrupa ile Asya'nın şövalye ruhu taşıyan ve kahramanlık yapmak isteyen insanların yaşadığı tüm bölgelerinde anlatılır. Arnavutluk'ta da halkın hayal gü-

cünden bu tür masalların çıkması şaşırtıcı değildir. Ancak Arnavutluk'ta anlatılan ve doğaüstü yaratıklardan (Lugat, Drangu, Kukudh, Kuçedra, Mëm'e Vatrës, Mëm Lubija) söz eden masal ve efsanelerde en çok ilgimi çeken, bu canavarların birbirlerinden çok farklı kişiler (kadınlar, çocuklar, erkekler) tarafından daima aynı şekilde ve aynı ayrıntılarla anlatılmasıdır.

Avlonya'ya doğru at sırtında yaptığımız seyahat, bizi deniz kenarında bulunan "Fusha e Mbretit" (Kralların Yaylası) adında küçük bir yayladan geçirdi. Kanuni Sultan Süleyman, Arnavutluk'u ziyaretinde ve 1538 yılında çıktığı Korfu[17] seferinde otağını bu yaylaya kurmuştu. Halk bugün bile o döneme ait hayal mahsulü veya gerçek olaylar anlatır. Tragjas çukuru ile Avlonya arasında bulunan "Shkalla e Radhimës" (Radhima Merdiveni) adında çok tehlikeli bir dağ geçidinden geçerek, Avlonya bölgesinin ve şehrinin iskelesine ulaştık. Labëri'ye yaptığım küçük gezi sona ermişti.

Üç gün sonra, sürgünden dönen yeğenim Avlonyalı Cemil Bey'i karşılamak üzere, birkaç Avlonya ileri geleniyle birlikte Korfu'ya gittim. Aslında Arnavut beylerinin aşırılıklarına –Sultanı ve otoritesini tehdit etmediği müddetçe– müsamaha ve sabır gösteren Türk makamları, bu sefer duruma müdahale etmeye karar verip, Cemil'i tutuklamak üzere 1904 yılında Avlonya'ya bir tabur göndermişlerdi. Cemil bu durumdan (bizzat yerel makamlar vasıtasıyla) haberdar olmuş ve evin kuşatıldığı gece 20 muhafızıyla birlikte bahçe kapısından kaçmıştı. Orada birkaç Arnavut jandarması bekliyordu, ancak tek yaptıkları Cemil'i saygıyla selamlamak, ona şans dilemek ve geçmesine izin vermek olmuştu. Gerçi sonradan havaya birkaç el ateş etmişlerdi fakat bunu Cemil'in Shashicë yaylasına doğru hareket edeceği deniz kıyısına ulaşmasından sonra yapmışlardı. Cemil burada etrafına birkaç yüz silahlı adam toplamıştı. Avlonya ve Kaninë yöresi eşrafından birkaç kişi ona daha fazla düşüncesizlik yapmamasını

17 Bu sefer, Macaristan'da Türk egemenliğinin birtakım zorluklarla karşı karşıya kaldığı haberinin gelmesi üzerine Butrinet yakınlarındaki Ksamil yarımadasında sona erdirilmiş ve Sultan acilen Belgrad üzerine yürümüştür. Böylece Korfu o günlerde Osmanlı eline geçmekten kurtulmuştur.

öğütlemiş, o da geceleyin gizlice limanda demirli bulunan İtalyan posta buharlısına binerek Shën-Gjin'e (S. Giovanni di Medua) gitmeye karar vermiş ve orada karaya çıkmıştı. Amcası General Toptanî Esat Paşa o zamanlar İşkodra Vilayeti jandarma komutanıydı. Onun koruması altında, Toptanîlerin çiftliklerinin birinde dört ya da beş ay yaşamıştı. Fakat sonunda canı sıkılmaya başlamıştı. Tüm silahlı adamlarıyla birlikte bir kez daha gemiye atlayıp Korfu'da karaya çıkmıştı. Güzel bir villa, şanına yaraşır bir ev hayatı, Yunan makamlarının saygılı davranışları ve saygın bir ailenin kızıyla yaşadığı küçük bir flört dahi onu orada tutmaya yetmemişti. Günün birinde, Küçük Asya'daki Manisa'ya (Magnesia) gitmesini ve orada yeni emirleri beklemesini söyleyen Türk makamlarına teslim olmaya karar verdi.

Orada konakladığı otelin sahibesi olan ufak tefek Yunanlı kadının, şehirde zorba bir kabadayı olarak tanınan iriyarı bir Türk dostu vardı. Artık saygılı, uslu ve aklı başında davranmaya karar vermiş olan Cemil, günün birinde yürek parçalayan imdat çığlıkları duydu. Otelin bürosuna koşturunca, kaba saba Türk'ün var gücüyle Yunanlı kadını dövdüğünü gördü. Cemil o anda bir kez daha o müfrit şövalye ruhuna teslim olup, kendisinden çok daha iri ve güçlü olan gözü dönmüş Türk'ü durdurmaya çalıştı. Fakat rakibi bir yumruk darbesiyle onu yere serdi, bıçağını çekti ve üzerine yürüdü. Durumun ciddiyetini o anda kavrayan Cemil doğruca evden kaçtı, Türk onu takip edip, yakaladı, bir kez daha yere savurdu ve sırtının üzerine oturdu. Artık başka çaresi kalmadığını anlayan Cemil pantolonunun cebinden tabancasını çıkartıp azgın herifi yere serdi. Kısa bir mahkemeden sonra Cemil beraat etti. Belki de hayatında ilk kez doğru bir davranış göstermişti. Fakat bu kez de İzmir vilayeti sınırları içinde olan ve Delvinalı Mehmet Ali Paşa'nın mutasarrıflığını yaptığı Aydın'a gönderildi. Onun kızı Zeynep'le, yani güzel, zeki, sempatik ve son derece iyi yürekli kuzinimizle nişanlandı, sonra da iki buçuk yıllık pek de sıkıntılı olmayan bir sürgünün ardından yurduna döndü. Onu Korfu'da karşıladık ve Avlonya'ya kadar refakat ettik.

Trablus Üzerinden İstanbul'a
(1907 İlkbaharı)

Avlonya'dan başkent İstanbul'a giden en kısa yol, Avusturya Lloyd buharlısıyla Korfu ve Pire üzerinden Çanakkale Boğazı'ndan geçeniydi. Ben bu seyahati daha önce pek çok kez yapmıştım, artık ilginç gelmiyordu. Bu yüzden Don Luigi'yle birlikte haritanın başına geçtik ve "kaçamaklı" bir geri dönüş güzergâhı belirlemeye çalıştık. Her şeyden önce dostum 25 yıllık bir ayrılıktan sonra mutlaka doğum yeri Messina'yı görmek istiyordu; yola nasıl devam edeceğimize orada bakacaktık. 1907 yılının Ocak ayının bir akşamında (Don Luigi, Hasbi ve ben) İtalyan Puglia şirketinin "Epiro" adlı yaşlı gemisine bindik, önce Brindisi'ye gittik, oradan da trenle Messina'ya devam ettik. Hedefimize yaklaştıkça, Don Luigi'nin hüzünlü heyecanı giderek artıyordu; şehre ayak bastığımız zaman, daima kendisine hâkim olan adamın gözlerinde iki damla yaş parladığını gördüm. Şehirde Don Luigi'nin gençlik günlerini hatırlatacak kimsesi kalmamıştı; hatta vaktiyle evinin bulunduğu yeri bile bulamadık. Yıllar her şeyi değiştirmişti! Taormina ve Catania'ya doğru yolumuza devam ettik. Sonra –kaçamaklarla– Malta ve Trablus'a gitmek üzere İtalyan Florio-Rubattino şirketine ait bir gemiye bindik. Trablus'ta tanıdıklarım vardı; onları ziyaret edebileceğim ve ülkeyi görebileceğim için seviniyordum.

Trablus'ta, Hotel Italia gibi çok şey vaat eden bir ad taşıyan, fakat aslında Güney İtalya tavernası ile Türk hanı arası bir şey olan bir tür misafirhaneye yerleştik. Ben doğruca vilayete gidip önce annemin uzaktan yeğeni, Gjirokastër'li bir Arnavut olan Kâtibi Umumi Feyzi Bey Alizoti'yi, ardından babamın ve tüm Arnavutların dostu, Mati'li sarışın, yakışıklı dev, Mareşal Recep Paşa'yı ziyaret ettim. Binanın içinde Şark usulü ziyaretleri yapmak ve –hiç sevmediğim– koyu kahveyi zorla yutmak üzere bürodan büroya dolaşırken, en iyi arkadaşlarımdan biri olan adaşım Ekrem Recep Mati, yani mareşalin oğlu çıktı karşıma. Aslında İstanbul'da oturuyordu, tesadüfen babasını ziyarete gelmişti. Sadece bu tesadüf bile Trablus'a kaçamağımıza değmişti. Öğleden sonra Trablus'un en önemli sivil şahsiyeti olan Karamanlı Hasuna Paşa'yı da ziyaret ettim. İki asır boyunca feodal efendiler ve "Trablus-u Garp ocağı beyleri" olarak ülkeyi yönetmiş olan Karamanlı sülalesinin en yaşlı ferdiydi. Tanzimat reformları onları da köklerinden koparmıştı; yeterince gelirleri olmadığı için Hasuna Paşa, başkanlığını babamın yürüttüğü "dolaylı devlet gelirleri genel müdürlüğü"nden ayda 1200 Mark tutarında bir destek alıyordu. Hasuna Paşa'yı babamın dairesinde ziyaret etmiştim. Eski usul, kibar, bilgili, siyasi görüşlerinde hayal kırıklığına uğramış gibi görünen bir adamdı; ailesinin hayatını değiştiren zorbaca uygulamaların doğurduğu bu hayal kırıklığı, 1911 yılında İtalyanlar Trablus'u aldıklarında onu yeni efendilerin hizmetine girmeye ve yıllar boyunca Trablus belediye başkanlığı yapmaya itti. Karamanlı ailesinin ülkedeki nâmı ve saygınlığı şüphesiz çok büyüktü, İtalyanlara karşı besledikleri sempati, başta İtalyanların şehri ele geçirmesine oldukça yardımcı olmuştu. Tabii Karamanlı ailesi bu işten fazla bir fayda sağlamadı. İtalyan Kralı'nın Hasuna Paşa'ya Prens diye hitap ettiği (ancak bu sıfatı resmen tanımadığı) bir teşekkür telgrafı ve daha önce ellerinden alınmış birkaç palmiye bahçesinin geri verilmesiyle yetinmek zorunda kaldılar. Hasuna'nın ölümünden sonra İtalyanlar tarafından da bir kenara itilen aile, şehrinde unutulmaya yüz tuttu; kırsal kesimde ise artık aşağılık hainler olarak anılıyorlardı.

Kendi adıma Hasuna Paşa'yı ve içinde bulunduğu ruh halini çok iyi anlıyorum: Öfke ve aşağılanma duyguları, manevi ve fiziksel olarak çok çekmiş olan insanları, ne kadar dürüst, sadık ve yurtsever olurlarsa olsunlar, yanlış yollara saptırabilir. İnsanlara mahsus bu tür zayıflıkların mazur görülmesi gerekir. Bana asıl affedilmez gelen, İtalyan makamlarının kendilerine arka çıkanlara, hizmet edenlere ve bu yüzden zarar görmüş olanlara, hemen her yerde (Trablus, Bingazi, Eritrea, Etiyopya, Arnavutluk, hatta küçücük Rodos'ta bile) gösterdikleri sistematik davranış tarzıdır. Uygun siyasi kombinezonları istismar etme ilkesi, İtalyanlarda (bilhassa yurtdışındaki siyasi birimlerinde), diğer halklarda olduğundan daha fazla geçerlidir. Öküz ölünce ortaklık biter, bir daha arayıp sormazlar. Yalnız yabancılar karşısında değil, kendi insanları karşısında da, verilmiş bir hizmetin, İtalyanların, gösterilmiş bir dostluğun manevi anlam ve önemini soğukkanlılıkla hiçe saymaları, İtalyanların ele geçirdikleri ülkelerde başka halklara kıyasla çok daha fazla iyi ve çok daha az kötü şey yapmalarına rağmen, buralarda yaşayan insanların ne saygısını ne sempatisini kazanabilmelerinin nedeni olmuştur. İlkel halklar dostluk, sadakat ve bağlılık kültüne tapınır, siyasi ilişkileri de bu kültün kıstaslarına göre değerlendirerek basitleştirirler. Devletlerin minnettarlığı diye bir şey olmadığını, zaten belki mümkün de olmadığını biliyorum; ancak en azından nâmını korumak için siyasi ilişkilerde ve dostluklarda mantıklı, mümkün mertebe de şerefli bir istikrar ve kararlılık olmalıdır, burası kesin. Bu özellik İtalyanlarda yoktur, hatta bunun eksikliğini dahi duymazlar, çünkü siyasi sadakati bir engel, pahalı bir "külfet" olarak görürler.

Trablus'taki ikametim esnasında İtalyanların propagandalarını ne büyük bir hayal gücüyle yürüttüklerini gördüm. Banco di Roma'nın acenteleri, irili ufaklı tacirler –yetkili veya yetkisiz, bilemiyorum– halkı şimdiden İtalya'nın dört yıl sonra yapacağı girişimler için etkilemek üzere faaliyete başlamışlardı. Elbette şehirde de taşrada da öyle büyük başarılar kazanamıyorlardı, ancak beklenen siyasi değişikliklerin giderek ilerleyen psikozu kendisini hissettirmeye başlamıştı.

Otelde odamın boşaltıldığını ve eşyalarımın taşınmış olduğunu öğrendim. Valinin Arnavut jandarmalarından biri Hasbi'yi bile götürmüştü. Mareşalin beni akşam yemeğine beklediğini söylediler. Bir kez daha misafirdim! Bir araba kiralayarak şehrin havadar dış mahallelerinden birine, valinin oturduğu mütevazı fakat bir palmiye koruluğu ile çevrilmiş geniş villasına gittik. Paşa'nın oğlu olan arkadaşım bize önce odalarımızı gösterdi, sonra da babasının yanına götürdü. Geniş bir terasa açılan odaya girdiğimizde, paşayla birlikte gerçek bir aslan ayağa kalkarak bizi kötü niyetli olmayan meraklı bakışlarla süzdü. "Buraya gelin, sizi gidi Avrupalı korkaklar!" diye bağırdı paşa. "Bir Arnavut korkar mı hiç?" Ev sahibimiz bu sözlerinde pek de haklı sayılmazdı. Ne de olsa aynı durumda değildik. O kediciğini tanıyordu, kedi de onu; oysa biz ikimiz, yani ben ve oğlu, ona yabancıydık! Biraz daha ilerledik, aslan beni koklarken, bir miktar tedirginlikle de olsa paşayı selamladım. Hoş bir durum değildi, ancak hiç bozuntuya vermeden, bu münasebetsiz mahlûğun başını bile okşadım. Recep Paşa bu aslanın altı yıldır yanında olduğunu, Bağdat'ta ordu komutanı olduğu dönemde, henüz pek küçükken kendisine hediye edildiğini ve artık pek ender bulunan bir Güney İran aslanı olduğunu anlattı. Ama bu canavar artık küçük falan değildi, neredeyse iki kantar çekiyordu!

Ondan sonra oturduk, aslan da aramızda yerini aldı. Paşa bana Arnavutluk'a, insanlarına, yönetim şekli ve tarzına dair sorular sordu. Yurdu Mati'den ayrılmasının üzerinden 40 yıl geçmiş olmasına rağmen Arnavutça'yı çok akıcı bir şekilde konuşuyor, kendisini gerçek bir Arnavut gibi hissediyordu. Bir İsveçliye veya Kuzey Alman'a benziyordu; ince, uzun boylu, sarışın, pembe tenli ve mavi gözlü, görkemli bir adamdı. Manevi ve ahlaki açıdan da öyleydi. Sultan Abdülhamid döneminde Trablus tehlikeli siyasiler ve rahat durmayan Jön Türkler için bir sürgün yeriydi; 800-900 km. kadar güneydeki Fizan vilayeti ve başkenti Murzuk, böylelerinin özellikle tehlikeli olanlarına tahsis edilmişti. Buraya gönderilme talihsizliğine uğrayan bir kişi, pek ender olarak yurduna geri dönebiliyordu.

Recep Paşa Trablus valiliğine atanır atanmaz bu talihsizlerle ilgilenmiş, rahat ve sorunsuz bir hayat yaşamaları için, yetkisi olmamasına rağmen belli bir aylık bağlamıştı. Trablus valiliğine ondan önce (1901) Avlonyalı Kemal Bey atanmıştı. Ancak göreve başlamak yerine, Sultanın niyetinin kendisini Trablus'a sürüp orada öldürtmek olduğuna inandırıldığı için İstanbul'da İngiliz sefaretine sığınmış, oradan da bir Fransız gemisiyle Yunanistan'a kaçmıştı. Ben bunun yalan olduğuna inanıyorum! İsmail Bey'i gerçekten bertaraf etmek niyetinde olsaydı, Abdülhamid'in bu tür bahanelere ihtiyacı olmazdı. İsmail Bey, Boğaz kıyısında saray benzeri, eski bir evde oturuyor ve Bâb-ı Âli'den evine her akşam refakatsiz dönüyordu; yani onu şeytanî entrikalara gerek kalmadan halletmek mümkündü. Kaptanı Derya olan oğlu Tahir Bey Sultanın yaveriydi, bu nedenle Sultana yaklaşabilme imkânına da sahipti; bu durumda, 65 yaşındaki yaşlı bir adamı ortadan kaldırmak için, böyle karmaşık bir cinayet planına ne gerek vardı ki? 1912 yılında Avlonya'da doğduğumuz evde bu soruyu bizzat kendisine sorduğum İsmail Bey ise hâlâ bunun aksi görüşteydi! Babasının kaçmasından sonra Tahir görevinden alınmış, herkesin ortasında Sultan, hükümet ve rejim aleyhine atıp tutarken biraz ölçüyü kaçırdığı için Trablus'a sürgün edilmişti. Ancak Mareşal Recep Paşa burada onun kaçmasına bizzat yardımcı olmuş ve babası için ona 1000 altın armağan etmişti. Mareşalin tüm siyasi tutsaklara karşı gösterdiği bu soylu davranış onun 1908 yılında Harbiye Nezareti'ne atanmasına ve zafer gösterileriyle İstanbul'a getirilmesine neden oldu. Ne yazık ki birkaç gün sonra bir kalp krizi geçirerek ölecekti.

Trablus'taki ikametim sırasında, dönemin yurtsever ve sonralar İtalyan karşıtı ailesi Kobar'a misafir olduğum Aziziye'ye, Agheila'ya, Zuara'ya ve (Cebel Nefusa'daki) Giado'ya, bana yeni dünyalar açtığı ve ulaşım aracı olarak genellikle sadece develeri kullanabildiğimiz için çok ilgimi çeken geziler yaptım. Giado yakınlarında ilk kez –korkunç bir ıssızlıktan başka– ilginç bir özelliği bulunmayan Afrika çölüne ayak bastım. Aziziye üzerinden Giado'ya gidip gelebilmek için bir haftaya ihtiyaç

duyuyorduk. Gündüzleri termometre gölgede 30 dereceyi, geceleri ise sıfırın üstünde bir veya iki dereceyi gösteriyordu. Sultanın (güneyin vahşi ve yarı vahşi kabilelerini aralarında anlaşma zemini oluşturmaya davet eden) bir fermanını Murzuk'ta kabile şefleri önünde büyük bir debdebeyle[1] okumakla görevlendirilmiş olan Feyzi Bey Alizoti'ye katılarak, 2000 km.'lik küçük bir kaçamak daha yapmayı çok isterdim; ancak bunun için en az bir aya ihtiyacım vardı ve babam öngörülmemiş bu kaçamaklarımdan endişelenerek, mümkün olduğu kadar çabuk İstanbul'a dönmem için Trablus'a telgraf çekmişti. Böylece İstanbul'a giden ilk gemiye, Türk denizcilik şirketi İdare-i Mahususa'ya ait eski püskü bir gemiye atlayarak geri döndüm.

Nihayet ağır ağır ve sağ salim İzmir'e ulaştığımda, Delvinalı Mehmet Ali Paşa'nın Aydın'da vali yardımcısı olmasından ötürü, teyzem Delvinalı Melek Hanım'ın, yeğenim Avin'in ve sevgili kuzinim Zeynep'in dört ila beş saatlik bir tren yolculuğu mesafesinde olduğu aklıma geldi. Onlara kendilerini ziyaret etmek istediğimi bildiren bir telgraf çektim ve aynı akşam yeğenimin beni almak üzere "salonlu vagonu olan özel bir tren-

1 Feyzi Bey bana sonradan çok ilginç, ancak zorlu bir seyahat yaptığını anlattı. Murzuk'a geldiklerinde yerel vali yardımcısına misafir olmuş, hem şehre (nüfusu 2000 ila 3000 arasında), hem de ıssız çevreye bakan güzel bir manzarası olan, kale adı verilen bir yerde kalmışlardı. Bu arada fermanın okunma törenine katılmak üzere şehrin etrafında 5000 ila 6000 vahşi ve yarı vahşi Arap ve Zenci toplanmıştı. Birkaç yüz asker ve birkaç develi süvari bayrak ve borularla saf oluşturmuş, birkaç kez top atılmış, sonra Feyzi Bey bir podyuma çıkarak gayet edebî bir Arapça'yla kaleme alınmış olan fermanı okumuştu. Yazı diliyle kaleme alınan metni okuyan Feyzi Bey'in bozuk telaffuzu, dinleyicilerin fermanın içeriğini anlamalarını güçleştiriyordu. Ayrıca fermanda anlamını bilmedikleri şeylerden söz ediliyordu: barışma, kardeşçe bir arada yaşama, çalmama, öldürmeme – bunlar, daha önce hakkında tek kelime bile duymadıkları şeylerdi. Yarım saat kadar sonra tören sona ermiş, Feyzi Bey kaleye geri dönmüş, ancak aradan bir saat geçtikten sonra bile insanların yerlerinden kıpırdamadıklarını şaşkınlıkla görmüştü. Merakla onlara neden beklediklerini, ne istediklerini sordurtmuştu. Aldığı cevap bu ilkel, yarı vahşi halkların düşünce yapısının timsali gibiydi: "Neyi bekleyeceğiz, fermanın peşinden gelecek 'resmi şiddeti' bekliyor, kimin kellesinin uçacağını görmek istiyoruz. Madem bir şey olmayacaktı, bütün bu maskaralığa ne gerek vardı?" Sadece Fizan'da değil, asırlardan beri anarşi durumunda yaşayan henüz olgunlaşmamış halklar arasında, devlet gücü işte böyle tasavvur ediliyordu.

le" geleceğini bildiren telgrafını aldım. Birkaç yüz kilometrelik bu küçük kaçamağın bahanesi hazırdı: "Sevgili akrabalarımın evinin önünden kapıyı çalmadan geçemezdim ya!" Öğleden sonrasının ilerleyen saatlerinde tanıdık bir İtalyan ailesine gittim ve son derece hoş iki kızlarına birlikte Aydın'a gitmeyi teklif ettim. Ertesi sabah minicik bir lokomotifin kaplumbağa hızıyla çektiği salonlu vagonumuzda, akla gelebilecek en neşeli ve latif bir cemaatle beraber yol almaya başladık. Teyzemin evinde altı gün boyunca krallara layık bir şekilde ağırlandık. Özgün Türk karakteriyle çok ilgimi çeken şehri ve civarını gezdik; Efes harabelerini ziyaret ettik ve hep birlikte İzmir'e geri döndük. Oradan Alman Levant Hattı'nın bir gemisi beni İstanbul'a götürdü.

Fırtına Öncesi Çakan Şimşekler

Başkentte benim için elbette nahoş olmayan, ancak boş ve anlamsız günlük yaşam yeniden başlamıştı. Bu gerçeği ilk kez kavramaya başlıyordum. Böylece üniversitedeki son sınavlarıma biraz daha ciddi bir şekilde hazırlanmaya giriştim, derslere ve bakanlıktaki daireme de daha sık uğruyordum. Sadece kendimde değil, başka insanlarda da, ya önceden varolmayan ya da benim bunları görebilecek bakışa ve anlayışa sahip olamadığım özellikler fark ediyordum. Bana öyle geliyordu ki, ağır ağır bir çağın sonuna yaklaşıyorduk, devletin ve özel varoluşumuzun örgüsü de artık pek sağlam değildi. Kendini açığa vuran işaretler belki küçücük, önemsizdi, fakat insanların memnun olmadığını (ki bunun için her türlü gerekçeye sahiptiler) ve her fırsatta varolan duruma, –haklı ya da haksız–, bundan birkaç yıl önce akıldan geçirilmesi bile mümkün olmayan ağır eleştiriler yönelttiklerini gösteriyorlardı.

Günün birinde Sultanın süt kardeşi ve esvapçıbaşısı olan İsmet Bey'i, Yıldız Sarayı'nda ziyaret etmiştim. Kendisi yaşlı, iyi huylu, basit, biraz dar kafalı, ancak Sultan üzerinde büyük etkisi bulunan bir Türk'tü. Oğlu Fehim Paşa, keyfine göre yorumlayıp uyguladığı yazılı olmayan geniş yetkileriyle, "kurulu düzenin" bir tür baş müfettişiydi. Bu özel konumunu son de-

rece küstah, kaba ve entrikacı bir şekilde gayet edepsizce kullanıyordu, bilhassa (yabancıların oturduğu) Pera semtinde işi olanlar, onun dostluğunu veya düşmanlığını hesaba katmak zorundaydılar.[1] İsmet Bey'in odasında oturmuş Şark'ın, Avrupa'nın, aynı zamanda Arnavutluk'un durumundan konuşurken, içeri Sultanın silahlı muhafızlarından biri girdi; kendisini Yusuf (Paşa) Turab (Toprak) olarak adlandıran, paldır küldür konuşan, olur olmaz laflarla sohbete karışan, Debreli, tuhaf bir adam. Odada onunla dalga geçen bir sürü Türk de vardı. Ateşli bir Arnavut yurtseveri olduğu için Yusuf Turab'ı severdim. Onun her zamanki gaflarını öngörerek, var gücümle sohbet konusunu değiştirmeye çalışıyordum. Tam o anda İsmet Bey sözümü kesti: "Boş versenize", dedi, "Arnavut kültürü hakkında ne konuşup duruyorsunuz; Arnavutların kitabını camış yiyeli çok oldu!" Yusuf Turab'ın bir yengeç gibi kızarmasını endişeyle izledim. "Hayır!" diye bağırdı, "camış kâğıt yemez, bizim kitabımızı Türk domuzu yedi". Herkes susmuştu; durum son derece müşküldü. Birden cesaretimi toplayıp güldüm. – "Yok canım" dedim, "bu da yanlış! Biz, kitabımızın yırtık sayfalarını, tüfeklerimizin namlularına mermi sürmekte kullandık. Tüfeklerimize kitabımızdan daha fazla ihtiyaç duyacağız!" Üç yıl önce böyle bir sohbet düşünülemezdi bile.

Harbiye'de edebiyat hocası ve müdür muavini olan (annemin yakın akrabası) General Toptanî Fazıl Paşa bize yirmi deniz harp okulu öğrencisinin, evrakları arasında Jön Türkler tarafından yurtdışında yayımlanan devlet düşmanı *Hürriyet* gazetesi de bulunduğu gerekçesiyle askerî mahkemeye çıkartıldığını anlattı. Öğrenciler Trablus'a sürgüne gönderilmişlerdi.

Üniversitedeki tarih ve kültür profesörümüz Abdurrahman Şeref, derslerinden birinde bize Osmanlı İmparatorluğu ve kültürünün çöküş gerekçelerini açıkladı. Esas sebep, diyordu profesör, ilk on padişahın zor kullanarak, fakat parlak bir şekilde uyguladıkları fetih siyasetinden sonra, beceriksiz ve liya-

1 Fehim Paşa, sonunda Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'nın talebi üzerine, halka olan zalimce ve küstah davranışlarının Sultan için utanç kaynağı olduğu gerekçesiyle Bursa'ya sürüldü.

katsız mirasçılarının, atalarının sahip olduğu despotik kudreti ele geçirmiş olmalarıydı. Fakat onlar bu kudreti kendi keyiflerinin emrine vermişlerdi ve kötüye kullanıyorlardı. Gerçekten de kişi kültü ölçüsüz bir şekilde abartılmış, her şey padişaha ve kamarillasına bağlanmıştı. Mantıken Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşündeki esas suçlu bu sistem ve onun temsilcileriydi. Çünkü atasözümüz bile diyordu ki: Balık baştan kokar! Öğrenciler hiç beklenmedik bir şekilde coşkuyla alkışlamaya başladılar; bu gürültülü onayın etkisiyle kendisine gelen profesör, tedirginlik ve mahcubiyetle etrafına bakınıyordu.

Makedonya vilayetlerinde görev yapan ve hemen her gün devrimci Bulgar, Yunan ve Sırp örgütlerinin yaptıklarıyla karşı karşıya kalan genç subay ve memurlar, henüz olgunlaşmamış düşüncelerinde, Türk tarafınca ulvî Osmanlılık ülküsü (yani Türkleştirme) adına gerçekleştirilecek bir karşı hareketin, tüm gayri memnun ademi merkeziyetçi unsurları bir Osmanlı devleti fikrinin sihirli şapkası altında toplayabilme hülyasını görüyorlardı. Bu elbette saçmalıktı! Türkler bunu yapmakta en az 300 yıl geç kalmışlardı. İçlerinden birçoğu, gerçek durumdan haberdar olmayan ve haberdar olmayı istemeyen samimi idealistler ve hayalperestler, bilgileri neredeyse ilkokul sıralarını aşamamış küçük insanlardı. Selanik'te, aynı zamanda İstanbul, Edirne ve İzmir'de de birkaç taraftarı bulunan bir Hareket Komitesi kurmuşlardı.[2] Ahmet Rıza'nın başkanlığında yurtdışında faaliyet gösteren bu Jön Türk göçmenler, ülkedeki olaylar ve gelişmeler üzerinde pek az etki sahibiydiler. Kurdukları *"Comité Jeune Turc"*, gerek Ahmet Rıza'nın kendisi gerekse Sultanın 1902 yılında Fransa'ya kaçmış olan enişteşi Mahmut Paşa ile çok defa liberal partinin lideri olarak anılan oğlu Prens Sabahattin de dahil olmak üzere, kısıtlı zekâya sahip kişilerden oluşuyordu. Buna rağmen rejimin kötü yönetimiyle ilgili genel hoşnutsuzluk çerçevesinde onların da belirli bir önemi ve etkisi vardı. Sonuçta, 1907 yılında İstanbul'da si-

2 Sonradan "İttihat ve Terakki Partisi"ne dönüşecek olan "Jön Türk Komitesi"nin (Türkiye'deki ismi "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ydi) kuruluş tarihi olarak 17 Eylül 1906 verilmektedir.

yasi hava, tanımlaması zor, ancak hissedilmesi kolay bir gerilimle yüklüydü.

Aynı yılın ilkbaharında İstanbul'da bir grup Macar Yahudi'siyle aramda başımı bayağı ağrıtan, oldukça tatsız bir meseleyi halletmek zorunda kalmıştım. Onlarla 1906 yılında Avlonya'da çiftliklerimizin idaresi için dokuz yıllık bir kira sözleşmesi imzalamıştım. Heimann ve Schwimmer Grubu'nun bir temsilcisi ve bir ziraat teknisyeni Avlonya'ya gelmiş, birlikte bütün çiftlikleri ziyaret etmiştik. Sözleşme, Avusturya'nın Avlonya konsolosluğunda hazırlanmıştı; ancak hükümetin onayı ile geçerlilik kazanacağı, aksi takdirde geçersiz sayılacağı yolunda –çok önemli– bir hüküm içermekteydi. İstanbul'da önemli kişiler bize böyle bir onay almaya çalışmaktan vazgeçmeyi tavsiye etmişlerdi. Dolayısıyla anlaşmada yer alan geçersizlik hükmü yürürlüğe girmiş olacaktı. Avusturya-Macaristan Sefareti durumdan haberdardı (Kont Pallavicini'yle konu hakkında bizzat ben konuşmuştum) ve görüşlerimizi kabul ediyordu, ancak Türk ordusunun en büyük at tedarikçisi olan Heimann ve Schwimmer Grubu'nun sözleşme şartlarının yerine getirilmesi ya da tazminat talebiyle mahkemeye gitmesine mâni olamazdı. Mahkemeyi kazanacağımızdan emin olmamıza rağmen, buna engel olmak istiyorduk. Hiçbir zaman başarılı bir işadamı olamadım, bu nedenle bazen dürüst olmayan insanlar tarafından dolandırıldım. Hayatımda üç kez Yahudilerle iş ilişkisine girdim ve üçünde de dolandırıldım. Elbette antisemitik görüşlere sahip değilim, ancak ondan sonra bir daha asla bir Yahudi'yle iş ortaklığı yapmadım. Bir Arnavut atasözü şöyle der: "Beni bir kez dolandırırsan yanakların kararsın; beni iki kez dolandırırsan senin yüzün utançla, benim yüzüm aptallıkla lekelensin; beni üç kez dolandırırsan sonsuza dek alay hedefi olayım ve kapkara bir suratla dolaşayım!" Ben kararmış yüzümle çekip gittim ve bir daha asla Yahudilerle iş yapmadım. Buna karşın İkinci Dünya Savaşı'nda onların Mitrovica'da, Prizren'de, Tiran'da, Korçë'de ve Avlonya'da kurtarmayı başardığım yüzlercesine yardım ettim.

1907 yılının yazında, bir kez daha seyahatlerdeydim. Ek-

rem Bey Libohova-Arslanpaşalı ile evli olan ikinci kız kardeşim Fazilet, dört aylık kızı Belkıs'ı kaybetmişti. Bu nedenle iki küçük kız kardeşimle birlikte bizi önce Arnavutluk'taki (Tiran) büyükannemize, oradan Dalmaçya üzerinden Tirol'deki birkaç dostumuzun şatolarının bulunduğu (Lippit, Pongratz, Windisch-Grätz) Avusturya'ya, oradan İsviçre'ye ve nihayet Paris'e götüren bir dinlenme gezisine çıktık. Burada subay olarak bir aydan fazla izin alamayan ve bu nedenle doğrudan Paris'e geçmiş olan enişte Ekrem'le buluştuk. *"Ville lumière"*deki [ışıklı şehir] ikametimiz bize yeni bir şey sunmuyordu, şehri tanıyorduk. Ancak Arnavutluk'ta göndere çekilen ilk millî bayrakla çok tuhaf bir ilişkisi olduğu için, burada başıma gelen bir olay, üzerimde derin etkiler bırakmıştır. Paris'te elbette Don Aladro Kastriota'yı bekâr yaşadığı güzel villasında ziyaret etmiştim. Onun çok güzel ve nadir Albanoloji [Arnavut dili ve edebiyatı] kitaplarıyla dolu kütüphanesi ve büyük gravür koleksiyonu çok ilgimi çekiyordu.[3] Don Aladro kibar, kültürlü bir adamdı; şayet mutlaka bulmak gerekiyorsa tek kusuru, Arnavut tahtında hak iddia edebilmek için Arnavut olmayı ve Arnavutluk için "büyük" bir şey yapabilmeyi istemek gibi gülünç bir takıntıya sahip olmasıydı. Ancak sonuçta bu takıntısıyla kimseye zarar vermeyen, bilakis, yaptığı propaganda ile pek çok siyaset ve gazete çevresinin ilgisini Arnavutluk'a çekmeyi başardığı için Arnavut halkına büyük bir hizmette bulunmuş olan soylu, ehlikeyf ve zengin bir adamdı. Don Aladro bizi kuzinlerinden birinin saray benzeri büyük villasında "doğuştan asiller" topluluğuna tanıştırdığı bir akşam yemeğine davet etti. Yemeğin sonlarına doğru bir hizmetkâr gümüş bir tepsi üzerinde kırmızı kadifeden bir kutu getirerek, Don Aladro'nun önüne koydu; o da teatral jestlerle ayağa kalktı (sonuçta o bir İspanyol'du, biraz komedi oynamaktan kendisini alamıyordu), Arnavutluk için kendisine atala-

3 Bu değerli kütüphane ne yazık ki Don Aladro'nun ölümünden sonra kayboldu. Onun Arnavut kâtibi Lako tarafından parçalandı, kısmen satıldı, kısmen de zimmetine geçirildi. Kütüphanede asıl önemli olan, Barselona Devlet Arşivi'ndeki Arnavutluk'la ilgili çeşitli belgelerin kayıtlı olduğu bir endeksti.

rından miras kalan[4] yurtseverlik duyguları hakkında güzel bir nutuk attı ve nihayet şöyle dedi: "Ben artık yaşlı bir adamım ve Arnavutluk'un bağımsızlığının ilan edildiği günü görebilecek kadar uzun yaşayabilecek miyim, bilemiyorum. Ancak o günün dev adımlarla yaklaştığından eminim." Sonra kadife kutuyu açtı, içinde kırmızı arka plan üzerinde çift başlı siyah kartalın bulunduğu bir Arnavutluk bayrağı çıkardı ve bana uzattı: "Sizi rüyamın gerçekleşeceği gün bu bayrağı göndere çekmekle ve bunu yaparken beni düşünmekle görevlendiriyorum!" Bayrağı büyük bir ciddiyetle –aslında gülmemek için kendimi zor tutuyordum– teslim aldım, bana duyduğu güven ve Arnavutluk'a gösterdiği ilgi için ona teşekkür ettim. Beş yıl boyunca bu bayrağı yatak odamda, yatağımın yanındaki duvara çivilenmiş bir halde muhafaza ettim; ta ki zavallı Don Aledro'nun kehaneti gerçekleşinceye, gerçekten de hiç beklenmedik bir anda ve tesadüfen bu bayrağın Arnavutluk bağımsızlığının simgesi olarak göndere çekildiği o gün gerçekten gelinceye kadar!

Paris'ten Marsilya'ya gittik ve orada Alman Levant Hattı'nın bizi Napoli, Messina ve Pire üzerinden Eylül sonlarına doğru İstanbul'a getiren buharlısına bindik.

Burada görünürde hiçbir şey değişmemişti. Ancak farkedilmemesi imkânsız dağılma belirtileri bu arada hem Makedonya'da hem de İstanbul'da gözle görülür bir ilerleme kaydetmişti. Yabancı jandarma subayları, yabancı müfettişler ve Türk başmüfettişi Hilmi Paşa'dan kurulu olan yeni idare örgütü pek iyi işlemiyordu. Burada kabahat Avrupa dünyasının sandığı veya buna inanıyor gibi göründüğü üzere, tümüyle Türk tarafına ait değildi. Bulgar propagandası ve çeteleri ülke idaresinin iyileştirilmesi için değil, Makedonya'nın özerklik veya daha da

4 Don Aladro'nun atalarından biri 1600'lü yıllarda Napoli'de İspanyol Kral naibiydi ve orada Kastriota ailesinin kızlarından biriyle (Marchesa Auletta) evlenmişti. Don Aladro bu markizin soyundan geliyordu. Neden birdenbire kendisini İspanyol'dan ziyade Arnavut hissettiğini bilemiyorum. Bir defasında atası olan bu markizin kendisine rüyasında göründüğünü ve şunu emrettiğini anlatmıştı: "Arnavutluk'un bağımsızlığı için savaşırsan kral olacaksın!" Bunun üzerine savaşa başlamıştı.

iyisi ilhak yoluyla Bulgaristan'a katılmasını sağlamak için mücadele ediyorlardı. Böyle bir çabayla varolan düzen arasında bir anlaşma zemini bulunması söz konusu olamazdı. Aynı şekilde Makedonya'da çete faaliyetlerinde bulunan, yani olanca gayretleriyle düzeni bozmaya ve Bulgarlara zarar vermeye çalışan Yunanlıların ve Sırpların, ortalığı yatıştırmaya ve anlaşmaya katkıda bulunacak unsurlar olarak görülmeleri zaten mümkün değildi; onların amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasından kendilerine haklı ya da haksız bir pay çıkarmaktı. Makedonya, merkezî hükümet tarafından ülkenin diğer vilayetlerinden daha iyi ya da daha kötü yönetilmiyordu. Ancak etnik aidiyetinin belirlenmesi mümkün olmayan halklar karmaşasının Türk idari makamlarına çıkardığı zorluk öylesine karmaşık ve çelişkilerle doluydu ki, Türklerin bu durumu herkesi memnun edecek şekilde çözmeleri asla mümkün değildi. Bu nedenle er ya da geç çöküş kaçınılmazdı.

Olaya milliyetçilik açısından bakıldığı zaman, komşu ülkelerin taleplerinin tümü tamamen haksızdı. Öncelikle kimse "Makedonya" ismi verilmiş olan kavgalı bölgenin sınırları konusunda anlaşamıyordu. Bulgarlar bu bölgeyi, Büyük Bulgaristan'ın 1878 Santo Stefano [Ayastefanos/Yeşilköy – ç.n.] Anlaşması'yla Ruslar tarafından kendilerine verilen ve 1878 Berlin Kongresi'nde Avrupalı büyük güçler tarafından geri alınan parçası olarak görüyorlardı. Sırplar, Makedonya'nın ismini bile duymak istemiyor, sadece Eski Sırbistan'ın (Stara Srbija) bir parçası olarak hüsnütabir ettikleri Arnavut bölgesi Kosovo-Metohia'ya sahip olmak istiyorlardı. Ancak nüfusun yüzde seksen ila doksan kadarının Arnavut olmasından ötürü bu bölgede çete faaliyeti yürütemediklerinden, sonraki olası kombinasyonlarda oyunun bir parçası olabilmek için bölgenin kıyılarına, Kuzey Makedonya'ya ve Novipazar Sancağı'na ellerini sokmaya çalışıyorlardı. Yunanlılar ise devlet sınırlarının (1912) kuzeyinde en küçük bir bölgesel veya etnik iddiada bulunma hakkına sahip değildiler, çünkü Makedonya adı verilen bölgede eskiden beri küçük, dağınık azınlık grupları (başka dillerin konuşulduğu denizin içinde millet adacıkları) ha-

linde yaşıyorlardı. Ancak kendilerini hâlâ Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı ve Yunan-Ortodoks Kilise ideallerinin taşıyıcısı olarak gördükleri için, en fazla hak iddiasında yine onlar bulunuyordu. Arnavutların Makedonya'yla ilgileri yoktu, çünkü sakinleri itibarıyla Arnavutluk'a ait olan bölgeler Makedonya reformları kapsamına alınmamıştı. (Kosova Vilayeti'nin ve Bitola Vilayeti'nin büyük kısmında olduğu gibi. Makedonya idari bölgesi içinde de elbette hâlâ bazı Arnavutlar yaşamaktaydı.) Bulgar Ulusal Komitesi'nin ve başka pek çok kaynağın[5] Makedonya için verdiği istatistikler, 1908 yılında Makedonya adı verilen coğrafi idare bölgesinde

1.200.000	Bulgar (Makedonyalı Slav)
190.000	Yunan (genellikle şehirlerde)
530.000	Türk
180.000	Arnavut
80.000	Aromun (Ulah)
90.000	Yahudi
40.000	diğer milletler mensubunun yaşadığını gösterir.

Asıl mesele şimdi şuydu: Makedonya'daki bu 1.200.000 Slav sahiden de Bulgar mıydı? Bulgarların ve Bulgaristan'ın hüsnütabirle "Bulgar halkının Türk boyunduruğundan kurtulması" olarak nitelendirdiği kaosa her bakımdan diğer tüm Balkan halklarından daha fazla katkıda bulunduğu kesindir. Ama bu insanlar aslen "Bulgar" değil, aynı şekilde rahatlıkla Sırp olarak da adlandırılabilecek olan Makedonyalı Slavlardı. Bunlar ne Bulgar ne de Sırp'tı; asırlar boyunca etnik ve dilsel olarak kendisine has özellikler geliştirmiş bir Güney Slav halkıydı.

Jön Türkler bu konu hakkında bilgi sahibi değildiler. 530.000 Türk, Tatar ve Pomak'ın, 180.000 Arnavut'un, 90.000 Yahudi'nin, 200.000 ila 300.000 özerklik isteyen Sandanskist'in[6] ve 80.000 Ulah'ın, toplamda 1.100.000 kadar Türk de-

5 Bkz. Mihailoff, Ivan: *Macedonia: A Switzerland of the Balkans*. St. Louis 1950.

6 Sandanskist kavramı belki de özerklik isteyen Makedonya Slavlarının oluşturduğu grubu tam olarak ifade etmeyebilir. Bu ismi onlara son liderleri Sandanski'nin onuruna Jön Türkler vermişti. Bu grup (İsviçre sistemine uygun olarak kantonlar şeklinde örgütlenecek) özgür bir Makedonya'nın kurulması için çalı-

gilse bile "Osmanlı" ettiğini düşünüyor, böylece çoğunlukta olduklarını sanıyorlardı. Bu hesabın gerçekte doğru olmaması, onları rahatsız etmiyordu. "Hürriyetçi Osmanlılığın" çekim kuvvetinin çok güçlü olduğunu, tümünün "Türkleştirilmesine" kadar onları biraz daha oyalayabilmenin mümkün olduğunu sanıyorlardı! Burada Jön Türklere dair söylediklerimin kötü niyetli uydurmalar olduğu düşünülebilir. Ne yazık ki tasvir etmekte olduğum düşünce yapısı ve olgunlaşmamış hayal siyaseti, sonuçları 1912 yılında çöküşe neden olacak çok acı bir gerçekti. Beki akla şöyle bir soru gelecektir: Başka türlü davranmak mümkün olabilir miydi? Evet! Jön Türkler, Arnavutluk'a ve Makedonya'ya özerklik vermiş olsalardı, imparatorluğun Avrupa'daki ömrünü birkaç sene daha uzatabilirlerdi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki hükümranlığını böyle de kurtaramazlardı – bunun için artık çok geçti.

Bu yeraltı hareketi yavaş yavaş İstanbul'daki kültürlü ve modern düşünceli, üstelik bir kısmı yüksek rütbeli subaylar arasında da yayılmaya başlamıştı. Buna dair pek çok örnek verebilirim, ancak sanırım Sadrazam Ferit Paşa'nın damadı General Kolonyalı (Sedes) Halil Paşa ve onun kardeşi General Ali Paşa'nın da bu harekete katılmış olduklarını söylemem yeterli olacaktır. Hepimiz bunu biliyorduk – hakkında kimsenin konuşmadığı aleni bir sırdı bu. Ağır ağır, ancak emin bir şekilde olgunlaşan gelişmeler karşısında Haziran 1908 başında Sultanın sarayında da huzursuzluk ve endişe duyulmaya başlamıştı. Biz Arnavut milliyetçileri, özellikle de aramızda eğilimli olanlar, beklemedeydik; kimse bu harekete büyük bir sempati beslemiyordu. Bundan Sultanın yönetim biçimini beğendiğimiz sonucu çıkartılmasın; ancak Jön Türklere Sultandan da az güveniyorduk. Bu arada Selanik ve Bitola'da birkaç genç subay, sivil ve askeri amirlerine suikast düzenlemişlerdi; bu da siyasi hoşnutsuzluğun doruk noktasına ulaştığının bir kanıtıydı. Ortalığı yatıştıracak bir çare bulabilmek maksadıyla Sultanın sarayında bir di-

şıyordu. Görüşleri belki de diğerlerinin arasından "en doğru" olanıydı; ancak çok "geç kalmış"lardı. 30 yıl önce bunları gerçekleştirme imkânı vardı; ancak 1908'de artık çok geç olmuştu.

zi müzakere ve müşaverede bulunuldu. Sultan hâlâ sihirli bir hekimin, çürümüş kötü yönetimini devam ettirebilmesini sağlayacak sihirli bir reçete yazmasını beklemekteydi. Müşaverede bulunulanlar arasında, içinde bulunduğu kötü durumu tereddüt etmeksizin Sultanın gözlerinin önüne seren, sorumluluğu paylaşması ve artık uyanmış olan hürriyetçi faaliyetlere bir emniyet subabı olması için kontrollü bir meşrutî meclis kurmasını öneren babam da bulunuyordu. Sadrazam Ferit Paşa'nın da Sultanla bu mealde konuştuğunu ve bu tedbirin uygulanmasını mümkün kılabilecek lekesiz bir halef'in yolunu açmak maksadıyla istifa edebileceğini söylediğini sanıyorum.

Otuz iki yıl önce zamanın sadrazamı ve önemli Türk devlet adamı Mithat Paşa da, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra Sultan Murat'a liberal bir anayasa taslağını kabul ettirebilmişti. Abdülhamid 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıktığında, ister istemez bu yeni anayasayı ilan etmek ve bir meclis toplamak zorunda kalmıştı. Ancak iktidarı kendi eline geçirir geçirmez, savaşı gerekçe sayarak ertesi sene meclisi toplamadı ve bu durum, anayasanın hiçbir zaman açıkça lağvedilmemiş olmasına rağmen, 32 yıl boyunca devam etti.[7]

Saray ve hükümet içinde bu müzakereler sükûnetle sürüp giderken, Temmuz 1908 sonlarına doğru hiç beklenmedik bir

7 Mithat Paşa ilk olarak huzurun bozulduğu Bulgar bölgelerinde reform uygulamakla görevlendirildiği 1875-76 tarihlerinde ön plana çıktı. Avlonyalı Mustafa Paşa'nın vali olduğu Rusçuk'ta, valinin yeğeni Avlonyalı İsmail Kemal Bey Mithat Paşa ile ilişki kurdu ve 1876 yılında onun kabinesinin reisi oldu. Mithat Paşa'nın devrilmesinden sonra İsmail Kemal Bey yıllar boyunca bu dostluğun sonuçlarına katlanmak zorunda kaldı. Mithat Paşa özel bir mahkemeye çıkartılıp Sultan Abdülaziz'in öldürülmesiyle suçlandığı için, Sultanın güvensizliği tüm hayatı boyunca İsmail Bey'i takip etti. Bu iddia elbette tümüyle mesnetsizdi. Abdülaziz şüphesiz bir tiran değildi, ancak keyfine göre davranan, mağrur bir adamdı; tahttan indirilmiş olmanın zilletine katlanmak istemediği için bir makasla kendi atardamarlarını kesmişti. Bu olayın herkes tarafından bilinmesine rağmen Mithat Paşa ve Damat Mahmut Paşa ölüme mahkûm edilmiş, fakat sonra cezaları ömür boyu hapse çevrilmişti. İkisi de (Mekke yakınlarındaki) Taif kalesine kapatılmış ve orada Sultanın emri üzerine kale komutanı (Gjirokastër'li bir Arnavut olan) Fehim Efendi tarafından boğularak öldürülmüşlerdi. Abdülhamid hükümdarlığını tehlikeye düşürenleri asla affetmemiştir.

Sonradan İstanbul'da bu kale komutanının kızı ile konuştum. Bana babasının iki paşanın kellelerini bizzat tuzlayarak padişaha gönderdiğini anlattı.

anda, Resne (Ohri ile Bitola arasında, Prespa Gölü'nün kuzeyinde) garnizonundan birkaç genç subayın, reformların gerçekleştirilmesi ve meclisin toplanması için çeteler oluşturdukları ve protesto eylemlerinde bulundukları haberi geldi. Kolağası Niyazi önderliğinde, Perister (Bitola yakınlarında) dağlarına çekilmişlerdi. Bu protesto hareketine katılanlar arasında, Tayyar isminde bir Arnavut da bulunuyordu. Niyazi de aslen Arnavut'tu. Her ikisine de öyle önemli bir düşünsel rol biçmek mümkün değildir. Burada onların isimlerini anmamın asıl sebebi, Jön Türk hareketi içinde Arnavut kanı taşıyan önder şahsiyetler arasında ne kadar farklı görüşler ve düşünce yapıları olduğunu karakterize eden örnekler olmalarıdır.

Resneli Niyazi Türk merkeziyetçiliği fikrine tümüyle teslim olmuştu. O basit, önemsiz, dar kafalı, son derece sınırlı bir dünya görüşüne sahip bir subayken, Tetovolu Cafer Tayyar hırslı, biraz kendini beğenmiş bir adamdı. Devlet yapısının modernleştirilmesi bakımından Jön Türklerin çabalarını önce desteklemek gerektiğini, bu hedeflere ulaşıldıktan sonra –propagandalarının vaat ettiği üzere– Arnavutlara kendi yaşamlarını düzenleme fırsatının yanı sıra, Slavlara ve Yunanlılara karşı imtiyazlı bir konum sağlamak zorunda kalacaklarını düşünüyordu.[8]

Jön Türklerin kazandığı zaferden sonra bu iki önderin saf dışı bırakılmasında onların siyasi yetersizliklerinin yanı sıra, Arnavut davasına değişik açılardan bakmalarına rağmen, neticede Arnavut kökenli olmalarının da rol oynadığını düşünüyorum.

Jön Türk ihtilalinde yaşananlar gerçi herkesçe bilinmektedir; ancak yaşamımdaki yeri ve Arnavutluk'ta gelişmelere etkileri bakımından, bu olayları tümüyle bir kenara bırakmam mümkün değil. İhtilalin daha hemen başında bile olayların gidişatını belirleyen Jön Türk çeteciliği değil, Arnavutların Sultanın yumuşamasını ve meclisi toplamasını sağlayan girişimleriydi.

---

8 Tayyar'ın mutlak milliyetçi fikirleri, Kolağası Niyazi'nin hatıratında da vurgulanmıştır: Bkz. Niyazi Bey: *Hâtırat-ı Niyazi*. İstanbul 1326 (1910). – Süleyman Nazif: *Yıkılan Müessese*. İstanbul 1927. Ben hem Niyazi'yle hem de Tayyar'la bizzat konuştum.

O dönemde Novipazar Sancağı'ndaki imparatorluk kuvvetlerinin komutanı, Tergovişteli bir köylü çocuğu olan Şemsi Paşa isimli bir Arnavut'tu. Tümüyle cahil olmasına rağmen –okuryazar değildi– çalışkanlığı, üstün zekâsı ve Sultana mutlak bağlılığı sayesinde saray muhafız kıtasında basit bir silahşorluktan tümen komutanlığına yükseltilmişti. Çete reislerini ve yaramaz Arnavut beylerini dizginlemekle kalmayıp, Sultanın hedef ve arzularına kazanmakla görevlendirilmişti. Şemsi tüm bu liderlerin arkadaşıydı –elbette resmi değil, özel ilişkiler sayesinde– ve görevini şimdiye kadar çok parlak bir şekilde yerine getirmişti. Örneğin o zamanki Arnavutluk'un en orijinal, en renkli simalarından biri olan çete reisi İsa Boletin'in kan kardeşiydi *(Vellam)*. Arnavutlar arasındaki çalışmalarının yanı sıra, Şemsi 1908 yılında yeni kurulmuş olan Jön Türk çetelerini alt etmekle de görevlendirilmişti.[9] Şemsi Paşa bu görevi de mutlaka başarıyla yerine getirirdi – şayet Bitola telgraf dairesinin önünde arabasına binerken Jön Türk subayı Teğmen Atıf tarafından alçakça öldürülmeseydi.[10]

Jön Türklerin başarısında ikinci bir olay daha belirleyici öneme sahiptir. Ferizay (bugünkü Uroševac) yakınlarında Üsküp'teki yabancılar okulu için bir kamp alanı kurulacaktı. Ferizay, tepeleri ve ormanlarıyla, genç öğrenciler için ideal bir dinlenme yeriydi. Bu barakaların, büyük devletlerin Arnavut olmayan Güney Makedonya'da uygulamaya koydukları idari reformları, bugüne dek katiyen bu çerçevenin dışında tutulmuş olan Kačanik Geçidi'nin kuzeyindeki Arnavut bölgesine de yaymakla görevlendirilmiş siyasi bir kongrenin katılımcıları

9 O zamanlar (Işkodra Valiliği Jandarma Komutanı olarak) bulunduğu Tiran'dan Sultana doğrudan telgraf çekerek bu görevin kendisine verilmesi, Toptanî Esat Paşa'nın karakterini ortaya koyar. Fakat görünen o ki Sultan (haklı olarak) ona güvenmiyordu.

10 Şemsi Paşa'nın intikamını almak için, 1913 yılında Avlonya'da (limanda iskele köprüsünde) İstanbul'a giden Avusturya Lloyd gemisine binmek üzereyken Niyazi'yi öldürenlerin, Isa Boletin'in oğulları olduğunu da burada belirtmek istiyorum. Cinayetin faili Niyazi değildi, ancak Jön Türk Komitesi'nin en tanınmış temsilcilerinden biriydi. Arnavut mefhumlarına göre, babaları ile Şemsi Paşa arasındaki kan kardeşliğinden ötürü, babalarının şerefini beş paralık etmek istemiyorlarsa, bu cinayeti işlemek zorundaydılar.

için hazırlandığı yolundaki söylentinin halk arasında birdenbire nasıl ve kimler tarafından yayıldığını kimse bilmiyor. Bunun üzerine, müthiş bir huzursuzluğa kapılan binlerce Arnavut, Arnavut topraklarında "Slav yanlısı reformların" yapılmasını engellemeye, hatta yabancıları bu bölgeye sokmamaya kararlı olarak Ferizay'a akın etti. Kitlenin büyük bir heyecana kapılmış olduğunu gören Jön Türkler, Necip Draga[11] gibi Jön Türk yanlısı Arnavutların da büyük yardımlarıyla, bu harekete etki ederek, çok kurnazca bir eylem başlattılar. İnsanları şu taleplerle Sultana başvurmaya ikna ediyorlardı: Hürriyet, bütün devlette reformlar (sadece Slav bölgelerinde değil), Arnavut halkının İstanbul'da temsili ve Arnavutluk'ta şeriat hükümlerinin uygulanması. Bilhassa muğlak bir ifadeyle yazılmış olan bu telgraf metnine Arnavutlar içinde bulundukları şaşkın heyecanın etkisiyle onay verdiler, çünkü ajitatörler bu taleplerin yerine getirilmesi durumunda Arnavutluk'u "tüm iyiliklerin ve güzelliklerin" beklediğini söylüyorlardı. Cehalet hiçbir zaman bu kadar başarıyla sömürülmemiştir.

Kalabalık ve neler olup bittiği konusunda bir fikiri olmayan liderleri, bir kısım Müslüman din adamını da 180 Arnavut önderinin telgrafını imzalamaya ikna ettiler. Her zaman imtiyazlı muamele ettiği Arnavutların görünüşe göre tümünün imzaladığı bu telgraf, Sultanı derinden sarstı. *"Tu quoqoe, fili!"* [Sen de mi oğlum!] diye düşünmüş olmalı Abdülhamid, sonra da parlamenter bir rejime geçilmesi için talep edilen onayı verdi.

23 Temmuz 1908 tarihinde tüm İstanbul gazetelerinde yayımlanan resmî duyuru şöyleydi: "Padişah hazretlerinin emri

11 Necip Draga, Arnavutların Türklere ve Slavlara karşı yürüttüğü millî kurtuluş savaşının en ilginç ve en asil figürlerinden biri olmuştur. Kendisi Mitrovica doğumluydu. Ailesi daha 250 yıl önce bile Dukagjin Sancağı'na cesur ve bilge önderler ve sancak beyleri veriyordu. "Arnavutların millî haklarını elde etmelerine giden yolun kapısını açmak üzere" (1912-13 yıllarında Avlonya'da misafirimken bana böyle söylemişti) girdiği Jön Türk partisine çok fazla tahammül edemedi. 1911-12 yıllarında Jön Türklerin Kosova'ya askerî müdahaleleri üzerine partiden ayrıldı ve başka Arnavut milletvekilleriyle birlikte mecliste Arnavut halkının çıkarlarını savunmaya başladı. Savaştan sonra Yugoslav rejiminde senatör oldu ve kısa bir süre sonra öldü. Kardeşi Ferhad Draga da ölümüne kadar basiretten ziyade cesaretle Arnavut haklarının savunuculuğunu yaptı.

uyarınca, Mabeyin Başkâtipliği bu telgraf ile aşağıdaki beyanı nakletmekten şeref duyar ve talimatlara uyulmasını diler. Bilindiği gibi, Kanun-i Esasi, Padişah tarafından halka armağan edilen yeni bir düzendir. Birçok hayırlı tedbirin arasında, hükümetin yanında, halkın haklarını koruyacak ve düzenleyecek bir halk temsilciliğini de öngörmektedir. Padişah hazretleri bu temsilciliğin tekrar toplanmasını buyurdukları ve tarafımızca de gerekli irade çıkartıldığı için, tüm merkez, vilayet ve sancak dairelerinin gerekli adımları atmasını emrediyoruz ki, halk vakit geçirilmeksizin kanun tarafından öngörülen seçimleri uygulayabilsin ve temsilcilerini İstanbul'da toplanacak olan meclise gönderebilsin!"

Bu şüphesiz ustalıkla, ancak son derece ikiyüzlü bir ifadeyle kaleme alınmış bir duyuru idi! Bu metin, Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa'nın işiydi. Birkaç gün sonra kendisine yaptığım bir ziyaret esnasında bu duyuruyu nasıl bulduğumu ve etkisini nasıl değerlendirdiğimi sordu. Ona dürüstçe karşılık verdim: "Halkın geneli üzerinde hiçbir etki uyandırmadı, aydınlar arasında beklenti dolu bir meraka neden oldu, Müslüman din adamları ve askerler arasında ise hoşnutsuzlukla karşılandı. Sadece birkaç Jön Türk yandaşı zaferlerini kutluyor, ancak hâlâ duygularını açığa vurmaya cesaret edemiyorlar."

Cehaletlerinin ne şekilde istismar edildiği hakkında en küçük bir fikri bile bulunmayan Arnavutlar, her açıdan kendi aleyhlerine sonuçlar doğuracak olan Jön Türk hareketinin zaferine işte bu şekilde yardım ettiler. Benim görüşüme göre Jön Türklerin Arnavutlarla oynadığı bu "körebe" oyununun belirleyici anı ancak sosyolojik bakışla anlaşılabilir. Daha önceleri, özellikle de 1878-80 döneminde liderlik, sülaleleri asırlardan beri siyasi meselelerle uğraşan ve genel duruma her an vakıf olan, bilhassa yerel Arnavut çıkarlarının Türk, –yani hükümet– çıkarlarıyla ne zaman kesişeceğini gayet iyi bilen, üst sınıftan az sayıda tecrübeli adamın elindeydi. Şimdi ise liderlik çok sayıda köy ileri gelenine ve kabile reisine geçmişti; onlara nasıl davranılması gerektiğini bilen kurnaz adamlar tarafından kandırılmaları işten bile değildi. Jön Türklerin kazandığı zafer,

kabile reislerinin ve köy ileri gelenlerinin meraklı ve güvensiz bakışları altında, Arnavut şehirlerinde de suni olarak düzenlenen sevinç gösterileri ve silah atışlarıyla karşılandı.

Yine de bu sade ve dürüst köylü halkın, bu değişimden (en azından ilk aylarda) gerçekten de pek çok iyi şey beklediğini kabul etmek gerekir. Elbette herkes idari sistemin değişiminden doğabilecek faydaları farklı şekilde tasavvur ediyordu. Zaten Jön Türkler ve onların yardakçıları vaatlerinde sınır tanımamışlardı. Onun için gerçekten de herkes, hatta Jön Türk ihtilalinin hedef aldıkları bile, bu faydalardan pay talep etmek hakkını kendisinde görüyordu. Ancak bu faydaların yerine, tam aksine, ardı ardına zararlar ortaya çıkmaya başlayınca oluşan hayal kırıklığı, doğal olarak en az aynı derecede güçlü bir karşı etki yarattı. Arnavutların Jön Türklerin zaferine karşı aldıkları tutumda görülen ani değişikliğin sebepleri hakkında verilebilecek sayısız örnek arasında, çok anlamlı bir trajedi oluşturan iki tanesini aktarmak istiyorum. Ferizay toplaşmasında halktan her türlü şiddet eyleminden uzak durma ve aralarındaki görüş ayrılıklarının çözümü için tüfeğe sarılmak yerine Türk mahkemelerine başvurma sözü alınmıştı. Halk da artık şeriatın katı kurallarına uyacağına dair *"Besa"* yemini vermişti. Ne var ki bu dinî yasanın bir hükmünde şöyle denir: "Ve min el-kısası hayat" (yasanın verdiği cezada –yani kısasta– hayat vardır)! 23 Temmuz 1908 tarihinde halk ve askerler Mitrovica'da hürriyetçi Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanı haberini havaya ateş açarak kutlarken, (Muharrem adındaki bir bakkalın oğlu) 18 yaşındaki Ahmet isimli genç bir Arnavut, çocukça bir taşkınlık sonucunda, Jovan Danilovič isimli genç bir Sırp arkadaşını tabancasıyla öldürdü. Halk bir anda galeyana geldi. "Ferizay'da yasalara uyacağımıza dair 'Besa' yemini vermemizin üzerinden daha bir hafta bile geçmedi" diyorlardı, "ama yine bir Müslüman bir Hıristiyan'ı öldürmeye cüret etti bile!" Bunun üzerine toplanan ihtiyar heyeti, genç Arnavut'un asılmasına karar verdi. Öldürülen çocuğun annesinin ve babasının müsamaha için yalvarmaları, bu cinayetin bir kaza olduğunu anlatmaya çalışmaları, hepsi boşunaydı. Genç Arnavut gerçekten de asıldı! Tecrübesiz

bir celladın sebep olabileceği acıları azaltmak için idamına talihsiz babası yardım etti, annesi ise oğlunu cesur ve güçlü olması için uyardı: Şeriat katillerin cezalandırılmasını isterdi, Arnavut "Besa"sının şerefi de bozulan söz için kefaret! Bu etkileyici olayda Arnavut halkının kahramanca meziyetlerinin yanı sıra, yasalar tek tek bireylere çok ağır darbeler vursa bile yeni düzene uyum için gösterdiği içten çabaların da yansıması görülür. Jön Türkler ise Arnavutların yeni düzenin sarsılmaz adaletine olan safça inançlarına gülüyorlardı tabii.

Zira bu üzücü olayın üzerinden bir hafta geçtikten sonra iki Jön Türk subayı, biri Mitrovica'da, diğeri de Avlonya'da olmak üzere iki cinayet işledi; bu cinayetlerin sonuçları, Jön Türk Partisi'nin, sarsılmaz adaletin muhafazasıyla ilgili düşüncelerinde ne derece ciddi olduğunu ispat eder. Mitrovica'da Tetovo'lu Üsteğmen Durmuş (üstelik bir Arnavut), bir öfke krizi anında arkadaşı Bitola'lı Zihni'yi öldürmüştü. Bu adamlardan biri Jön Türk Komitesi üyesiyken, ikincisi herhangi bir siyasi partiye üye değildi. Avlonya'da ise bir Jön Türk subayı, Avlonya ailesinin Ali isminde bir at uşağını, heyecan içinde "yaşasın Osmanlı İmparatorluğu ve tüm Osmanlılar" yerine ısrarla "yaşasın Arnavutlar" diye bağırdığı için öldürmüştü. Her iki katil de hak ettikleri cezadan kurtuldular; Selanik'e götürüldüler, iki ya da üç ay hapisten sonra tekrar askerî hizmete alındılar.

Aralık 1908'de meclis toplandı ve imparatorluğun her yerinden, hem üst sınıftan hem de orta sınıf ve aydınlar arasından unsurları alışkın olmadıkları iktidar konumuna getirdi. Avlonyalı İsmail Kemal Bey, Avlonya mebusu oldu. Jön Türkler ise komitelerini meclisin açılmasına rağmen kesinlikle feshetmediler, hatta komite örgütlenmelerini bir tür gizli hükümet oluşturacak şekilde geliştirdiler. Bakanlıklara imparatorlukta tanınan ve belli bir saygınlığı olan kişiler getirildiyse de, gerçekte bunlar Jön Türk Komitesi'nin elinde birer kuklaydı. Bilindiği üzere, Abdülhamid başlangıçta hükümdar olarak kaldı, ancak onun ve bilhassa kamarillasının sahip olduğu iktidarın içi artık boştu. Eski yönetici sınıfın pek çok üyesi bu altüst oluştan zarar görmüştü. Selanik'ten gelmiş olan, mason denebilecek ka-

dar serbest düşünceli Jön Türk unsurları, ulema sınıfını derinden yaralamıştı. İstanbul'da şimdiye kadar her yönden imtiyaz sahibi olan 1. Kolordu, eskiden beri sahip olduğu konumunun tehlikeye düştüğünü hissediyordu; bu yeni yeniçeriler, kesinlikle diğer kolorduların asker ve subaylarıyla aynı seviyeye inmeyi kabul etmek niyetinde değildiler. Memurların birçoğu emekliye sevk edilmiş, subayların evvelki terfilerini incelemek üzere Harp Nezareti'nde özel bir komisyon (Tesviye-i Rütep Komisyonu) kurulmuştu. Birkaç gün önce generalliğe veya albaylığa terfi ettirilmiş olan subayların bir kısmının rütbeleri, bir gece içinde iki veya üç derece indirildi. Despotik Abdülhamid rejiminin kötü yönetimini hiçbir şekilde onaylamamış, yaşanan değişimden de ne fayda ne zarar sağlamış olan genç ve yaşlı insanlar, örneğin ben, babam ve amcalarım, hem bu sonradan görmelerin davranışlarına ve küstahlıklarına tahammül edemedikleri, hem de asırlardan bu yana imparatorluğa sadece hükümdara sadakat fikri çerçevesinde bağlı oldukları için, Jön Türklere karşı idiler. Ayrıca eskiden büyük bir nüfuza sahip olan, ancak şimdi geri plan itilen saray kudretlileri, Jön Türklere karşı gizli propagandalarını sürdürüyorlardı. Genel hoşnutsuzluğun ilk belirtileri orduda ortaya çıktı. Yeniçeri ayaklanmaları döneminde dervişlerin isyan hazırlama maksadıyla yeniçeri ortalarına sızmaları gibi, [31 Mart] askerî ihtilâlinden önce de kışlalarda askerleri şeriat adına Jön Türklere karşı kışkırtan yığınla genç ya da yaşlı hocaya rastlamak mümkündü. Jön Türkler şeriat hayaliyle Arnavutları aptal yerine koymuşlardı, şimdi de kendileri aynı silahla aşağılanacaklardı.

Velhâsıl 31 Mart 1909 tarihinde, neredeyse tümüyle güney Arnavutlarından oluşan II. Avcı Taburu, Sultan lehine karşı isyanı başlattı. İstanbul garnizonu ve donanma da onlara katıldı (belki de 40.000 kişi). Birkaç gazaplı Jön Türk, birkaç subay ve yanlışlıkla Jön Türk hareketinin yurtdışındaki lideri meclis başkanı Ahmet Rıza'yla karıştırılan Adliye Nazırı, askerler tarafından öldürüldü. Bunun dışında kimseye bir şey olmadı, sevinç çığlıkları atan askerlerin sokaklarda gruplar halinde gezmelerine, havaya ateş açmalarına ve Sultanın sarayının önün-

de gösteri düzenlemelerine rağmen kimsenin malına mülküne zarar gelmedi. Fakat bu harekete ne Padişah ne de yüksek rütbeli subaylar katıldı; şayet Sultan isteseydi, yeterince sadık kuvvet ve askerleri –hatta tüm Anadolu– ancak bir ay sonra Selanik'ten harekete geçecek olan Jön Türkleri yok etmek üzere emrine amâdeydi.

Ben birkaç Arnavut arkadaşımla beraber bazı Arnavut asker gruplarının (Arnavut Hassa ve Avcı Alayı) gösterilerine eşlik edip kendileriyle konuştum. Hassa Kıtası askerleri genellikle kuzey Arnavutluk'tan, Avcı Alayı askerleri ise güney Arnavutluk'tandı. Her iki grup da millî Arnavut ülküsünden ve taleplerinden bîhaberdi. Ancak beş veya altı aylık Jön Türk rejimi esnasında, Jön Türklerin –kendi ifadeleriyle– Arnavutları reaya yapmak ve silahlarını ellerinden almak niyetinde oldukları sonucuna ulaşmışlardı, oysa "Sultanlar eskiden beri Allah'ın inayetiyle ülkenin efendisi ve babası" idiler ve Arnavutlara en sevgili evlatları muamelesi yapıyorlardı. Bu nedenle eski kudretini kazanması için Sultana yardım etmek ve Jön Türkleri kovmak istiyorlardı. Siyasi durumun bu naif açıklaması ve bu isyanla ulaşmak istedikleri hedefin tasviri, Arnavutların bakış açısıyla bile fazla basitse de, farklı biçimleriyle, bu isyana (ben tepki demeyi tercih ederim) katılan tüm tarafların ana saiki olduğunu kabul etmek gerekir.

Sultana uzun süreden bu yana hizmet vermekte olan Hassa Alayı'nın, en yüksek rütbeli subaylarından oluşan bir heyeti hükümdara göndererek, ondan yaklaşmakta olan Jön Türklere karşı koyma izni istemesi de Arnavutlar için karakteristiktir. Yaşlı Mareşal Tahir Paşa, tüm Arnavut subaylar adına şöyle diyordu: "Bizi otuz yıldır bu gün için besledin; sakın seni savunmamıza engel olup üzerimize zillet getirme, yüzümüzü karartma!" İşte bu tam Arnavutça'ydı – ekmek yediği kapıya minnet borcu duygusu.[12] Ancak sık sık kanlı bir despot olduğu söyle-

12 Jön Türklerin zaferinden sonra çıkartıldığı savaş mahkemesinde, mahkeme reisi ona gerçekten Sultandan böyle bir talepte bulunup bulunmadığını sordu. Yaşlı mareşal, böyle bir açıklamanın sonuçlarının ne olacağını çok iyi bilmesine rağmen, gururla cevap verdi: "Başka türlü davrandığımı düşünmeye kim cüret edebilir?" Tahir Paşa ölüme mahkûm edildi.

nen Abdülhamid, kendi çıkarı için "kardeş kanı" dökmeyi reddetti. Düşmanları, onun böylesine kararlı bir davranış için gerekli cesaret ve güce sahip olmadığını iddia ederler. Ben buna inanmıyorum. Abdülhamid korkak biri değildi; bu olaydan iki yıl önce Ermenilerin Yıldız Camii önündeki bombalı suikast girişimleri esnasında, cesaretini ispat etmişti. Şüphesiz ailesinden gelen, kitlenin iradesine karşı çıkmama geleneği, onun pasif kalmasına katkıda bulunmuştur. Osmanlı sülalesindeki atalarının birçoğu, olayların gelişimini aynı şekilde hiçbir şey yapmadan seyrettiği için, bir saray veya ordu darbesi ile tahtını ve hayatını kaybetmiştir.

Bu sırada 26 Nisan'ı 27 Nisan 1909'a bağlayan gece, meclis ve senatonun bir kısmı ilerlemekte olan Jön Türk birliklerinin koruması altında İstanbul'un dış mahallelerinden Santo Stefano'da (Yeşilköy) banliyösünde toplandı. Gerekli fetvayı da temin ettikten sonra, Abdülhamid'i tahttan indirdiklerini açıkladılar. Mahmut Şevket Paşa liderliğinde ilerleyen Jön Türklerin arasında, Jön Türk reformlarından kendilerine yarar bekleyen O.R.I.M. örgütüne dahil birkaç Arnavut (Çerçis Topulli) ve Bulgar (Sandanski) çetesi de bulunuyordu.

Bir zamanlar Abdülhamid'e telgraf çekip Jön Türk hareketini bitirmek için izin isteyen, şimdi ise Durrës Sancağı'nın mebusu olan, sonraların kötü şöhretli generali Tiranlı Toptanî Esat Paşa, kendisi için karakteristik bir davranışla, bu kez padişaha hal'edildiğini bildirmeye gönüllü olmuştu. Küstah ve kendini beğenmiş bir tavırla, kendisini ihsanlara boğmuş ve azgınlıklarını gereğinden de fazla affetmiş olan adamın karşısına çıkarak şöyle dedi: "Abdülhamid, millet seni azl'etti!" Sultan, sinirli bir el hareketiyle onu huzurundan kovdu. Esat Paşa, sonraki yıllarda Arnavut dostlarının ithamları karşısında, kardeşi Gani Bey'in katlini emretmiş bir adama müsamaha gösterecek hali olmadığını söyleyerek kendisini mazur göstermeye çalışmıştır. Bu, Gani Toptanî'yi tanıyanlar içi pek makbul bir özür sayılmazdı, çünkü Gani azgın Arnavut beyleri arasında en azgın olanıydı; Arnavutluk'ta (1885 ila 1895) hem halk hem de dostları için aynı ölçüde tahammül edilmez olan menfur işlerini

Sultan daima görmezden gelmiş, bu yarı deliyi her defasında bağışlamış, hatta onu Sultan muhafızlığına bile getirmişti. Ancak Gani sarayda da kesinlikle yola gelmemişti, ta ki günün birinde arkadaşlarından biri tarafından şahsi bir hakaret yüzünden vuruluncaya dek. Bu cinayetin sorumluluğunu Sultanın üzerine yıkmak Esat'a kolay görünmüştü. Halbuki bundan yedi yıl önce bizzat kendisi, zamanın sadrazamı Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Cavid Bey'i –tümüyle haksız yere– kardeşinin katliyle suçladığı için, fedailerinden birine (Xhiu i Fajes) öldürtmüştü.[13] Jön Türk birliklerinin şehre girişiyle birlikte, bilhassa Arnavut Avcı Alayı'nın konuşlandığı "Taşkışla" ve "Taksim" civarında tek tük, düzensiz çarpışmalar meydana geldi. Avcı Alayı'nın öncü birlikleri Fındıklı'daki evimizi çevrelemişti, bu da bana durum çok tehlikeli bir hal alıncaya kadar çatışmaları izleme fırsatı tanımıştı. Zira topçu ateşiyle geri püskürtülen Arnavutlar bahçemize kaçmış, biz de onları çatışmaya devam etmek yerine, Arnavut Muhafız Alayı ile birleşmek üzere Yıldız Köşkü'ne doğru çekilmeye zorlukla ikna edebilmiştik. Bunu başarabilmek için tüm ikna yeteneğimizi kullanmamız gerekmişti.

Jön Türklerin nihaî zaferinden sonraki ilk aylarda Arnavutluk'taki Arnavutlar yeniden beklemeye çekildiler. Ülkenin kuzeyi de, güneyi de birtakım rahatlamalar, hatta bir mucize bekliyordu. Bunlar gerçekleşmeyince, Arnavutluk'ta gerçekten de birkaç Arnavut okulunun açılmasına ve İstanbul'da Arnavutça bir gazetenin yayımlanmasına rağmen, huzursuz Arnavut ruhu yeniden uyanmaya başladı. Çünkü bu tavizler esasen yeni Kanun-i Esasi'nin sonuçlarıydı ve Jön Türkler tarafından üstü kapalı olarak engellenmeye çalışılıyordu.

Millî Arnavut Hareketi'nin örgütlenmesi için 1908 yılının Kasım ayında İstanbul'da ilk Birlik *(Başkim)* Kulübü'nü kur-

13 Arnavutluk'ta geleneksel hukukun sert ama adil hükümlerinin uygulanma imkânının ortadan kalktığı yerlerde, özellikle de "güçlü ailelerde", cinayetin failini değil de onun siyasi dostlarının en fazla temayüz edenini intikam nesnesi olarak seçmek şeklinde kötü bir töre yerleşmişti. Çünkü eğer katil "küçük bir adam" ise kimse maktulün intikamının "şanına yaraşır bir şekilde" alınmış olduğunu söyleyerek övünemeyecekti. Esat, Cavit Bey'i de bu ilke çerçevesinde öldürtmüştü.

muştuk. O zamanlar Arnavutluk'un bütün şehirlerinde bu tür kulüpler Jön Türklerin deyimiyle "ayrık otu" gibi bitiyordu. Tüm Arnavutlar bu edebî-siyasi kulüplere katılmaya davet ediliyordu. Ben Struga'lı Arnavut yurtseveri mülteci İbrahim Mehmet Naci, Derviş Hima[14] ve Üsküdarlı Hil Mosi'yle[15] birlikte, yayımlanmaya başlamış olan *Shqiptari* gazetesinde çalışıyordum. Bu hareketin ayakta kalmasını elbette derneğin üyelerinin ödeyeceği, daha doğrusu ödemeleri gereken birkaç kuruşla sağlayamazdık, bu nedenle yazı işleri müdürlüğü görevimin yanı sıra, gazetemizi ve hareketimizi yaşatmak için Arnavut kökenli zengin ve güçlü "kodamanlardan" destek rica et-

14 Derviş Hima (ölümü 1928), 1868 yılında Struga şehrinde doğmuştu. Araştırmalarına Bitola ve İstanbul'da başladı. Ancak bunları sonuçlandırmaya fırsat kalmadan, arkadaşları ona Jön Türk olduğu gerekçesiyle polis tarafından arandığını söylediler. Bu nedenle ülke dışına kaçtı. Ancak ateşli bir Arnavut milliyetçisi olduğu için Jön Türklerle anlaşamadı. Bir dönem özel öğretmen olarak Romanya, Belçika ve İsviçre'de dolaştı, Cenevre'de Lenin'le tanışarak onunla yakın dost oldu. Derviş Hima sosyalistti, ama komünist değildi. Elimdeki tüm imkânlarla desteklediğim İstanbul'daki dört yıllık faaliyeti, Arnavutların millî çıkarlarının gelişmesi ve savunulması için son derece önemliydi. Dış görünüşü ve davranış tarzı, 1848 ila 1860 arasındaki ilerici fikirlerin idealist öncülerini hatırlatıyordu. Derviş Hima Arnavutluk'taki faaliyetlerini, pek çok kişi tarafından eleştirilmesine yol açan, zahmeti az, maaşı dolgun bir memuriyetle sonlandırdı – cumhuriyetin o zamanki başkanı Ahmet (Bey) Zogu tarafından basın-yayın genel müdürlüğüne getirildi. O günlerde, 1926 yılında senatörlükten istifamın ardından, yerime Yusuf Bey Dibra (Doshishti) seçilmişti. Yusuf Bey, Debre'de büyük nüfuz sahibi olduğu gibi, Ahmet Zogu'nun eniştesinin kardeşiydi. Ancak anlaşılan, bazı akrabaları gibi o da Ahmet Zohu'ya karşı bir komplo hazırlamış, buna başlangıçta Derviş Hima da katılmıştı. Ancak birkaç gün sonra aklı başına gelmiş ve komployа katılanları ihbar etmişti. Belki de (olayın ahlaki boyutunu bir yana bırakacak olursak) doğru davranmıştı. Neden her şeye rağmen Arnavutluk diğerlerine göre ilerici ve modern biri olan Ahmet Zogu yerine Yusuf Bey gibi cahil, mahdut bir adamın yönetiminde daha mutlu olsun ki? Bu olayın doğurduğu, Derviş Hima için iyi, Yusuf Bey için ise kötü sonuçları, başka bir bölümde ele alacağım.

15 Hil Mosi delikanlıyken öğrenim maksadıyla İşkodra'dan İstanbul'a gelmiş, burada Monsignore Bonatti'nin (Katolik bir Arnavut din adamı) tavsiyesiyle *Shqiptari* (Arnavut) gazetesinin yazı işlerine sekreter olarak kabul edilmiş ve dört yıl boyunca burada çalışmıştı. Şair (pek düşük değerli) ve iyi bir yurtsever olarak Arnavutlar arasında isim yapmış ve Tiran'da uzun süre Eğitim Bakanlığı'nda çalıştıktan sonra, ahlaken dönemin "büyüklerinin" ahlaki yapısına uyum göstermekteki başarısı sonucunda, bizzat Eğitim Bakanı olmuştu. Genç yaşta İşkodra'da öldü.

mek gibi nankör bir görevi daha yüklenmek durumunda kaldım. Ancak Türk veya Jön Türk olduklarını düşündüğümüz bu "büyük adamlar" hiç beklenmedik bir şekilde, övgüye değer bir yurtseverce coşkuyla bizi mükemmel desteklediler. Devlet memuru olduğum için fazla ön plana çıkamıyordum; ancak dolaylı olarak hareketin itici gücü bendim ve haklı bir iş yaptığımdan kesinlikle emindim. Bu görüşümün ne derece meşru olduğunu bir kenara bırakmak istiyorum. Kesin olan, Jön Türk makamlarının bundan haberdar olduklarıydı, ancak bir kez bile rahatsız edilmedim, bir kez bile uyarılmadım. Bugün o zamanları düşündüğümde teslim etmem gerekir ki, "Jön Türk baskısı" hakkında yaptığımız propagandalar her zaman gerçeği yansıtmıyordu. Türk makamları tarafından geçmişte yapılmış ve o günlerde de yapılmaktan olan irili ufaklı hataların intikamını alıyorduk, ancak bu hatalarda biz Arnavutların da hatırı sayılır bir payı vardı! Aslında asırlardan bu yana Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halklar içinde imtiyazlı olmamıza rağmen, kültürel-milliyetçi örgütler sıralamasında "en sonuncu" sırada bulunmamızın hayal kırıklığını ve acısını dışa vuruyorduk aslında.

Peki bunun suçlusu sadece Türkler miydi?

İlk Arnavut İhtilalinden Sahneler

Jön Türklerin Arnavutluk'un bazı bölgelerinde halkı silahsızlandırmaya çalışmasının sonuçları ağır oldu; önce küçük huzursuzluklara, sonra da genel bir öfkeye yol açtı. Arnavutluk halkının silah taşıması meselesi, "Tanzimat"tan bu yana ülkedeki huzursuzluğun en önemli nedenlerinden biriydi. Bugün dünyada hiçbir düzgün devletin yurttaşlarının baston yerine mavzerle dolaşmasına izin veremeyeceğini kabul etmek gerekirse de, zamana dek hükümetin korumasından yoksun olan Arnavutların silahsızlandırmaya direnişini, şahsi ve millî haklarının muhtelif tecavüzler karşısında savunmasız kalacağından duydukları endişeyle mazur gösterebiliriz. 1908-09 yıllarında iki milyon Arnavut'un elinde çeyrek milyon arkadan dolma tüfek bulunduğunu iddia etmek herhalde yanlış olmayacaktır. Böyle bir tüfeğin fiyatının (üretim yılına göre) dört ila on beş Napolyon altını (120 ila 450 DM) arasında değiştiği ve fişeklerin tedarikinin de hayli külfetli olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, ülkenin içinde bulunduğu büyük fakirlikte Arnavut erkeğinin silahını ne büyük fedakârlıklarla temin ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Silah onun için maddi kıymetinin yanı sıra, erkeklik kavramıyla yakından ilişkili karmaşık bir ahlaki değere de sahipti: Silahı elinden alınan biri, bu-

nu yapan kim olursa olsun, şerefini yitirmiş demekti! Ortaçağ Avrupa şövalyeliğinin parlak dönemleriyle kıyaslandığı takdirde, Arnavutların silaha gösterdikleri saygının bu mistik karakteri belki daha iyi anlaşılabilir.

Arnavut için tüfeğinin ne kadar önemli olduğunu vurgulayan pek çok örnek verilebilir. Burada tasvir edeceğim birkaç –olağandışı– olay, sanırım yeterli olacaktır.

1909 yılında, 15 yaşında bir çoban, süslü halk kıyafeti, kolunda tüfeğiyle gayet cakalı, yakınlardaki dağlardaki çayırlardan Avlonya çarşısına inmişti. Birkaç gün önce bir jandarma müfrezesinin Avlonya'da silah aramaya başladığından haberi yoktu. Çarşıdaki dükkânların birinin önünde, eğer canına değer veriyorsa silahını derhal yere atması için ona bağıran birkaç jandarma tarafından etrafı çevrildi; üçüncü uyarıda da silahı atmazsa ateş açacaklardı. Ne yapacağını şaşırmış olan delikanlı, elinde ateşe hazır silahı, sırtını dükkânın duvarına dayamıştı. "Yüzünün karartılmaması" için yalvarıyor, çarşıya silahla gelme yasağını duymadığını söylüyordu. Bu arada etrafta jandarmaların davranış tarzından hiç hoşlanmadıkları belli olan bir grup insan toplanmıştı. Köşeye sıkıştığını anlayan oğlan bağırdı: "Şerefsiz bir hayatı ne yapayım! Neden üçüncü uyarıyı bekleyeyim ki; alın size!" Ve askerlerin üzerine ateş açtı. İnsanlar kaçıştılar, kalabalık yarılıp delikanlının önünden bir yol açıldı, askerler ardından boş yere salvo üzerine salvo boşaltırken, o çoktan kaçmıştı bile.

1898 yılında bir köylü on yaşındaki oğluyla birlikte yakın bir köyden Avlonya'ya gelmişti. Her ikisi de çarşıda neşeyle dolaşıyor, sergilenen "harikaları" seyrediyorlardı. Babasının arkasından yürüyen oğlan, ansızın kendisini kolundan yakalayıp tezgâhından küçük bir cep revolveri çaldığını iddia eden silah taciriyle kavgaya tutuştu. Köylü hemen oğlunu savunmaya girişti – hırsızlığı haklı çıkartmak niyetinde değildi, sadece çaldığı revolverin oğlanın elinden alınmasına engel olmak istiyordu. "Revolverin fiyatının iki, üç mislini öderim! Yeter ki oğlumun silahını almayın, elini bozmayın, yüzünü karartmayın!" Silah taciri de bir Arnavut'tu, bir delikanlının hayatı bo-

yunca "şeref'ten" yoksun kalması istenmiyorsa, ilk hırsızlığında (hele bir silah hırsızlığı söz konusuysa) "elinin bozulmaması" gerektiğini biliyordu.

Arnavutların büyük ve değerli dostu Barones Amélie von Godin, 1914 (Haziran) yılında hinterlandın fanatik Müslüman köylülerine karşı yürütülen mücadele esnasında Durrës'te bir askerî hastaneyi yönetiyordu. Yaralıların tüfeklerini ve fişekliklerini almıyor, yataklarının yanına koymalarına izin veriyordu. Birkaç hafta sonra Viyana'dan yardım için gelen bir doktor hanım, korkudan resmen titreyerek, bu "vahşi"lerin silahları toplanmadığı takdirde hasta koğuşlarına girmeyeceğini söyledi. Fakat Barones Godin Arnavutlarını tanıyordu, bu isteği yerine getirmeyi kesin olarak reddetti, ancak sözümona tehlikelerden korumak için o çıtkırıldım doktor hanıma her hasta ziyaretinde eşlik etmesi gerekti; fakat bir kez olsun en küçük bir zorluk bile çıkmadı.

Müteakiben aktaracağım olay, sanki sıradan bir yerel hareket izlenimini uyandırabilir. Fakat ben bu olayın, bundan böyle Balkanlar'ın huzursuzluk yuvası ve Jön Türk faaliyetlerinin nişan tahtasına dönüşecek olan Kuzeydoğu Arnavutluk'ta, Jön Türklere duyulan güvenin tümden yok olduğu noktayı temsil ettiğini düşünüyorum.

1900 yıllarında Mitrovicalı bir adam (usul ve yasal olduğu üzere) hükümetten vergileri (aşar) toplama ihalesini almış, bunun karşılığında da teminat olarak bir çiftlik ve bir han göstermişti. Adam vergileri toplamış, ancak teslim etmeyince çiftlik ve han hükümetin eline geçmişti.

Mitrovica'da çok iyi tanınan İsa Boletin'i himayesine almak isteyen Abdülhamid söz konusu meblağı kendi özel kasasından ödeyip, çiftlik ile hanı Boletin'e hediye ederek, bunların yasal olarak onun mülkiyetine geçmesini sağlamıştı. Ancak şimdi, Jön Türklerin zaferinden, yani aradan sekiz yıl geçtikten sonra, eskiden vergi toplama ihalesini almış olan adam çıkmış, bedelini İsa Boletin'in kendisinin ödemediği gerekçesiyle çiftlik ile hanı geri istemişti. Adam bu arada Jön Türk komitesine üye olduğu, ayrıca hükümet İsa Boletin'in nüfuzun-

dan hiç hoşlanmadığı, üstüne üstlük Jön Türk mebus Necip Draga da ona karşı bir kışkırtma kampanyası yürüttüğü için yerel Jön Türk Komitesi (yukarıdan emir beklemeden) çiftliği ve hanı İsa'nın elinden zorla almaya karar vermişti.

İsa Boletin, Sultanın bir armağanını Jön Türk Komitesi ile yardakçılarına teslim etmeyi reddediyor; vergi ihalesinin de çiftliğin ve hanın borcunun Sultan tarafından ödenmiş olmasının da kendisini ilgilendirmediğini söylüyordu. "Ülkenin efendisi"nden bir armağan almıştı, zaten kendisi sıradan bir bezirgân değil, bu efendinin sadık bir şövalyesiydi, bu nedenle meşru mülküne ne idüğü belirsiz bir serserinin el koymasına izin vermeyecekti. İsa üç gün boyunca çatıştı; bu sırada adamlarından ve askerlerden pek çoğu öldü. Sonunda Boletinler 1910 yılının Ocak ayında Rugova Dağları'na (Peć'in batısında) kaçtılar. Bölgedeki gayri memnunlar ve takibat altındaki insanlar da İsa Boletin'in etrafında toplanınca, Kosova'nın o nazik sınır bölgesinde yeni bir huzursuzluk kaynağı oluşuverdi. Jön Türkler o rezil saldırı ile bu duruma bizzat sebep olmuşlar ve kendilerine duyulan güveni tümden yitirmişlerdi; üstelik, böylesi vakalar bununla sınırlı kalmayacaktı.

Hürriyetçi Kanun-i Esasi'nin ilanı Makedonya'da iki büyük Bulgar komitesinin –Virhovistler ve merkezciler– Türklere, Yunanlılara, hatta birbirlerine karşı savaşını durdurmuştu; hatta çeteler dağlardan şehirlere inip Jön Türklerle kardeş olduklarını ilan etmişlerdi. Neredeyse hepsi, Makedonya'da edindikleri tecrübelerin Jön Türklerin aklını başına getirdiğine ve artık ülkeyi bizzat ülke ihtiyaçlarına göre şekillendirmeye çalışacaklarına inanıyordu. Ancak Jön Türkler burada da gecikmiş Türklük-Osmanlılık birliği hülyalarını zorla gerçekleştirmeye kalkışmakta tereddüt etmediler, böylece de Makedonya'nın Bulgaristan'la birleşmesini isteyen Virhovist partinin güvenini kaybettiler. Ayrıca Bulgar Hükümeti, Makedonya'nın gelecekteki yapısı için tasarladığı programın, Jön Türkler tarafından tehlikeye düşürüldüğünü düşünmeye başlamıştı. Jön Türkler de Makedonya için özerk bir yönetim isteyen merkezci partiyle daha yakından çalışmaya başlamış ve bu partinin li-

deri Sandanski'ye Makedonya'nın üç sözde vilayetinin (Selanik, kısmen Bitola ve Kosova) yönetiminde öyle büyük bir yetki vermişlerdi ki, bu bölgenin merkezci olmayan diğer unsurlarının tümü (Virhovist Bulgarlar, Yunanlılar, Arnavutlar, Valahlar, Sırplar) Jön Türklere düşman kesilmişti. Jön Türk Hareketi'nin zaferinin üzerinden bir yıl bile geçmeden, Makedonya'da tekrar herkes herkese karşı çarpışmaya başladı.

Şemsi Paşa'nın Jön Türk Hareketi'nin başlangıcında Bitola'da (Haziran 1908) öldürülmesinden sonra, Mitrovica'da konuşlandırılmış 18. Tugay'ın komutanlığına sertliğiyle tanınan General Cavit Paşa getirildi. Bu tayin, Jön Türklerin kuzeydoğu Arnavutluk'ta şedit önlemlere başvurmayı düşündüğünü gösteriyordu. Ülke dışında (ayrıca Arnavutluk ve İstanbul'da) faaliyet gösteren Başkim komiteleri, Arnavut halkının tek kurtuluşunun 1878-80 İttifak Programı'nda, yani Arnavutluk'un özerk bir vilayet şeklinde birleştirilmesinde olduğu fikrine gelmişlerdi, bu nedenle Arnavutlarda bu yöndeki talebi uyandırmaya ve yabancı makamların da anlayışını kazanmaya çalışıyorlardı. Mevcut durumda bunu başarmak hiç de kolay değildi. Arnavutluk'ta önderlik eski, büyük ailelerin elinden kayıp gitmişti; hâlâ çok büyük bir manevi saygınlığa sahip olsalar bile, yeni yükselen şehir ve köy ileri gelenlerini görmezden gelemez, hiçe sayamaz ya da onlara isteklerini zorla kabul ettirmeye kalkışamazlardı. Ancak genel olarak cahil kişilerden oluşan bu yeni kategoridekilerin davranışlarını da kendi çıkarları belirliyordu. Halkın kendisi henüz kolektif bir görüş oluşturacak ve planlanan bir faaliyetin uygulanması için ortak bir yön belirleyecek zihinsel ve sosyal niteliklerden yoksundu. Türk makamlarının Arnavutluk'u yönetebilmek için son 35 yıldır uyguladığı sosyal ve siyasi ayrıştırma yöntemi, hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuş değildi. Gerçi Osmanlılaştırma, Türkleştirme ve imparatorluğa bağlılık fikirleri güçlenmemiş, ancak Arnavut millî birliği fikri de aynı ölçüde geri kalmıştı. Teoriler ve öngörüler, henüz şekilsiz bir harekete anlam ve itici güç kazandırmak için yetersizdi. Arnavutların tüm milliyetçi hareketlerini, bununla beraber nizamsızlıklarını büyük bir sertlikle, ancak pek de ba-

şarı elde edemeden bastırmaya çalışan Jön Türkler, büyük bir budalalıkla bu anlam ve itici gücü bize bizzat kendileri sağladılar. 1910 yılında Jön Türk makamlarıyla aramızdaki ilişki öyle bir hal almıştı ki, artık bir taraf ya eğilecek ya da kırılacaktı! Biz genç Arnavutların "eğilmesi" olası ve mümkün değildi – halkımızın ve ülkemizin kaderine yürekten bağlı idiysek.[1] Biz, Jön Türklerin ve ideallerinin hiddetli düşmanları değildik. Ancak siyasi olarak onlardan çok daha olgunduk ve ilerisini çok daha iyi görebiliyorduk. Ne kadar dürüst ve takdir edilesi olursa olsun, Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik-monarşik birliğinin muhafazasının artık mümkün olmadığını, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası'ndaki varlığının bağımsız millî devletlerin kurulmasıyla çoktan parçalanmış olduğunu biliyorduk. Türk hükümranlığının beklenen yıkımından kendi halkımızı kurtarmaya çalışıyorduk. Ve bu kurtuluş Balkan Savaşı'ndan önce bir özerklik tecrübesi –belki de– ile mümkün olabilirdi. Yaşlı beyler, Arnavut senatörleri ve mebuslar hâlâ, Arnavutluk'un çıkarlarını en iyi şekilde Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde ve Jön Türk Partisi'nin desteğiyle muhafaza ve müdafaa edebileceğini düşünüyor, bu nedenle de beklemeyi sürdürüyorlardı. Böyle olunca, onların arasında Avlonyalı İsmail Kemal Bey, Müfid Bey Libohova-Arslan-Paşalı ve Hasan Priştina gibi hiçbir işbirliğine yanaşmayan ve Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde kendi kaderini tayin etmeleri fikrini temsil edenler, resmî makamlar tarafından daha sıkı bir şekilde takip ediliyorlardı.

Asker isyanının bastırılmasından ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, dönemin Harp Nazırı ve Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, Arnavut Avcı ve Hassa Alayı'nı ayaklanmaya kışkırttıkları yönünde kötü niyetli ve uydurma gerekçeyle, meclisten bu milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılmasını ve divanı harbe verilmelerini istedi; ancak isimleri yukarıda anılan mebuslar yurtdışına kaçtık-

1 Bkz. bir Makedon ve Arnavut özerkliği lehine Türk ve Avusturya-Macaristan makamlarına verdiğim rapor. Viyana Kraliyet Dışişleri Bakanlığı Arşivi – Ağustos 1911.

ları için, bu tedbirler onlar açısından önemli bir sonuç doğurmadı. Fakat bu nefret yüklü takibat, bazı Arnavutlar tarafından hâlâ bir ümit olarak görülen Jön Türklerle işbirliği düşüncesine son darbeyi vurmuş oldu. O andan itibaren (1910) Jön Türklerle işbirliği yapan her Arnavut'un, Arnavut milliyetçileri tarafından hain olarak görüldüğünü söyleyebilirim.[2]

Dürüst olmak isteyen her yorumcunun, artık Jön Türklerin de samimiyetle savundukları Türk-Osmanlı devlet fikri ile farklı milletlerin taleplerinin nasıl bağdaştırılacağını bilemediğini kabul etmesi gerekir. Çok bilgisiz, çok tecrübesiz ve çok tek yönlü yetiştirilmiş oldukları için, sınırlı bir merkezileşme üzerine kurulu devlet ilkesinin uygulanamayacağını, çünkü ömrünü doldurmuş olduğunu anlayamıyorlardı. Sadece değişik millî topluluklara özerklik vermek, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış iskeletini bir süre daha ayakta tutabilirdi. Bu özerklikler bilhassa devletin çoğunluktaki Müslüman milletlerine tanınmalıydı, çünkü halifeliğin teokratik devlet fikri onlar arasında hâlâ güçlü bir bağ oluşturuyordu ve büyük bir çekim merkezi olabilirdi. Bu düşüncenin doğru olduğunun kanıtları, Jön Türklerin bu uygulamayı korkutucu bir tecrübesizlik ve günah denilebilecek bir gecikmeyle (1916) başlatmaya karar vermiş olmalarına rağmen, son dönem Türk tarihinde de eksik değildir. Her şeye rağmen başarılar da yok değildi. Bugüne dek hiç baş eğmemiş olan Yemen, imparatorluğun çöküşünden sonra 1923 yılına kadar sadakatini sürdürdü; hiçbir Türk'ün adımını dahi atamadığı Orta Arabistan, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk dostu Şammar şeyhi İbn Reşid liderliğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Yarımadası'ndaki tek dostu oldu; Libya yıllar boyunca sadece kendi bağımsızlığı için savaşmakla kalmadı, aynı zamanda çeşitli vesilelerle Türk-Osmanlı İmparatorluğu düşüncesinin ve Afrika'daki Türk askerlerinin şerefinin korunduğu bir kale oldu. Özyönetim ilkesi kabul edildiği ve yerel liderlere gerekli otorite verildiği takdirde, her şey mümkündü.

2 Bu dönemde yaşanan olaylar, babamın yayımlanmamış anılarında en mükemmel şekliyle tasvir edilmiştir.

Şimdi asıl soru şuydu: Jön Türkler ve genel olarak Türkler böyle bir federalist devlet örgütünü kurabilecek, yönetebilecek ve bir arada tutabilecek durumda mıydılar? Osmanlı İmparatorluğu böyle bir denemeyi kaldırabilecek güçte miydi? Bugün ne yazık ki mümkün olmadığını düşünüyorum ve gençliğimde de bu konuda hayallere kapılmamıştım. Türkler geçmişte yaşananlardan hiç ders almamışlardı, Jön Türkler de Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne yol açan asırlık atavist şiddet politikasını sürdürüyorlardı. Bu nedenle bu defa da körlemesine felakete doğru koşuyorlardı.

Arnavutları silahsızlandırma ve bu şekilde duruma hâkim olma düşüncesi, merkezî makamların en sevdikleri eğlenceye dönüşmüştü. 1910 yılının Nisan ayında Peć ve Roûije arasındaki yolda, teğmen Cemal komutasında bir askerî devriye silah araması yapıyordu. Silahlı bir Arnavut'la karşılaşınca, silahını almak istediler. Ancak Arnavut Türk subayını vurdu ve ormana kaçtı. Bunun üzerine Peć'ten bir tabur ve çok sayıda top civar köylere gönderilerek halktan iki saat zarfında katili teslim etmeleri istendi. Köy ihtiyarları, hiç olmazsa katilin kim olduğunu araştırabilmek için üç günlük mühlet istediler ama nafile. İki saat sonra askerler gerçekten de köylerdeki evlere ateş açarak, çok sayıda kadın ve çocuğu öldürdüler. Bu, General Cavit Paşa'nın sert yöntemlerinin ilk başarısıydı.

Bu olaydan çok ağır etkilenen Yaşar isimli bir Arnavut, Abbas Baloja'nın oğlu, Mayıs 1910 başlarında intikam almak için Peć valisi ve komutanı Binbaşı İsmail Hakkı'ya ateş etti, onu yaraladı ve yaverini öldürdü. Bunun üzerine İstanbul'daki hükümet Peć'de sıkıyönetim ilan etti, böylece Türk birlikleri de Arnavutlar üzerine en sert şekilde gitme serbestisine kavuştular.

Tetovo (Kalkandelen) çarşısı eskiden beri silah imalatçıları merkezi (320 imalatçı ve yüzlerce çırak vardı) olarak bilinirdi. Bu zanaatkârlar asırlardan bu yana sadece eski silahları imal etmekle kalmıyor, 1883 yılından bu yana da bazı modern silahları son derece başarıyla aslına uygun olarak üretiyorlardı. Bu silahlar, tüfeğin namlusuna kazınmış Türk harfleriyle "HASAN" isminden ibaret olan kendi fabrikasyon markasını taşı-

yordu. Jön Türk hükümeti bir yönetmelikle tüm bu imalathanelerin bir gün içinde kapatılması emrini verdi (bu tecrübeli zanaatkârları ordu için silah üretmekle görevlendirmek yerine!). Bu emrin, sakinlerinin neredeyse tümünün atalarından bu yana geçimini bu zanaatla sağladığı, üstelik tüm çevrenin de silah alımında ve tamiratında onlara bağımlı olduğu küçük bir şehirde, ümitsizce bir direnişe yol açması kolaylıkla anlaşılabilir bir durumdur. Eşzamanlı olarak Matja'daki barut değirmenleri ve Debre'deki (Martini fişeklerinin dolumunu yapan) imalathaneler de kapatıldı.[3] Tüm bu tedbirler ve daha pek çoğu, haklı olduklarında bile son derece beceriksizce uygulandıkları için en sakin yaradılışlı insanları bile patlama noktasına getirmişti.

Jön Türkler, Arnavutluk'ta halkı ve liderlerini kendi siyasi dümen sularına çekmek için pek çok girişimde bulundular. Güneyde ve kuzeyde tabii en küçük bir başarı bile kazanamadılar. Ancak orta ve doğu Arnavutluk'ta, yalan vaatlerde bulunup imtiyazlar sunarak, 1910 yılının Haziran ayında Debre'de büyük bir törenle, 350 köy büyüğünden sonsuza dek Osmanlı olarak yaşamak istediklerine, hükümetin talimatlarına uyacaklarına ve İttihad-ı Osmanlı düşüncesinin karşıtlarıyla canla başla mücadele edeceklerine dair söz almayı başardılar. Bu tür propagandalarla halkın cahil kesimini de kendi taraflarına çekmeyi umut ediyor, ancak Başkim örgütü üyelerini ve diğer aklı başında Arnavutları etkileyememelerine şiddetle öfkeleniyorlardı.

Bu arada Jön Türkler Luma'da da Abdi Sadık isimli yerel bir lidere, İsa Boletin'e oynadıklarına benzer bir oyun oynamışlardı. Eskiden Sultana çok sadık biri olduğu için bu sevilen adamın üzerine gidiyorlardı. Abdi Sadık herhalde bir masumiyet timsali değildi ve bazı uygunsuz işlere de karışmıştı. Fakat dağ-

3 Matja'daki barut değirmenlerinin çok eski bir geçmişi vardır. İskender Bey (?) zamanında barut imal etmeleri için Siebenbürgen'den Alman (Sakson) zanaatçıları Arnavutluk'a getirtilmiş ve bunlar da Matja'ya yerleşmişlerdi. Matja ve Këlcyrë'de bugün bile varlığını koruyan Walter, Alaman, Gerad (Gerhard) gibi aile ve sülale isimleri, bu insanların Alman kökenini ispatlamaktadır. Krş. Balduin Saria: *Ostdeutsche Wissenschaft* (Doğu Almanya Bilimleri) Cilt IX (1962), S. 147 içinde.

daki çiftliğini sebepsiz yere basmak, adamlarından birkaçını öldürmek, onu tutuklamak ve Prizren'deki kaleye kapatmak ne akıllıca ne de haklı bir davranıştı. Bu olay elbette tüm civarı öfkeye boğdu; Luma kabilesi tüm savaşçılarıyla birlikte Prizren'e doğru yürüyüşe geçti, Žur köyünü (şehre bir saat mesafede) ele geçirdi ve Abdi Sadık'ın serbest bırakılmasını talep etti. Türkler ise silahlı şiddete başvurdular, açtıkları ateşle Žur köyünü yıktılar, ancak Luma'ya giremediler.

Görünüşe göre reformlar Jön Türklerin başına vurmuştu; bu olaydan sonra sertliğiyle tanınan Tuğgeneral Cavit Paşa, silah toplamak veya başka herhangi bir bahaneyle dağ köylerine ve dağ çiftliklerine saldırdı, onları top atışlarıyla yerle bir etti, bu esnada da genellikle masumlar ve ilgisiz insanlar öldü.

Aynı günlerde Üsküp'teki Avusturya-Macaristan Konsolosluğu'nun Arnavut kavası, 31 Mart 1909'daki askerî isyandan sonra yurtdışına kaçmış olan Avlonya mebusu Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in halkı ayaklanmaya çağırdığı, Arnavutça el ilanları dağıtmıştı. Türkler kavası yakalamış ve Djakovica ile Prizren'de Arnavut milliyetçisi olarak bilinen kişileri takip etmeye başlamışlardı. Bu kişilerden birçoğu hal'edilmiş Sultanın taraftarları olarak da kötü bir şöhrete sahiptiler. Bunların takip edilmeleri ve tutuklanmaları, bir kez daha devrik hükümdar lehine tutkulu bir propaganda fırsatı ve imkânı sağladı. Jön Türklerin "Arnavutlara sevgi besleyen iyi niyetli Sultanı" tahttan indirdikleri ve Selanik'te "bir Yahudi'nin evine" kapadıkları, insanların kafasına sokulup duruluyordu. (Gerçekte bu ev deniz kıyısında görkemli bir bahçe içinde bulunan güzel Alatini Villası'ydı.)

Bu propaganda en inanılmaz yalanlarla doluydu. Örneğin hutbenin artık Sultan-Halife adına değil de ihtilalin önderleri Enver ve Niyazi adına okutulduğu söyleniyordu. Üsküp valisinin 25 Nisan 1911 tarihinde sadrazamlığa gönderdiği bir raporda, bu gülünç propagandaların arkasında, özerklik yanlısı "Başkim" derneğinin halkı merkezî makamlara karşı kışkırtmak, böylece Arnavut özerklik programını gerçekleştirmek için genel bir ayaklanma çıkartmak amacının yattığı belirtili-

yordu. Vali, tüm Kosova bölgesinde ansızın parlamaya başlayan isyan ateşinin başka türlü açıklanamayacağı görüşündeydi.

Dıştan görünen huzur ve sükünetin altında içten içe yanmakta olan kor halindeki öfke; gülünç, hatta saçma denebilecek bir olay sonucunda, barut fıçısını havaya uçuracak kıvılcıma dönüştü.

1910 yılının Nisan ayında, Piriştina'da pazarın kurulduğu bir gün, Yahya isimli bir manav şaka olsun diye pazara çıkan ana yolların birinin ortasına dikilmiş, Lab ve Golak civarından tavuklarını satmak üzere pazara gelen köylüleri durduruyor, hayvanların boyunlarına eski birer takvim yaprağı bağlıyor ve bunların satış esnasında ödemeleri gereken vergileri belirtir vergi fişleri olduğunu söylüyordu. Köylüler "Türk makamları"nın bu yeni rezaleti karşısında o kadar öfkelendiler ki, derhal dağlarına geri döndüler. Aynı anda Kosova'nın pek çok şehrinde, Jön Türklerin bir "sakal vergisi" almaya hazırlandığı haberi yayıldı. Bu iddialar Piriştina civarında yaşayan halkı o denli kızdırdı ki, hep birlikte hükümet binasına doğru yürümeye başladılar. Karadak (Skopska Crna gora) (Kaçanik ile Komanovo arasında) ve Luma bölgesinin tüm dağ kabileleri de kısa sürede onların örneğine uydular. Silahlı köylülerden oluşan kalabalık, eskiden beri toplanma yeri olarak kabul edilen Ferizay'da bir araya geldi. Hareket artık başka türlü anlaşılamayacak bir şekilde Türklere yönelmişti, çünkü Kaçanik Geçidi'ni tutmuşlardı.

İstanbul'daki Arnavut mebuslar ve senatörler yaklaşan tehlikeye karşı nafile uyarılarda bulundular ve gensoru önergeleri verdiler; iktidar sahiplerine Arnavutlarla köprüleri atmama konusunda yalvardılar, bunu yapmaları durumunda kendilerinin de hükümetin karşısına dikilmek zorunda kalabileceklerini söylediler. Ama bunların hepsi boşunaydı!

Bu arada Güney Arnavutluk'ta Korçë, Berat, Avlonya, Tiran ve Elbasan'da Türklere karşı cephe açmak ve kuzeyde oluşan hareketi desteklemek maksadıyla silahlı gruplar oluşturulmuştu. İttifak Hareketi'nden (1878-81) bu yana ilk kez Arnavutlar birlikte, ancak belirgin bir liderlik olmadan merkezî hükümete karşı harekete geçiyorlardı.

Jön Türkler ise artık duramazlardı ve durmak istemiyorlardı! Bu nedenle hükümet Arnavutluk'un şiddet yoluyla "sükûna kavuşturulması" için özel bir kolordu kurulmasına, komutanlığına da General Şevket Turgut Paşa'nın getirilmesine (Nisan 1910 ortaları) karar verdi. Böylece başlayan şiddetli çatışmalarda, Kaçanik Geçidi'ni tutmuş ve sadece tüfeklerle silahlanmış olan Arnavutlar Zegovac'da, Çernoleva'da, Kabash'ta ve Virnaglava'da mağlup edildiler. Türk birlikleri dört kol halinde Kosova-Metohia Yaylası'na girdi. 10, 12, 14 Mayıs 1910 tarihlerinde bir kez daha kanlı çarpışmalar yaşandı. Yüzlerce Arnavut bu çarpışmalar esnasında can verdi – aralarında Kardak'lı çok sevilen iki lider de bulunuyordu: Reşo Fettah ve İdris Sefer. İdris Sefer Karadak bölgesinin en önemli Bayraktar'ı olduğu gibi, Arnavutluk millî hareketinin ve bilhassa bu kanlı dönemdeki çarpışmaların en ilginç ve saygın isimlerinden biridir. Dürüst, cesur, çarpıcı bir şakacılığı olan, misafirperver, asil, arkadaşlarına sarsılmaz bir dostlukla bağlı bir adamdı. Babadan miras kabile liderliğinin, bölgesinin mutlak hâkimi olmak isteyen bir Bayraktar'ın o eski gururuna sahipti; aynı zamanda bir halk adamının meziyetlerinin vücut bulmuş haliydi. 1909 yılında onun misafiri olduğumda, tahttan indirilmiş olan padişahın inançlı ve sadık bir taraftarı olmasına rağmen, düşünce dünyasını imparatorluğun ihtiyaçlarına ve çağın gereksinimlerine uydurmak için nasıl çaba gösterdiğine şahit olmuştum. Hiçbir düzenli eğitim görmediği halde, coşkulu bir Arnavut yurtseveri olarak, anavatanında atalarından miras kalmış olan yaşam biçimini sürdürme hakkını elde etmek ve Jön Türklerin merkezileştirme çabalarına karşı çıkmak istiyordu. Arnavutluk'un şövalye ruhlu o eski günleri ile şimdiki zamanı arasında bir bağlantı halkasıydı; doğal olarak, ailesinin ve kabilesinin şerefi için eskilerden kurtarılabilecek ne varsa, kurtarmak istiyordu.

Yukarıda andığım çarpışmalardan sonra birlikler Kosova-Metohia'nın her köşesine girdiler ve mümkün olduğunca çok sayıda silaha el koymaya çalıştılar: Piriştina bölgesinde Haziran 1910 sonlarına doğru 23.000, Mitrovica yöresinde 15.000, Batı Kosova'da (Metohia) 8.000 tüfek toplandı. Dağ kabileleri-

nin yaşadığı bölgelerde (Karadak, Drenicë, Rugovë, Luma, Has-Krasniq) silah teslimatı askerler tarafından kuşatılan dağ çiftlikleri, mezralar ve yerleşimlerle sınırlıydı; kimse gönüllü olarak silahını teslim etmek istemiyordu. Meclisteki Arnavut mebusların operasyonlar sırasında yapılan zalimliklere, özellikle kadınlara yönelik tacizlere dair iddiaları, genel kızgınlıktan ötürü bir miktar abartılıydı, ancak bu çok acı olayların tümüyle inkâr edilmesi de mümkün değildir.

Jön Türkler, Arnavutların her düşüncesinin ardında Arnavutluk'u imparatorluktan ayırmaya dönük gizli arzunun bulunduğunu kelimenin tam anlamıyla sabit fikir haline getirmişlerdi. Oysa gerçekte hiçbir Arnavut yurtseveri bu ayrılığı değil, Osmanlı İmparatorluğu çerçevesinde özerklik istiyordu, çünkü bu özerklik Slavlaştırılmaktan ve Grekleştirilmekten kelimenin tam anlamıyla son andaki kurtuluşlarını sağlayacaktı. Bu sabit fikir, üstünlüğü ele geçirdiklerini sanan Jön Türkleri, söndürdüklerini düşündükleri ateşi daha da harlandıracak yeni tedbirler almaya itti.

Arnavutlara karşı oluşturulan bu kolordu, Kuzeydoğu Arnavutluk'taki hedefine ulaşmasıyla birlikte, iki kısma ayrılarak Bitola (Manastır) (Orta ve Güney Arnavutluk'a) ve İşkodra'ya (Katoliklere ve Müslüman Malsija'ya) gönderildi.

Elbasan'da, Albay Şevket'in başkanlığında kurulan harp divanının anlamsız kararları, eşine az rastlanır bir budalalık olarak tarihe geçmiştir.[4] Şehirlerin saygın ileri gelenleri, mey-

4 Bu Albay Şevket'in çok ilginç bir raporundan (13 Eylül 1910 İstanbul Harp Nezareti Arşivi) Arnavutluk Harekât Ordusu Komutanlığı'nın "idari makamları"nın, Arnavutların millî hareketinin bastırılması için en iyi ve etkili yöntem olarak müteakip tedbiri düşündüğünü ve İstanbul hükümetine önerdiğini öğreniyoruz: 1. Arnavut dilinde Latin harflerinin kullanımının, Arap harfleriyle yazılmış Arnavutça kitapların basımının ve dağıtımının yasaklanması. 2. Arnavut Başkim Dernekleri'nin dağıtılması. 3. Etkili ve Arnavut düşmanı memurların tayini. 4. Arnavutluk Jandarma Teşkilatı'nda yabancı unsurların kullanılması. 5. Arnavutluk ilk ve ortaokullarında Türk öğretmenlerin kullanılması. 6. Bugüne dek edinilen tecrübelere göre Arnavut milliyetinden subayların millî harekete doğrudan veya dolaylı destek verdikleri anlaşıldığından, tüm Arnavut subayların Küçük Asya'ya sürülmesi ve bu konuda iflah olmayacak gibi görünenlerin takibata alınması.

Jön Türklerin ve subaylarının ruh halinin bu rapordan daha iyi karakterize

danlarda askerî bando eşliğinde dayak cezasına çarptırıldı. Bu, bir cinayetten çok daha kötü sonuçlar doğurabilecek bir hakaretti. Bu ve benzeri tedbirlerin yerel önderlerin saygınlığını sarsması bekleniyordu, ancak aksine –bu güne dek millî Arnavut taleplerinden bihaber, imparatorluğa ve Sultana gönülden bağlı olan– halkın 30 yıldan bu yana görülmemiş bir heyecana kapılmasına neden oldu. Bunun için trajikomik bir örnek verilebilir: Peqin'li Demir Paşa Bonoti, aramalar esnasında evinde Romanya'da (Köstence) yayımlanmakta olan *Başkim* (Birlik) gazetesinin bir sayısı bulunduğu için tutuklanmıştı. Elbette tutuklama Demir Paşa'nın sarayında cümbüşlü bir çatışma yaşanmadan gerçekleşmedi. Hâkim, hakkındaki şikâyeti tam olarak nasıl ifade edeceğini bilemediğinden, sert bir şekilde sormuştu: "Neden askerlerin üzerine ateş açtın?" Demir Paşa büyük bir sükûnetle karşılık vermişti: "Gündüz evime bir dost ya da bir yabancı geldiğinde, onu memnuniyetle misafir olarak kabul ederim; ancak biri kapıyı kırıp içeri dalarsa, onu bir düşman olarak kabul eder ve üzerine ateş açarım." Bir sonraki soruya verdiği cevap ise, aslında bir dâhi olmayan paşanın kendisini zalimlerden üstün gördüğünü ve mahkemeyle alay ettiğini açıkça ortaya koyar. Zira hâkim bu kez şöyle sormuştu: "Tabii ki üzerimize ateş açarsın, çünkü sen İskender Bey'in dostu ve hayranısın, öyle değil mi?" Paşa gülümseyerek etrafına bakınmış ve cevap vermişti: "İskender Bey elbette benim dostum ve akrabamdı. Allah rahmet eylesin – kayınbiraderimdi!" – Bu ona geri çekilme fırsatı tanıyan bir kelime oyunuydu, çünkü İskender Bey Vrioni gerçekten de onun ölmüş karısının erkek kardeşiydi! Bu zararsız ve güzel mizah duygusuna rağmen, Demir Paşa 15 yıl hapse mahkûm oldu.

Jön Türklerin akıl almaz budalalıklarından biri de harflere karşı yürüttükleri mücadeleydi. Son 35 yıldır her türlü Arnavut okulundan mahrum bırakılan Arnavut halkının, diğer Balkan halklarına kıyasla kendi dilini yazmaya daha geç başladığı

edilebileceğini sanmıyorum. Bu tür unsurlarla bir anlaşma zemini sağlamak imkânsızdı.

biliniyor olmalıdır.[5] Gerçi Türklerden önceki dönemde ve Türklerin ilk döneminde ülkenin kuzeyinde Latince harflerle Arnavutça yazılmış birkaç kitap mevcuttu, ancak bunlar tümüyle Roma-Katolik ruhanîlerine ait eserlerdi. Güneyde de 19. asrın ilk yarısında Ortodoks papazların ve Ortodoks aydınların eseri olarak Yunan harfli birkaç Arnavutça yazı yayımlanmıştı. 1879 yılından sonra da, İstanbul'da daha önce de söz ettiğim Arnavut Komitesi, bu iki alfabenin birleşiminden özel bir Arnavut alfabesi yaratma çabasına girmişti. Bitola Kongresi'nde (1908) tüm Arnavut bölgelerinin temsilcilerinden oluşan büyük şair G. Fishta başkanlığında bir komisyon, Arnavutça sesleri verebilecek tek alfabe olmasından ötürü, bugün de münhasıran kullanılmakta olan Latin alfabesini seçti. İşkodra ve Korçë'de yaşayan Hıristiyan Arnavutlar, Abdülhamid döneminde de kısa bir süre birkaç özel okulda sessiz sedasız Latin ve Yunan alfabelerini kullanmışlardı. Bu nedenle şehirli Hıristiyan halkın küçük bir bölümü en azından dilinin temel bilgilerini öğrenebilecek yeterliliğe sahip iken, Müslüman halkın bu konuda en küçük bir bilgisi yoktu ya da Arnavutça'ya hiçbir şekilde uygun olmayan Arap harfleriyle boğuşmaya çalışıyordu. Birkaç yerel vakanüvis ve Nesim,[6] beratlı Süleyman Necip (ölümü 1772) gibi şairler, Gjirokastër'li vakanüvis Mehmet Abdül Efendi, yine bir vakanüvis olan Muhammet Cami (Küçüker, 1784-1844) ve Bektaşi tarikatına mensup birkaç derviş tarafından vakayinameler, aşk şiirleri, mezmurlar, Peygamber Muhammed'in doğumuna övgüler,[7] İmam Hasan ile İmam Hüseyin'in (Kerbela) şehadetleri hakkında mersiyeler yazıldığı ve bu esnada Arap harflerinin kullanıldığı doğrudur; ne var ki değersiz bir manzum ve nesir sanatı çerçevesinde ortaya çıkan bu ürünler, tam da bu nedenle, eğitimli

5 Bkz. Skendi, Stavro: *The history of the Albanian Alphabet: A case of complex cultural and political development.* Südost-Forschungen Cilt 19 (1960), 263-284 içinde.

6 "Nesim" bir mahlastır. Gerçek ismi İbrahim Nesim Bey Frakulla'dır, 1680-85'te doğmuş, 1760'ta İstanbul'da ölmüştür.

7 Bursalı bir Arnavut olan Süleyman Dede'nin Arnavutça "mevlit" çevirisi.

okurlar için bile zor anlaşılır nitelikteydi.[8] Müslüman Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu ve Türk dünyasıyla mutlak birliğini bekledikleri için, Arnavutların her müstakil hareketini takibat altında tutmaya kararlı olan Jön Türkler, Sultan Abdülhamid'in zamanında başarabildiği gibi yani tüm Arnavut okullarını ve Arnavut yazısını yasaklayabilecek durumda değildiler. Attıkları ilk adım, ülke dışından gelen basılı eserlerin girişini yasaklamak oldu. Sonra Kara Recep adında birinin liderliğinde bir araya gelen cahil, fanatik dinci ve ilkel kişilerden oluşan bir grup, İstanbul'da, görevi Arap harfleriyle yazılmış Arnavutça propagandası yapmak olan bir enstitü (Aksaray mahfili) kurdu. Bu arada, 1910 yılında o sıralar Yarbay olan Mustafa Kemal ile beni tesadüfen bir araya getiren çok ilginç bir karşılaşmayı, bugün bile gayet iyi hatırlarım.

Biz o günlerde (bugün de) onun Arnavut olduğu görüşündeydik. Babası 1878 yılında Arnavutların yaşadığı Leskovac (Güney Sırbistan) civarından Piriştina'ya göç etmişti.[9] Annesi Parga'lı (Yunanistan) bir Arnavut'tu. Günümüzde, Mustafa Kemal'in "Atatürk" adını almasıyla birlikte, onun Slav mı, Türk mü, yoksa Arnavut mu olduğu sorusunun manâsı kalmamıştır. Fakat o zamanlar biz Arnavut milliyetçileri, taşkın milliyetçilik bilincimizin coşkusuyla, az ya da çok öne çıkmış veya gelecek vaat eden Jön Türkleri kendi çevremize yaklaştırma ve kazanma gayesi peşindeydik. Bu nedenle, özgüvenli bir kişiliği olan Mustafa Kemal'e de yaklaşmaya çalışıyorduk. İnce, sarışın, zarif, gururlu, mağrur, hâkimane, bariz Avrupaî havasıyla, Mustafa Kemal, alışıldık Türk tipinden hayli farklıydı. Arnavut ajita-

8 Şark şiir sanatının Arnavut edebiyatına olan etkileri için bkz. Koliqi, Ernesto: *Influenze orientali sulla letteratura Albanese. Oriente moderno.* Roma. Cilt 34 (1954), 25-42 içinde. – Rossi, Ettore: *Notice su un manoscritto del canzoniere di Nesim.* (sec. XVII-XVIII). *Rivista degli studi orientali* XXI (1946) içinde. – Cami, Muhammet: *Erveheja.* Bu manzum eserin konusu "Florence de Rome" ve "Crescentia" eserlerinin konularına benzemektedir. Bunun için bkz. *Oriente moderno*, XXVIII (1948). – 1835 yılında bir Arnavutça-Türkçe sözlük denemesi için bkz. Rossi, Ettore: *Un inedito lessico rimato turco-albanese composto a Scutari nel 1835. Rivista degli studi orientali.* 26 (1951), 114-123 içinde.

9 Bu konuya dair resmî belgeler, 1944 yılına kadar Piriştina arşivinde bulunuyordu.

törü arkadaşım Derviş Hima'yla birlikte, onu kaldığı otelde ziyaret ettim. Milliyetçi ideolojimize anlayış göstermemesi beni şaşırtmadı; Selanik ve İstanbul'da Türk subaylarıyla iç içe eğitim aldığı ve büyüdüğü için, Arnavut millî duygularına sahip olması zaten beklenemezdi. Ancak beni bugün dahi şaşırtan, onun kesin olarak Arnavut dilinin yazımında Arap harflerinin kullanımına taraf olmasıydı. Sadece birkaç yıl sonra, yüzlerce yıllık bir kullanım geçmişine sahip olmasına rağmen, bu harflerin Türk dili için uygun olmadığını açık bir şekilde ispatlayarak ilan eden Mustafa Kemal, Arnavut dili için Latin harflerinin kullanılmasından söz edildiğini dahi duymak istemiyordu; çünkü Latin harflerini, Türk-Müslüman-Osmanlı İttihadı ilkesini çökertecek bir araç olarak görüyordu.

İki yönelim –Latin veya Arap harfleri– arasındaki mücadele tüm hızıyla gelişiyordu; Türk gazeteleri de tartışmaya katıldılar. Askerî isyandan sonra kaçak durumuna düşen yeğeni yerine Avlonya mebusluğuna seçilen babam ile Arnavut yurtseveri gazeteci Struga'lı Derviş Hima, bu edebî tartışmada öne çıktılar.[10] Bu nedenle de Jön Türk basınında, kültürel ve dinî yayınlarda kâfir, dönme, kendi kutsal inançlarının düşmanları olarak karalandılar. Bitola'daki (Manastır) Arnavut askerî okul öğrencilerinin bundan böyle Arap harfleriyle tek bir kelime dahi yazmayı veya okumayı reddetmeleri, bu gülünç kavgaya tipik bir örnektir. Ancak Jön Türkler şayet dış siyasette ve içte yaşanan olaylar nedeniyle dikkatlerini başka noktalar üzerinde yoğunlaştırmak zorunda kalmasalardı, bu anlamsız kavga Arnavut yazı dilinin gelişimini bir kez daha on yıllar boyunca engelleyecekti.

Sözünü ettiğim bu olaylar ne yazık ki sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki çöküşüne değil, Arnavutluk'un ölümcül bir şekilde sakatlanmasına da neden oldu. Kosova isyanından altı ay sonra patlamasından ötürü, Katolik Malisorların ayaklanmasının (1911-12) Arnavutluk'taki diğer huzursuzluklardan ayrı bir olay olduğu sık sık öne sürülür. Bu doğ-

10 Bkz. Haftalık Arnavutça-Türkçe dergi *Shqiptari* (Arnavut). Yıl 1910 (İstanbul).

ru değildir, çünkü Katolik Malsija'daki çatışmalar, diğer ayaklanmaların bir sonucuydu. 1910-12 arasında bütün Arnavutluk içten içe yanan bir ateş gibiydi; ani bir öfkeyle körüklenen öfke kıvılcımları kâh orada kâh burada parlayıveriyordu. Aniden Sultanın manevi ağırlığını kullanmaya ihtiyaç duymaları, Jön Türklerin köşeye sıkıştığının delilidir. Sultanın bizzat yok etmeye çalıştıkları saygınlığından ne umdukları da ayrı bir merak konusudur. Yaşlı ve düşkün V. Mehmet'i önce Selanik'e, oradan Kosova'ya, oradan da Bitola'ya getirdiler ve Arnavutları Kosova ovasında yapılacak (30.000 kişinin katıldığı) bir toplantıya davet ettiler. Günlerden cumaydı ve Sultan namaza bizzat iştirak etti. Jön Türkler bu buluşma ile halkın tahta olan eski bağlılığının tazeleneceğini düşünüyorlardı.

Ciddi bir ödün planlanmadığı takdirde hükümdarın buraya kadar zahmet etmeyeceğini düşündükleri için, çok sayıda Arnavut toplantıya akın etti. Ancak yanılmışlardı. Dönemin sadrazamı Hakkı Paşa'nın (büyük bir hukukçu, ancak çok sönük bir politikacı)[11] okuduğu açıklamalar çok renksizdi; hükümetin daha önce kendi adına verdiği vaatler bu kez de Sultan adına tekrarlanınca, kalabalık hayal kırıklığı içinde dağıldı.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kosova'yı sükûna kavuşturmuş olan Türk kolordusunun bir kısmı, hâlâ yarı özgür olan dağ kabilelerini düzene tâbi kılmak, silah, asker ve vergi toplamak için İşkodra civarına yöneldi – bunlar, bu dağ kabilelerinin daha önce karşılaşmadıkları ve haklı olarak direndikleri taleplerdi. Osmanlı hükümranlığının ilk zamanlarından kalma, Sultanın Arnavutluk'taki çeşitli kabilelere, ancak sancakları sefere katıldığında önderlerinin komutasında belli bir miktar asker göndermeleri ve yıllık bir götürü vergi (mukataa) ödemeleri koşuluyla, vergi muafiyeti tanıdığı bir yönetmelik mevcuttu. Hukuk çerçevesinde belirlenmiş bir anlaşmadan ziyade geleneksel bir hak olarak kabul edilebilecek bu karar, Sultan İbrahim (1640-1648) zamanında, Duçe Mehmet Pa-

11 Hakkı Paşa yıllar boyunca bakanlıktaki şefim oldu. Onu iyi tanıyordum. Sonra Roma'nın Türkiye sefiri oldu. İtalya'nın Libya'yı işgal kararını, ancak İtalyan birliklerinin Trablus'a girdikleri gün öğrenebildi.

şa'nın (Dremica civarından bir Arnavut) 1636-37 yıllarında Cem vadisinde yaşayan "Klementin" kabilelerine karşı çıktığı bir cezalandırma seferinden sonra yeni bir yapılandırmaya tâbi tutulmuş gibi görünmektedir. Bu sefer, Malisorların Titovgrad ve Metohija düzlüklerine yaptıkları baskınları engelleme ve dağ sakinlerinden sabit bir ev ve ocak vergisi (avârız) alma amacını güdüyordu. Sadece kısmen uygulanabilen, ancak yine de kabileler ile resmi makamlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bir projeydi bu. Sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminde bu anlaşma tekrar bazı değişikliklere uğradı: Kabilelerin merkezî makamlar nezdindeki temsiliyetleri daha belirgin formüle edildi (Cibal Meclisi), bayraktarların yetkileri düzenlendi, kontenjan büyüklükleri (ordu ve donanma için), halkın ödeyeceği vergilerin miktarı ve devletin hangi durumlarda destek sağlayacağı tayin edildi. Tüm bunlar "Defter-i Hümayun" adı verilen bir listede toplanmıştı.[12] Her 30 yılda bir bu liste inceleniyor; bu kontrol "Yoklama"[13] adını taşıyordu.

Jön Türklerin "reform"larını uygulamaya koymak istedikleri her yerde, kabilelerin eskiden kalma imtiyazlarını savunmak için silaha sarılmaları çok doğaldır.[14] Çok kısa bir süre sonra bütün dağ bölgesi alevler içinde kaldı. Ancak bu dağ köylülerinin modern silahlara ve düzenli bir orduya karşı bir şey yapa-

---

12 Yukarıda belirtilen kararlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece bu bölgesinde uygulanan idari reformlar değildi. Başka bölgelerde de aynı şekilde uygulamaya konmuşlardı (Manja'da, Ege adalarının bazılarında, Kürdistan'da, Lübnan'da vs.). Arnavutluk'ta kuzeyin ve güneyin henüz Hıristiyan olan dağ kabilelerinde uygulamaya konmuş ve bu kabilelerin İslâmı kabul etmelerinden sonra da kısmen uygulamada kalmışlardı.

13 Sadrazam Lütfi Paşa: *Asafname*. İstanbul 1326. (Almanca baskısı: *Das Asafname des Lutfi Pascha*. Yayınlayan ve Almanca'ya aktaran: Rudolf Tschudi = Türkische Bibliothek. Cilt 12. Berlin 1910). – Koçi Bey: *Risale*. İstanbul 1277 ve 1303 (Almanca baskısı: Behrnauer, W.F.A.: *Kogabegs Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebäudes seit Sultan Suleiman dem Großen. Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* Cilt 15 (Leipzig 1861), S. 272-332 içinde. Ayrıca bkz. Ahmed Rasim: *Resimli*.

14 Öte yandan Jön Türkler bu tür "imtiyazların" var olmadığını öne sürüyorlardı. Tanzimat sonrası dönemde, "Hatt-ı Şerif"in eki olarak çıkartılan bir kararname, feodal dönemden kalma bu imtiyazların tümünü lağvetmiş, ancak kabileler bunu hiçbir zaman kabul etmemişlerdi.

mayacağı, aşikârdır. Beri yandan, mağlubiyetten sonra itaat etmek niyetinde de değildiler. Jön Türklerin cebrî tedbirlerinden kaçarak kurtuluyor, başka bir yerde yeniden ayağa kalkıyorlardı. Ancak geri çekilişlerinin kesin istikameti, Kosova'dan Karadağ'a yönelmiş olan muhacirler (1909-10) tarafından belirlenmişti. Bunların arasında başka pek çoklarıyla beraber İsa Boletin ve ailesi de bulunuyordu. Karadağ, Kosovalıları ve Malisorları iyi karşıladı; bunu onlara karşı duyduğu sevgiden değil, ileride onları kendisine kazanabilmek ve Arnavut toprakları üzerinde 1878 yılında yine bu Arnavut kabileleri tarafından engellenmiş olan yayılmacılığını, onların nüfuzuyla tekrar sürdürebilmek maksadıyla yapıyordu. Karadağlılar şüphesiz tüm Slav komşuları arasında zihniyet ve yaşam biçimi olarak Arnavutlara en yakın olanlardır; Karadağ'ın o dönemdeki nüfusunun yarısının kesinlikle Arnavut kökenli olması da bunu ispat eder.

Sonunda 1911 yılının ortalarında durum öyle bir hal aldı ki, Karadağ makamları Cetinje'de toplanmış olan 10.000 (Müslüman ve Katolik) Arnavut'u doyurmak zorunda kaldılar. Karadağ kralı, bu fırsatı değerlendirerek, Arnavutların bir tür hâmisi olarak büyük devletlere başvurdu ve onlardan bu muhacirleri korumalarını talep etti. Ancak Karadağlılar aynı anda Arnavutları sürekli olarak Türk sınır devriyelerine saldırmaya ve Arnavut bölgelerine baskınlar düzenlemeye teşvik ediyorlardı.

Bu arada Nisan 1909'da İstanbul'dan kaçmış olan Avlonya mebusu[15] Avlonyalı İsmail Kemal Bey, aralarında tanınmış

15 O zavallı, dar kafalı Jön Türk korkulukları, büyük bir körlük içinde, İsmail Kemal'in faaliyetlerinin aylarca önce gerçekleşmiş bir olayla bağlantılı olduğunu sanıyorlardı. İsmail Bey o zamanlar henüz Türk meclisinde Arnavutluk mebusuydu. Jön Türk Komitesi üyesi olan Seres (Makedonya) mebusu Derviş, meclis koridorunda İsmail Bey ile karşılaşmış ve ortada hiçbir neden yokken, nefret ettiği Arnavut'un yüzüne bir hain olduğunu bağırmıştı! İsmail Kemal ona vakur bir sükûnetle karşılık vermişti: "Benim gibi bir hain, Osmanlı İmparatorluğu'na senin gibi akılsız bir dosttan çok daha iyi hizmet eder!" Sonra da rahat bir tavırla toplantı salonuna girmişti. Jön Türk çoğunluk ona orada bir kez daha hakaret etmişti. Derviş ayağa kalkıp yaşlı İsmail Kemal'in yüzüne iki kez vurmuştu. İsmail Kemal yavaşça ayağa kalkmış, kılını bile kıpırdatmadan Jön Türk grubuna dönmüştü: "Bu tokatları pahalıya ödeyeceksiniz!" Ardından önce meclisi, kısa bir süre sonra da ülkeyi terk etmişti. Ancak Jön Türklerin, İsmail Kemal çapında bir adamın davranışlarını

yurtsever ve yazar Luigi Gurakuqi'nin de bulunduğu kalabalık bir maiyetle Cetinje'ye geldi. Karadağ Kralının konuğu sıfatı, tecrübesi, özellikle de Gurakuqi ile farklı kabile liderlerini birbirine bağlayan ilişkiler sayesinde, muhacirlerin düşünce dünyasına bir ölçüde nizam vermeyi ve Arnavutluk'a geri dönüş için koşullar formüle etmeyi (bunu İstanbul hükümeti de iple çekiyordu) başardılar. Bu koşullar on iki maddede toplandı ve bir memorandum olarak Cetinje'deki Türk heyetine verildi. Burada birtakım maddi tazminat talepleri dışında, bir de Arnavutluk'a özerklik talebi söz konusuydu! Büyük devletler, özellikle Avusturya-Macaristan ve İngiltere, Karadağ kralına Arnavutluk meselesine fazla karışmamasını salık verirken, bir yandan da bu utanç verici durumu sona erdirmek için İstanbul nezdinde girişimlerde bulunuyorlardı. Hükümet, General Şevket Turgut Paşa'nın imzaladığı bir af ilan etti; meclis, dağ bölgesinde yakılan mezralar için 1.200.000 kuruş tazminat ödüyor ve muhacirleri evlerine dönmeye davet ediyordu (Eylül 1911). Bu davet karşılıksız kaldı; muhacirler artık en dostça vaatlere bile inanmamaya kararlıydılar.

---

bu tür zorbalıklara göre yönlendireceğini düşünmeleri, siyasi körlüklerine işaret ediyordu.

Jön Türkler, bir sene sonra yeğeni İsmail Bey yerine Avlonya mebusu olan babam Süreyya Bey'e karşı da benzer bir rezilliğe cüret ettiler. 1912 yılının Mart ayında babam mecliste hükümetin yaptıklarını ve izlediği siyaseti sert bir şekilde eleştiren, bu tür bir siyasetin Arnavutluk'ta kötü sonuçlar uyandırabileceği uyarısında bulunan bir konuşma yaptı. Jön Türk mebusları hemen müthiş bir gürültü yapmaya ve bağrışmaya başladılar: "Git de bu yalan propagandanı Avusturyalı veya Yunan destekçilerine yap! Burada senin aklına ihtiyacımız yok!" Arnavut milletvekillerinin tümü etrafını çevirmeseydi, babama el kaldırmaları işten bile değildi, çünkü o da onlara bağırmaya başlamıştı: "Haklısınız, çok haklısınız! Bundan böyle Çingenelerle bile işbirliği yapacağım, onlar bile sizden daha iyi yetişmiş ve daha mantıklıdırlar!" Bu olaydan birkaç hafta sonra da Viyana üzerinden Avlonya'ya geçti.

Yeni Firavunların Ülkesinde
(1911 Sonları)

Bu arada Türklerle İtalyanlar arasında Trablus Savaşı patlak vermişti (1911 sonbaharı). Avusturya-Macaristan monarşisi ile İtalya arasında yapılan bir anlaşma sonucu İtalyanların Arnavutluk kıyılarına saldırması tehlikesi ortadan kalkmış olduğu için, Arnavutluk'ta bir müddet bir tür ateşkes hüküm süreceği düşünülüyordu. Çünkü Arnavutlar, İstanbul'daki merkezî kurumlara karşı olan tüm düşmanlıklarına rağmen, İtalyan taleplerine de epeyce olumsuz bakıyorlardı.

İstanbul'da da bu olayın baskısı altında siyasi karşıtlıkların karmaşası biraz durulmuştu. Bu savaşın nasıl sona ereceği önceden biliniyordu zaten: Osmanlı İmparatorluğu, Trablus'u kaybedecekti! Gerçi Jön Türkler ellerindeki tüm imkânları kullanarak halkın savaş moralini yüksek tutmaya çalışıyorlardı; kendileri de savaşa katılıyor ve en iyi subaylarının pek çoğu İtalyanlara karşı cesaretle savaşıyordu, ancak savaşın nasıl sona ereceğine dair kimse hayallere kapılmıyordu. Türkiye'nin dokunulmazlığının İtalya gibi Avrupa'nın büyük devletler ailesinin bir mensubu tarafından bu kadar ağır ve haksız bir şekilde çiğnenmesi, insanları bundan sonra olacaklar konusunda ciddi şekilde endişelendiriyordu. 1908'de Bosna-Hersek'in monarşiye katılımıyla, Bulgaristan'ın tam bağımsızlığını ilan

etmesiyle ve Karadağ prensinin gasp ettiği debdebeli krallık ünvanıyla ortaya çıkan daha ziyade teorik boyuttaki mülkiyet ve otorite değişiklikleri, Türkiye'de bir miktar öfkeye neden olduysa da, öyle pek büyük bir etki yaratmamıştı; bunlar zaten çok önceden bekleniyordu. Aralarında benim de bulunduğum birkaç aşırı öfkeli ve heyecanlı Arnavut milliyetçisi hesaba katılmazsa, Jön Türklerin ister dostu ister düşmanı olsun, imparatorluğun tüm Müslüman yurttaşlarının devlete sadık kaldığını itiraf etmek gerekir.

Bu şartlar altında beni bir kez daha seyahat ateşi sardı! Bir şekilde İstanbul'dan uzaklaşmak istiyordum. Babam, oğlu Server'in ölümünden sonra geçici depresyonlara giren kardeşi Neşet Paşa'yı bir uzmana muayene ettirmek istediğinden, bu fırsatı değerlendirerek, Viyana'ya giderken ona refakat ettim.

Seyahatimiz bizi eylül ayının sonlarında, daha önce tecrübe ettiğim kaçamak usulüyle ilk olarak vapurla Romanya'ya götürdü. Orada, Arnavutluk milliyetçisi fikirlere en erken aşamada ilgi duymuş olan, çok canlı bir Arnavut kolonisini tanıma fırsatı buldum. 1911 yılının Ekim ayının sonlarına doğru Köstence'de karaya çıktık. Bu kolonilerin, köklerinin bulunduğu ülkeye yüzlerce yıllık bir bağlılık geleneği vardı. Osmanlı hükümranlığı zamanında bile, Eflak ve Boğdan beylerinin muhafız kıtaları daima Arnavutlardan oluşurdu; "Vlahiya"da* Arnavutlar için geniş bir çalışma alanı bulunduğu söylentisi binlerce Arnavut'u Romanya'ya çekmiş, gerçekten de burada kendi ülkelerinden daha iyi koşullarla karşılaşmışlardı. Ancak eski anavatanlarına duydukları aidiyet hissi azalmak bir yana dursun, giderek güçlenmişti. Tam bir hafta kaldığımız Bükreş'te, sözlü ve yazılı olarak uslu uslu Arnavutsever propaganda yapan, ancak siyasetin bir miktar başlarına vurmuş olduğu da kolayca anlaşılan bir Arnavut küçük burjuva çevresine girdik. Burada, sonraki yıllarda sık sık başbakanlığa atanacak olan Bay Pandeli Vangjeli'yle, sahibi olduğu barda ilk kez karşılaş-

(*) Eflak. Bugünkü Romanya'nın güney kısmına Osmanlıların verdiği isim. Eflak sözcüğü Slavların Romen halkına verdiği Vlah [Ulah] isminden gelir. Avrupa dillerine *Walachia* olarak girmiştir – ç.n.

tım. Bu bar, Bükreş'teki siyasi millî hareketin merkeziydi. Pandeli Vangjeli o zamanlar küçük, önemsiz bir adamdı, ancak sağduygusu ve izlediği anlayışlı birleştirici siyaset, ona Bükreş'te yaşayan Arnavutlar arasında büyük bir saygınlık kazandırmıştı. Uyumlu karakteri, barışçıl yapısı, herkese iyi niyetli yaklaşımı sayesinde belki yedi ya da sekiz kez başbakan, en az bir o kadar defa da meclis başkanı seçilmişti. Ancak daha önemlisi ve Arnavutluk'da daha zor olanı, insanlar tarafından genel olarak kullanılan "amca" *(xhaxhaj)* ünvanına layık görülmüştü. Bükreş'te aynı zamanda annemin ve teyzemin yeğenlerinden biri olan ve Jön Türklerin takibatından dolayı ülke dışına kaçmak zorunda kalan General Toptanî Fazıl Paşa'yla buluştuk; yolculuğumuzun bundan sonraki kısmında o da bize eşlik etti.

Viyana'da iki hafta kaldık; hekimlerin amcamın iyileşmesi için yazdıkları reçete çok basitti: Hava, mekân ve beşerî çevre değişimi, içinde bol bol değişikliklere yer olan hoş bir hayat. Bunun dışında bir eksiği yoktu. Fazıl Paşa artık hastaya keyifli bir arkadaş olacaktı; hoş yaşam işini de ben halledecektim. İlk önce Trieste'ye, oradan da "Amphititre" isimli Lloyd buharlısıyla Mısır'a gittik. Gemide bir arkadaşımla, Paris Türk sefiri Münir Paşa'nın kardeşi, deniz binbaşısı Ferit'le karşılaştım. O da Mısır'a bir istirahat gezisine çıkmıştı.

İki gün sonra, boğucu sıcaklıkta bir öğleden sonrasında ve her şeyi esrarengiz bir sarı ışığa boğan bir fırtına eşliğinde İskenderiye'ye ulaştık. Burada ilk olarak ailemizin uzun yıllardır dostu olan Avusturya-Macaristan başkonsolosu Petrovitch'i ziyaret ettik. Bu adam sadece bizim için değerli bir dost değil, aynı zamanda tüm Arnavutlar için bizatihî bir siyasi kavramdı. Babası Konstantin Petraki, Korçë'li bir Arnavut'tu. Büyükbabam Avlonyalı Mustafa Paşa'nın Bosna vali muavini görevini yürüttüğü dönemde (1875-1878), Petraki Saraybosna'da Türk ordusunun tedarikçiliğini yapmış ve büyükbabamın yakın arkadaşı olmuştu. Ülkenin Avusturya-Macaristan birlikleri tarafından işgal edilmesinden sonra da orada kaldı. Oğlu önce "İmparatorluk ve Kraliyet Theresia Askerî Akademisi"nde,

sonra Konsolosluk Akademisi'nde öğrenim gördü, kısa bir süre sonra da konsolos olarak Avlonya'ya gönderildi. 1898-1902 yılları arasında Avlonya'da ikameti, monarşinin Güney Arnavutluk'taki saygınlığının sağlamlaşması açısından belirleyici öneme sahipti. Daha ilk temaslarında derhal halkın gönlünü kazanıvermişti; Arnavutların diline, geleneklerine ve zihniyetine dair mükemmel bilgileri, olağanüstü misafirperverliği ile onların dostu, danışmanı ve yardımcısı olmuştu. O, Avusturya diplomasisi çerçevesinde Arnavutluk'ta son derece başarılı, aydınlatıcı ve dostça bir faaliyet yürüten, barışçıl "Doğu'ya Doğru" hareketinin öncülerinden biriydi. Arnavutlar için siyaset ve şahsi ilişkiler birbirinden farklı kavramlar olmayıp, "dostumun dostu benim de dostumdur" ilkesi geçerli olduğundan, Avusturya-Macaristan, konsoloslarının başarısı sayesinde sadık, diğerkâm ve fedakâr taraftarlar kazandı.

Avusturya-Macaristan ile İtalya arasındaki yersiz siyasi rekabet meselesi ve bunun sonuçlarına dair çeşitli yayınlarda birçok tartışma yapılmıştır. Şayet Avusturya tarafından isteyerek veya istemeyerek ihmaller ve hatalar yapılmasaydı, 1912'ye kadar böyle bir rekabet söz konusu bile olamazdı.[1] Venediklilerle Arnavutluk arasındaki parlak ilişkiler geleneğinin mirasçısı Roma değil, Viyana'ydı; birliğini sağladıktan sonraki ilk yıllarında İtalya, Napoli'nin Arnavutlarla yürüttüğü yüzeysel fakat sempatik dostluğu devam ettiremedi. İtalyan Arnavutlarının yurtseverlik ateşiyle tutuşan Garibaldici coşku, kıvılcım yağmurunu Arnavutluk üzerine de saçmaya çalışmıştı; ancak bu soylu niyet ve onu gerçek kılmaya dönük girişim, Arnavutlarda en küçük bir yankı bile bulmadı. Birincisi, Arnavutlarla Türkleri birbirinden ayıran çok çeşitli ihtilâflara rağmen, ortak devlet-teokrasi birliği ilkesi, hâlâ milliyetçi bağımsızlık çabalarından çok daha etkiliydi; ikincisi, Arnavutlar, ona inanmak, onun peşinden gitmek için, yeni bir fikrin veya ümidin öncüsünü "büyük" görmek isterler. O zamanın İtalya'sı Arnavutları hiçbir şe-

1 Bkz. Chlumetzky, Leopold Frhr. v.: *Österreich-Ungarn und Italien.* (Avusturya-Macaristan ve İtalya) Viyana 1904. Buna verilen cevap: Merke Yeb Arolv: *Ziele und Zukunft der Albaner.* (Arnavutların Hedefleri ve Geleceği.)

kilde ikna edemiyordu. Ayrıca Arnavutların "büyük" dostlarını ve koruyucularını seçerkenki tercihlerini belirleyen, önemsiz görünüşlü başka birçok ikna aracı daha vardı.

Örneğin Arnavutluk limanlarına demir atan Avusturya Lloyd gemileri, 1912'ye kadar İtalyan buharlı vapur şirketi "Puglia"nın eski püskü, pasaklı "takalarıyla" kıyaslandığında, birer yüzen saraydılar; demek ki, bu gemilere sahip olan, diğerinden çok daha büyük bir efendi olmalıydı. Ve Arnavutlar elbette "küçüğü" yerine bu efendinin peşinden giderler.

Bay Petrovitch'in Avlonya'da Avusturya konsolosu olduğu günlerle aşağı yukarı aynı zamanda, İtalyan hükümetini cana yakın, şakacı ve sakallı bir Napolili olan konsolos yardımcısı Ancarano temsil ediyordu. Onun gelişi, babamın birkaç önemsiz rakibi tarafından İtalyan temsilcisini "sahiplenmek" için uygun bir fırsat olarak görüldü; madem Süreyya Bey büyük "Nemçe Kralı"yla dostluk kurmuştu, o halde rakiplerinin de İtalya kralının tarafını tutmaları çok doğaldı. Bu nedenle, boş bir ev tutmuş olan Bay Ancarano'nun makam dairesine, Avusturya'nınkinden aşağı kalmaması için emanet halılar, mobilyalar ve başka ihtiyaç malzemeleri gönderildi. Ancak iyi niyetli, sevecen bir adam olan Bay Ancarano, tüm bu karmaşık siyasetten hiçbir şey anlamıyordu; bundan önce Brezilya'nın ücra bir şehrinde konsolosluk kâtibiydi. Bu güzel "hediyeler" ve insanların ülkesine gösterdikleri hararetli sempati için teşekkür etti, hatta bu olayı muhtemelen Roma'ya dahi bildirdi. Aradan aylar geçip de ödünç eşyalar iade edilmeyince, sahipleri Bay Ancarano'nun pek de kibar olmayan davranışı hakkında şikâyette bulundular. Kendisine gerçek durumu açıkladığımız zaman, şaşkınlıktan ne yapacağını bilemedi. Tüm bunlardan çıkartılacak sonuç, İtalya'nın kendi "dostlarını" önemsemediği, Avusturya'nın ise layık oldukları "müşteriye saygı" davranışını dostlarından esirgemediğiydi. Bu komik olay, İtalyanların, Arnavut millî karakteri konusunda daha sonraki yıllarda çok daha önemli olaylarda da kendisini gösterecek ve Arnavutluk'ta yürüttükleri siyasete ciddi zararlar verecek olan cehaletlerini veya saygısızlıklarını ortaya koyan küçük bir örnektir.

Kahire'nin tam merkezinde bulunan otelimiz Hotel Continental'in terası, öğleden sonraları birbirlerinden çok farklı insanların, Şarkın renkli hayatının daha da renkli bir başkentinin buluşma noktasıydı. Şişman Mısırlı prensin yanında cakalı Levanten, koca göbekli yeni zengin Fellah, Akdeniz'in gece kulüplerinin süslü "artıkları", tuhaf bir şekilde süslenmiş Anglo-Avrupalı turistler ve bütün bunları hayranlıkla seyreden sade insanlar. Büyük dans, kabul ve yemek salonları, geniş gece kabaresi, bu oteli amcama faydası dokunabilecek gerçek bir kür merkezine dönüştürüyordu. Amcamla çok yönlü, akıllı Fazıl Paşa, kendilerini ziyaret eden çok sayıda "eski Mısırlı" ve "eski Türk"ten oluşan sempatik ve gayet ilginç çevrenin tadını çıkartıyorlardı. Libohova'lı bir Arnavut olan Mısır başkadısı Nesip Efendi (1911 yılında imparatorluğun şeyhülislâmı oldu) ve Korçë'li bir Arnavut, aynı zamanda da hıdiv ailesinin özel hekimi olan Dr. Turtulli ile benim Mısırlı bir prensesle yapacağım evlilik değerlendiriliyor, ölçülüp biçiliyor, mercek altına alınıyordu. Biraz eski moda görüşlere sahip olan sevgili amcam, en sevdiği yeğenini bu yöntemle evlendirmeyi kendisine meşgale edinmişti. Yeğenim Celaleddin (Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'nın oğlu), Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nın kızıyla nişanlıydı. Demek benim de iyi bir şekilde "pazarlanmam" gerekiyordu. Ancak yeğenim benden çok farklı bir yapıya sahipti: Daha mantıklı ve ciddiydi, daha disiplinliydi ve aldığı İngiliz-Fransız eğitimine rağmen, daha Şarklıydı.

Yüksek Mısır sosyetesinin Türk-Şark karakteri bana tümüyle yabancıydı. Sonradan sultan olan Hüseyin Kâmil'in sarayındaki bir kabul esnasında gerçekleşen komik bir olay, muhtemelen onların gözünde de beni oldukça tuhaf bir duruma düşürmüştür. Davetliler arasındaydım ve muhtemel damat adayı olarak mümkün olduğunca iyi bir etki bırakmam gerekiyordu. Aklıma hiç kötü bir şey getirmeden frakımı giydim, fiziksel özelliklerimin elverdiği ölçüde kendimi "güzelleştirdim", gece kıyafetinin üzerinde gülünç bir gelincik çiçeği gibi durduğunu düşündüğüm kırmızı fesi bir kenara bırakarak başım açık olarak davete icabet ettim. İçeri girdiğimde, Dr. Turtulli'nin bana

doğru geldiğini gördüm, üzerinde Şark usulü bir redingot (stambulina), başında da kıpkırmızı bir fes vardı. Aslında Ortodoks olmasına rağmen, bu Müslüman-Türk çevresinde protokolün gereğine uymuştu. Yaptığım gafın farkına varmıştım – ama durumu nasıl düzeltebilirdim ki? Başkadı beni elimden tutarak ve Prens Hüseyin'in huzuruna götürdü. Onu ve oğlu Prens Kemaleddin'i (Avusturya'da okumuştu) tanıyordum. Prens Hüseyin bana son derece resmî bir tavırla elini uzattı ve gülümseyerek Nesip Efendi'ye döndü: "Ekrem Bey aslen Nasranî midir, yoksa Müslüman mı?" Zavallı başkadı kızarıp bozardı, ancak ben cüretkâr bir şekilde karşılık verdim: "Müslümanım, haşmetlim, hem de dinsel aidiyeti bir frakın kuyruğuna veya fese bağlamak isteyenlerin tümünden de iyi bir Müslümanım." Prens afallayarak yüzüme baktı – ne diyeceğini bilemiyordu; yanında duran başkadının ve amcamınsa nutukları tutulmuştu. Bense sebatla devam ediyordum: "Bize Müslüman özelliklerimizi ve geleneklerimizi korumamızı söyleyen bir hadisin var olduğunu biliyorum, haşmetlim;[2] ancak bunun kıyafet ve görünümle bir ilgisi yoktur, bu simgesel bir kavramdır, kastedilen hislerimiz, görüşlerimiz ve zihniyetimizdir, bütün bunlar bakımından ise, haşmetlim, emin olunuz, ben sarsılmaz bir şekilde İslâmîyim."

Burada Mısır-Türk yüksek sosyetesinin eski kafalı zihniyetini eleştirmekten geri kalmıyorsam, onların bana karşı pek de olumlu olmayan yaklaşımlarında kendi payımın da bulunduğunu kabul etmem gerekir. Mısır'daki ikametim sırasında Trablus'ta Türk-İtalyan savaşı olanca hızıyla sürüyordu. İslâm dünyasının pek çok ülkesinden gelen binlerce gönüllü Mısır'dan geçerek cepheye gidiyordu. Onları harekete geçiren hilafete olan bağlılıklarıydı ve hilafet o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'yla özdeşleştiriliyordu. Bu "cihat"ın sahibi, örgütçüsü ve savaşçıları ise Jön Türklerdi; bu çatışmalarda Türk halkı-

2 Gerçekten de böyle bir hadis vardır: Bkz. Abu Davûd: *Sunân* (ed. Ahmed Sa'd Ali. Kahire 1952) II, 367 – Ibn Hanbal: *Musnad*. Kahire 1311. II, 50: men teşebbehe bekaumin fe hüve minhüm [Kim bir kavme benzemeye çalışırsa, kendisini ona benzetmeye uğraşırsa, onlardan sayılır – ç.n.]

nın eskiden beri var olan yüksek meziyetlerini sergiliyorlardı. Padişahlık sülalesinin veliahtlarından (Prens Osman Fuat) en önemsiz süvari astsubayına (Leskovik'li Osman Gazepi) kadar, bir savaşçı olarak şöhret yapmış olanlarının tümü, bu şöhreti Jön Türk olarak Makedonya'da edinmiş olanlar da dahil olmak üzere, Osmanlı askerî şerefi, iman ve halife uğruna kahramanca savaşıyorlardı. Bu dinsel-yurtsever coşkunluğun tam ortasında Osmanlı İmparatorluğu'na ve Jön Türklere karşı tavır almak, şüphesiz pek münasip bir davranış değildi. Ancak ben gençliğin heyecanıyla bunu pek çok vesileyle yaptım. İtalyanların dostu muydum (pek çok kişinin sandığı gibi), onların haksız saldırısını mı destekliyordum? Elbette hayır! Ben kendimi sözde ve eylemde bir Arnavut olarak hissediyordum; imparatorluk hakkında ise, dünya halk edebiyatında başka örneği olmayan atasözünün ifade ettiği şeyi düşünüyordum: "Babamın ölümünden duyduğum acıya katlanırım, yeter ki anneni dul göreyim!" Kendisini haksızlığa uğramış ve aşağılanmış hissettiğinde Arnavut halkının doğal intikam dürtüsü işte bu kadar vahşidir.

Sık sık hıdive davet ediliyorduk; Avusturya'da okumuş birisi ve babamın samimi dostu olarak, bana dostça bir ses tonuyla hitap etme lütfunda bulunuyordu. Kubbe sarayında bir öğle yemeği esnasında tatlı olarak, nedendir bilmem, "kavun prensesi" adı verilen küçük, içi kıpkırmızı kavun [karpuz] ikram edildi. Ben teşekkür ettim, ancak tatlıdan almadım. Hıdiv bana dönerek sordu: "Kavun yemiyor musunuz?" "Kırmızı kavun sevmem, haşmetlim, tatsız kuyu suyunu andırıyorlar!" diye karşılık verdim. "Ah! Nasıl bir dikkatsizlik bu! Prenses kavununu yemeyi reddediyorsunuz!" Hıdiv güldü, ancak benim içim pek rahat değildi. Acaba Dr. Turtulli, evinde çay içerken evlenme meraklısı bir prensesin İngiliz matmazeline ne cevap verdiğimi ona anlatmış mıydı? Bu hanımefendi, zenginliğinden ve cömertliğinden bahsederek öğrencisini bana methetmeye çalışıyor, buna kanıt olarak da kendi aylığının 50 İngiliz lirası olduğunu söylüyordu! Hıdiv muhtemelen ona verdiğim cevabı duymuş olmalıydı. Çünkü yemekten sonra sigara salo-

nunda beni yanına çağırdı ve ısrarla yine nasıl bir korkunç lâf ettiğimi sordu. Çok utanmıştım, yine de, evin İngiliz matmazelinin kazandığından daha az kazanan bir erkeğin, zengin bir prensesle evlenmeye cüret etmemesi gerektiği düşüncesini dile getirdiğimi itiraf ettim; çünkü bu durumda evdeki personelin hiyerarşisinde ancak oda hizmetçisi ile matmazel arasında bir yere girebilecekti! Bu arada beni dinlemekte olan amcam ve Fazıl Paşa o kadar kızdılar ki, bir hafta boyunca benimle tek kelime bile konuşmadılar.

Bu arada, görmeye değer her şeyi ayrıntılı bir ön araştırmanın ardından ziyaret edebilmek için Kahire ve civarını (Zaqazig – Tanta – Faiyum) gece gündüz dolaşıp duruyordum. Edindiğim izlenim, Kahire'nin Şarkın (belki de bugün bile) tek gerçek büyük şehri olduğu idi; neredeyse her yerde sönmüş olan Şark kültürünün imgelerinin ve hatıralarının canlı bir şekilde ortaya çıktığı, insanların ve nesnelerin hâlâ büyük bir geçmişin ışıklı ve gölgeli yanlarını muhafaza ettiği, belki de bu geçmişin (yeni biçimlerde) tekrar canlanabileceği bir şehir. Burası aynı zamanda fetheden ile fethedilen arasındaki, yani mağlup yerli unsurlarla muzaffer yabancı unsurlar arasındaki çelişkinin en keskin bir şekilde ortaya çıktığı yerdi. Çünkü 50 yıl süren zâhirî bir millî bağımsızlık dönemine rağmen, egemen sınıfın (tüm o yabancı Türk, Çerkez, Arnavut özellikleriyle) davranışları hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Yerli halka karşı bariz bir baskı eğilimi ve despotluk göze çarpmıyorsa da, aşağılayıcı bir sömürü ve insanı öfkelendiren bir horgörü fark ediliyordu. Zıtlıkların ve gelecekteki çatışmaların tohumu daha o zamanlar halk ile üst sınıfın günlük müşterek yaşamında gömülüydü.

Bu sürtüşmeler ve anlaşmazlıklar, o zamanlar ünvanı önemsiz, ancak kendisi her şey demek olan bir şahsiyetin varlığıyla frenleniyordu: Bu şahsiyet Lord Herbert Kitchener'den başkası değildi – (bazen yanlış olarak Britanya sefiri olarak anılan) "Britanya'nın Kahire Başkonsolosu".

İyi bir İngiliz dostumun, İskoçyalı Lord Carnegie'nin aracılığıyla konsolosluğa çaya davet edildim ve Lord Kitchener'e

tanıştırıldım. Uzun boylu, soğuk görünümlü, sert ağzını çevreleyen kısa kesilmiş ancak gür bıyığı, biraz köşeli omuzlarıyla, sivil giysiler içinde bile gerçekte ne olduğunu gizleyemiyordu: Hiç de sempatik olmayan, sert bir general. Vazifeşinas ve sevimsizdi, üstelik insanın sohbet açmaya dahi cesaret edemeyeceği kadar az konuşuyordu. Fakat ben hiç bozuntuya vermedim, ona seyahatlerimden, İngilizlerin sömürgeleri yönetmekte gösterdikleri yeteneğe duyduğum hayranlıktan, başka şeylerden söz ettim. Fakat sonunda bu monolog beni rahatsız etmeye başladı, biraz da hoş olmayan şeyler söylemek istedim ve İngilizlerin "kendileri" için yaptıkları hakkında duyduğum hayranlığı, ancak güya "başkaları" için yaptıkları hakkında duyduğum şüpheyi anlattım. Bu arada Almanya İmparatorluğu'nun Türkiye'de ve Avusturya-Macaristan'ın Arnavutluk'ta izledikleri diğerkâm siyasetin altını çizdim. Kitchener gülümseyerek şöyle dedi: "Bu teorileri herhalde Alman dostlarınızdan öğrenmiş olmalısınız; aksi takdirde Sudan'da ve burada, Mısır'da neler başarmış olduğumuzu görebilirdiniz." Kitchener haklıydı! Ancak onun soğuk duruşu beni biraz sinirlendirmişti ve bu tavrın etkisinden sıyrılmak istiyordum. Gerçekten de şansım vardı, işte aramızdaki buzlar erimişti! Hemen konuyu değiştirdim ve Arnavutluk'taki yaban ve av hayvanı rezervleri konusunda gayet rahat bir sohbete başladık. Bunlar, arkadaşım Carnegie'nin çok tecrübeli olduğu konulardı. Biraz başboğazca İngiliz karşıtı çıkışım anlaşılan fazla kötü bir etki bırakmamıştı, çünkü daha sonra da birkaç kez konsolosluğa davet edildim.

Gerçekten de, bugün tarafsız bir şekilde düşündüğüm zaman, İngilizleri ve sömürgelerinde yaptıklarını Fransızların Kuzey Afrika'da ve İtalyanların Etiyopya'da yaptıklarıyla karşılaştırınca, bu henüz olgunlaşmamış halkların psikolojisini ve onlara nasıl davranılması gerektiğini kimsenin İngilizlerden daha iyi bilmediğini kabul ediyorum. Mülklerini aç gözlü vurgunculara ve büyük toprak sahiplerine karşı korumak için İngilizlerin zavallı fellahlara (Mısırlı çiftçiler) yaptıkları akıl hocalığının ve diğerlerine uyguladıkları baskının sağladığı başarı,

gerçekten de fevkaladeydi! Fellahlar, kendilerine yardım edenlere karşı minnet duyguları beslemiyor, ancak onlara saygı duyuyorlardı; neticede manevi, dinî ve de millî duygular, yani, mantığın ve adaletin pek az söz sahibi olduğu tehlikeli konular söz konusuydu burada.

Güzel bir kış sabahı Hotel Semiramis'in önünde, Nil rıhtımında dolaşmaya çıkmıştım. Karşıdan bir İngiliz alayının yürüyüş nizamında yaklaştığını gördüm. Bayrak sarılmış, askerler tüfeklerini omuzlarına asmışlardı. Askerlerin önünde, yanlarında ve arkasında Mısırlı polisler vardı. Benim yanımda da beyaz gömlekli (celabiye) bir grup fellah duruyordu; fellahlardan birkaçı ansızın diğerlerinden ayrıldı, caddenin ortasına doğru koştular ve göğüslerini döverek haykırmaya başladılar: "Ah! Çavuşlar korumasaydı, o köpoğullarını parça parça ederdik!" Mısırlılar beş kişi kadardılar, dalgalanan gömlekleri içinde yalın ayak ve başı kabaktılar; yaklaşık 2.500 kişiden oluşan alay ise Mısır polisinin koruması altında, sakin sakin ve ağır ağır tepenin üzerinde bulunan kışlaya doğru tırmanmaktaydı. Dünyadaki hangi millet bu tür bir anormalliği, böyle bir çelişkiyi sükûnetle kabul edebilir, bunu yaparken de emrini ve hükmünü geçirebileceğinden bu kadar emin olabilirdi?

Britanya Konsolosluğu'nun az ötesinde *"Le haut Commissariat Impérial Ottoman"* vardı. Bu gayet gösterişli ünvan, Mısır ve Sudan'la ilgili tüm işlerin kontrolünü kapsıyordu. Sultan-halifenin temsilciliğinin pek de parlak olmayan ön cephesinin ardında 80 yaşında, düşkün, fakat daha da gösterişli bir isme sahip bir adam bulunuyordu: Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Katırcıoğlu). İmparatorluğun Mısır komiseri olan bu şahsın başında, Osmanlı İmparatorluğu için pek de şanlı olmayan 1877-80 yıllarına dayanan, oldukça yıpranmış bir şöhret hâlesi vardı. Mareşalin görev ve yetkileri ise neredeyse sıfırdı! Rus-Türk Savaşı'ndan (1877-78) hikâyeler anlatmaktan hoşlanır, Arnavutların yanındayken 1880 yılındaki Arnavutluk misyonundan söz etmekten kaçınırdı. Buna rağmen, 1912 yılında sadrazam olduktan sonra Arnavut davasına anlayış gösteren

yegâne Türk'tü.[3] Ancak bu anlayış maalesef ziyan edilmişti, çünkü tam 30 yıl gecikmiş bulunuyordu.

Dünya hâkimiyetinin iki sembolü, artık neredeyse yan yana durmaktaydı: Biri yurttaşlarının çalışkanlığı sayesinde yeni, diri ve güçlü bir görünüme sahipti, diğeri ise yöneticilerinin yeteneksizliği yüzünden ölüm döşeğindeydi! Bu şartlar altında halkın ve yerel yöneticilerin çelişkiler ve karmaşıklıklar içinde şaşkın şaşkın dolaşması şaşırtıcı değildi.

Etiyopya yaylasının eteklerine kadar uzanan altı haftalık bir yolculuktan sonra, amcamı Kahire'de gayet neşeli bir halde buldum; hava değişimi ona iyi gelmişti, artık eskisi kadar karamsar değildi. Böylece Atina üzerinden eve geri döndük, yolda da o esnada çiftliklerinde bulunan küçük kız kardeşimle enistemi ziyaret etmek için Teselya'ya (Kardhitsa) uğradık. Muhteşem bir tarım kompleksine sahiptiler. Mir'deki etrafı tahıl ekmeye uygun 10.000 hektar kaliteli toprakla çevrili, saray benzeri çiftliklerinde bir hafta kaldık. Sonra, dört aylık bir ayrılığın ardından, hep birlikte İstanbul'a döndük.

3 Bkz. s. 279, 285 vd.

İkinci Arnavut İhtilalinden Sahneler

Başkentte durumu değişmemiş buldum. İtalya'nın savaş ilanın neden olduğu ilk şoktan sonra ortalık biraz durulunca, o sözde partiler arasındaki kıyasıya mücadele tekrar başlamıştı. Siyasi akımlar artık birbirine tamamen zıt iki kutupta toplanmıştı: Jön Türklerin merkeziyetçi ve Ahrar Fırkası'nın ademi merkeziyetçi programları. İlk grubun siyasi görüşlerini bu sayfalarda sık sık dile getirdik; ikinci grubun görüşleriniyse birkaç kelimede toparlamak mümkündür: Osmanlı İmparatorluğu'nu gerçekten "hürriyetçi" bir rejime kavuşturmak, her halkın yerel özerkliğe sahip olmasını sağlamak, bunu yaparken de imparatorluğa sadakatlerinden emin olunan Araplara, Kürtlere ve Arnavutlara öncelik tanımak; daha sonra da çeşitli Hıristiyan milletlere (Slavlar, Yunanlılar, Ermeniler) aynı hakları vermek. Bu siyasi yönelimi temsil ve tayin eden adam, sultanın enistesi Damat Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Sabahattin'di. Sabahattin, bir süre siyasi kaçak olarak babasıyla birlikte Avrupa'yı gezmiş, Türkiye'yi tanımayan, Batıdan ne tam anlamıyla olgunlaşmış ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm süren şartlar altında uygulanabilirliği olan birtakım liberal görüşler edinmiş genç bir adamdı. Tam anlamıyla, heterojen [muhalif] akımların korkuluğuydu. Ben bu prensle tanıştım ve onunla, imparatorluğun federatif bir yapıya kavuşturulmasının (böyle diyelim) imkânla-

rı üzerine uzun uzun konuştum. Bu görüşmelerden edindiğim izlenim tek kelimeyle perişanlıktı. Sabahattin iyi niyetli, dürüst bir adamdı, ancak bir hayalperest, ne fikirlerinin uygulanması için bir programa ne karşılaşacağı zorluklara ne de doğuracakları sonuçlara dair bir fikri olan, iflah olmaz bir teorisyendi. Liberal özerklik anlayışın dostuydu, basmakalıp konuşmalarıyla belki de Jön Türk düşmanlarımızdan bile tehlikeli olabilecek, süzme bir idealistti. Mebus değildi, sadece varsayımsal bir partinin varsayılan lideriydi. Zaten kendisini "Ahrar" (Liberal) olarak adlandıranlar da bir ve aynı partiye mensup değildiler; ekseriyetle Jön Türklerin rakipleri ve imparatorluktaki farklı halklara mensup, idari reformlardan kendi milletleri için fayda uman, her türden insan burada bir araya gelmişti. Bir keresinde Avlonya'da amcam Avlonyalı İsmail Kemal Bey'e, üstün nitelikli insanlardan oluşan Ahrar Fırkası'nın bir kez olsun gerçek bir siyasi faaliyette bulunamaması karşısında duyduğum hayreti belirttim. O da gülümseyerek şöyle dedi: "Ahrar, birtakım sersemler, megalomanlar ve entrikacılar eliyle Türkiye'deki askerî egemenliğe son verme arzusuyla bir araya gelmiş 'iyi' beyefendilerin siyasi etiketinden başka bir şey değildir."

Buna rağmen bu hareket o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nda bir çığır açmıştı. Onun etkisiyle devletteki karışıklık doruk noktasına ulaştı, yüksek memurlar ve subaylar bile ilkelerini ve davranış normlarını şaşırdılar. Selanik'in Türk valisi Hüseyin Kâzım Bey'in "Şeyh Muhsin Fâni" mahlasıyla vilayet gazetesi *Yeni Asır*'da 23 Mayıs 1911 tarihinde yayımladığı bir makale, durumu göstermek bakımından manidardı: "Arnavutluk'da ve imparatorluğun diğer pek çok vilayetinde (Kürdistan-Arabistan) hüküm süren üzücü şartların sorumluluğunu yerel liderler değil, İstanbul'da hükümet olanlar taşımaktadır!"

Ülkenin içinde bulunduğu çaresizlik aşikârdı. Yarım yamalak kurtuluş tecrübeleri birbirini kovalıyordu. Bir çıkış yolu ümidiyle, güya Arnavutluk ve Asya'daki doğu vilayetlerini "iyi bilen" Mareşal Gazi Muhtar Paşa, 84 yaşındaki bir ihtiyar, sadrazamlığa getirildi.

Muhacirlerden pek azı hükümetin çıkardığı aftan sonra Kara-

dağ'dan Arnavutluk'a geri dönmüştü. Onlar ve evde kalmış olanlar, hükümetin tüm yakınlaşma çabalarını duymazlıktan geliyorlardı. Bu arada Arnavut halkından Jön Türk subayları bile tuttukları yola olan güvenlerini yitirmişlerdi. Nitekim sonunda bir grup subay, Jön Türk Hareketi'nin kurucularından biri olan Tetovo'lu (Kalkandelen) Cafer Tayyar önderliğinde, Jön Türk komplocularının 1908 yılında idarenin "merkezileşmesi" için yaptıklarını, bu kez "ademi merkeziyetçilik düşüncesi" için yapmak üzere Arnavutluk dağlarına çıktı. İstanbul'a telgraf çekerek meclisin dağıtılmasını ve idarenin ademi merkeziyetçileştirilmesini istediler. Jön Türk ekolü halefini bulmuştu.[1]

İç ve dış durumun karışıklığı ve belirsizliği yüzünden, dediğim gibi, önemsiz bir kabine değişikliği dışında İstanbul'da herhangi bir karara varılamıyordu. Sadrazamlığa getirilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa, meclise okuduğu programında, reformlara ve ölçülü bir ademi merkeziyetçiliğe izin verileceğini söylüyordu. Öte yandan Sultan da bir genel af kararnamesi çıkartmıştı.

Arnavutluk'ta artık kimse bu tür vaatlere aldırış etmiyordu; devlete duyulan güven sıfıra düşmüştü. Şimdiye dek bol miktarda güzel söz ve vaat dinlemişlerdi, ancak bunları takip etme-

1 Yüzbaşı Cafer Tayyar, Sipahi Cafer'in oğluydu (yani taşra soyluluğuna mensuptu). Annesi, Kalkandelen civarında büyük bir nüfuza sahip olan, güçlü Drrala ailesindendi. Bu askerî darbedeki yoldaşları sadece Arnavutlardan oluşuyordu: yeğeni Tahsin Drrala, Bitola'lı (Manastır) Yüzbaşı Mümtaz, Debar'lı (Debre) Üsteğmen Nureddin, Preveza'lı Üsteğmen Celal, Kolonja'lı Kazım ve İsmail, Frashër civarından Üsteğmen Melek ve başkaları. Hepsi Güney Arnavutluk'tan 150 asker de onlarla birlikteydi. Askerî açıdan bakıldığında kimse bu isyanı tasvip edemez. Arnavut milliyetçiliği açısından bakıldığında ise sevgili vatanları Arnavutluk için kendilerini feda eden bu genç subaylara hayranlık duymamak mümkün değildir. Neye ulaşmak istedikleri hakkında kesin fikirleri yoktu (onlardan birkaçıyla 1922 yılında Tiran'da bu konuyu konuştum). Ancak "birşeylerin" değişmesi gerektiğini görebiliyorlardı. Ordunun pek çok subayı (Türkler de dahil) onların davranışını onaylıyordu, çünkü ne de olsa kendilerini "halâskâran" (kurtarıcı) olarak adlandıran grubun mensubuydular. Elbette herkes devleti kendi düşüncesi uyarınca "kurtarmak" niyetindeydi. Ancak Jön Türklerin tüm icraatının durup dinlenmeden siyasetçilik oynamak ve anlamsız şiddet gösterilerinde bulunmak olduğu, hatta İstanbul'da her baldırı çıplağın büyük sözlerle her şeyi değiştirebileceğini sanmaya başladığı düşünülecek olunursa, bu genç Arnavut subaylarının teatral eylemlerini mazur görmek gerekir. Ancak o dönemde herkesin eyleminin yıkıcı bir etki doğurduğu ve kimsenin imparatorluğun bekası için makûl bir şey yapmadığı da kabul edilmelidir.

si gereken icraatlardan eser yoktu. Ancak adil olmak gerekirse, o zamanlar sadece hükümet değil, Arnavutlar da artık ne yapmaları gerektiğini tam olarak bilemiyorlardı. Her bölgenin, hatta her köyün, haklı ya da haksız talepleri vardı. Arnavutların bu kez de bir önderleri, millî bir programı uygulayabilecek bir merkezleri, hükümetle irili ufaklı sürtüşmelerle heba edilen irili ufaklı enerjileri bir araya getirecek bir örgütleri mevcut değildi. Kesin olan sadece bir şey vardı – Arnavutlar artık hükümete inanmıyorlardı ve Jön Türklerin adını dahi duymak istemiyorlardı. Jön Türkler, Arnavutların, sultanlar tarafından 300 yıl zarfında güçlükle tesis edilmiş olunan Arnavutların imparatorluğa bağlılığını üç yıl içinde yok etmişlerdi.[2] Jön Türklerin Arnavutluk'ta yaktığı nefret ateşi, küllerin altında için için yanmaya devam ediyordu. En aptalca bir söylenti bile, yeni bir isyanı tutuşturabilecek kıvılcıma dönüşebiliyordu.

2 Enişte Ayet Bey Libohova-Arslan-Paşalı 1923 yılında Haşimî Hicaz'ının Roma maslahatgüzarıydı. Kral tarafından, o dönemde tahttan indirilmiş bulunan ve San Remo'da oturan son Osmanlı Sultan-Halifesi VI. Mehmet'e, Kral Hüseyin'in bağlılık hediyesi olarak gönderdiği 1000 İngiliz lirasını teslim etmekle görevlendirilmişti. Ben de o zamanlar Roma'da bulunuyordum ve enişteme bu görevi esnasında refakat etmeye karar verdim. Bu niyetimizi telgrafla Mekke'ye bildirdik ve derhal olumlu cevap aldık. Kralı İstanbul'dan, henüz sıradan bir şerif, Şurayı Devlet üyesi ve babamın dostu olduğu günlerden tanıyordum. San Remo'da kaldığımız otelden majestelerinin bizi ne zaman kabul edebileceğini sorduk. Tanıdık bir ses karşılık verdi: "Hemen otelinize geliyorum!" Al Ahsa'dan eski tanıdığım Mahmut Mahir Efendi, Sultanın mabeyincisi ve kâtibiydi!

Ertesi sabah Sultan bizi kabul etti. Çay içerken elbette siyasetten ve Jön Türklerden konuştuk. Sultan şöyle diyordu: "Atalarım bütün milletleri imparatorluğa sadakat fikri temelinde kardeşçe bir arada yaşama fikri etrafında bir araya getirebildikleri için, tam dört asır boyunca şanlı bir dünya imparatorluğu yönetmeyi başarabildiler. Onlar ve biz asla Türk, Arap, Arnavut, Kürt veya Çerkez evlatlarımız arasında ayırım gözetmedik. Bizim için hepsi aynı ayarda, kıymette ve önemdeydi. İmparatorluk böyle doğdu ve varlığını böyle korudu. Jön Türkler ise yedi ya da sekiz yılda dört asrın eserini yıktılar." – Sultan, o zamanlar Ankara'da yeni demokratik cumhuriyetin ilk başkanı seçilmiş olan Gazi Mustafa Kemal hakkında pek de iyi düşünmüyordu. "O adamı başka herkesten daha iyi tanırız. Bizim birinci yaverimizdi. Başarılı bir subay; yetenekli ve gayretli bir liderdir, ancak bizim güvenimizi çiğnemiştir. Hazine-i Hassa'dan ona maddi imkân (30.000 altın lira) sağlamış ve onu biz müzakereleri sürdürürken muzaffer devletlerin kararlarına (10 Ağustos 1920 Sevr Anlaşması) karşı harekete geçmekle görevlendirmiştik. O ise kendi çıkarları uğruna verdiği söze ve görevine ihanet etti."

Bazı naif düşünceleri ve bazı şüpheli iddiaları çıkartacak olursak, bu zavallı eski hükümdar görüşlerinde herhalde haklıydı.

Kosova'daki ayaklanmayı Piriştinalı (Şişko) Hasan Bey ile Yakovalı (Kryeziu) Rıza Bey başlattılar. Kabile reislerini, Haziran 1912'de Junik köyünde (Djakovica bölgesi) toplanacak olan bir meclise çağırdılar. Toplantının davetlileri arasında Piriştinalı (Şişko) Hasan Bey, Yakovalı (Kryeziu) Rıza Bey, Bayram Curri, İsa Boletin, Kerim Bey Begolli gibi dönemin önemli önderleri vardı. Bu mecliste genel bir ayaklanma kararı alındı, ancak bunun için önce halkın diğer kısmının (Kosova) da fikrine başvurulacaktı. Yeni toplantı, haziran sonunda Cemal Piriştina'nın Piriştina'daki evinde yapıldı. Burada özerklik ve bağımsızlık yanlısı akımların, ayaklanmanın amacı konusunda birbirleriyle aynı fikirde olmadıkları anlaşıldı. İlk grup açık bir şekilde çoğunluğu oluşturuyordu. Bunun üzerine hepsi birlikte sadrazamın meclis açılışında dile getirdiği vaatleri görüşmek üzere Daniş Bey Gjnolli'nin (dahiliye nazırı ve senatör) Piriştina yakınlarındaki çiftliğine hareket ettiler. Hasan Bey büyük, ancak ihtiyatlı bir kışkırtıcıydı, darbeyi vurmadan önce, bu toplantıda yeni bir ayaklanmanın kurallarını ve liderliğini belirlemek istedi. Buna karşın Rıza Bey eski kulağı kesiklerdendi, öfkeliydi, korkusuzdu, cahil ve ölçüsüzdü. 1902 ila 1908 arası sürgünde kaldığı Sinop'ta (Küçük Asya) kötü şöhretli, sosyalist düşünceli,* Dr. Rıza Nur isminde bir bozguncuyla ve bir müddet sonra da Prens Sabahattin'le ilişki kurmuştu. Bu iki kişinin fikirlerinin Rıza Bey'in[3] kafasında korkunç bir karışıklık yaratarak bir-

(*) Türkçü Rıza Nur'un sosyalist fikirlerle hiç alışverişi olmamıştır. Etno-popülist söylemi, "sosyalistlik" sanılmış olmalı! – e.n.

3 Rıza Bey Kryeziu, Arnavut beyleri arasında en doğal, değişmemiş ve geri kafalı olanıydı. İnatçılığı, cesareti, dik başlılığı ve gözüpekliği kimseye benzemezdi; güçlü ve iri yapılı, gösterişli giyimi ve silahlı haliyle, 30 Yıl Savaşları'ndan fırlamış bir çete reisini andırırdı. Kariyerine, yeğeni Abdullah Paşa Dreni-Kryeziu'nun evini basmak ve Gusinje ile Plav'ı Karadağlılara teslim etmek üzere Djakovica'ya gelmiş bulunan Mareşal Mehmet Ali Paşa'nın kellesini uçurmakla başlamıştı. Sonra tüm hayatı boyunca aynı türden "kahramanlıklarla" ışıldamaya devam etmişti. En gülünç budalalıkları arasında, beyin oturduğu semtte onunkinden iki kat daha yüksek bir "Kulla" [kule] inşa etmek üzere gösterdiği için, demokrat rakibi Bayram Curri'nin şehrine açtığı küçük savaş da bulunmaktadır. Fakat Rıza Bey bütün budalalıklarına rağmen gerçek bir yurtseverdi. Ülkesinin düşmanlarıyla asla uzlaşmaya varmazdı. 1912 yılında Sırplar ve Karadağlılar şehrine doğru yürüyüşe geçince tüm ailesiyle birlikte

leşmesi, zorbalığı ve kendini beğenmişliğiyle tanınan "büyük aile"nin bu öfkeli evladı için, uğradığı sürgün ve aşağılamanın öcünü şahsen almasının bahanesini oluşturuyordu.

O ve (aralarında Bayram Curri gibi eski rakiplerinin de bulunduğu) taraftarları, etrafa, Türklerin Arnavutlardan zorla topladıkları silahları, Arnavutları savunmasız bir şekilde yakalamaları için Sırp çetelerine dağıttıkları söylentisini yaydılar. Bu elbette saçmalık ve kaba bir iftiraydı. Fakat, doğru ya da değil, bu söylenti halkı bir anda kelimenin tam anlamıyla ayağa kaldırıverdi. Priştina'da toplanan meclis bu kez eskiden olduğu gibi muğlak reformlar değil, Jön Türklere karşı etkili bir hareket istiyordu. Askerî eylemler haziran başlarında başladı: Bayram Curri'nin yeğeni Hüsnü Curri, Qafa-Prushit Geçidi'ne ve Kruma'daki Türk karakol muhafızına saldırdı. Buraları ele geçirdikten sonra asiler Peć üzerine yürüdüler. Burada karşılarına, yaptığı askerî darbeden sonra tekrar hizmete alınmış olan komutan Cafer Tayyar çıktı. Peć için yapılan savaş tam 20 saat sürdü, Binbaşı Cafer Tayyar mağlup oldu, birliklerinden geri kalanlarla birlikte Rožaj (Tragovište) ve Novipazar'a çekildi. Bu başarı bütün Metohija halkını isyancıların kollarının arasına itti ve bu kez Üsküp üzerine yürümeye başladılar. Yakovalı Rıza Bey önderliğindeki küçük bir grup, göndere Arnavutluk bayrağının çekilmesini bile istedi. Böylece Arnavut Millî Hareketi, Arnavutluk'u bir şekilde nihâi olarak imparatorluktan koparmak için değil de (çünkü Arnavutların çoğu bunu kesin olarak reddediyordu), imparatorlukta kendi millî özelliklerine ve çıkarlarına uygun bir konum edinebilmek için, geri dönüşü olmayan bir yola girmiş oluyorlardı.

Arnavutluk'a kaçtı, fakat şehri terk etmeden önce kendi evini ateşe verdirdi ve –bunu 1913 yılında Avlonya'da misafirim olduğunda anlatmıştı– düşmanlarının evinin çatısı altında dinlenemeyeceklerine emin olduğu için bu yangının görüntüsü onu çok eğlendirdi.

Mavzer marka tabancam nedeniyle benimle dalga geçip dururdu. Ona "çocuk oyuncağı" der ve kemerinde taşıdığı gümüş kaplama ağır Gasser tabancasını işaret ederdi. Bu tavrıyla daha 1903 yılında, Jön Türkler tarafından değil de Sultan Abdülhamid tarafından sürgüne gönderilme şerefine nail oldu. Buna rağmen ağzından Sultana karşı bir tek kötü söz çıkmamıştır. "Biz onun ekmeğiyle yetiştik" derdi daima.

Merkezî hükümet halkı yatıştırmak, liderlere öğüt vermek ve hareketi sona erdirmek üzere Bitola'da (Manastır) konuşlanmış olan III. Kolordu komutanı İbrahim Paşa'yla, Ali Daniş Bey Gjinolli, General Süleyman Paşa Kolonya –her ikisi de Arnavut– ve senatörlerden oluşan bir heyeti görevlendirdi. Ancak tutuşan kafalara ve yüreklere karşı mareşal da, heyeti de bir şey yapamadı. Silahlı binlerce Arnavut bir kez daha Ferizay'a doğru yürümeye başladı. Orta, hatta Güney Arnavutluk'tan isyancılar gelip onlara katılıyordu. Küçük çatışmalardan sonra Kačanik Geçidi'ni aştılar ve vilayetin başkenti Üsküp'ü ele geçirdiler (2 Temmuz 1912). 15.000 silahlı Arnavut şehirde dolaşıyor, geceleri camilerde ve kamu binalarında uyuyor, kimse rahatsız edilmiyor, kimsenin eşyasına el sürülmüyor (herkes disiplinli davranacağına dair "Besa" yemini vermişti), ancak ilk kez Türk ve Jön Türk subaylarına karşı harekete geçiliyordu. İsyancılar arasında bulunan aşırıcıların yeni şiârı şuydu: "Selanik ve Yahudi'nin evinde tutsak edilen Sultanın kurtarılması." Bu yeni şiâr ile siyasi kargaşa zirvesine ulaşmış oluyordu.

Merkezî hükümet, son kez olmak üzere Mareşal İbrahim Paşa'yı şu tavizlerle ortalığı yatıştırmaya çalışmakla görevlendirdi: 1. Arnavut askerler (acemiler) bundan böyle sadece Balkanlar'da görev yapacaklardı.[4] 2. Arnavutluk'ta görev yapan tüm memurların hem Arnavut diline hâkim olmaları, hem de ülkenin geleneklerini tanıyor olmaları koşulu aranacaktı. 3. Arnavutluk için özel yasalar çıkartılacak, en azından, Makedonya için geçerli olan kanunlar yürürlüğe konulmayacaktı. 4. Arnavutluk ilk ve ortaokullarında Türkçe'nin yanı sıra Arnavutça da öğretilecek, aynı zamanda bu okullar modernleştirilecekti. 5. Evkaf gelirleri (Arnavutça konuşulan bölgelerde yılda 70.000 Türk lirası bile tutmuyordu) Arnavutluk için kullanılacak, kâfi gelmeyen yerlerde de hükümet mali yardımda bulunmakla yükümlü olacaktı. 6. Arnavutluk'ta yol yapımı ve benzeri ekonomik nitelikli iyileştirmelere derhal başlanacaktı.

4 Memnuniyetsizliğin sebeplerinden biri de, son on yıllar boyunca çok sayıda Arnavut alayının halk ayaklanmasını bastırmak üzere Yemen'e gönderilmiş ve burada Türk idaresinin umursamazlığı yüzünden yok olmuş olmasıydı.

Bu tavizlerin dozajı ülkedeki çeşitli akımları memnun edecek şekilde başarıyla ayarlanmıştı, ancak Arnavutluk'ta hissedilen eksikliklerin en önemlisinden, yani "Arnavutluk" ismini taşıyan bir vilayetin kurulmasından kaçınılmıştı. Yine de başlangıç olarak yabana atılamayacak nitelikteydi. Ne yazık ki sözlü olarak ifade edilen bu muğlak vaatler karşısında [Arnavutların] meclisi ortak bir tutum gösteremedi. Bir kısmı teklifleri reddediyor, diğer bir kısmı şimdilik bunlarla yetinmek istiyordu. Yakovalı (Kryeziu) Rıza Bey'in adamı olan Bayram Daklani, vaatleri kabul etmeyenlerin tümünü bir araya getirip kendi başına Veles (Köprülü) üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi (23 Temmuz 1912).

İbrahim Paşa burada onların karşısına çıktı ve şiddet kullanmak yerine konuşmak suretiyle, onları daha fazla ilerlememeye ikna etti. Arka planda silah çatmış bekleyen 25 taburun varlığı, onun sözlerini daha etkili kılıyordu (30 Temmuz 1912). Arnavutlar daha fazla ilerlemekten vazgeçtiler.

Bu arada hâlâ Karadağ'da beklemekte olan Malisorlar, İşkodra'ya doğru yürümeye başlamışlardı. Güney Arnavutluk'ta (Korçë, Gjirokastër, Berat, Avlonya) yüzlerce silahlıdan oluşan çeteler teşekkül etmiş, hiç çekinmeden Türk makamlarının çalışmalarını engellemiş, devletin telgraf idaresinin imkânlarıyla Kuzey Arnavutluk'taki isyancılara desteklerini bildirmişlerdi. Köylüler, şehirliler ve soylular, Türk makamlarına direnme konusunda aynı görüşteydiler. Tiran ve Krujë'de, Toptanî Abdi Bey ve Mustafa Merlika-Kruja tarafından toplanmış olan çeteler ile Türk askerî kuvvetleri arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. 23 Ağustos 1912'de Ramazan Zasko'nun emri altındaki Lumjanlılar ve Kaptan'ın yeğeni Mark Gjonmarkaj'ın liderliğindeki Mirditler, Prizren üzerine yürüdüler. Akılları başlarına biraz geç gelmişti, zira onlar da Veles'tekiler gibi İbrahim Paşa'nın vaatleriyle yetinmek istemeyenlerin grubuna dahildiler. İlkede hepsi aynı fikirdeydiler, ancak uygulamada her biri kendi başına hareket ediyordu. Ne büyük bir trajedi!

Şkiptar* Seyahati
(Mayıs-Haziran 1912)

Bu sene tekrar Arnavutluk'a bir "kaçamak" yaptım. Buna üzücü bir olay vesile oldu. Yeğenim Server'in annesi, sevgili teyzem Zehra Hanım, uzun bir ruhsal rahatsızlığın ardından İstanbul'da geçirdiği bir ameliyat sonrasında Mart 1912 sonlarında ölmüştü; onun cenazesini Şeyh Yakub Camii'in avlusundaki türbede yatmakta olan oğlunun yanında toprağa vermek üzere, Avlonya'ya götürmekle görevlendirilmiştim. Bu üzücü görev içimi eziyordu; Avlonya ve civarındaki dostlarımızın acımızı paylaşması beni bir miktar rahatlattı. Ancak Avlonya'da uzun süre kalmaya dayanamadım. Son yıllarda onca olayın yaşandığı bölgeleri ziyaret etmek, bu olaylara katılmış olan insanları ve ülkeyi görmek istiyordum; beklenmedik bir şekilde çok daha önemli başka olayların tam ortasına düşeceğimi hiç tahmin etmezdim.

Mayıs 1912'de adamlarımın refakatinde, çadırlar, katırlar ve köpeklerle (gerçek bir Çingene kafilesi) birlikte Delvinë, Libohovë, Pogonian, Çaraplanë, Konicë, Samarinë, sonra Kolonjë,

(*) Türkçe'deki Arnavut kelimesi bir güney Arnavut (Toska) aşireti olan 'Arvanit'lerin Türkçeleştirilmiş şeklidir. Arnavutlar ülkelerine *Kartallar Ülkesi* anlamında *Shqiperia* (okunuşu Şkpria veya Şkiptar) derler. Diğer dünya dillerinde ise 'Albania' kelimesi kullanılır – ç.n.

son olarak da Korçë'ye bir seyahatte bulundum. "Yurtseverlik" ateşiyle yanan gençlikle temas edebilmek için, burada birkaç gün kaldım. Kirjazi Enstitüsü'nde[1] (ülkedeki eğitime büyük katkıda bulunan Amerikan-Arnavut-Protestan bir eğitim ku-

1 Bu Protestan okullarıyla ilişkilerim çok tesadüfî bir şekilde başlayıp, çok komik bir şekilde sona ermiştir. 1906 yılında bir arkadaşım beni Reverend J. Th. Chr. adında Amerikalı bir Protestan rahibiyle tanıştırdı. Amerika'daki dinsel-kültürel propaganda merkezi tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonları ziyaret etmekle görevlendirilmişti. Arnavutluk'ta yıllardan beri Bay Tsilka isminde biri tarafından Korçë'de gayri resmî bir misyon faaliyeti yürütülüyordu. Daha sonra Bayan Kennedy, Bay Dako ve kız kardeşi de ona katıldılar. İlk misyon Korçë'de (daha sonra da Elbasan'da) oğlanlar için, ikincisi de kızlar için (daha sonra da Tiranë'da) bir yatılı okul açmıştı. Rahip, yürüttükleri çalışmalarla bilhassa millî fikirler bakımından Arnavut halkına büyük bir hizmette bulunuyor olmalarına rağmen, misyonlarına gerek yerel makamlar, gerekse de İstanbul tarafından büyük zorluklar çıkartıldığını anlattı. Yunanlılar Türk makamları nezdinde öyle yoğun ve etkili entrikalar çevirmişler ki, misyonların artık birkaç aydan fazla ömrü kalmamış gibi görünüyormuş.

Rahip bu söylediklerıyle tam on ikiden vurmuştu. Önüme attığı bu sözde yurtseverlik yemine aç bir kurt gibi atladım ve misyonların varlığının devamı için onunla birlikte savaşmaya hazır olduğumu beyan ettim. O günden 1910 yılına kadar, çabalarının akamete uğradığı her yere onunla birlikte gittim. Türk makamlarına gayet açık bir ifadeyle bu dinsel misyonla bir ilgim bulunmadığını, ancak Ortodoks Arnavutları, Yunan-Ortodoks Kilisesi'nin ve propagandasının pençelerinden kurtarmaya çalıştığımı anlattım. Beni anladılar mı, bana inandılar mı – kim bilir! Gerçek olan, hepsinin bana yardım ettiğidir. Böylece rahibin en yakın arkadaşı oldum.

İstanbul'da Amerikan büyükelçisi o zamanlar Bay Leischmann'dı. Babamın çok yakın bir dostu ve poker partneriydi. Büyükelçi günün birinde babamı akşam yemeğine, beni de yemek sonrası kabule *(soirée)* davet etmişti. Saat on sularında büyükelçiliğe gittim, paltomu vestiyere bıraktım, yepyeni frakım ve iliğime iliştirdiğim beyaz gülle, gayet süslü bir şekilde içeri girdim. Girişte benim rahibi gördüm, birbirimizi gayet dostça selamladık, ancak hareketlerinden ve konuşmasından onun sofrada epeyce içmiş olduğunu anladım. Fırtınaya tutulmuş bir gemi gibi yalpalayıp duruyordu. Neredeyse iki metre boyunda ve bunun neredeyse yarısı eninde olduğu için, bu vaziyetini fark etmemek mümkün değildi. Ansızın sustu, keskin bakışlarla beni süzdü, sonra sol elini enseme koydu, dizlerimin arkasına yerleştirdiği sağ eliyle bacaklarımı kavrayarak beni havaya kaldırdı ve bir tepsi gibi taşıyarak, odanın bir köşesinde birkaç misafiriyle konuşmakta olan büyükelçinin yanına götürdü. O kadar şaşırmıştım ki, çırpınmak bile aklıma gelmiyordu. Kollarım ve bacaklarım onun kollarının arasından sallanıyor, frakımın kuyruğu da ikisinin arasında sallanarak bu tuhaf manzarayı süslüyordu. "Mister Ambassador" diye bağırdı rahip sıtma görmemiş bariton sesiyle, "size en iyi dostumuzu, kurtarıcımızı takdim etmeme izin verin!" Zavallı rahip "bilinçaltında" mutlaka iyi bir şey yaptığını sanıyordu; ancak beni son derece utanç verici bir duruma düşürmüştü; büyükelçi araya girerek beni kurtardı. Rahibimle olan dostluğum da burada sona erdi.

rumu) aslında Arnavutluk'a yaptığım çeşitli gezileri tasvir edeceğim bir konuşma yapacaktım, ancak söylediklerim birkaç dakika içinde öyle bir retorik-şiirsel-milliyetçi karmaşa halini aldı ki, sözlerime güçlü bir "Çok yaşa Arnavutluk!" ile son verdiğim zaman, doğrusu neler söylemiş olduğumu artık ben de bilmiyordum. Ancak yurtsever-demagojik nutukların ne bilgece ne de mantıklı olması gerekir; başarılı olmak için onları doğru anda doğru dinleyici kitlesine doğru bir coşkuyla sunmak yeterlidir. Benim dinleyici kitlem de (şehirden birkaç yüz genç insan ve enstitüden birkaç kız) zaten bu konuları duymaya çok açıktılar. Hayranlık dolu sevinç çığlıklarıyla alkışlandım ve birkaç yüz kucaklaşmaya tahammül etmek zorunda kaldım.

Arnavutluk için birşeyler yapmış olmanın haklı gururuyla kuzu çevirme, pilav ve baklava yedikten sonra, Bulgar-Yunan çetelerinin cirit attığı Ohri ve Prespa Gölü civarından bana Ohri'ye kadar eşlik etmek isteyen kalabalık bir genç eşraf grubuyla beraber tekrar yola koyuldum. Milliyetçi düşünceli Arnavutların "lideri", kendisini Arnavut milliyetçiliğinin "şövalyesi" rolünde gayet önemli ve gayet mutlu hisseden Hamdi Bey Çoku, sevecen, gayretli, yakışıklı bir adamdı. Vrioni ailesinden kuzinlerimden biri olan Ayet Hanım'la evli olan yeğeni Rıza Bey'in evinde konakladım. Bu iki yeğen, Ohri-Bitola (Manastır) – Debar (Debre) bölgesi Arnavutları arasında yayılmış iki siyasi akımın prototipleriydiler. 1878 yılının ilk Arnavut Birliği'nin başkanı İlyas Paşa Çoku'nun oğlu olan Rıza Bey Türk taraflısıydı ve herhangi bir değişimden yana değildi. Bulgarlardan ve Arnavutların tecrübesizliğinin sonuçlarından korkuyordu. Akşam rakı sofrasında ateşli tartışmalar yaşandı, ancak dürüst, hayata bağlı, iri yarı bir adam olan zavallı Rıza Bey tek başına kalıyor ve susturuluyordu; bizler, yani dinamik, patlamaya hazır Arnavut yurtseverleri, çoğunluktaydık. Ne var ki Balkan savaşlarının sonuçları Rıza Bey'in basit fakat sağduyulu görüşlerinde haklı olduğunu ortaya koymuştur.

Seyahatim beni Ohri'den Struga ve Debar'a götürdü, orada Maqellarë ve Peshkopi üzerinden Korab'a (2730 m.) çıktım.

İsviçre ve Tirol'de görülebilen güzel dağlara Arnavutluk'ta rastlanmaz. Bunlar, karstik doğanın ıssızlığında, kireçtaşından çıplak dağlardır. Birkaç zirve, birkaç yayla, birkaç vadi (Theth, Lurë, Tomoricë, Samarinë, Shpat, Rugovë, Korab meyve bahçeleri, Himara sahilleri ve diğerleri) çevrelerine kıyasla pitoresk ve vahşi bir romantizme sahip olabilir, ancak ülkede yaptığım çok sayıda gezide, Arnavutluk'un pek çok eserde övgüler düzülen doğal güzelliklerine dair bir şey göremedim. Arnavutluk doğasının en önemli özelliği, ülkeyi birbirinden çok farklı fantastik tiyatro sahneleri gibi gösteren dip dibe zıtlıklar silsilesidir. Kendime sık sık –ciddi olarak–, Arnavut insanlarının zıtlıklarla dolu karakterlerinin, onları çevreleyen doğadan mı etkilendiğini sormuşumdur.

Debar (Dibër) [Debre] çok ilginç bir bölgedir. Bizim dönemimize kadar (güneydeki Labëri'de olduğu gibi) paralı askerlik mesleği burada çok yaygınlaşmıştı. Ancak Labërililerle kıyaslayınca Debarlılar daha varlıklıdır, çünkü Drin vadisi en azından bu sayıca kalabalık, gayet uyanık, ancak çalışmaktan pek hoşlanmayan nüfusu besleyecek kadar ekmek sağlar. Burada çok az sayıda entelektüelde millî aidiyet duygusuna rastlayabildim –ancak onlarda da bu duygu çok güçlüydü.– Halk kitlesi sadece, Debar bölgesinin dünyada çok önemli bir rol oynadığını ve "önemli bir milleti" barındırdığını biliyordu. 1922 yılında Tiran'a saldıran, fakat hükümet birlikleri tarafından kovulan, Elez Yusufi çetesine mensup tutsak bir Debrelinin, bana büyük bir hayal kırıklığı içerisinde "Arnavutluk"u ancak şimdi anladığını söylerken takındığı yüz ifadesini asla unutmayacağım: "Beyim" demişti bana, "biz Debreliler daima güçlü, yenilmez bir halk olduğumuza inanmıştık! Padişaha isteklerimizi kabul ettirdik, Sırplarla savaştık ve onları bizimle anlaşmaya zorladık, Bulgarlar yaklaştığı zaman onları Sırpların kesik kelleleriyle karşıladık, önce onlarla müttefik olduk, fakat sonra 'Büyük Karl'ın askerleri yaklaşınca onları kovduk, Nemçelilerle kardeş olduk, fakat Tanrı 'aslan'ın bize sonsuza dek hükmetmesini istemedi ve onu uyuz bir köpek sürüsüne kurban verdi, böylece biz de tekrar ülkemizin tartışmasız efen-

dileri olduk. Bugün bizi yendiğine göre, bu 'Arnavutluk' ne müthiş bir devlet olmalı!"

Yolumuz Radikë Vadisi'nden ve dar Këlcyrë-Radikë Boğazı'ndan geçerek, bizi Mavrovë Yaylası'na götürdü. Geceyi büyük Rostuše mezrasının düzlüğünde geçirdik. İnsanlar donanımımızı hayranlıkla inceleyebilmek için civar köylerden akın akın çadırlarımıza geliyordu. Başlangıçta bu ilgiden pek hoşlanmadım, çünkü bu merak sebebiyle eşyalarımıza daha fazla dikkat etmek zorunda kalacağımızı düşünüyordum. Ancak kısa bir süre sonra yanıldığımı gördüm. Bu insanlar, içine Arnavutça sözcükler karıştırdıkları, kaba bir Anadolu-Makedonya Türkçesi konuşuyorlardı. Kamp kurduğumuz yerin ismi "Kocacık"tı ve yedi köyden ibaretti. Köyün yaşlılarının bana anlattığı yerel geleneklere göre bu insanların ataları ceza olarak Sultan tarafından zorla buraya iskân edilmişlerdi, ancak Sultanın o dönemde Debar'da bulunan hocası onlarla ilgilenerek, bu güzel ve zengin bölgeyi armağan etmişti.[2] Bunlar ancak Türk halkının bağrından çıkabilecek uysal, iyi huylu, çalışkan, aynı zamanda da cesur, dürüst çiftçilerdi. Ne Makedonya'yı yağmalamaya giden Debreliler, ne de siyasi terör estiren Bulgar çeteleri onların bölgesine girmeye cesaret edebiliyordu. Dış görünüşleri Debrelileri andırıyordu (iki Müslüman unsur asırlar boyunca iyice birbirlerine karışmıştı), ancak köydeki yaşlıla-

2 Sultan I. Selim döneminde (1512-1520) ve daha sonraki Kızılbaş (İran'daki Şii Safevilerin taraftarları) takibatlarında, Doğu ve Orta Anadolu'dan büyük halk grupları Balkan Yarımadası'na sürgün edilmişti. Bunların arasında Sivas yöresinden Kocan adlı bir aşiret, angarya hizmeti görmesi için Debar yöresine gönderilmişti. Yıllar sonra, Sultan II. Selim'in (1566-1574) ölümünün ardından, zorunlu iskâna tâbi tutulanlardan biri olan, muhtemelen Debar doğumlu hocası Ataullah Efendi, şehre gelerek kaleye yerleşti. Yukarıda sözü edilen insanlarla ilgilenerek, onların Rostuša civarına yerleştirilmelerini sağladı. Bugünkü Kocacık (Küçük Hoca veya Kocan) isminin aşiretin eski ismi mi olduğunu ya da bu hocayla mı ilintilendirilmesi gerektiğini bilemiyorum. Her halükârda, Ataullah Efendi'nin "Hocazade" (başka bir versiyonu Hocaoğlu) ismini almış olan ahvadı, bugün bir "büyük aile" olarak tanınır; bu aileye mensup olan son Budin veziri (1685) Abdurrahman Paşa ve Temeşvar veziri (1687) Hasan Paşa gibi kahramanlar, ailelerinin diğer fertleriyle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun şerefi için kendilerini feda etmişlerdir. "Hocolli" ailesinin bugün erkek mensubu kalmamıştır; ancak bir zamanlar "Debar'ın efendileri"ydiler.

rın başında hâlâ Anadolu usulü renkli sarıklar vardı. Ortada hiç kadın görmedim; tamamen örtülüydüler ve erkeklerden sıkı sıkıya ayrı tutuluyorlardı.

Burada iki gün kaldım, sonra zorlu Këlcyrë Boğazı'nı –Reka Derven– tırmanarak, Mavrovo Anovi (1100 m.) yaylasına, Temmuz başlangıcında bile kilometreler boyunca yemyeşil çimenlerle kaplı, olağanüstü güzellikte bir doğa parçasına ulaştık. Mavrovë'deki handa geceledik ve Daniş Bey Gijnoli'nin çiftliğindeki toplantılardan son havadisleri aldık. Ertesi gün Gostivar'a gittim. Kervanımla birlikte pazardan geçerek hanın önüne geldiğimde, Türk makamları beni oldukça soğuk karşıladılar. Bir polis komiseri alaycı bir gülümsemeyle, Daniş Bey'in Piriştina'daki çiftliğine gitmek için özel bir kılavuza ihtiyacım olup olmadığını sordu. Ona isyanlardan ve komplolardan anlamadığımı, dahası, bir av ve inceleme gezisinde bulunduğumu, bu gibi işlerin beni zerre kadar ilgilendirmediğini söyledim.

Kaymakam, Gjirokastër'li bir Arnavut'tu. Akşamı onunla geçirdim, ertesi gün de sabah erkenden Tetovo'ya (Kalkandelen) gitmek üzere yola koyuldum; ancak burada şehirde fazla oyalanmadım –her köşesi asker doluydu–, onun yerine Baba'sı bir Arnavut ve arkadaşım olan olağanüstü güzellikteki Bektaşi Tekkesi'ne gittim.[3] Ondan Kosova hakkında öğrendiklerim ve tavsiyeleri uyarınca seyahat programımı tekrar gözden geçir-

3 19. asırda Arnavutluk'taki Bektaşi tekkelerinin tümü sadece Türklerin değil, imparatorluk ailesinin de karşıtıydılar. Bunun şöyle bir sebebi vardır: Sultan II. Mahmut 1826 yılında Yeniçeri ocaklarını şiddet yoluyla dağıtıp bu askerî gücün taraftarlarını kanlı bir takibata uğrattığında, bu örgütlenmenin Arnavut mensupları yurtlarına kaçmış ve imparatorluk ailesinin yeminli düşmanları olmuşlardı. Tarikatın yıllardan bu yana Yeniçeri birliklerinin manevi önderliğini yapmasından ötürü de, Bektaşi tekkelerinin etrafında toplanmışlardı. Yukarıda anlatılan olaylar, 19. asırda Arnavutluk'ta Bektaşi tarikatı ile Türk makamlarının arasının son derece kötü olmasını, Bektaşiliğin devlet ve imparatorluk düşmanlığıyla özdeşleştirilmesini beraberinde getirmişti. Gerçek şudur ki, Arnavutluk'ta hiçbir Bektaşi, Sultan II. Mahmud'un ismini "Allah onu dünyaya yeniden bir domuz (veya tavşan) olarak getirsin!" bedduasını etmeden anmaz. Çünkü Bektaşiler ruh döngüsüne inanırlar. Tekkelerin ve dervişlerin Osmanlı İmparatorluğu'na olan bu düşmanca tutumları, millî Arnavut hareketinin tekkelerde ve Bektaşiler arasında daima büyük bir yakınlıkla karşılanmasını ve desteklenmesini beraberinde getirmiştir.

meme neden oldu. Öncelikle Bardovci'ye, Vezir Reşit Akif Paşa Koca Ragıp Bostanî'nin çiftlik-sarayına gidecektim. Evin ailemin dostu olan efendisi, uzun yıllardan bu yana İstanbul'da yaşıyordu; sarayda sülaleden kimse bulunmadığı için, orada dilediğimi yapabilirdim. Vardar vadisinin çıkışında ve dirseğinde yer alan Bardovci sarayı, Üsküp'ten en fazla iki saat uzaklıktaydı. Yola nasıl devam edeceğime burada karar verecektim. Türk askerî devriyelerinin hercümercine elini kolunu sallaya sallaya dalmak pek akıl kârı değildi, özellikle peşimde o göze çok batan kervanı sürüklerken. Boşu boşuna kimseye –özellikle de bana– faydası dokunmayacak zorlukları göğüslemeye mecbur kalacaktım. Bu nedenle dergâhtan birini çiftliğe göndererek kâhyaya geleceğimi bildirdim, öğleden sonra da kaleye benzer yüksek duvarlarla çevrili çiftliğe vardım. Ne Arnavutluk'un ne de Balkanlar'ın herhangi bir yerinde, 18. asır Türk-Balkan yapı sanatının, Bardovci malikânesi kadar muhteşem bir örneğine rastlamışımdır. Etrafı çok sayıda savunma kulesinin sıralandığı bir duvarla çevrili olan üç katlı saray, dört hatta beş katlı kuleleriyle iç avluda, güzel bir bahçenin ortasında bulunuyordu. Zemin kat güzel kesme taşlardan, üst katlar ahşap ve (bağdadî veya çatma tabir edilen) harçtandı. İçi ve dışı dikkate şayan motiflerle bezeliydi. Canlı renkli dış süslemeler 15. asır Floransa yapılarını, odalarla salonların –şatonun 30 odası vardı– iç süslemeleri ve oyma işlemeli ahşap kısımları Bizans-Balkan sanatını çağrıştırıyordu. Burada Debreli ustaların çalıştığı belliydi. Ne yazık ki bu ustalar kendileriyle aynı kıratta halefler yetiştirmemişlerdi.

Bardovci'de krallara layık bir şekilde karşılandık ve ağırlandık. Burada bir hafta kaldım. Öğlenleri ve akşamları 20 ila 25 kişilik bir sofra kuruluyordu. Civar köylerin o gün davet edilen "en önemli" temsilcisiyle aynı tahta sininin başında oturuyordum. Günün birinde kâhyaya benim için bu kadar zahmete girdiği için dostça bir serzenişte bulundum. "Beyim" diye karşılık verdi bana, "paşa amcanı gücendiriyorsun. O burada olsaydı senin için neler yapmazdı ki! Onun yüzünü kara çıkarmamızı mı istiyorsun?" Bunun üzerine başka bir şey söyleme-

den, öğlenleri ve akşamları servis edilen on ayrı çeşit yemeği sükûnetle kabul ettim. Bu arada isyancı Arnavutlar Üsküp civarına ulaşmışlardı. Uyanık bir ulağı Piriştinalı (Vuçetrn) Hasan Bey, Yakovalı Rıza Bey ve İsa Boletin'e göndererek, onlara Bardovci'de bulunduğumu bildirmesini istedim. Gönderdiğim ulak, iki gün sonra bu liderlerin maiyetinden 30-40 kadar adamla geri döndü; bana Üsküp'e kadar eşlik edeceklerdi. Kervanımı Avlonya'ya geri götürmesi talimatıyla kâhyama emanet ederek iki hizmetkârımla birlikte Üsküp'e doğru yola koyuldum. Burada dostum Hoca Sait Efendi'nin mütevazı evinde konakladım. Bu yaşlı, saygıdeğer din adamı Birlik Hareketi'nin büyük savaşçılarından biri, gerçek bir yurtsever ve dosttu; evinde kimi konuk ettiğini kimse tahmin dahi edemezdi.

Bu tartışılmaz başarının –Millî Arnavut Hareketi tarafından Üsküp'ün zaptı– benim üzerimde nasıl bir etki yarattığını söylemem çok zor. O zamandan bu yana yıllar geçti ve hem duygularımda hem de görüşlerimde birtakım değişiklikler oldu. Bu nedenle o zaman yaşadıklarıma dair bu kısa anlatımımın pek objektif olamayacağından endişe ediyorum: Şehir, Türk idaresi altında olduğundan farklı bir görünüme sahip değildi, aradaki tek fark, insanın adım başında şehir halkıyla beraber sakin ve ölçülü tavırlarla kol gezen silahlı Arnavut gruplarıyla karşılaşmasıydı. Çarşıdaki tüm dükkânlar açıktı, hiçbir evin kapısı kilitli değildi. Hatta kahvelerde oturan (elbette Jön Türk olmayan) Türk subayları bile vardı; vilayetin çeşitli idari makamları çalışıyor görünüyordu, en azından memurlar oradaydı; aralarında nefret edilen Sırpların ve Bulgarların da bulunduğu yabancılar, rahatsız edilmeden şehirde dolaşıyorlardı. Sadece Jön Türk kulübü "İttihat ve Terakki" Arnavutlar tarafından işgal edilmişti. Tüm resmî binaların üzerinde Osmanlı bayrağı dalgalanıyordu. Bu bir ihtilaldi –kamusal hayatın her alanında açıkça belli oluyordu, ancak hiçbir taşkınlığın, tehacümün, bağırış çağırışın, zindandan kaçan kölelerin aşırılıklarının yaşanmadığı bir ihtilaldi– hükümran bir halkın kendisine reva görülen hakaretlere karşı protestosuydu. Dünyanın hiçbir halkı, kanlı bir şekilde bastırılan iki isyandan sonra vi-

layet başkentini ele geçirmek gibi bir başarı kazandıktan sonra, askerî bir düzen ve yasal bir hiyerarşi yokken, bir zorbalığın sonuçlarından korkması gerekmezken, bir yandan cemaatinin çıkarlarını korumaya çalışırken, çoğu kez çocukça bir masumiyetle, mendiline düğümlediği belki son kuruşunu çıkartarak fırından ekmek peynir alan, "Vahşi Arnavutluk"un bu fakir köylüleri kadar parlak, medeni, insancıl davranmamıştır. Şövalye ruhlu özellikleri ve eylemleriyle Avrupa'nın kahramanlık efsanelerinin son şarkısını söylediği için o zamanlar da şimdi de bütün kalbimle bağlı olduğum bu olağanüstü halkın talihi, küçük ve büyük liderlerinden yana, –özellikle de yabancı kültürlerle temasları sonucu, vârisi oldukları meziyetleri kaybetmiş olanlar, söz konusu olduğunda– bir türlü yaver gitmedi! Arnavutluk'un orta ve üst sınıfları, birkaç istisna dışında, 19. asrın ortalarından bu yana tinsel yönden oldukça yüksek seviyedeydi, ancak ahlaki yönden bu fevkalade insanların önderliğini yapmaya layık değildi. Görünen o ki yabancı dünyalarla temas, Arnavut doğasının yaşlı ve zengin çiçekleriyle meyvelerinin olgunluk döneminde sadece çabuk solmasına değil, çürümesine de neden olmuştu.

Nitekim sırasıyla ziyaret ettiğim liderler çevresi bambaşka bir havadaydı: Burada Piriştinalı Hasan Bey[4] gibi yüksek kültürlü, yurtsever halk temsilcilerinin yanında İsa Boletin ve

4 Hasan Piriştina, Vučetrn beylerinin soyundan gelir. Ailesinin ülke tarihinde büyük bir önemi yoktur. Bölgede sayılan bir sipahi ailesiydi. Şehrin tam merkezindeki kale benzeri, muazzam bir yapı olan "Kulla"ları ilginçtir. Tanzimat'tan sonra feodal imtiyazların kaldırılması nedeniyle aile fakirleşmiştir. Hasan Bey'in babası ordunun tedarikçisi olmuştu; önce Piriştina'ya, sonra da tekrar refaha kavuştuğu Selanik'e yerleşmişti. Hasan Bey her iki yasama döneminde de Piriştina mebusu olarak Türk meclisine seçilmişti. Dürüst, eğitimli, karakterli, coşkulu bir yurtseverlikle dolu olarak ülkenin özerkliği için olağanüstü bir mücadele vermiş ve Arnavutluk'un dirilişinin ikinci ve son döneminde, Arnavutluk tarihinde şerefli bir yer edinen kişilerden biri olmuştur. Hür Arnavutluk'ta ise bakan ve esasen siyasi lider olarak hizmet vermiştir. Elez Yusufi'nin 1922'de yasal meşru devlet düzenine karşı isyanında Sırbistan'a karşı sert bir siyaset ve Arnavutluk'ta demokratik bir yönetim için mücadele etmiş, Yugoslavya'ya karşı ortak bir saldırı düzenleyebilmek için d'Annunzio'yla işbirliği yapmıştır. 1926 yılında Selanik'te öldürülmüştür. Kamuoyu onun öldürülmesinden Yugoslavya'yı, ama daha ziyade Arnavutluk'un o dönemdeki cumhurbaşkanı Ahmet Zogu'yu sorumlu tutuyordu.

Bayram Curri[5] gibi eskiden kalma, namuslu devler, Yakovalı (Kryeziu) Rıza Bey gibi atılgan, mağrur asiller, Hoca Sait Efendi gibi aklı başında, ilerici, saygıdeğer yurttaşlar vardı. Hepsi de iyi niyetli olarak heyetin siyasi ve icra çalışmalarını koordine etmeye çalışıyorlardı; fakat liderliğin örgüsü pek sağlam değildi ve düşülen her anlaşmazlıkta, suni olarak oluşturulmuş bu birliğin kişisel kıskançlıklar ve bencillikler yüzünden çatırdamaya başladığı belli oluyordu. Bu insanları birbirlerine girmekten ve kendi yollarına gitmekten alıkoyan, küçük halkın bu iş için yaptığı büyük fedakârlıklara duydukları saygıydı sadece. Üsküp'teki daha ikinci günümde kavradığım bu durum, beni üzmüştü. Ne yazık ki doğru tahmin etmiştim: Bayram

---

5 Isa Boletin ve Bayram Curri birer sonradan görme değil, *"selfmade"* [kendi kendini yaratmış/yetiştirmiş] adamlardı. Kabilelerinde ve bölgelerinde aileleri "büyük ailelerin" arasında sayılırdı. Isa, Mitrovica yakınlarındaki Boljetin köyünde bulunan güzel dağ çiftliğinde; Bayram Curri ise Djakovica'nın batısında, içinden çıktığı Krasniqi kabilesinde yaşıyordu. Her ikisi de 20. asrın Arnavut *Condottieri*'lerinin* prototipleriydi. En iyisinden halk liderleriydiler; ancak dış görünüş, davranış ve zihniyet olarak birbirlerinden biraz farklıydılar. Isa tutucu, atavist, düzenli, ciddi, az konuşan, soylu görünümlü biriydi, etkileyici bir dostluğu ve sadakat duygusu vardı. Bayram Curri ise bir halk temsilcisinin özelliklerine sahipti: Uzun boylu ve güçlü kuvvetliydi, (belki de yıllar boyunca Djakovica'da Kryeziu'ların feodal yönetimine karşı mücadele ettiğinden) sosyalist görüşlere sahipti. Aldığı her şeyi (ki almasının sınırları mütevazı da değildi) adamlarına ve halka dağıtırdı. Tümüyle eğitimsiz olmalarına rağmen, ikisi de ateşli birer Arnavut milliyetçisiydi. İkisi de hem yaşamda, hem ölürken kahramanca davrandılar. Isa, 1916 yılında Avusturya birliklerinin yaklaşması esnasında, saatler süren bir çatışma sonrasında Karadağlılar tarafından öldürüldü (Avusturyalılar onu ve on yedi yoldaşını kurtarmakta geç kaldılar).

Bayram Curri, Dragobia Dağları'ndaki sığınağında öldürüldü. Ahmet Zogu 1925 yılında Yugoslav hükümetinin ve enistesi Ceno Bey Kryeziu'nun desteğiyle Tiran'ı Ortodoks patriğinin ve yardakçılarının sosyalist hükümetinden temizlerken, Bayram Curri bu siyasi grubun yanında yer almıştı. Eski düşmanı Yakovalı (Kryeziu) Rıza Bey içişleri bakanı olur olmaz, ilk iş olarak ailesinin eski düşmanını saf dışı bırakmaya girişti. Bunu bilen ve Djakovica civarındaki taraftarları nedeniyle Bayram Curri'den korkan Yugoslav makamları, soylu bir jest ile onu kurtarmaya çalıştılar. Ajanlarından birini (Albay Jurović) Bayram Curri'ye göndererek Yugoslavya üzerinden yurdışına kaçmak istediği takdirde ona serbest geçiş hakkı tanıyacaklarını bildirdiler. Bayram Curri bu cömert teklife teşekkür etti, ancak verdiği karşılık şuydu: "Ben sizin düşmanınızdım ve hâlâ da öyleyim! Köleleştirilmiş Kosova beni ya tabutta görür ya da zafer kazanmış olarak! Başka türlü asla!"

(*) 14.-15. yüzyıllarda İtalya'da paralı asker birlikleri komutanı – e.n.

Daklani'nin (ardında Yakovalı Rıza Bey'in bulunduğu) düşüncesiz ilerleyişi, Türklerin haklı olarak bu hareketin yarattığı tehlikeyi pek de ciddiye almamaları gerektiğini ispat ediyordu. Bu çocuk oyunu iyice aptalca bir hal aldığında İbrahim Paşa aracılığıyla verdikleri "dur!" komutuyla işi bitirmeleri de bunun ifadesidir. Bu millî hareketin de siyasi olgunluk eksikliği yüzünden başarısızlığa uğradığını düşünüyorum. Arnavut halkı, Balkanlar'ın diğer halklarıyla kıyaslandığında neredeyse 30 yıl gecikmişti. Yine de, kısa bir süre sonra Balkan Savaşı patlak vermeseydi, bu hareket başarılı olabilirdi. Ancak ben tam da Arnavutlara verilen tavizlerin (muğlak da olsalar), savaşın çıkışını hızlandırdığı görüşündeyim.

Sırplar, Yunanlılar, Romenler ve Bulgarlar özerkliği, sonra da bağımsızlığı yabancı devletlerin doğrudan müdahalesiyle elde ederlerken, küçük Arnavut halkı bunlara sadece kendi gayret ve fedakârlığıyla ulaştı – bunun dışavurumu hayli karmaşık ve fasılalarla olsa da. Sadece Avusturya-Macaristan'ın, ardından da İtalya'nın, Arnavutlara son anda çok değerli desteklerini sunduğunu belirtmek gerekir.

Üsküp'te temmuz sonlarına doğru Hoca Sait Efendi aracılığıyla babamdan Avlonya'ya geri dönmemi ve kendisini orada beklememi bildiren bir telgraf aldım. Böylece trenle hızlı bir şekilde Niš - Kruševac - Višegrad - Sarajevo - Mostar üzerinden Dubrovnik'e, oradan da Lloyd buharlısıyla 30 Temmuz 1912 günü varacağım Avlonya'ya gittim. Babam henüz gelmemişti.

Nafile Diplomatik Misyon
(Ağustos ve Eylül 1912)

Babamı asla o zaman olduğu kadar endişeli ve moralsiz görmemiştim. Avlonya'nın (dost ve düşman) ileri gelenlerini çağırtıp, onlara devletin ve Arnavutluk'un siyasi durumu açıkladı. Mucizevî bir kehaneti andırır bir kesinlikle, artık kurtuluşun mümkün olamayacağını söyledi. "Altı ay sonra beş asırlık Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'da çökecek. Artık hiçbir şey onun yok oluşunun önüne geçemez. Ne Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa tarafından vaat edilen –çok muğlak– reformlar ne de Arnavutluk için iyi niyetli tasarlanıp uygulanan bir özerklik. Balkan devletleri Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, ortak bir askerî müdahale ile birincisi Arnavutluk'un sınırlarının belirlenmesini ve özerkliğini engellemeye,[1]

---

1 Bkz. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı: *Diplomatische Aktenstücke* (Diplomatik Belge Nüshaları), – Balkan olaylarıyla ilgili olanlar – 13 Ağustos 1912'den 6 Kasım 1913'e kadar. Viyana 1914:

a) Sayfa 1, Nr. 1. Graf Berchtold'dan Berlin, Londra, Paris, Roma ve St. Petersburg Avusturya büyükelçilerine – 13 Ağustos 1912 sirkülasyon notası.

b) Sayfa 6/7, Nr. 9. Graf Berchtold'dan Berlin, Londra, Paris, Roma ve St. Petersburg Avusturya büyükelçilerine – 29 Ağustos 1912 sirkülasyon notası.

c) Sayfa 15, Nr. 22. Herr von Szilassy'den Graf Berchtold'a – St. Petersburg'dan telgraf – 25 Eylül 1912.

d) Sayfa 36/37, Nr. 60. Graf Berchtold'dan Berlin'de Graf Szögeny'ye – 30 Ekim 1912.

ikincisi Türkiye'nin mirası üzerinde kendi haklarını talep etme kararı aldılar. Bu ganimeti kendi aralarında nasıl paylaşırlar, bilemiyorum. Ancak kesin olan bir şey var, o da Arnavutluk'un şüpheye meydan bırakmayacak şekilde bu ganimetin bir parçası olduğu. Jön Türklerin sözünü ettiği Türk askerî kuvveti, sadece kâğıt üzerinde mevcut. Bir ay sonra Türk orduları yok edilecek ve biz de savunmasız bir halde düşmanlarımızın eline düşeceğiz. Kimseyi şimdi ya da sonra devlete isyan etmeye çağırmıyorum, fakat herkesi biz Arnavutlar kendimizi bu batan gemiden nasıl kurtarırız diye düşünmeye davet ediyorum."

Bu konuda İstanbul'da da pek çok Arnavutla konuşmuştu. Hükümet üyelerine ve Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'ya endişelerini aktarmıştı. Bu insanların pek azı onu ciddiyetle dinlemiş, en iyileri ona "karamsar" olduğunu söylemiş ve haline acımış, birçoğu onu dar görüşlü bir bozguncu olmakla eleştirmiş, büyük kısmı da ihanet, sadakatsizlik, kışkırtıcılık ve benzeri suçlamalar getirmişti! Zavallı babam! Hayatı boyunca yurttaşlarıyla bir hayal kırıklığından diğerine yuvarlanıp durmuştu![2] O ne bir peygamber ne de bir kâhindi; sadece çağından ve çağdaşlarından en az 20 yıl ileri düşünebilen, onlardan çok ama çok daha üst seviyede olduğu için dinleyicilerine "yabancı" ve "tuhaf" gelen, gayretli bir adamdı. Daha 1910 yılında bir dostumuz (bir Yunan subayı) bize Bulgaristan ve Sırbistan'ın askerî örgütlenmelerine dair gizli bir rapor göndermiş, babam da bu raporu Türk makamlarının bilgisine sunmuştu. Yunanlılar o dönemde, elbette Türklerin kendileriyle Girit konusunda özel bir anlaşma yapmaları koşuluyla, henüz Bulgarlar ve Sırplarla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçmeye karar vermemişti.[3] Sadece bu rapor bile bu iki

2 Babam talih ve talihsizlik arasındaki bu gidiş gelişlerini, daha önceden sözünü ettiğim anılarında, ustaca bir mizah ile tasvir etmiştir: Avlonyalı Sürcyya Bey: *Hâtırat ve terâcim-i ahvâl* (Türkçe elyazması).

3 Yunanlılar 1912 yazının başına kadar Balkan koalisyonuna katılma konusunda kararsız kalmışlardı. Slav Balkan halklarıyla kurulacak yapay bir ittifak onlara ters geldiği için, Türklerden Girit konusundaki mantıklı taleplerine anlayışla yaklaşmalarını bekliyorlardı. Jön Türkler Yunanlıların bu ruh halini ga-

Balkan ülkesinin, Karadağlı yardımcılarıyla birlikte, askerî olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndan güçlü olduğunu kanıtlıyordu. Buna ilave olarak, Türk subay camiası, dört senelik siyasi karmaşa ve mektepli-alaylı ayırımı nedeniyle, kendi içindeki dayanışmayı kaybetmiş durumdaydı. Osmanlı ordusunun donanım ve ikmali eskiden beri pek yetersiz idi. Bunun için bir örnek yeterli olacaktır: 1911 yılında, savaşın arifesinde, Avlonya'nın küçük askerî deposunun mevcudu, bir redif taburunun teçhiz edilmesi için halktan toplanmış olan birkaç yüz martini ve fitilli tüfek ile bir adet tahta eğerden ibaretti! Bu, 1000 askerin acil durum donanımıydı. Acil durum çoktan ortaya çıkmıştı bile; çünkü Trablus'ta Türk-İtalyan Savaşı olanca hızıyla sürüyordu. Ancak düşman bir ülkenin sahillerinden sadece beş saat uzaklıkta bulunan Avlonya'da teçhizat buysa, ülkenin başka yerlerinde durum neden daha iyi olsundu ki? Bu ve benzeri çıkarsamalar, babamın Türk ordusunun yenilmezliğine dair Jön Türk rüyalarına olan inancını yitirmesine neden olmuştu.

Halkın kendisi ve ileri gelenleri, Türklere karşı küçük, eğlenceli bir ihtilal sahnelemeye her zaman hazırdılar, ancak iş Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmaya, yani kendi ayakları üzerinde durup yürümeye geldiğinde, hiçbir Arnavut kendisini buna hazır ve istekli hissetmiyordu. Öte yandan hiç kimse bir Balkan Savaşı çıkacağına, yıllar boyunca birbirlerini parçalamış olan Balkan halklarının birleşeceğine ve Türklerin yenileceğine inanmıyordu. Arnavutların bu yenilgiyi engellemek için harekete geçmeye de niyetleri yoktu – uğradıkları haksızlıklar nedeniyle hâlâ Türklere çok kızıyorlardı. Küçük bir meydan okumayla Türklere "küs" olduklarını göstermek istiyor da çekiniyorlardı, fakat Türkiye'nin "cenaze aşıyla" *(drekë)* ilgili hazırlıklara katılmaktan ürküyorlardı. Babam Berat'tan, Gjirokastër ve Elbasan'dan da insanlar çağırdı, mektuplar yazdı, haberciler

---

yet iyi biliyorlardı (Avlonyalı Süreyya Bey'in Yunan başbakanı Venizelos ile Neo Phaleron'da yaptığı görüşmeden sonraki misyonu), ancak fazlasıyla uzun süre spekülasyon yaptılar, Yunanlıların sabrını fazlasıyla zorladılar ve yanılgıya düştüler.

gönderdi. Elindeki tüm imkânları kullanarak, beklenen olaylar esnasında Arnavutların tutum ve davranışlarını belirlemek üzere Avlonya'da büyük bir Arnavut meclisi toplamaya çalıştı.

Ancak rakiplerimiz bir yana dursun, doğrudan taraftarlarımız bile böyle bir meclisin gerekliliğine pek ikna olmuş gibi görünmüyorlardı. Talih ve başarı yıllar boyunca bir insanın yanında olursa, onun pek çok rakibi olur. Avlonya'daki bu çok özel rakipler, İsmail Kemal Bey'in (o ne de olsa Avlonya ailesinin büyüğüydü) düşüncelerini dinlemeden bir karar verilemeyeceğini söylüyorlardı. 1911 sonlarına doğru içlerinden birkaçı bu eski siyasetçiyi Korfu Adası'nda ziyaret ettiler; ancak ülkede bir meclis toplanmasının zorunluluğundan tek kelimeyle bile bahsetmediler! Küçük, kıskanç insanlar! Onca başarılar kazanmış Süreyya Bey'e –bu teşebbüsün iyi veya kötü, faydalı veya faydasız olmasına bakmadan–, bir kez daha Arnavutluk'ta "birinci keman" rolü oynama imkânı tanımak istemiyorlardı. Zaten –diye geçiriyorlardı akıllarından– söylediklerinin hepsi gerçek ve doğru olsa bile, sonuç olarak ortada korkacak ne vardı ki? Avrupa'nın, "yedi kral"ı *(shtat Kralet)*, daha düne kadar sopayla güdülerek bir araya getirilen "Slav ve Yunan köylülerinin" Arnavutluk'un efendisi olmalarına izin vermezlerdi ya! Arnavutluk ve kahraman halkı dünya için o kadar önemliydi ya! Babamın konuştuğu insanların bir kısmı bu ve benzeri bahaneler öne sürüyorlardı, daha kurnaz olan başkaları ise Türk ve Jön Türk makamlarına Süreyya Bey'i düşman devletlerin emrinde olan ve imparatorluğun varlığını tehdit eden bir adam olarak ihbar ediyorlardı. Böyle bir eylem için vaktin çok erken olduğu aşikârdı. Bu insanlar, sınırlı anlayış kapasiteleriyle, olanları henüz kavrayamıyorlardı. Ancak yine de "birşeyler" yaptıkları izlenimini uyandırmak için, Süreyya Bey'in planına dair ne düşündüklerini ve öngörülerinin doğru çıkması durumunda Arnavutluk için ne yapmayı planladıklarını öğrenmek için beni "yedi krala" göndermeye karar verdiler. Biz Avlonyalılara göre ise "yedi kral"ın varlığı içlerinden birinde yoğunlaşıyordu.

"Kralımın" ne diyeceğini anlamak için 23 Eylül 1912 tarihinde Viyana'ya doğru yola çıktım. Esasen böyle bir tetkikat

artık tümüyle gereksizdi. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'nın 13 Ağustos'ta (Osmanlı hükümeti de dahil olmak üzere) birçok hükümete, Avusturya'nın Makedonya özerkliğine ilişkin projesini içeren bir nota göndermiş olduğunu biliyorduk; bu projenin kabulü, doğal olarak beraberinde Arnavutluk'un konumunun, sınırlarının ve idaresinin de konuşulmasını gerektirecekti. Avusturya-Macaristan'ın bu diplomatik adımı ne yazık ki çok geç atılmıştı. Kimse tarafından ciddiye alınmadığı gibi, artık Avrupa'da hüküm süren siyasi şartlar altında savaşı engellemeye katkıda bulunamazdı.

Geminin birkaç saat kaldığı Durrës'te, gelecekte nasıl bir tutum izleneceğine dair benimle görüşmek üzere (başta Toptanî Abdi Bey olmak üzere) Tiran ileri gelenleri tarafından Durrës'e gönderilen Mustafa Merlika-Kruja yanıma geldi. Zeki, eğitimli bir yurtsever olan bu adamda da, Arnavutlardaki siyasi olgunluk eksikliğinin neden olduğu yıkkınlığı hissettim. Shën-Gjin (S. Giovanni di Medua) ile Bar (Antivari) arasında savaşın ilk izlerini gördüm. 24 Eylül akşamı sahile çok yakın seyrederek kuzeye doğru yol aldık. Karadaki tüm ışıklar flulaştırılmıştı, sadece birkaç kısa menzilli projektör solgun ışık huzmeleriyle denizi tarıyordu. Bar'da tüm Karadağlılar savaş ve zafer psikozuna girmişlerdi; tabancalarının kabzaları kemerlerinden normalin birkaç santim üstüne çıkıyordu, şehrin Arnavut sakinleri ise endişeli ve güvensiz, başları öne eğik dolaşıyorlardı. 25 Eylül günü Kral Nikita bir kez daha o şiârı ilan etti: *"Alea jacta est"* [zarlar atıldı – ç.n.].

Viyana'da, önemli önemsiz farklı insanların tuhaf görüşleri olduğunu fark ettim. Pek çoğu savaşın diplomatik adımlarla engellenebileceğini düşünüyordu. Bir kısmı ise savaşa seviniyordu bile; çünkü Türklerin en azından Sırpların ve Karadağlıların megalomanilerini cezalandıracaklarına kesin olarak inanıyorlardı. Bunun tam aksinin daha mümkün göründüğüne, Türklerin yıkıcı bir mağlubiyete uğrayabileceğine dair endişelerimi dile getirdiğimde, bana anlayışla gülümsediler. Yüksek bir diplomatla yaptığım bir görüşme esnasında, yanımda oturan, Savaş Bakanlığı'nda görevli bir kurmay yüzbaşının kızgın

bir şekilde söylendiğini duydum: "Bu Arnavutlar ne tuhaf insanlar! Tüfeklerini ellerinden aldılar diye Türklere kızdıkları için, o sefil Balkan devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlup etmesini istiyorlar!" Bu kadar haksız bir suçlama, taraflı, kör bir tutum karşısında dehşete kapılmıştım! Yine de tüm kapılar karşımda ardına kadar açılıyordu; başta benimle aynı görüşleri paylaşan seksiyon şefi Dr. Rappaport, sonra bakan Graf Berchtold, genelkurmay başkanı Graf Conrad von Hötzendorf ve başla şefler tarafından dostça kabul edildim. Graf Berchtold ve birkaç Arnavutluk uzmanıyla beraberken, bakanın makam odasında asılı büyük Balkan haritasına doğru yürüyerek, gençliğin verdiği bir ikna arzusu dürtüsüyle parmağımı Kumanovo üzerine koyup ümitsiz bir şekilde bağırdığımı gayet iyi hatırlıyorum: "İşte, işte burada o sefil Sırplar Türk ordusunu yok edecekler, biz de Kosova'yı tüm zamanlar için kaybetmiş olacağız!" Bu bir önsezi miydi, yoksa bir öngörü mü? Kumanovo Ovası'nın muhtemel bir Bulgar-Sırp-Türk savaşında çok önemli bir konuma sahip olacağını, yüksek rütbeli subaylardan (Şark ordusu kurmay başkanı Hadi Paşa Farukî'den ve Vardar ordusu komutanı Zeki Paşa'dan) belki yüz kez işitmiştim. Türk genelkurmayı, Sırpların ve yardımcı Bulgar kuvvetlerinin ileri yürüyüşünü burada durdurmak istiyordu. Ne yazık ki haklı çıkacaktım! Etrafımı çeviren önemli beyler, bir miktar şaşkınlıkla bana baktılar. Kibar ve cömert, yaşlı Avusturya'nın temsilcileri, bu inatçı, "yarı vahşi", beri yandan sadık bir dost olan Arnavut'a, medeni bir insandan beklenmeyecek davranışlarından ötürü hoşgörülü davranmak gerektiğini düşünmüşlerdir sanırım.

Peki ne öğrenmiş, ne elde etmiştim? Zaten bildiğimden pek az fazlasını. Birincisi, Türk birliklerinin askerî faaliyetlerine karışılmayacak, aksine mümkün mertebe desteklenecekti. Ancak gerçekten de bir çöküş söz konusu olduğu takdirde, mümkün olduğu kadar çabuk bir şekilde ve herhangi bir yerde, Arnavutluk'un bağımsızlığını ve tarafsızlığını ilan edilecek bir halk meclisi toplanmalıydı. Üçüncüsü, Türklerin zafer kazanması durumunda Avusturya-Macaristan, Arnavutluk için özerklik

düşüncesini destekleyecek, bir mağlubiyet durumunda da hür, bağımsız bir Arnavutluk'u tanıyacak ve savunacaktı.[4]

Halkın henüz olgunlaşmamış olması, orta sınıfın nefret dolu kıskançlığı, üst sınıfın birkaç mensubunun dar kafalı oportünizmi, çok geniş sonuçlar doğurabilecek önemli genel kararlar alınmasını maalesef geciktirmiştir. Eğer babam ve ben zamanında ve başarıyla bir "halk meclisini veya halk temsilciliğini" bir araya getirmeyi ve yukarıda sözünü ettiğim programı takip edip gerçekleştirmeyi başarabilseydik, Arnavutluk'ta olaylar çok farklı ve etkili bir şekilde gelişecekti. Ne yazık ki daha sonra İsmail Kemal Bey'in olayların baskısı altında ve büyük bir telaşla yapmak zorunda kaldıklarını, sükûnet içinde gerçekleştirmeye muvaffak olamadık.

Avlonya'ya döndüğümde, babamın bu arada Işkodra'ya gitmiş olduğunu büyük bir hayal kırıklığıyla öğrendim. Planını uygulamakta karşılaştığı zorluklardan usanmış vaziyette, Işkodra'ya gitmek üzere 30 Eylül'de kendisini Shën-Gjin'e götürecek olan bir Lloyd buharlısına binmişti. Türk komutanı Hasan Rıza Paşa ve komutan yardımcısı Toptanî Esat Paşa'yı, Türklerin mağlup olması durumunda Arnavut bayrağını (Türk bayrağının yanında) göndere çekmeye, Arnavutluk'un bağımsızlığını ve tarafsızlığını ilana ikna etmeye çalışacaktı. Hasan Rıza Paşa (bir Türk) bu öneriyi sevinçle kabul ederken, Esat Paşa (bir Arnavut) düşmanca olmasa bile, çekimserlikle yaklaştı. Görünen o ki, daha önce, ancak her halükârda kuşatma esnasında ve bilhassa Türkiye-Bulgaristan arasındaki ateşkesten (3 Aralık 1912) sonra, Karadağlılar, eski Işkodra başkonsolosları (Alex von Martinovič) aracılığıyla, 19-20 Nisan gecesinde, yani en son anda, şehri teslim etmesi için Esat Paşa'yla bağlantı kurmuşlardı. Babamla yakın dost olan Esat'ın, 1917 yılında Lozan'da, vaktiyle Trieste'de güvenilir bir adamına yarım milyon altın Frank'ın teslim edilmiş olduğunu babama itiraf etmesi de, paşanın Işkodra'nın daha fazla savunulamayacağı yönündeki görüşünün güçlenmesine katkıda bulun-

4 Bu ve müteakip olaylar için bkz. Godin, M. Amalie Freiin v.: *Aus dem neuen Albanien* (Yeni Arnavutluk'tan), Viyana 1916. Ayrıca bkz. S. 297 dipnot 1.

muş olmalıdır. Benim şahsi görüşüm ise Esat'ın o sırada ileride ne yapacağına henüz karar verememiş olduğudur. Onu, böylesine karmaşık bir planı gizleyemeyeceğini bilecek kadar iyi tanıyordum. Tüm uyanıklığına ve baş eğmez enerjisine rağmen, babamın önerisinin doğuracağı sonuçları kavrayamayacak kadar bilgisiz biriydi. Sadece kendisi bağlamamak ve kararlarını anın ihtiyaçlarına göre belirlemek istiyordu.

5 Ekim günü babam İşkodra'nın tümüyle kuşatılmasından hemen önce şehri terk etmeye ve kendisini Kotor'a götürmek üzere bekleyen bir Avusturya torpidosuna binmek üzere Shën-Gjin'e gitmeye muvaffak oldu. Birkaç gün sonra da Viyana'daydı. Bir kez daha planı başarısızlığa uğramıştı.

Bu başarısızlık canımı çok sıkmıştı; bu yüzden Arnavutluk'un akıbetinde ne büyük düzensizliklere ve hayal kırıklıklarına yol açabileceğini tahmin edebiliyordum. Ancak artık bir şeyi değiştirmek mümkün değildi. Bir halkın özellikleri bugünden yarına değiştirilemez. Arnavutlar, manevi ve fiziksel disiplin ve düzene tahammül edemezler. Ülkenin güya "entelijensiyası" için, hazırlık yapmak ve program, o devirde tümüyle anlaşılmaz kavramlardı (elbette bir intikam eylemi söz konusu değilse); gem vurulmaya direnen bir tay gibi tüm kaidelere karşı çıkıyor, arzularının kısıtlanmasına katlanmaktansa, uçurumdan atlamayı tercih ediyorlardı. Bu nedenle mevcut durumda bir planın manevi disiplininin sıkıntılarından ve çerçevesi önceden belirlenmiş bir eylemin kısıtlamalarından kurtuldukları için herkes çok memnundu, artık bütün işleri Türkleri veya Balkan devletlerini zafere taşıyacak savaş ve çatışma planları tasarlayarak eğlenmekten ibaretti. Bu tür strateji uzmanlarının ve büyük siyasetçilerin yüzlercesi, "Fransa'nın *(Frënca)* ve İngiltere'nin *(Inglizi)* harikulade Arnavutluk ve kahraman halkı hakkında" ne düşündüklerini, ne söylediklerini öğrenmek üzere her gün yanıma geliyordu. Rusya'nın adını bile duymak istemiyorlardı: O bizim düşmanlarımızın dostuydu, dolayısıyla bizim de düşmanımızdı. Canım eğlenmek istediğinde bu saçmalıklara cevap verip onlara masallar anlatıyordum; ancak açığa düşmemek için dikkatli olmalı, cevapla-

rımın dozunu iyi ayarlamalıydım, çünkü yanlışlıkla kendimle çelişebilir ve tuzağa düşebilirdim. O zamanların Arnavutluk'unun en akıllı, en kültürlü ve en sempatik "efendilerinden" biri olan, Miriditlerin Kaptan'ı General Prenk Bib Doda Paşa'nın etrafı, günün birinde Orosh'taki kabul odasında, ister istemez sohbet etmek zorunda kaldığı bu tür bir yığın çaylakla çevrilmişti. Sonradan bana o gün gerçekten de evvelce ifade ettiği fikirleriyle çelişkiye düştüğünü anlatmıştı – yanlışlıkla veya şaka yollu. Dinleyicileri onun bu hatasını hemen yakalamışlardı. "Paşa! Bizi işletiyorsun! Bize bir onu, bir bunu anlatıyorsun! Yoksa niyetin sonunda bizi satmak mı?" Prenk Paşa doğuştan şakacı biriydi. "Evet, sizi gidi şeytanın çocukları!" diye karşılık verdi onlara gülerek. "Satmak istiyorum, ama sizi kim alır ki?" Gerçekten de onlar çoğu zaman birer çocuktu. Üstelik başa çıkması zor, şımartılmış birer çocuk!

Savaş Olayları
(Ekim ve Kasım 1912)

Bu şartların ve her gün telgraf dairesinden edindiğimiz (Avlonya ile Otranto arasında kablo) savaş olaylarının baskısı altında, Yanya başkomutanı ve vali yardımcısı Esat Paşa ve kardeşi genelkurmay başkanı Vehib Paşa Halasti'den[1] aldığım hiç beklenmedik bir öneri, çok işime geldi. Esat Paşa beni telgraf dairesine çağırtıp, iki Yunan taburunun (Giritli gönüllüler) isyan etmiş olan Himarë'ye çıkması nedeniyle, "Harp idaresi başkomutanlığının" beni yedek binbaşı rütbesiyle, toplanacak muhafız kıtasının komutanlığına atadığını bildirdi. Ailemin geleneğini ve daima imparatorluğa gösterdiği sadakati, bu tayinin ülkenin savunması için hayırlı olacağına dair bir güvence saydığını da ilâve etti. Bana duyduğu bu güvenden pişman olmak istemediğini söylüyordu. Bana destek olması için bir yüzbaşı komutasında 500 Arnavut jandarmasını (Kosova'dan) Avlonya'ya gönderdi. Avlonya ve civarının ileri gelenleri, bu teklifi kabul etmem için beni sıkıştırıyorlardı. Bunu iyi bilirlerdi! Eskiden beri büyük bir tutkuyla yaptıkları bir spordu

1 Her iki kardeş de generaldi ve savaş esnasında Yanya'da görev yapıyorlardı. Başarılı ordu komutanları, basiretli idareciler ve iyi yurtseverler olarak isim yapmışlardı. Kendileri Arnavut'tu. Aileleri 1807 yılında Tepedelen'den Yanya'ya göç etmiş ve oraya yerleşmişti. Burada "Halasti" lâkabını almışlardı.

bu. Ben ise –Avrupaî kafamla– bir kez daha organizasyona girişmiştim: laşe ve cephane merkezleri oluşturmak, astları tespit etmek, üst kadrosunu oluşturmak vs. Hatta evimde yaralıların bakımının yapılacağı bir hastane bile tesis etmek istiyordum. "Bu şimdiye dek duyulmadık bir rezalet!" diyorlardı bana, "eskiden kalma halk geleneklerine karşı ağır bir saygısızlık!" Nasıl böylesine katı kalpli olup da adamlarımın yaralanması veya ölümü için" hazırlık yapabiliyordum?"

Susmak zorundaydım, çünkü zincirlerinden boşanmış coşku dalgaları beni de sürüklüyordu! "Ordumu" nerede seferber edeceğimi bilmiyordum. Ertesi sabah yanımda "ev kuvvetleri"mden 23 Bravi, savaşçı kâhyam Shero Ago Agaj ve Avlonya eşrafından birkaç kişi olduğu halde, Duro Aga Shaska'nın Treblovë'deki evine gitmek üzere yola koyuldum. Seferberliğin ilk izleri yolda görülmeye başlanmıştı bile! Myzeqë veya Topalı'dan gelen iki ilâ on ya da yirmi kişilik silahlı köylü gruplarıyla karşılaşıyorduk; hepsi de Shushicë vadisine çıkıyordu. Bu arada akşam olmuştu. Shaska'nın evine ulaşmıştık. 100 kadar savaşçı, evin etrafında yaktıkları kamp ateşlerinin başına oturmuşlardı bile. Dağdan dağa, mezradan mezraya, köyden köye, Arnavutların "ses telefonu"nun harıl harıl çalıştığı duyuluyordu: Bir adam çok uzaklardan görülebilen bir tepenin üstünde yanan ateşin yanında ayağa dikiliyor ve gecenin içine doğru bağırıyordu. Bu ilk "telefon araması" idi; birkaç dakika sonra ilerdeki dağın üzerinde bir ateş yanmaya başlıyor ve bir ses aynı uzun, hüzünlü tonla karşılık veriyordu. Bağıranın sesi gece karanlığında ürkütücüydü; yanan ateşin etrafındaki gölgesiyse bir hayalet gibi kıpırdanıyordu. Ne söylediklerini anlamıyordum. Ancak önemli olan şu ki kendi aralarında mükemmel bir şekilde anlaşıyor olmalıydılar, çünkü birkaç dakika içinde ilk ateş sönüyor, ikincisiyse yeni bir bağlantı kurmak üzere yanmaya devam ediyordu. Bu zincir kilometreler boyunca ülke içinde uzanıp gidiyor ve –buna kendim şahit oldum– birkaç saat içinde 100 kilometrelik bir mesafeyi katedebiliyordu.

Ertesi sabah at sırtında Smokthinë'ye doğru yola devam ettim. Bana bir tek evin efendisinin en büyük oğlu refakat edi-

yordu. Her yerde, konaklanılan yerleşimin besleyip barındırabileceğinden fazla adamın toplanmamasına büyük özen gösteriliyordu. Shushi vadisinin güney kesiminin ve Kurvelesh'in ileri gelenleri, Smokthinë'de beni Agaj'ın evinde bekliyorlardı. Savaşçıları başka yolları kullanarak Kuç köyüne ve Himarë bölgesini Shushicë'nin üst vadisinden ayıran "Krallar Geçidi"ne (Qafa Mbrete) ulaşırken, bize sadece onlar refakat etti. Üçüncü günde Smokthinë ile Vranisht arasındaki yolu katettik; farklı merkezleri ziyaret etmek istediğimizden, yolu uzatıyorduk. Saatler boyunca seyrek bir meşe ormanının içinde at sürdük. Tepelerin yüksek yerlerinden, yapraklarını dökmüş ormanın içinde, çok sayıda insanın ayrı ayrı kollar halinde Shushicë'nin üst vadisine çıktığını gördük. Vranisht'te Kapo'nun evine yerleştim. Evin efendisi en sadık adamlarımdan biriydi – onun benim "başımın üstüne!" yemin ettiğini söylemişlerdi. Neden her şüpheli meselede onay için benim başımın kullanıldığını bilmiyorum, her halükârda –bana söylendiğine göre– bu büyük bir sadakat belirtisiydi. Ben de bu arkadaşımı gerçekten seviyordum! Tüm yaşamı boyunca dost ve düşmana karşı ailesinin şerefini yüksek tutmuş, delidolu bir savaşçıydı. Görünüşü, davranışları ve düşünceleri hem babasından hem de Tanzimat dönemindeki kahramanca çatışmalarda, halk kahramanı Zeynel Gjonlek'nın liderliğinde, yatağanının bir tek darbesiyle düşmanının kellesini uçuran büyükbabasından farklı değildi. Evin efendisi, bu işte kullanılmış olduğunu iddia ettiği eski yatağanı hâlâ gururla omzunda taşıyordu. Modern fikirleri ne duymak ne de öğrenmek istiyordu. "Bunlar soysuzlaşmış insanların eğlencesi" diyordu ihtiyar Kapo.[2]

Ertesi sabah, gün doğumundan önce, evimizin yakınlarında üç yıl önce öldürülmüş olan oğlunun ardından ağıt yakan bir kadının sesiyle uyandım. Bu ağıt (*kuje*), tüm hayatım boyunca

2 Kaderin cilvesi gerçekten de hiç belli olmaz! Hüsnü Kapo ismindeki bu adamın tek oğlu, bugün komünist Arnavutluk'un en önemli adamlarından biridir. Sadece modern görüşleri olmakla kalmayıp, bunları gerçekleştirmek için öylesine pratik bir zekâya sahiptir ki, iki kuşakta bir aşırılıktan diğerine yapılan bu sıçramanın, Arnavutların doğuştan sahip oldukları o içsel çelişkilerin bir tezahürü olup olmadığı sorusu geliyor insanın aklına.

çok iyi hatırlayacağım izlenimlerden biridir. Melodi son derece hüzünlü, ancak çekilen acının en canlı ifadesiyle doluydu, tekdüzeydi, fakat yine de insanın içine işliyor, bazen de tizleşiyordu. Sabahın ölüm sessizliğinde uyandım, bu keder ifadesi karşısında şaşırarak ve duygulanarak, yarım saat kadar sonra susana kadar kadına saygıyla kulak vermek üzere, hayli rahatsız yer yatağımda doğruldum. Bu ağıt yıllar boyunca her sabah tekrarlanacak, kadın her sabah "kahramanı", "aslan oğlu", "gençliğin incisi" ve "düşmanların kâbusu" için ağıtına yeni dizeler ekleyecekti.

Kuç, Shushicë vadisinde, tarihsel olarak halk kahramanı Zeynel Gjonleka'nın[3] doğum yeri olması, ekonomik olarak da

3 Zeynel Gjonleka, Güney Arnavutluk'un en tanınan ve sevilen halk kahramanıdır. 1806 yılında Gjon Leka'nın oğlu ve bir Hıristiyan olarak Kuç'ta dünyaya gelmişti. Gençliğinde, Avlonya ailesinin seymeniydi. Avlonyalı İsmail Bey'in (ilk Arnavutluk devlet başkanının büyükbabası) 1829 yılında Sultan tarafından Avlonya, Delvina ve Yanya sancaklarının valiliğine getirildiği yalanıyla tuzağa düşürülüp, Yanya'da kalenin iki giriş kapısı arasındaki avluda alçakça öldürülmesi esnasında, beyin 600 kişiden oluştuğu için kalenin dışında beklemesi gereken maiyetinin içinde Zeynel de bulunuyordu. Zeynel yoldaşlarıyla beraber Avlonya'ya geri döndü ve İsmail Bey'in dul kalan eşine (Avlonya ailesinden Nasip Hanım) ölüm haberini verdiler. Enişteşi Bekir Bey ise bu arada Mısır'a kaçmıştı. Böylece Nasip Hanım aileyi temsil eden tek kişi olarak kalmıştı; iki oğlu, bir yeğeni ve bir kuzini henüz çocuktu, Bekir Bey'in eşi olan kız kardeşi Şehzade Hanım ölmüştü. Nasip Hanım haberi vakur ve sakin bir tavırla dinledi, sonra da adamlara şöyle dedi: "Tamam, anladım. Beyi Yanya'da bıraktınız, utancını buraya getirdiniz!" Bu itham ailenin yakın adamlarını o denli utandırdı ki, Zeynel, yanında iki yoldaşı olduğu halde, İsmail Bey'in intikamını almak üzere doğruca Yanya yoluna koyuldu. Yanya'da Reşit Paşa'nın (Darbehor) komutasındaki ordugâha gitti. Arnavutlar buraya kontrol edilmeden girip çıkabiliyorlardı. Seraskerin çadırının önünde, Zeynel'i zorluk çıkartmadan içeri bırakan Korçë'li bir Arnavut nöbet tutuyordu. Çadırın bölmelerinden birindeki divanın üzerinde, 'ağır' bir adam oturuyordu. "Serasker sen misin?" diye sordu ona Gjonleka. "Sana bir mektup getirdim." "Evet, benim!" diye karşılık verdi adam. "Buyur, sana İsmail Bey'den selam getirdim!" dedi Zeynel, adamı iki mermiyle yere serdi, sonra yatağanıyla çadır duvarını keserek, kendisini bekleyen yoldaşlarının yanına çıktı. Olayı takip eden karmaşa içinde, diğerleriyle birlikte onlar da bağırmaya başladılar: "Katil şuradan çıktı, yakalayın, öldürün!" Sonra da kimsenin kendilerini tanımasına ve görmesine fırsat bırakmadan Avlonya'ya geri döndüler. Ancak Zeynel seraskeri değil, kâtibini öldürmüştü. Zeynel Gjonleka –Arnavut anlayışına göre– bu kahramanlığı hem sadakatini ispatlamak hem de ailenin şerefini korumak için yapmıştı. Avlonya ailesi ona ve ahvadına bir "şeref maaşı" bağlamış, ben de bu maaşın sonuncusunu

köyün alt tarafında, ormanlar ve yemyeşil otlaklarla kaplı verimli bir düzlüğe sahip olması nedeniyle önemli bir merkezdir. Ancak Kuç "yerleşiminin" nerede bulunduğunu bilmiyorum. Gjonleka'nın köyün tam ortasında bulunduğu söylenen evinde bir ay kaldım, fakat burada bir köyün varlığına dair bir işaret görmedim. Bizim "modern" görünmeye çalışan genç Arnavutlarımız yurttaşlarının kolektivizme uyum sağlama yeteneğine dair zırvalarlarken, onları bir kez olsun Kuç'a götürmek ve Arnavutların aslında ne kadar izolasyoncu, bireyci ve atavist olduklarını, komünist toplum ruhuna ne kadar uzak olduğunu anlayabilmeleri için, orada bir süre misafir etmek isterdim. Neredeyse 2000 nüfusa bile sahip olmayan bir yerleşim, dere tepe üzerinden en az on kilometrekarelik bir alana yayılmıştı – her ev diğerinden bir silah atımı mesafesi uzaklıkta, iyi istihkâm edilmiş bir yükseltinin üzerine yerleştirilmişti. İşte burası benim genel karargâhım olacaktı. Bu kadar fazla sayıda adamla evin reisi Kadri Gjonleka'ya yük olmak beni çok utandırıyordu; ancak yaptığı masraflara bir karşılık almayı asla kabul etmezdi. Burada bir ay boyunca diken üstünde oturdum! İnsanlar bana gülüyor olmalıydılar. Nasıl olsa günün birinde ev sahibimizin bu fedakârlığına karşılık verme fırsatı doğacağını düşüyorlardı! Böylece bu minnet zincirini beylere yakışır bir eli açıklıkla sürdürebileceğim bilgisiyle avunuyordum, ancak bu cömertlik sonunda pek çok beyi daha "eli sıkı" olmaya zorlamıştı.

Kuç'taki ilk günler güzel ve rahattı. Her grup liderinin ilişkileri doğrultusunda civar mezralarda, çiftliklerde ve köylerde toplanmış farklı gönüllü gruplarını ziyaret ediyordum. Ekmek

1906 yılında ödemişiim. Gjonleka 1847 isyanında Labëri dağ köylülerine (başka önderlerle birlikte) Türk birliklerine ve onların Arnavut yardımcılarına (Vrionili Hüseyin Paşa, Toptanî Süleyman Paşa) karşı başarıyla önderlik etmiş ve kahramanca savaşmıştı. Yüzlerce halk şarkısı onun kahramanlıklarından söz eder, bugünün gençliği de (komünistler de dahil) onun vaktiyle "komün"ün değil, "gericiler"in saflarında savaşmış olduğunu bilmeden, yazdıklarında ve söylediklerinde Zeynel Gjonleka'ya bir halk kahramanı olarak övgüler düzerler. Bu nedenle o hem tutuculuğun simgesi, hem de Labëri gençliğini her zaman hayran bırakmış olan kahramanca yaşam ve düşünce tarzının idealidir (bu olayın ayrıntılarını İsmail Kemal Bey'den öğrendim).

temin edilmişti: Kalarat'taki aşar mülteziminin deposuna el konulmasını emretmiştim – bu depoda aslında hükümete gönderilmesi gereken yüzlerce kantar buğday ve mısır bulunuyordu. Shushicë vadisinin yukarısındaki köyler, 1912 Ocak vergisi yerine koyun peyniri ve et teslimatı yapacaklardı. Böylece köylülerin üzerine çöken bu "çekirge belası"nın yol açtığı zararın bir kısmı telafi edilmiş olacaktı. Avlonya askerî deposunda bulunan tüm o "harikaları" Kuç'a gönderttim. Gençliğinden veya fakirlikten dolayı tüfek sahibi olmayanları, bu silahlarla teçhiz ettim. Sonra savaş kuvvetimi gözden geçirdim: Solumda, yani Kuç ve civarında, 2100 gönüllü ve 500 jandarma bulunuyordu, Fterrë'de Delvinalı Namık Bey komutasında 400, sağımda, Llogora Geçidi'nde 600 adam vardı. Yunanlılar sadece Himarë'nin işgaliyle yetindikleri takdirde, her şey yolundaydı. Onları üç taraftan kuşatmıştık. Elbette onları kovmamız mümkün değildi; denizden iki torpido gemisiyle korunuyorlardı ve düzenli Yunan birliklerinden 1500 askere, Himarë civarındaki Hıristiyan-Ortodoks Arnavutlardan da 800 gönüllüye sahiptiler. Öte yandan, Müslüman Arnavutlarla Hıristiyan Arnavutlar arasında, onları birbirleriyle savaştıracak bir düşmanlık yaratmak niyetinde değildim. Ancak bunlar gerçekleştirilmesi her zaman benim elimde olmayan iyi niyetli arzulardı.

Kuç civarına konuşlanmış gönüllü gruplarından biri, beni bir halk âşığının bestesine güzel sözler yazdığı bir savaş dansına katılmaya davet etti. Benim için büyük bir sürpriz olacaktı bu! Kuzey Arnavutlarından farklı olarak, güneyin sakinleri savaş şarkılarını, koro makam ve ritmi tutturana kadar sözleri en az on kez tekrar ederek, dans eşliğinde söylüyorlardı. Kurmayımla birlikte, dansçıların ve çevrelerinde dinleyicilerin toplandığı harman yerine gittim. Vahşi ve heyecanlı, aynı zamanda da zarif ve hareketli bir dans ve şarkıydı bu. 19. asrın başında Arnavutluk'u ziyaret etmiş olan Lord Byron ve pek çok seyyah, Güney Arnavutlarının bu dans tutkusundan çok etkilenmişlerdi. Gerçekten de Güney Arnavutları 50 yıl öncesine kadar her fırsatta büyük bir tutkuyla dans ederlerdi. Şarkıyı dinliyor, ancak tekrarlar aklımı karıştırdığı için tek keli-

mesini anlamıyordum. Nihayet âşık yanıma geldi ve şarkısını bana okudu. Şekil olarak güzel, niyet olarak iyi, ancak içerik olarak bir felaketti! Bana yazılmış bir övgü şarkısıydı bu, Kuç'a gelişimden, yapacağımız kahramanlıklardan (Tanrı'ya şükür burada çoğul kullanmıştı) söz ediyor, benim için bir övgü ve Yunanlılar için bir aşağılamayla son buluyordu. Âşığa teşekkür ettim, ona birşeyler armağan ettim ve ayrıldım.

Birkaç gün sonra Kuç'a "Kral Geçidi"nin yarlarından birinde yakalanmış olan Qeparo'lu (Himarë civarında bir Ortodoks köyü) altı delikanlı getirildi. Yunan komutanlığı tarafından, kuvvetlerimizin durumunu öğrenmek için keşif birliği olarak geçide gönderilmişlerdi. Delikanlıların tümü Arnavut'tu (tek kelime Yunanca bilmiyorlardı), bu nedenle bugünü ve yarını düşünerek dikkatli olmak zorundaydım. Onları "muhafaza edilmeleri" için Avlonya ve Gjirokastër'de arkadaşları ve tanıdıkları olduğunu söyledikleri insanların yanına gönderdim. Ayrıca Himarë'deki Yunan kuvvetleri komutanına, kendisine gösterişli "Himare Lideri" (*Archegos tes Himaras*) sıfatını yakıştırmış olan Albay Spiro Spiromilo'ya (Milaj) bir mektup yazdım. Onu ve halen Himarë'de yaşamakta olan akrabalarını çok iyi tanıyordum; hatta onlarla dostluk ilişkilerim vardı. Ancak karşıt siyasi görüşlerimiz bizi ayırıyordu; karşıda ellerindeki tüm imkânlarla Himarë'yi Yunanistan'a ilhak etmek isteyen, dinsel fanatizm ve siyasi kaygılarla bu yolu tutmuş Yunan milliyetçileri, burada ise bir Arnavut milliyetçisi, aynı zamanda da Osmanlı devlet fikrinin sadık bir taraftarı. Fakat ben bu aileye saygı duyuyordum; karakterli, dostlarına sadık, cesur ve sebatkârdılar. Mesajımın gelişen olaylar üzerinde bir etkiye sahip olamayacağını zaten biliyordum. Yine de ona Hıristiyan ve Müslüman Arnavutlar arasındaki dostluktan söz ettim, ailesinin Arnavut kökenini hatırlattım ve aynı bölge insanları arasında kan dökülmesinden kaçınmasını, aksi takdirde saldırıya geçeceğimizi bildirdim.

Elbette mektubuma cevap alamadım; tam aksine, güçlü bir Girit-Himarë birliği geçide doğru ilerlemeye başladı. Onları pek zorluk çekmeden geri püskürttük. Ardından, günlerden beri yağmur altında (sıcaklık geceleri çadırımda donma nokta-

sının altına düşüyordu) beklemekte olan adamlarıma artık engel olamadım ve 26 Ekim günü sabahın erken saatlerinde Yunan kuvvetleri tarafından zaptedilmiş olan Kudhës (Perivol) köyüne doğru saldırıya geçtik. Aynı anda kuşatma hattının tüm öncü kuvvetleri Fterrë'den Llogara'ya kadar Yunanlılara doğru ilerlemeye başladılar. Düşmanımızı hazırlıksız yakalamıştık. Yunanlılar Çika dağ sırasının batı yamacını terk ettiler, biz de göz açıp kapayana dek yağmalanan ve kısmen yerle bir edilen Kudhës (Perivol) köyünü ele geçirdik. Fakat köyün kilisesine 20-30 kadar Giritli mevzilenmişti ve ısrarlı bir direniş gösteriyorlardı. Burada kendilerine tüfek armağan ettiğim 15-18 yaş arası gençlerimin ilerlediğini gördüm; birer gelincik gibi koşarak kilisenin ön avlusunu aştılar, duvarların altına siper aldılar, kilise kapısının önüne bir gaz tenekesi fırlattılar ve ateşe verdiler. Bütün bu eylem on dakika bile sürmedi, gençler kiliseye girdiler ve Giritlilerden birkaçını tutsak aldılar.

Ancak Spile önlerinde, kuş uçuşu 5 kilometre uzakta bulunan iki torpido botu, mevzilerimizi 10 cm.'lik toplarla vurmaya başladı. Kalın bir şarapnel başı, hemen yanımda güzel bir katırın üzerinde mağrur bir tavırla oturan Kuç'un cami hocasını yere serdi, hayvanı da oracıkta öldürdü. Kendisi ağır yaralanmış olmasına rağmen, hocanın ilk endişesi dört bacaklı yoldaşıydı. "Ah, beyim!" diye fısıldadı kulağıma: "Güzel katırım, ailemin tek neşesi gitti!" Bu iyi hoca da kısa bir süre sonra arkadaşının peşinden cennetin ebedî yeşil çayırlarına intikal etti. Ailesine tazminat olarak yeni bir katır aldım. Zavallı hocanın cesedinin başından ayrılır ayrılmaz, ağır bir ahşap tekneyi başına şapka gibi geçirmiş bir delikanlının kilise meydanında koştuğunu gördüm. Tam o anda üzerimizde bir şarapnel daha patladı, adamı yere devirdi ve ahşap teknesini kalbura çevirdi. Adamı delik deşik bir halde teknenin altından çıkarmak zorunda kalacağımı düşünerek, derhal oraya koşturdum. Bir şeyciği yoktu, ayağa kalkmasına yardım ettik; harap olmuş ganimetini gördüğü anda, hüzünle şöyle dedi: "Beyim, savaşa katıldığımı ispat etmek için, bunu eve götürmek istiyordum." Delikanlının evi Kurvelesh'teki Gusmar'da, yani buradan bir

günlük mesafedeydi. Kâhyamdan bir altın alarak, delikanlıya uzattım: "Bununla kendine üç tane tekne al, ama Hıristiyan kardeşlerinin evinden bir şey çalma." Delikanlı şaşkınlıkla yüzüme baktı. Çalmamak mı? Hıristiyan kardeşler mi? Bey ne saçmalıyordu böyle? Düşman mağlup edilmişti, dolayısıyla malı mülkü de zafer kazanana aitti.

Savaşta ganimet toplamak *(plaçka)* Arnavutlar için doğaldır. Bu bir *"Code d'honneur"*e [şeref yasası] tâbi idi: Düşmana ait ne varsa çalınırdı. Bu cesur, hatta takdire şayan bir hareketti; fakat bir kadının veya çocuğun elinden bir şey alınmazdı – bu adi bir hırsızlıktı. Kadınlar ve çocuklar "Tanrı tarafından erkeğin şerefine emanet edilmiş olan", el sürülemez varlıklardı. Osmanlıların, Arnavutların da katıldığı sonu gelmez savaşlarında, Türkler bu *"Code d'honneur"*den faydalanmayı gayet güzel öğrenmişlerdi. Arnavut birliklerini hücumlarda kullanıyor ve bir şehri, bir ordugâhı veya kaleyi ele geçirdiklerinde –şayet mümkünse– geri çekiyorlardı, çünkü ganimet toplama esnasında Arnavutların askerî açıdan işe yaramaz olduklarını biliyorlardı. Arnavutlar asla ganimet olarak kadınlara ve çocuklara dokunmadılar, onlara karşı asla bir taşkınlıkta bulunmadılar. Arnavut inancına göre savaş esnasında düşmanın karısıyla uygunsuz ilişkiye giren biri "Mermiyle vurulacak, kılıçla kesilecek ve hançerle deşilecektir", çünkü "günah ve ayıp, ölümü bir mıknatıs gibi çeker". Buna karşın kadınlar, hatta yarı yetişkin çocuklar bile ganimetten paylarını alırlar. Savaşa katılan savaşçıları arkadan takip eder, onlara su ve yiyecek taşır, yaralıları çatışma hattından uzaklaştırırlar. Savaş zaferle sonuçlandığı takdirde de, "ganimet toplamak" için ilerlerler. Labëri kadınları bu amaçla savaş baltasına (nacak) bağladıkları uzun bir kenevir ipi bellerine dolarlar. Götürülebilecek her şeyi kaşla göz arasında sırtlarına bağlayıp, bazen saatler süren bir yürüyüşle köylerine taşırlar. Hatta kadınlar kocalarının korumaları altında, çalınan sürüleri bile güderler. Bu tür çok ilginç savaş sahnelerine 1912'de Çamëri'de, 1909'da Gilan Karadak'ında, 1910'da Djakovica ve İşkodra Malsia'sında, 1914'te Myzeqë'de neredeyse aynı şekilde şahit olmuşumdur.

Kudhës (Perivol) köyünün tamamen lüzumsuz mevzisini ele geçirdik, ancak daha fazla ilerlememeyi emrettim. Himarë bölgesi derin yarlarla birbirinden ayrılmıştır, köyler geçit vermez dağların ve kayaların tepesindedir, sakinleri diğer Labërililer kadar cesur ve savaşçıdır. Labëri'de Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında uzlaşmaz bir düşmanlığa mutlaka engel olmak istiyordum. Ancak beraberimdekilerin hepsi aynı fikirde değildi.

Avlonya'dan savaş olaylarına dair aldığım haberler de beni korkutuyordu. Bitola (Manastır) düşmüştü (5 Kasım). Sırplar Shën-Gjin'de Adriyatik Denizi'ne ulaşmış (7 Kasım) ve Krujë'yi ele geçirmişlerdi (12 Kasım). Türk birlikleri ise düzensiz bir şekilde Korçë (11 Kasım) üzerinden güneydeki Yanya'ya doğru çekiliyorlardı. Geri çekilme esnasında Güney Arnavutluk askerleri –maalesef– Türk subaylarını (Djavat Geçidi'ni aşarken) öldürüp firar etmişlerdi. Mağlup olan Vardar ordusunun artıkları ise kısmen Yanya'ya çekilmiş, kısmen de Arnavutluk'un Leskovik - Këlcyrë - Gjirokastër - Delvinë - Sarandë ile Durrës - Elbasan - Berat arasında kalan henüz işgal edilmemiş bölgelerine çekilmişlerdi. Durum bundan kötü olamazdı.

En yakın maiyetim, Kuç'ta toplanmış gönüllülerle Avlonya'yı işgal etmem, Arnavut bayrağını göndere çekmem, ülkenin bağımsızlığını ve tarafsızlığını ilan etmem ve "ailemin" o kendini bilmez rakiplerine biraz korku salmam için beni sıkıştırıyordu. İsteseydim bunu rahatlıkla yapabilirdim! Fakat uzun uzun düşündükten ve vicdanımı adamakıllı sınadıktan sonra bu düşünceyi bir kenara bırakmam gerektiğine karar verdim! 500 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatle hizmette bulunmuş, bazen onunla kavga etmiştik; ancak bize ister iyi ister kötü, ister haklı ister haksız muamele edilmiş olsun, onu kendimizin ya da yabancıların çıkarları için asla sırtından vurmazdık. Hareket Ordusu'nun üst komuta kademesi bana güveniyordu, bana birlikleri toplamam için yasal olanak sağlamıştı; Arnavutluk'un bağımsızlık ilanı davası için bile olsa, bu birliklerle onlara ihanet edemezdim. Arnavut jandarmalarına komuta eden üç Türk subayı, o günlerde Arnavutların düşmanlarına karşı kahramanca savaşmışlardı. Oysa Osmanlı

İmparatorluğu'nun Arnavutluk'taki rolünün sona erdiğini biliyorlardı. Yine de görevlerinden fazlasını yapmışlardı. Ben de başka türlü davranamazdım. Şüphesiz Jön Türklere karşıydım, gücüm yettiği kadar da hükümetin budalalıklarına karşı mücadele etmiştim. Ama Osmanlı birlikleriyle birlikte Arnavutluk topraklarını savunma görevini üstlendiğim andan itibaren, –ne kadar önemsiz olsalar da– bana emanet edilen silahlarla Türkleri sırtlarından vuramazdım. Soyuma ve geleneğime borçluydum bunu. Türkler haklı olarak bu yönde atılacak bir adımı ihanet sayarlardı.

Biliyorum, insanın yalnız kişisel başarısı söz konusu olduğu zaman, özel ve daha ziyade siyasi hayatta kullanılacak araçların seçiminde fazla titiz davranmamalıdır, çünkü başarı için uygun fırsatı talih bize pek ender sunar. Bir defasında kader ve başarıya dair bir sohbet esnasında, Kral Zogu'nun keskin gerçekçiliğiyle bu kavramların özünü bir mecaz yardımıyla açıkladığını hatırlıyorum: "Ekrem Bey" demişti, "kader, bazen bizi ezip geçen, bazen de tam önümüze gelip duran, gözü dönmüş bir boğadır. Akıllı ve becerikli bu anın geldiğini anlayan, boğayı boynuzlarından kavrayan, onu mağlup eden ve itaat altına alandır."

Avlonya'dan her gün haber alıyordum. Günün birinde (sanırım 1 Kasım'dı) adamlarım beni sadece ilgilendirmekle kalmayıp çok da sevindiren bir haber gönderdiler. İsmail Kemal Bey'in taraftarları (gerçekte ailemizin konumu daima gözlerine batmış olan dar kafalı ve kıskanç unsurlar), Türk hükümetinin bu eski düşmanına[4] Kasım başından beri Avlonya'da olup

4 İsmail Kemal Bey'in Türk karşıtı, ancak imparatorluk düşmanı olmayan düşünceleri, kendisine miras kalmıştır. İsmail Kemal Bey'in büyükbabası Avlonyalı İsmail Bey, Sadrazam Reşit Paşa (1832-39 arasında Mısırlı İbrahim Paşa karşısında aldığı mağlubiyetlerden ötürü "Darbehor" [Mağlup] lakabına tahammül etmek zorunda kalmıştı) tarafından maiyetinden 18 kişiyle birlikte 1829 yılında Yanya kalesinde hainçe öldürülmüştü. Babası Avlonyalı Mahmut Bey ise 1848 yılında Avlonya ailesiyle birlikte eski feodal hakları için gösterdiği direniş nedeniyle, kardeşi Muhammet (Mehmet) Bey, yeğenleri Selim Paşa ve Mustafa Paşa'yla birlikte Konya'ya sürgüne gönderilmişti. Sonra, 1854 yılında, hükümetin onun tarafından toplanmış paralı askerlerin ücretlerini ödeyeceği sözünü tutmaması nedeniyle, tüm servetini yitirmişti. İsmail Bey bu nedenle

bitenler hakkında bilgi vermişlerdi ve artık başarısız misyonun inisiyatifini ele alması için teşvik ediyorlardı. İsmail Bey o dönemde Bükreş'te bulunuyordu, oradaki çok faal Arnavut kolonisiyle birşeyler yapmak istiyordu. Ancak dava için neyin faydalı, neyin vaatkâr olduğunu pek kestiremiyordu. Bu nedenle Romanya'nın başkentindeki Avusturya-Macaristan heyetine müracaat etmiş, elçi Prens K.E. Fürstenberg'ten Dışişleri Bakanlığı'na hizmetlerini önermesi ve niyetini gerçekleştirmekte kendisini desteklemesi ricasında bulunmuştu. Viyana da onu derhal bir görüşmeye davet etmişti. İsmail Bey, onlara yeğeni Süreyya Bey'in uygulayamadığı misyonu tamamlamaya hazır olduğunu söylemişti. Avusturya-Macaristan'da yaşayan Arnavutlar, Viyana'nın Arnavutluk'a desteğini kazanmak maksadıyla 18 Kasım tarihinde Trieste'de bir kongre düzenlediler. İsmail Bey 22 Kasım'da, yanında oğulları Mahmut, Ethem ve Kâzım, Prof. Luigi Gurakuqi ve Romanya'daki Arnavut kolonilerinin[5] çok sayıdaki temsilcisi Durrës'e gitme emri almış olan Lloyd şirketinin Trieste-İskenderiye ekspres buharlısına binerek, Arnavutluk'un Yunan denetiminde bulunmayan tek açık limanına vardı. Durrës henüz Türklerin elindeydi, mutasarrıf olarak da şans eseri (son olarak Al Ahsa'da karşılaştığım) Arnavut Mahmut Mahir Efendi görev yapıyordu. Şehrin ve civarının en önemli adamı Toptanî Hamdi Bey'di. Şehirdeki birkaç jandarma da neredeyse tümüyle Arnavutlardan oluşuyordu. Bu uygun şartlar İsmail Kemal Bey'in yanındakilerle birlikte sadece karaya çıkmasını değil, dahası destek bulmasını sağladı. Tiran, Shijak, Durrës ve Kavajë'de o günlerde çok sayıda muhacir toplanmıştı (düşman tarafından ele geçirilen bölgelerin ileri gelenleri, uygunsuz işler çevirmiş olan reisler, Sırpların ezeli düşmanları ve başkaları) ve –denize dayanmış olduklarından– artık nereye gideceklerini bilemiyorlardı. Hepsi İs-

çok zor bir gençlik geçirmiş, olağanüstü zekâsı ve çalışkanlığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda çok iyi bir yere gelmiş, ancak Türklere duyduğu nefret bilinçaltında daima baki kalmıştı.

5 İlk Millî Meclis'in bileşimi için bkz. Selenica, T.: *Shqipria më 1927*. Tirana 1928. (1927 yılında Arnavutluk.)

mail Bey'le birleştiler ve 24 Kasım günü Avlonya'ya doğru zorlu yolculuk başladı. Zaten kısıldıkları bu kapandan kurtulmanın tam vaktiydi, çünkü 25 Kasım günü Sırplar Albay Popovič komutasında Durrës şehrini ele geçireceklerdi.

Haftalar boyunca yağmur yağmıştı; Myzeqë ovası geniş bir bataklığa dönüşmüştü, aşılması gereken üç nehir kabarmıştı. Nuh Nebi'den kalma salları ancak ölümü göze alarak kullanmak mümkündü. Arnavutluk'a bağımsızlık ve kurtuluş getirecek olan bu muhacir kafilesinin ilerleyişi, Arnavutluk'un tüm bölgelerinden Avlonya'nın kurtarıcı sahillerine akan acınası bir yürüyüşe dönüşmüştü. Avlonya'nın tüm bölgelerinden halk temsilcilerinin ve danışmanlarının doğru zamanda Avlonya'da toplanması başarılmış olsaydı, onca düzensizliğe, onca felakete engel olunmaz mıydı? Ancak şu özlü söz Arnavutlar için muhtemelen diğer halklar için olduğundan daha fazla geçerlidir: *"Quem deus vult perdere, prius dementat!"* [Tanrı yok etmek istediğini, önce delirtir! – ç.n.] Bu yolculuk esnasında tabiatın tüm zorluklarına, insan türünün tüm yetersizliklerine, bir de mağlup edilmiş ve kaçmakta olan Vardar ordusuna bağlı Türk birliklerinin yarattığı tehlike eklenmişti. Lushnjë, Fier ve Berat arasındaki bölgeyi kaçmakta olan Vardar ordusunun öncü kuvveti olarak ele geçirmiş olan Tümgeneral Kara Sait Paşa, İsmail Bey'in tüm kafilesiyle birlikte tutuklanması emrini vermişti. Bu nedenle kafile Lushnjë'ye gitmeyip, geceyi Çermë'de Derviş Bey Biçakus'un çiftliğinde geçirdi. Ancak geceleyin Berat'taki Türk birliklerinin komuta kademesi (biraz da yerleşimin ileri gelenlerinin baskısıyla) fikrini değiştirmiş gibi görünüyordu; her halükârda İsmail Bey'i Fier yolunda bir daha rahatsız etmediler. Yorgunluktan bitap düşmüş olan muhacirler geceyi misafirperver Vrioni ailesinin yanında geçirdiler. İçlerinden bir kısmı, örneğin Yakovalı Rıza Bey ve bütün ailesi, Begolliler, Dragalar, General Mehmet Paşa Dralla burada daha uzun bir süre istirahat ederken,[6] diğerleri 27 Kasım günü Avlonya yürüyüşünü

6 Metohia'dan (yani Peć, Djakovica, Prizren) gelen delegasyon, Milli Meclis'e katılmak üzere halktan nizami bir yetki belgesi getirmiş olan tek heyetti. Ben Üsküp'te Kosovalılarla bu mesele hakkında konuşmuştum. Bu arada Abdül Bey

sürdürdüler. Yerleşimin ileri gelenlerinin büyük bir kısmı at sırtında Vjosë'deki sala kadar gelmişlerdi; bütün halk onları şehrin girişinde karşıladı, bu bahtsız, kalabalık yurttaşlarını şehrin evlerine yerleştirip ağırladı. Onlar, hâlâ hür olan Arnavutluk'un misafirleriydiler. İsmail Bey, yanındakilerle birlikte, Avlonyalı Cemil Bey'in sevimli ve akıllı karısı Zeynep Hanım'la (doğ. Delvina) oturduğu baba konağının selamlığına yerleşti. Konağın benim kaldığım hareminde, Zeynep Hanım'ın annesi, görümcesi ve yaklaşık 20 başka misafir ağırlanıyordu. Böylece, esasen en fazla 5000 nüfusa sahip küçük bir yer olan Avlonya, sakinlerinin sayısını bir gecede neredeyse ikiye katlamıştı.

Tüm bunlardan 29 Kasım günü, evimde kalmakta olan sevgili, değerli dostumuz Barones Amelie von Godin'in Kuç'a göndermiş olduğu ayrıntılı rapor sayesinde haberdar olabildim. Bu mektupla birlikte yörenin saygın ağalarından üçü de gelmişti (içlerinden biri benim sözde dostlarımdandı). Aynı günün akşamında ise bu adamların (İsmail Kemal Bey tarafından?) Kuç'ta toplanmış olan askerler arasında, tarafımızca tutulmakta olan mevzileri terk edip köylerine geri dönmeleri yolunda propaganda yaptıklarını büyük bir şaşkınlık içinde öğrendim. Güya Arnavutluk'un artık komşularıyla, bilhassa Yunanlılarla barış içinde yaşamak isteyen hür, bağımsız bir devlet olduğunu anlatıyorlardı. Bu kurnaz manevra, Avlonya üzerine yürüyüp, İsmail Kemal Bey'in Arnavutluk lehine başlatmış olduğu eylemi önlememi imkânsız kılan, akıllıca düşünülmüş bir dolaptı! Bu üç barış meleğini derhal jandarmalar tarafından gözaltına aldırdım ve tecrit ettirdim. Aynı anda da, bu arada geçici hükümetin başkanlığına seçilmiş olan İsmail Bey'e, kişisel ve siyasi konumunu belirten bir mektup yazdım.[7] Bu mektuba cevap

---

Frashëri'nin Selanik'te vilayetin yabancı konsolosluklarla temasla görevli dairesinin şefi olan oğlu Midhat Bey Üsküp'e gelmişti. Babasının Birlik'e (1878) vermiş olduğu hizmetler göz önünde bulundurularak o da Kosova delegesi seçildi ve diğerleriyle birlikte Avlonya'ya gönderildi.

7 Kuç, 30 Kasım 1912.

Başkan Bey ve saygıdeğer amcam!

Bugün Avlonyalı üç ağayı (isimleri buradan çıkartılmıştır), Avlonya'da başkanlığınızda Arnavutluk'un kaderini eline alımış olan hükümet adına bir

fazla gecikmedi; 24 saat sonra İsmail Bey'den yeni hükümetin emrine girmem için el yazısıyla bir davet aldım.[8] Bu şekilde misyonum sona ermişti, ahlaki değerler ve kanun karşısında haklıydım, görevimi yerine getirmiştim; komutayı Kafri Gjon-Leka'ya ve Türk jandarma yüzbaşısına devrederek Avlonya'ya gittim. Ancak gönüllü kıtasının askerleri, Kuç, Fterrë, Borsh ve Kalarat köylerinden birkaç yüzü dışında, dört bir yana dağıldılar. – Yerinde durmayanlardan bir başkası da, Yunanlılardı! Bir ay sonra anılan köyleri ele geçirdiler, yakıp yıktılar ve halkı kaçmaya zorladılar. Çoğu "okumuş" ve "fazla akıllı" Arnavut'un, Balkan halklarının ileri yürüyüşü karşısında kendi ülkelerinde tarafsız kalmanın, Osmanlı İmparatorluğu'nun düşmanlarının dostluğunu kazanmaya ve böylece Arnavutluk'un varlığını güven altına almaya yeteceği gibi şüpheli düşüncelere kapılmasının nedeni olan bu tehlikeli barış psikozu, gerçi ko-

---

görev üstlendiklerini öne sürmüş olmalarına rağmen, gözaltına aldırdım. Üstlenmiş olduklarını iddia ettikleri görev, Osmanlı hükümetinin emriyle benim komutam altında Arnavutluk topraklarını savunan gönüllüleri, askerden kaçmaya teşvik etmekten başka bir şey değildir! – Bu çirkin eylem tarafımdan alınacak daha sert tedbirleri de haklı çıkartabilirdi. Ancak bu arada Avlonya'da Osmanlı makamlarının yerini millî bir makamın almış olduğunu öğrendiğim için bunu yapmadım. Size, Başkan Bey ve yeni hükümete, tüm kalbimle başarılar diler, ailemizin büyüğü olarak bizim (babamın ve benim) başaramadığımızı başarmış ve gerçekleştirmiş olmanızdan ötürü sevincimi bildiririm. Tüm hayatım boyunca sevgili anavatanım (Arnavutluk) ve onun çıkarları için samimiyetle çalışmış olduğumu, tüm o darkafalı ve pis kıskançlardan daha iyi bilirsiniz. Bu nedenle bugün yeni Arnavutluk hükümetinin emri olmadan düşmana karşı cepheyi terk etmeyeceğimi ve gönüllüleri terhis edemeyeceğimi anlayışla karşılayacağınızı biliyorum; böyle bir hareket benim ve bizim şerefimizi lekeleyecektir. Ancak şayet cepheyi terk etmemizin Arnavutluk'un çıkarına olacağını düşünüyorsanız, bana nasıl davranmam gerektiğini emrediniz – itaat edeceğim.

Size yürekten bağlı

(Bu mektubun metni Fransızca'dır.)

8 Avlonya, 2 Aralık 1912

Sevgili yeğenim,

Tavrınızı ve tutumunuzu tümüyle onaylıyorum. Soyumuzun üstün geleneklerine tümüyle uymaktadır. Avlonya mebusu olarak Millî Meclis'e seçildiniz. Sizi tekrar görebilmek beni sevindirecektir ve varlığınızdan çok faydalanacağımıza eminim. Komutayı en münasip olduğunu düşündüğünüz kişiye devrederek Avlonya'ya geliniz.

İsmail Kemal

şullar nedeniyle geçici hükümette de kendini dayatan bir önlemdi; fakat aynı zamanda düşmanın işine fazlasıyla yarayan, maksatlı ve bazı vakalarda Arnavutluk'a çok zarar verecek bir propagandaydı. Bu nedenle bugün –düşmanın emrinde veya cahil olduklarını söyleyemeyeceğim– pek çok insanın o dönemdeki tutumunu, örneğin Yanya'da büyük bir trajediye sebep oldukları için eleştirmekten kendimi alamıyorum.

Avlonyalı ve Beratlı Arnavut milliyetçilerinin, Arnavutluk'un bağımsız bir ülke olduğuna ve bundan ötürü Türklerin savaşının Arnavutları ilgilendirmediğine inandırdıkları Arnavut askerleri, savaş yerlerini terk ediyorlardı! Arnavut askerleri kaçmasaydı Yanya mevzii belki birkaç hafta daha dayanabilir ve kim bilir, belki bu arada, hatta bu sayede, Arnavutluk'un Yunanistan ile sınırı daha elverişli biçimde şekillenebilirdi. Arnavut askerlerinin kaçması Çamëri'deki (Tuğgeneral Ekrem Bey Libohova-Arslan Paşalı'nın komutasında) savunma hattının da çökmesine neden oldu ve Arnavutluk'a Çamëri gibi çok güzel, milletin en arı kısmıyla meskûn bir bölgeye mal oldu.

Şerefi ve görevi benim gibi ve pek çok başkası gibi biraz fazla ciddiye alan insanlar dışında, bu tutum samimi yurtseverleri de çok öfkelendirmişti. Ancak bugün, zamanın ve yaşananların tenkit ateşini biraz törpülemişken, bu iki görüşün hangisinin doğru olduğuna karar vermek güçtür. Avlonyalı İsmail Kemal Bey ve geçici hükümetin başka üyeleri, Arnavutluk'un varlığının sadece ve sadece büyük devletlerin arzusuna bağlı olduğu görüşünü temsil ediyorlardı! Büyük devletler eğer bir Arnavutluk'un varlığını arzu ediyorlarsa, Arnavut topraklarını Slavlardan ve Yunanlılardan temizlemek onların görevi olacaktı, bu nedenle savaşarak komşularının öfkesini çekmek basbayağı zararlı bir tutumdu. Ayrıca böyle bir çatışmada ölen her Arnavut da, anavatanın varlığı için boş yere feda edilmiş olacaktı.

Genelde genç insanlardan oluşan karşı tarafın görüşü ise, toprakları uğruna savaşmayan bir halkın var olmayı hak etmediği yönündeydi. Bu düşüncenin oluşumunda Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık ve uzun asırlar boyunca oluşan şövalye ruhlu yoldaşlık duygusu etkili olmuştu; dünkü –ya da önceki

günkü– dostunu zor günlerde terk etmek Arnavutlara kolay gelmiyordu.

Elbette başarılı bir direniş için gereken maddi imkânın olmadığını da belirtmek gerekir. Yanya, Çamëri ve Himarë'deki çatışmalar daha uzun sürseydi bile savaşın sonucunu etkilemezlerdi. Ancak hiç şüphesiz, Yunanlıları, Avusturya-Macaristan ve İtalya ile arasının bozulmasını göze alarak, "fesat yuvası" Avlonya'yı ortadan kaldırmaya cesaretlendirmiş olacaktı. Ve bir karış olsun hür Arnavut toprağının kalmaması durumunda, büyük devletlerin hâlâ bir Arnavutluk yaratma arzusunda olacaklarından kim emin olabilirdi ki?

Bu nedenle, bu arada yaşlanmış ve olgunlaşmış olan ben de, görüşleri o zamanlar bizleri çok öfkelendirmiş ve şaşırtmış olan ihtiyatlılara kısmen hak vermek zorundayım.

Avlonyalı ailesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca Arnavutluk'taki egemenliğini sürdürmek için 'işbirliği' yaptığı büyük ailelerden biri. 19. yüzyılda bir isyanın da başını çekmiş, buna rağmen imparatorluğun çöküşüne kadar hem yerel hükümranlığını sürdürmüş hem de Osmanlı'ya yönetici kadrolar vermeye devam etmişti – en üst düzeyde, 1903-1908 arasında sadrazam olan Avlonyalı Mehmet Ferit Paşa'ya kadar...

Avlonyalı ailesinin önemli fertlerinden Ekrem Bey'in anıları, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun son 30 yılına, hem de Arnavut millî hareketinin uyanış sürecine tanıklık ediyor. Osmanlı'nın Balkanlar'da ve özellikle tabii Arnavutluk'taki geleneksel egemenlik sisteminin nasıl işlediğini ve nasıl çöktüğünü, çarpıcı bir açıklıkla tasvir ediyor. Arnavut milliyetçiliğinin, Sultan'a sadakatle özerklik ve bağımsızlık talepleri arasındaki kararsız salınımını anlatıyor. Okurlar bu kitapta, Arnavut seçkinlerinin Osmanlı'yı nasıl gördüğüne dair birinci elden ve samimi bir anlatım bulacaklar. Popüler millî tarihte "sadık milletin ihaneti" olarak tahayyül edilen hikâyenin, öteki taraftan görünüşü!

Avlonyalı Ekrem Bey'in anlatısı, 19.-20. yüzyıl dönümünde sosyal hayata ve törelere ilişkin zengin ayrıntılarıyla, Arnavutluk'a dair bir nevi amatör etnografik gözlem niteliği de taşıyor. Sadece Arnavutluk değil, dönemin İstanbul'una, Hicaz yoluna, Mısır'ına dair canlı gözlemler var kitapta. Ekrem Bey'in güçlü tasvir gücü ve yer yer mizahî anlatımıyla.

22.00 ₺

İLETİŞİM 1188
ANI 49

ISBN 975-05-0441
9 789750 50441